

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ІДЕЯ ЄВРОПИ В СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Монографія

ЛЬВІВ 2019

УДК [94:316.654:327.39(477:4)]"20"
І 29

Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 312 с.

У колективній міждисциплінарній монографії з'ясовано місце «ідеї Європи» в суспільному дискурсі сучасної України. Автори проаналізували євроінтеграційні кроки України, сприйняття європейських цінностей українським суспільством, правові аспекти євроінтеграції держави. Водночас науковці дослідили «ідею Європи» в українській історичній ретроспективі.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

The Idea of Europe in the Social Discourse of Modern Ukraine: a Monograph / Resp. ed. Ihor Soliar, Comps. Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. 312 p.

The place of the «idea of Europe» in modern Ukraine's social discourse is clarified in the collective interdisciplinary monograph. The authors analyzed Ukraine's steps concerning European integration, the perception of European values by Ukrainian society, and European integration's legal aspects. At the same time, scientists have explored the «idea of Europe» in Ukrainian historical retrospect.

For scientists, lecturers, students, anyone interested in the contemporary history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Борчук
доктор історичних наук, професор Олексій Сухий
доктор історичних наук, професор Андрій Харук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 17 грудня 2019 р.)

*НДР виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Суспільний ідеал і політичні інтереси в Україні»*

ЗМІСТ

Передмова (<i>Ігор Соляр, Наталія Колб</i>)	5
---	---

РОЗДІЛ І. ІДЕЯ ЄВРОПИ

В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	9
У калейдоскопі світів: Європа, європейці та неєвропейські континенти в культурній пам'яті галицьких українців (<i>Роман Голик</i>)	11
Ідея об'єднаної Європи в українському суспільному дискурсі першої третини ХХ століття (<i>Іван Патер, Ігор Соляр</i>)	40
Галицькі землі України в контексті нацистської деформації концепції «об'єднаної Європи» у 1941–1944 роках (<i>Андрій Боляновський</i>)	56
Вступ України до Європейського Союзу та НАТО: соціологічний вимір (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	67
Образ Європи в сучасній українській прозі (<i>Тарас Пастух</i>)	77

РОЗДІЛ ІІ. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ КРОКИ УКРАЇНИ 103

Європейський вибір України: науковий та політичний дискурс (<i>Ольга Брусиловська</i>)	105
Підписання та ратифікація угоди про асоціацію України з Європейським Союзом: дискурс українського політикуму (<i>Павло Артимишин, Юлія Артимишин</i>)	114
Політична асоціація між Україною та Європейським Союзом: проблеми реалізації (<i>Василь Пасічник</i>)	139
Співпраця з НАТО як елемент євроатлантичної інтеграції України (<i>Андрій Ткачук</i>)	150
Стандарти НАТО у Збройних силах України: особливості впровадження, сфери застосування (<i>Сергій Попко</i>)	165
Реалізація принципів євроатлантичної безпеки України в діяльності Верховної Ради VIII скликання (<i>Олег Костюк, Роман Костишин</i>)	172
Україна в європейській політиці сусідства: виклики і перспективи (<i>Олег Піх</i>)	189
Євроінтеграція та нова індустріалізація для України (<i>Сергій Борисевич</i>)	200
Міграційні процеси в Україні та світі: проблеми і перспективи (<i>Орест Красівський, Денис Красівський</i>)	207

РОЗДІЛ ІІІ. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ТА УКРАЇНА 213

Пропаганда європейських цінностей в соціальних мережах: лобіювання теми «власних» президентських амбіцій (<i>Марія Зубарєва</i>)	215
---	-----

«Велика Європа»: концепт, який ми втратили (<i>Марина Шульга</i>)	221
Економічна ретроспектива України та країн Європейського Союзу (<i>Наталія Марцінко</i>)	237
Українська освіта і наука: здобутки та європерспективи (<i>Неллі Бондаренко</i>)	245
Військова освіта в Україні: досвід запозичення нормативно-правової бази вищих військових навчальних закладів Німеччини та США (<i>Віталій Виздрик, Олександра Мельник</i>)	256
«Ідеї Європи» та національний вибір українських греко-католиків. «Форпост західного світу» чи «дві легені: православна і католицька» (<i>Назар Кісь</i>)	279
РОЗДІЛ IV. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ . . .	285
Елементи механізму захисту прав людини в межах Європейського Союзу (<i>Ірина Яворська</i>)	287
Колективна правосвідомість як форма існування громадянського суспільства: ретроспектива та перспектива (<i>Наталія Бондаренко</i>)	292
Національні механізми протидії сепаратизму в державах Північної Європи: висновки для України (<i>Ольга Шаран</i>)	300

ПЕРЕДМОВА

Ідея об'єднаної Європи, втілена у створенні Європейського Союзу (ЄС), сьогодні займає особливе місце і в системі сучасних міжнародних відносин, і в суспільно-політичних, економічних, культурно-освітніх процесах протягом усіх років незалежності України. Її унікальність полягає в тому, що народи й держави, які обрали власний шлях на євроінтеграцію та увійшли до складу ЄС, знайшли найефективніші шляхи та механізми гармонійного поєднання національних і міждержавних інтересів у всіх сферах суспільного життя на великому геополітичному просторі. ЄС став втіленням багатовікової ідеї європейської інтеграції, універсальним засобом вирішення міжнаціональних суперечок, глобальних та регіональних проблем. Вражають досягнення Європейського Союзу в усіх сферах суспільного життя, а універсальний характер європейських цінностей викликає жвавий інтерес до вивчення європейської інтеграції, яка стала своєрідним еталоном та зразком успішного вирішення складних проблем суспільних і міжнародних відносин.

Україна почала розбудовувати відносини з ЄС на принципах інтеграції після ухвалення Постанови Верховної Ради України 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України». У документі закріплено, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна підпише Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації». Хоча відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані ще в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як представник країни, що головує в ЄС, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність нашої країни.

У подальшому стратегічний курс України на європейську інтеграцію підтверджено та розвинуто в Стратегії інтеграції України до ЄС, схваленій Указом Президента України 11 червня 1998 р., та в Програмі інтеграції України до ЄС, схваленій Указом Президента України 14 вересня 2000 р. Зокрема, Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу мала забезпечити входження держави до європейського політичного (у сфері зовнішньої політики і політики безпеки), інформаційного, економічного і правового простору. Отримання на цій основі статусу асоційованого члена ЄС мало бути головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі і співвідноситися в часі з набуттям повноправного членства в ЄС державами-кандидатами, які мають спільний кордон з Україною. Стратегія визначає такі головні напрями інтеграційного процесу: 1) адаптацію законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини; 2) економічну інтеграцію та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС; 3) інтеграцію України до ЄС у контексті

загальноєвропейської безпеки; 4) політичну консолідацію та зміцнення демократії; 5) адаптацію соціальної політики України до стандартів ЄС; 6) культурно-освітню і науково-технічну інтеграцію; 7) регіональну інтеграцію України; 8) галузеву співпрацю; 9) співробітництво у галузі охорони довкілля.

Розширення Європейського Союзу, яке відбулося 1 травня 2004 р., привело до історичних змін політичних, географічних та економічних умов для України та Євросоюзу. Воно стимулювало прийняття «Плану дій Україна – ЄС» у 2005 р. Європейський Союз та Україна отримали спільний кордон, і як безпосередні сусіди посилювали свою політичну та економічну взаємопов'язаність.

Розширення дало можливість для України та Європейського Союзу розвинути якомога тісніші відносини, що виходили поза межі співпраці до поступової економічної інтеграції та поглиблення політичного співробітництва.

Україна та ЄС погодилися інтенсифікувати політичні, безпекові, економічні та культурні відносини, що охоплюють транскордонне співробітництво та спільну відповідальність у запобіганні та врегулюванні конфліктів. План дій став важливим кроком у цьому процесі. Європейська політика сусідства відкривала нові перспективи для партнерства, економічної інтеграції та співпраці.

Переговори між Україною та Європейським Союзом щодо укладення нової посиленої угоди на заміну Угоди про партнерство та співробітництво розпочалися у березні 2007 р. відповідно до Плану дій Україна – ЄС. На Саміті Україна – ЄС (вересень 2008 р., м. Париж) сторони досягнули домовленості, що нова посилена угода буде називатися Угодою про асоціацію. Впродовж 2007–2012 рр. відбувся 21 раунд переговорів щодо Угоди про асоціацію та 18 раундів переговорів щодо розділу Угоди про створення поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі.

19 грудня 2011 р. на Саміті Україна – ЄС оголошено про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 30 березня 2012 р. на рівні глав переговорних делегацій відбулося парафування Угоди про асоціацію, а 19 липня 2012 р. парафовано розділ Угоди щодо створення зони вільної торгівлі. З кінця 2012 р. до середини 2013 р. виконували офіційний переклад проєкту Угоди українською і мовами держав-членів ЄС. 15 травня 2013 р. Колегія Європейської Комісії прийняла рішення рекомендувати Раді ЄС підписати Угоду, а також дозволити їй тимчасове застосування до завершення процедур ратифікації державами-членами ЄС.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулося в два етапи. На першому етапі 21 березня 2014 р. під час позачергового Саміту Україна – ЄС підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту. Зокрема, Преамбулу, Статтю 1, Розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення». На другому етапі 27 червня 2014 р. в ході засідання Ради ЄС підписано економічну частину Угоди: Розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством».

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Угода про асоціацію за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим

документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні.

1 вересня 2017 р. після тривалого процесу ратифікації Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності в повному обсязі.

Політика України щодо розбудови відносин з Європейським Союзом реалізовувалася на основі Закону України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики (в редакції від 1 січня 2015 р.). Відповідно до статті 11 Закону однією з основоположних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС».

Дорожню карту та першочергові пріоритети становлення і розвитку України як члена європейської сім'ї визначено Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. У документі зазначено, що, ратифікувавши Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, Україна отримала інструмент та дороговказ для внутрішніх перетворень, а виконання вимог цієї Угоди дає можливість Україні надалі стати повноцінним членом ЄС.

7 лютого 2019 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», ініційований Президентом України П. Порошенком. Цим документом внесено зміни до Конституції України, якими закріплюється незворотність стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Україна, проголосивши стратегію європейської інтеграції пріоритетом свого зовнішнього та внутрішнього розвитку, не може не виявляти зацікавленості до історії, теорії і практики європейської інтеграції, адже вона стала найефективнішим засобом виключення з суспільного життя таких явищ, як війни, міжнаціональні конфлікти, бідність, тоталітаризм. Щобільше, в умовах російської агресії проти України саме ідея євроінтеграції української держави, а якщо бути точнішим – повернення України до європейської сім'ї народів, стала не питанням просто якоїсь геополітичної розкоші, а життєво необхідним вибором, без якого саме існування України як суверенної та незалежної держави може бути поставлене під сумнів.

У пропонованій вам міждисциплінарній праці автори дослідили ідею Європи в українській історичній ретроспективі; євроінтеграційні кроки України; сприйняття європейських цінностей українським суспільством; історико-правові аспекти євроінтеграційного курсу.

Особлива цінність ідеї об'єднаної Європи полягає в тому, що в її основі є добровільне об'єднання та поступове утворення нерозривних зв'язків між європейськими державами з демократичними режимами правління, з якого отримує користь кожен із його членів на засадах рівноправності та справедливості. Натомість не йдеться про спроби насильного об'єднання різних народів авторитарними методами на користь однієї чи кількох держав з нехтуванням інтересів та прав

інших членів. Історія та сучасні світові процеси свідчать про те, що геополітичні проекти останнього типу від початку приречені на провал.

Цілком слушними видаються погляди тих українських політиків, інтелектуалів, державних діячів, які вбачають головні інтереси і майбутнє України саме в Європі, а консолідацію українців навколо європейської ідеї вважають українським головним завданням. Крім цього, ідея європейської інтеграції повинна стати для українців вагомим об'єднувальним чинником всередині держави і в такий спосіб забезпечити національну єдність та подолання розколу України на Східну і Західну, а поява політичної національної свідомості серед українських громадян може бути забезпечена шляхом формування європейської ідентичності.

Зазначимо, що критерії, яким мають відповідати держави-кандидати на вступ до Європейського Союзу, були схвалені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені в червні 1993 р. У них ідеться про: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії); наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії); здатність узяти на себе зобов'язання, що впливають з членства в ЄС, суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії).

Зрештою, саме євроінтеграція України сприятиме формуванню серед українського суспільства таких загальноєвропейських цінностей: різноманітність у культурному, етнічному, регіональному, національному, лінгвістичному й релігійному вимірах та повага до неї з боку громадян; основні свободи та права людини; добробут, ринкова економіка та приватна власність; мир та безпека; представницька парламентська демократія і верховенство права; відповідальність і соціальна справедливість; солідарність, толерантність і плюралізм; збережені культурні традиції, громадянське суспільство і патріотизм.

Успішна реалізація Україною ідеї об'єднаної Європи може стати важливим сигналом для інших держав пострадянського простору, а отже – початку незворотних процесів, а то й розпаду євразійських (по суті, російських) геополітичних проектів та початку справжньої (а не позірної) демократизації у всьому регіоні.

Це дуже важливо з огляду на те, що після початку сучасної російсько-української війни українське суспільство вважало пріоритетним саме євроінтеграційний курс держави та давало стабільно високі оцінки ідеям приєднання України до структур ЄС та НАТО. Наприклад, результати соціологічного дослідження щодо ставлення та поінформованості громадськості стосовно вступу України до ЄС та НАТО, виконане у травні–червні 2019 р. ТОВ «Центр стратегічного розвитку територій» на замовлення Держкомтелерадіо, засвідчили, що переважна частина українців підтримує приєднання до Європейського Союзу (67 %, це на 21 % більше, ніж у 2013 р.) та висловлює високий рівень довіри Європейському Союзу як стратегічному партнерові України (63 %). Водночас станом на травень 2019 р. 57 % українців вважали членство в НАТО основною гарантією національної безпеки країни, що було в чотири рази більше, порівняно з аналогічним показником 2012 р.

Тож європейська інтеграція – це не просто якась примха влади, закріплена в Конституції України, а органічний процес, підтримуваний українським соціумом як єдиний можливий сценарій подальшого демократичного та економічно успішного розвитку України.

РОЗДІЛ І

**ІДЕЯ ЄВРОПИ
В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ**

У КАЛЕЙДОСКОПІ СВІТІВ: ЄВРОПА, ЄВРОПЕЙЦІ ТА НЕЄВРОПЕЙСЬКІ КОНТИНЕНТИ В КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Європа як лексема, ідея та міф, чи міт, – класичний витвір грецької античності. Нині можемо лише здогадуватися про його реальні витoki¹. Так чи так, грецький міф був підхоплений у латинській (римській) культурі, зокрема в Овідієвих «Метаморфозах», що сприяли літературній ідеалізації образу та його подальшим трансформаціям (чи метаморфозам). Згодом давня ідея Європи потрапила в християнську культуру Західного світу, стала підставою для ідеї цілого континенту, а звідти розповсюдилась на нинішню Центральну та Східну Європу, водночас створюючи їх самих – як назви, географічні й цивілізаційні простори сукупності спільнот, народів і як ідеї, що керують цими спільнотами. Можливо, цьому справді сприяла нейтральність античного терміна чи образу в середньовіччі та ранньомодерні часи, що вплинула на цивілізацію Просвітництва. Так народилося відразу кілька ідей Європи, а водночас виник більш-менш цілісний/стандартний образ Європи (межі якої, однак, завжди були рухомими)². Водночас «європейська ідея» та ідея Європи не розповсюджувалась без історичного та географічного контексту³. Поступово її оточували, супроводжували чи протистояли їй ідеї Азії, Африки, а після епохи великих географічних відкриттів – також концепти інших континентів-цивілізацій,

¹ Зароджена з давньогрецької міфологеми Європи/Європи – образу красуні дочки фінікійського царя, чие ім'я, можливо, означало «Захід», ця ідея стала частиною відомого міфу, де закоханий Зевс у вигляді дуже гарного білого бика («ласкавого, як ягня») викрадає Європу та посиляє її на острові Крит. Тут від зв'язку бога (що перетворюється вже на орла) й земної жінки народжуються «славні мужі»: Мінос (пізніший правитель Криту), Радаманф і Сарпедон, яких згодом усиновлює бездітний правитель острова, Астерій. Як винагороду, Зевс дарує Європі магічного пса Лайлапа, здатного догнати будь-якого звіра, Астерій отримує слугу – бронзового велетня Талоса, що охороняє його острів. Поєднання Європи й Зевса в античній міфології символізував також небесний знак – сузір'я Тельця. Генеза самого міфу та асоціацій, які він викликав, не зовсім ясна. Можливо, у ньому відобразилися елементи доеллінської культури Криту та Мікен (напр., локальні зображення жриці місяця на бику), а сама історія викрадення дівчини – метафора еллінських нападів на Фінікію. Не зовсім зрозуміло, чому саме цей міф, де йдеться радше про протистояння цивілізацій, так зацікавив авторів, і чому постать саме фінікійської дівчини почали пов'язувати з культурою Заходу. (Парадоксально, але Геродот у своїй Історії мав вже інші уявлення про Європу/Європу як простір, і європейськість Криту ставив під сумнів.) Можливо, ця полісемічна історія справді відображає давніше азійське походження основ античної цивілізації або ж символізує «непосидючість», динамізм, мобільність тих, хто пішов «слідами Європи», як образно зауважив Норман Дейвіс. Пор.: Грейвз Р. Мифы античной Греции / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1992. С. 153–155; Дейвіс Н. Европа: История. 2 вид. Київ: Основи, 2001. С. 14.

² Там само. С. 24–33.

³ Концепт «Європа»: навч. посібн. / Ващенко А. В., Гаврилов В. М., Дятлов В. О., Казимір В. А. та ін. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. 296 с.; Кембаев Ж. М. Политико-правовая история идеи единой Европы: с древнейших времен до современности. Алматы; Астана, 2012.

Америку та Австралії. Ці концепти – умовні, наповнені еластичними, змінними міфами, і самі є міфологемами. Однак саме вони утворили основу нашого уявлення про світ і нині без них важко зорієнтуватися⁴. Частина інтелектуалів стала сприймати Європу (передовсім Західну) «прімордіалістично» та «європоцентрично» як основу світу, ведучи її історію або від античності, або від середньовіччя⁵, і лише історики-конструктивісти постмодерну почали говорити про винайдення Європи та її частин нарівні з винайденням інших континентів⁶. Мислення тих, хто населяв землі, які після 1772 р. стали називати Галичиною і Володимирією, також поступово заповнювали обриси цих напівуявних і реальних просторів, формуючи комплексний, хоч і мозаїчний, образ світу. Він був наслідком збирання «мозаїки», частиною якої став образ того, що згодом почали називати «Європою»⁷.

Генеза: Християнський світ проти нехристиянського. Свого часу медієвіст Жак Ле Гофф (1924–2014) розглядав становлення середньовічної (Західної) Європи як кількох пластів: цивілізаційного проєкту та концепту⁸. Проте ця Європа не була концептуалізованою так, як пізніша, модерна Європа. Виник радше світ західного християнства, *Respublica Christiana*, – зразок християнської співдружності. Культурна пам'ять регіону, названого потім Галичиною, постала в контексті середньовічної руської культури, яка ґрунтувалася на східному, візантійському християнстві. Водночас і західне християнство, впливи якого тут усе ж були відчутними, устами і діями папи Іннокентія IV у XIII ст. таки не могло не відзначити присутності Русі Романовичів/галицько-волинських земель як «передмурів'я Європи» чи її воріт, які треба було негайно зачинити перед вторгненням монголів. Звісно, поняття «Європи» (ані античної героїні, ані географічного поняття) у середньовічній Галичині тоді не існувало. Був, натомість, поділ світу на «свій», рідний, близький, знайомий, відносно безпечний і «чужий», незнаний, віддалений, мало прогнозований та потенційно загрозливий, на який накладалося відчуття християнського і нехристиянського простору⁹. Умовно кажучи, етнічна карта світу для середньовічних інтелектуалів

⁴ Lewis M. W., Wigen K. E. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1997.

⁵ O'Dogherty W. *An Epitome of the History of Europe, from the Reign of Charlemagne, to the Beginning of the Reign of George III*. London, 1788; Freeman E. A. *History of Europe*. London, 1877; Thatcher O. J., Schwill F. A. *General History of Europe (350–1900)*. London, 1912.

⁶ O'Gorman Edmundo. *The Invention of America: An Inquiry Into the Historical Nature of the New World and the Meaning of Its History*. Bloomington: Indiana University press, [1961]; Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994; Delanty G. *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. Macmillan, 1995.

⁷ Аркуша О., Мудрий М. «Высказати ясно и Полякамъ и Европе»: Європа в уявленнях галицьких українців XIX – початку XX століття. *Nova Ukraina. Нова Україна*. 2012. Вип. 12. С. 15–41. URL: http://www.nowaukraina.org/nu_12_2012/03_Arkusza_Mudryj.pdf (дата звернення: 20.09.2019).

⁸ Від початкового начерку обрисів в епоху нашестя варварів через «невдалу» каролінгську Європу до феодальної Європи XII–XIII ст., далі – до «прекрасної» університетсько-готично-схоластичної Європи XIII ст., і, врешті, до турбулентності XIV–XV ст., що раптово змінює конфігурацію «протоєвропейських» середніх віків. Нав. за вид.: Ле Гофф Ж. *Рождение Европы / пер. с фр. А. Поповой*. Санкт-Петербург: Alexandria, 2008. С. 29.

⁹ Голик Р. «Тоземльцы и иноплеменикы»: «руський патріотизм», «образ світу» та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011.

Галичини й Волині поділялася на два великі простори – західний і східний. Умовно – бо ж буквального поділу на західні й східні народи тут не існувало. «Погляд на Захід» охоплював передовсім той простір, який згодом назвали Східною Європою, і ще вужче – Слов'янщиною, зокрема польські землі та їхніх мешканців. Цей образ амбівалентний. З одного боку, у свідомості літописців та їхніх сучасників поляки/«ляхи» були союзниками/«мирниками» галицько-волинських володарів чи навіть їхніми родичами. У центрі уваги авторів, очевидно, опинялися знакові постаті – представники політичних і військових еліт середньовічної Польщі. Паралельно літописці викладали й негативні уявлення про «ляхів» – поляків. Одначе поляки були й ворогами, які мають іншу військову тактику і стратегію, іншу віру, зовнішній вигляд, розмовляють іншою мовою, співають інших пісень (наприклад, «керліш»/«керелес»/«корелесь» (приспів «Кіріє єлейсон»/«Kyrie elejson» з «Bogurodzicy Dziewicy»). В інших контекстах йдеться про єдність середньовічних руських і польських князівств як християнських держав: «...й уложили між собою угоду про землю Руську і Ляшську, й утвердилися хрестом чесним». Водночас напад монголів-поган на сусідів-християн (взяття Сандомира монголами 1259 р.) частково витіснив етнічні упередження і трафарети (це засвідчувала спеціальна розповідь в Галицько-Волинському літописі). Руські й польські правителі розглядали сусідні польські й руські території не як повністю чужу землю, а як простір, на який вони мають законні права через династичні зв'язки. У руську мову з польської прийшли слова, що відображали реалії не лише польської, а й західнохристиянської (чи латинської) цивілізації, Західної Європи загалом («коруна», «королевство», «пребош», «бискуп», «крижевник», «столя святого Петра»)¹⁰. Заразом сформувався і руський літописний образ земель середньовічної Польщі (Краковь/Краків, Судомирь/Сандомир (Судомирську землю/Сандомирську землю), Съхачев/Сохачев, Люблинь/Люблін, Мазовше, Висла), але найчастіше край західних сусідів фігурував як *ляхы* чи *Лядская земля*. Менш деталізованою у свідомості руських середньовічних книжників була картина Чеської землі. Ця територія асоціюється в галицьких і волинських літописців із землею Муравською (Моравською) та Опавською. На них розповсюджувалася воєнна експансія руських князів, і саме тому давньоруські книжники звернули на неї увагу («не було в землі Руській перше, щоби хто воював землю Чеську: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий»¹¹), намагалися зафіксувати образ захоплених місцевостей (ріка Одра, город Козлій, Опава, Глубычичи, Особолога). Чеська територія в Галицько-Волинському літописі – своєрідний воєнний трофей руських князів та їхніх польських союзників, а також місце снему – зустрічі володарів за участі й галицьких князів.

Складним був і середньовічний образ Угорського королівства та стереотип «угрів»/угорця в культурі Галичини й Волині (як і навпаки, уявлення про русь у середньовічній угорській культурі)¹¹. Частина угорців зображали прихильними до Романовичів. Так, на початку в Галицько-Волинській хроніці стереотип

Вип. 4. С. 100–118.

¹⁰ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ, 1961. С. 99–101.

¹¹ Пор.: Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014.

прихильного до Романовичів «короля Андрія» (Ендре II) поєднано з демонізованими образами угрів-«томителів» (воєвода Бенедикт (Бор) Лисий, воєвода бан Фільній тощо). Звідси й загальний образ «злих угрів», які намагаються захопити галицькі й волинські землі, але за кару помирають «злою смертю». Проте в інших літописних контекстах угорці, навпаки, захоплюються військовою міццю галичан та волинян, виступають союзниками руських князів і ставляться до них, як до собі рівних. Загалом угорці, як і поляки, в одних ситуаціях зображені союзниками, а в інших – ворогами Галицької та Волинської земель. Сам образ Угорської Корони в руському літописі не дуже чіткий. Водночас саме з угорської мови та культури, за версією А. Генсьорського, у слововжитку середньовічних русичів з'явилася латинська назва західноєвропейських володарів: риксь, тобто *rex*.

Не менш двозначні середньовічні руські уявлення про німців/германців. Із німецькими володарями руські князі також мали династичні контакти, і це помітно в галицькому й волинському літописанні (повідомлення про вбивство Філіпа Швабського, сюжет із канонізованою донькою його сестри, Єлизаветою). Проте галицький літописець розглядав німецькі території («землю Ракуську і Штирську») також як сферу заворушень, конфліктів, де перетинаються інтереси чеських, угорських та (непрямо) руських правителів. В іншому контексті німці постають хрестоносцями («крижевниками-темпличами, званими соломоничами»), які володарюють на руській території. В літописі помітне розрізнення німців із різних регіонів («вротиславських», «ризьких», «торунських» тощо), проте географічно образ німецької землі тут фрагментарний. Через німецьку мову в галицький та волинський слововжиток теж увійшли титули західноєвропейської знаті («герцюк»/«герцюковъ»). Лише епізодично в поле зору галицьких та волинських книжників потрапляли згадки про інші країни Заходу. Так, Рим Інокентія IV – Апостольська столиця «отца своего папы Никентія и...епископовъ своихъ», ініціаторів коронації Данила Романовича, «церкве святыхъ апостоловъ», «столя святого Петра». Загалом погляд галицьких та волинських літописців на християнський Захід не можна назвати ані надмірно прихильним, ані ворожим. З сьогоднішньої перспективи це погляд на відносно близьку, але все-таки іншу цивілізацію. Водночас у титулах частини руських та східноєвропейських середньовічних володарів вже фігурувало «*Rex Galiciae et Lodomeriae*», «*rex Gallicie et Lodomerie*». Так, землі Русі стали двійником західноєвропейської (іспанської) *Gallacie* – *Galiciae* (*Galliciense Regnum*, *Reino de Galicia*; *Reino da Galiza*). Це згодом спричинило низку різночитань та непорозумінь, оскільки руську *Galliciae* відчитували як іспанське королівство з центром у Компостеллі.

Натомість погляд на Північ та (особливо) на Схід із перспективи Галицько-Волинського князівства викликав занепокоєння місцевих еліт і книжників. Так, степовиків (половців) та прибалтійські язичницькі племена (ятвягів, жейматів) – тих, хто перебуває за межею християнського світу, – руські князі вважали чинником постійної дестабілізації. З одного боку, літописці зображали їх ворогами, які живуть у поганстві, з іншого – стверджували, що ці язичники перебувають на шляху до християнізації. Навмисне акцентували принципову перевагу християнських («цивілізованих») народів над язичницькими («дикими») племенами, яку відчували середньовічні галичани та волиняни. Тому, наприклад, окремі території ятвягів і литовців у галицькій літописі описані з топографічною докладністю: «місто,

зване Тверімет», *Болдикыща, Привища (Правила), Таусевичи, Буряля, Раймочи, Комата, Дора, Корковичи*. Всі вони – об'єкти завоювання, джерело воєнної здобичі русичів. Все змінила поява монголів. Цих вихідців з невідомих просторів Сходу у середньовічній Галичині й Волині розглядали як несподіваний вияв Божого гніву. Нові вороги з'явилися «нізвідки» (з Тартарії – країни Тартару, демонічних сил), і це ще більше підсилювало розгубленість. Спроби застосувати зрозумілі й звичні символи й форми поведінки для спілкування з монголами призвели, як відомо, до трагічних наслідків: русичі виходили назустріч татарам з хрестами, а їх винищували. Поступово образ монголів/«тотар» з «невідомої сили» перетворився на щось конкретніше, але небезпечне¹². «Пекельні вершники» і їхня релігія були для Русі і всієї Європи представниками антисвіту, а водночас символом небезпечного Сходу, який нині називаємо Азією. Цей Схід залишився у руській мові під виглядом трансформованих монгольських імен (*Чигизакон, Себідяй, Бурондай, Куремса, Телебуга*) та запозичень, кількість яких була відносно великою: *баскакъ, богатир/богатуръ, кояръ, яркъ, хъзь, кумузъ, чюмъ*. На цьому тлі дещо меншою стала відстань між русичами і колишніми представниками Сходу, половцями¹³. Однак частково асимільовані, а частково винищені монголами, не зовсім «чужі», але й не «свої», половці/кипчаки поступово взагалі зникли з поля зору галицьких і волинських хроністів. Отож, підхід до Європи/Заходу у середньовічній Галицько-Волинській Русі був мінливим; тут здебільшого йшлося про воєнні конфлікти та династичні стосунки. Тому «угри», «ляхи», німці виступали то як «свої», то як «чужі», залежно від того, співдіяли вони з галицько-волинськими правителями, чи протистояли їм. Колишні представники степу/Сходу – половці спочатку були «чужими» й небезпечними, а згодом стали нейтральними чи майже частиною Русі. Найскладнішою залишалася ситуація з монголами – представниками незвіданої Азії. Руські князі Галичини й Волині змушені були виступати їхніми «мирниками», брати участь у монгольських походах, однак навіть тоді монголів і русь не зображали реальними союзниками. Середньовічна Русь опинилась між Азією і Європою, і в XIII ст. стала однією з територій, яку контролювала азійська Золота Орда. Проте для галичан та волинян, як і для решти середньовічних європейців, Татарія чи Тартарія залишалась незбагненим азійським Тартаром, якого боялися аж до самого кінця Орди.

Отже, в княжу добу загалом важко говорити про ідею Європи й Азії на Русі, оскільки європейськість на той час ідентифікували з християнством, натомість Азією – з простором нехристиянських цивілізацій. Нелегко однозначно оцінити західні та східні орієнтири княжої Русі: руські князі надавали перевагу

¹² Це напівміфічні медіаніти, які втекли на край світу і звідти напали на Русь; «немислима кількість» енергійних та витривалих людей, які мають власні релігійні уявлення й обряди, визнають полігамію та упродовж відносно короткого часу (39 років) намагаються підкорити собі весь світ; «безбожні агаряни», послані Господом як кара за гріхи.

¹³ Давній стереотип дикого степовика, який проливає кров і нахваляється цим, поволі трансформувався в «лагідніші» форми. Може, саме тому Галицько-Волинський літопис, поряд зі згадкою про Романа Мстиславича, яким «половці дітей страшили», наводив легенду про евшан-зілля, Сирчана та гудця Ора. Це не лише зацікавлення життям східних сусідів, а й певне співчуття до них. Про інтерес, а водночас і про «звикання» до половців свідчить спосіб передачі половецьких імен і прізвиськ (Сирчан, Ор, Отрок, Кончак, Котянь, Сомогур, Бастий, Бігбарс, Актай) та певна русифікація їхніх патронімів (Юрій Кончакович, Котян Сомовитович).

християнському візантійському Сходу над християнським латинським Заходом, але згодом вони змушені були політично балансувати вже між нехристиянською Ордою та латинським Заходом, далі залишаючись в орбіті щораз слабших культурно-релігійних впливів східного християнства (яке було формою європейської цивілізації). Ймовірно, те, що нині називаємо, за Жаком Ле Гоффом, «цивілізацією середньовічної Європи», в рецепції середньовічних руських еліт було пов'язане передусім з образами християнських володарів, їхніми володіннями та генеалогічними зв'язками, які вели від них до інших правителів, зокрема й до Русі. Так чи так, Русь, навіть попри золотоординські цивілізаційні виклики, залишалася частиною європейського середньовічного простору – ближчого й дальшого.

Згодом загальні координати змінилися. Поступовий розпад азійського «Тартару» майже збігся із занепадом середньовічної Галицько-Волинської держави. Її землі анексували польські володарі, і колишня територія східного християнства поступово стала землею латинської (генетично західноєвропейської), а конкретніше – старопольської культури з усіма атрибутами. Отож, Польща почала бути тепер не зовнішньою, а внутрішньою реальністю краю. Як образно зазначив колись візантиніст Ігор Шевченко, Захід і західноєвропейська цивілізація прийшли на руські землі передовсім у польській одежі (в «кунтуші», але спочатку, очевидно, в лицарській кольчугі). Це змінило і рецепцію самої території, і сприйняття Європи та інших континентів у свідомості нових та старих мешканців Русі. Так, у XIV–XV ст. міста були не лише колонізовані, але й германізовані, а потім знову слов'янізовані. Крім того, поряд із поляками, німцями й руссю тут діяли також грецькі та вірменські купці – представники християнського Сходу. Саме тому і літописець тогочасної столиці Русі – Львова Бартоломей Зіморевич, і панегірист Русі Себастьян Фабіян Кльонович, і уродженець Гданська Мартин Груневег, і східні автори, як Евлія Челебі, зображали місто та край місцем зустрічі Сходу та Заходу, Півночі та Півдня.

Водночас «сарматський» текст Шимона Шимоновича та Шимона Зіморевича накладав на реальність Червоної Русі античну маску, відсилаючи у такий спосіб до витоків європейської культури¹⁴. Поети навіть намагалися поєднати західноєвропейське, італійське з локальним руським: не дивно, що один з ідилічних руських співаків у Бартоломея Зіморевича прагне прищепити італійський розмарин у покутських садах. Русь в поетичному дискурсі адептів сарматизму роздвоювалася на прекрасну Італію, що існувала тільки в поетичній уяві, і реальність, приховану всередині цієї квазі-Італії. Дещо іншим був погляд (полонізованого вірменина) Бартоломія Зіморевича у його «Потрійному Львові». Він, як і Кльонович, зображав Русь щасливою, однак в уяві Зіморевича вона набула рис напівстепового, напівкочового краю, спадкоємниці готів, дикої Скіфії-Сарматії, тобто була радше Азією,

¹⁴ Наприклад, селянин Шимоновича, оспівуючи верби, згадували Афіну Палладу і метаморфози античних героїв. У Шимона Зіморевича «руські панни» співали хвалу Купідону й Венері, прагнучи, щоб їхня пісня покинула грецький Крит (!), подолала Татри та вирвалася у Дике Поле, руські селянки й селяни у текстах цих поетів носять красномовні квазіантичні імена: Помозія, Ціцерина, Леперула, Берентіс, Постилла, Майорана, Янелла, Павенція, Амарант, Аніель, Леонардій, Йолас. Тому згадки про напади татар на Покуття та спогади про ординських бранців і бранок сусідять тут з «мемуарами» про Ефейську святиню, Орфея, Адоніса тощо.

ніж Європою¹⁵. Натомість Мартин Груневег у своїх щоденниках зображав Львів кращим за німецькі міста, зокрема за його рідний Данціг, Ланггарте, Заднрубє і Шотланд. Він зазначав, що через Львів йде шлях в Італію, «його шупаків їдять у Відні», а місцеві вірмени наповнюють прилавки Пруссії та Сілезії. Загалом Львів йому нагадував Венецію, де на ринку зустрічаються купці Заходу та Сходу: козаки, угорці, московити, турки, італійці, французи, іспанці. І саме в цьому контексті у тексті Груневега мимоволі з'являється європейський мотив: «Я об'їхав пів-Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок, і майже кожний чужинець знайде таке печиво, як у своїй країні, – хліб, струцлі, тістечка, чи як ще їх назвати. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, але й привезеного. А вино їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції [переклад Я. Ісаєвича – Р.Г.]». Отож, ідея Європи (у західному варіанті) приходила на землі Руського воєводства разом із торговими контактами та книгами: від латинських богослужбових текстів до творів Томи Аквінського і навпаки, античних римських та грецьких авторів.

Це було відчутно і в руському (українському) збірнику чудес Богородиці «Небо Новое» (1665) Йоаникія Галятовського, який певний час перебував у львівському православному середовищі. Тут були подані дива з різних країн Європи та інших континентів (від Лондонії та Увінтонії/Англії, Німеччини, Італії, Іспанії, Речі Посполитої та Русі до Нової Індії/Америци). Цій меті слугували також руські та польські перегринатії – розповіді про мандрівки різними краями, зокрема Святою Землею. Інша річ, що в руській візії саму Річ Посполиту подавали і як територію, в якій мешкають русини (отже, як свою), і як державу, що знищила Русь, тобто як щось «чуже». Натомість Московська держава, з якою частина православних русинів Львова підтримувала контакти, була для adeptів православ'я хоч дуже інакшою та далекою, але у чомусь близькою. Водночас серед польської частини Руського воєводства Московію не сприймали так, як решта Європи. «Мосхи» в ідеології сарматизму не були носіями європейської традиції. Зрештою, контакти з ними довгий час були обмежені. Мешканці Русі та Львова віч-на-віч зіштовхнулися з представниками Північної, скандинавської Європи, і ця зустріч була доволі неприємною (штурм Львова військами шведського короля Карла XII у 1704 р.). Підсумком знань про Європу та світ у ранньомодерному Львові й Русі можна вважати «Нові Атени» Бенедикта Хмельовського (Львів, 1745). Ця (перша у цих землях) енциклопедія детально змальовувала європейські й позаєвропейські країни та їхніх жителів. На сторінках книги-«перегринатії» послідовно з'являлися європейські країни та окремі міста: Німеччина («Германія чи Німці»), Австрія (або «Ракуси») і Тіроль, Чеське та Угорське королівства, Саксонія, Колонія, Могунія (Майнц), Гельвеція (або «Швейцарии»), Італія з чисельними містами та землями, Іспанія, Франція, «Голландська Річ Посполита». Окремо в книзі Хмельовського були

¹⁵ Польсько-вірменський хроніст повсякчас наголошував, що «руси» споріднені з грубими, нестримними, войовничими племенами, але, на відміну від них, відмовилися від кочового способу життя. Саме таким Зіморович бачить початок Русі, її заселення: «одні руси, прийняті при народженні генієм сонця, твердо трималися своїх осель, ... поверталися на свою Русь, навіть аж до провінції, ... і якщо спочатку були гамаксовіями (кочівникам), що подорожували у плетених візках, то невдовзі там з жалогідних халуп підносилися поселення і села, а з них містечка і міста».

описані Велика Британія, Швеція, Данія і Норвегія, а також території Москви чи Російської імперії, Болгарії, Туреччини, Персії, Святої Землі. Далі автор вів читача до країн «Великої Азії» – «другої частини світу»: Монголостану чи Могору, Індії та Китаю, «островів»/Японської імперії. Ще далі йшлося про «третю частину світу» – Африку: від Абссинії до Єгипту. Завершувала цю картину четверта частина світу – «Новий світ», або Америка: від королівства Перу до Північної Америки з її «провінціями» (Кароліною, Віргілією, Пенсильванією, Нью-Джерсі тощо). У цій конструкції Європа була Старим Світом, а на європейській генезі її частин не наголошувалося. Європейська ідея у викладі Б. Хмельовського перетворювалася радше на мозаїку ідей різних країн «старої частини світу» серед чіткіших картин інших континентів (Азії, Африки й Америки). Натомість у ранньомодерному Західному світі вже давно панувала метафорична Королева Європа (*Regina Europa*) з «Універсальної космографії» (1550–1554) Себастьяна Мюнцера. Її символічною головою була Іспанія, тулуб формували Галлія (Франція) та Германія (Німеччина), руки – Італія і Данія, а Польща (Полонія), Литва (Літуанія) разом з Болгарією, Македонією, Грецією, Московією та Скіфією були її ногами, під якими простягалася Азія і «Тартарія». Натомість знання про цю Європу на Русі часто залишалися більше віртуальними, аніж реальними. Нині важко сказати, наскільки близькою ідея «латинської» Європи була для ранньомодерного руського/українського населення краю, хоч (за посередництвом польської міської культури) вона оточувала русинів звидусіль, формувала загальні межі їхнього життя та мислення в Речі Посполитій.

Уявлення нового й новітнього часу: Європа і/чи не-Європа. Утворена після прилучення Руського воєводства (як території розділеної Речі Посполитої) до Австрійської імперії у 1772 р. Галичина опинилася в іншій системі світоглядних координат. Уже нова назва краю (*Königreich Galizien und Lodomerien*) частково апелювала до руської, а частково – до західноєвропейської культури. Важко сказати, що сприяло її популярності: асоціації з давніми, але майже забутими середньовічними латинськими реаліями та титулами (*rex Galiciae et Lodomeriae*) чи співзвучність зі званою іспанською Галісією.

Так чи так, уже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. галичани цікавилися історією Європи. Свідченням цього в XIX ст. стала, зокрема, поява кількатомної праці Ігнаці Ходиницького «*Dzieje historyczno-polityczne Europy i innych części świata*», перший том якої вийшов у Львові 1817 р. До цього ще раніше стимулювала й австрійська книжна культура (зокрема й преса), а також мода на французьку культуру. Так, подібна до «*Gazette de Varsovie*» і «*Gazette de Vienne*» перша львівська газета «*Gazette de Leopold*» (1776) була франкомовною; пізніше моду на Францію і Париж підхопив чи відновив «*Dziennik Mód Paryskich*» (1840–1849). Такі акценти, зрештою, відповідали передовсім австрійському та польському середовищам краю. Франція була певним культурним зразком ще в Речі Посполитій XVIII ст., а в XIX – XX ст. також виступала стандартом європейськості.

Попри це, саму Галичину в Європі початково сприймали неоднозначно. Однак концепт Галіції тісно пов'язували з таким інтелектуальним продуктом Просвітництва, як поняття «Східної Європи» чи «Східної частини Європи». Так, на сторінках книги Станіслава Плятера, що описувала власне Східну Європу (1825), Галичина (*Gallicya*), була краєм двоякого походження, результатом штучного

прилучення Малопольщі до Червоної Русі¹⁶. Реверансів у бік культурної європейськості краю автор не робив, але Галичина поставала тут регіоном, що здійснив значний цивілізаційний стрибок: від території майже без промислу – до краю, що випереджав інших густою сіткою комунікацій. Це, отже, наближало її до Європи. Частиною Східної Європи («у дзеркалі її життя») зображав польсько-руську «Галицьку землю» також чех Карел Зап. Однак йому була важлива радше слов'янська, ніж європейська культурна складова цих територій. Ту ж ідею, але по-іншому, підкреслював руський/український письменник А. Могильницький у 1849 р. Він протиставляв реальність, сплетену з образів європейської античної літератури, галицькій дійсності. Саме її поет вважав достойною захоплення навіть порівняно з міфічними територіями: «Нащо ся дерти, де Парнас і Іда / Богів престоли під облак сягають, / Сли хребет, боки нашого Бескида / Красов багато природи сіяють?» (...) / Нащо бродити в Скамандрі, Цефісі, / В намулах Стікса, в вирах Еридану, / Сли чисті струї, і в Дністрі, і в Тисі / і в норах Пруту, і джерелах Сяну?». Це не наближало до європейської ідеї, але так формувався образ рідної землі, і, відповідно, патріотизм. Іполіт Ступницький, описуючи географію Галичини («Galicyna pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym». Lwow, 1869), намагався прославити її як помітну частину імперії й Східної Європи загалом (одну з найбільших провінцій Габсбурзької монархії, другу за величиною після Угорщини). Майже у той самий час Карл Еміль Француз описував Галичину та Буковину як «напів-Азію» («Aus Halb-Asien»). По суті, для мешканця Західної й Центральної Європи Галичина лежала десь далеко на Сході, на напівцивілізованому кордоні з варварським степом, азійськими просторами. Ця частина австрійського державного організму все ще потребувала культурного освоєння й здавалася дикую, не прирученою, чужою. Австрійський погляд на ці землі довгий час залишався роздвоєним. Так, Райдмунд Кайндль у своїй «Geschichte der Deutschen in der Karpatenländer» (Гота, 1907) описував край як Карпатську землю, на якій, з одного боку, проживають симпатичні та незвичні гуцули, а з іншого – простежуються сліди німецької культурної присутності. Взагалі далека від імперських центрів територія видавалася австрійським урядникам та літераторам щасливою й нещасною периферією Австрії, а отже, і європейського простору¹⁷. Універсальна географія Європи, а також Азії, Америки й Африки Елізеє Реклю «L'homme et la terre»/«The Earth and its Inhabitants», матеріали до якої давали також місцеві автори, у своєму третьому томі зображала Галичину (разом із Буковиною) невід'ємною частиною Австро-Угорщини, «Польщею та Рутенією» водночас. Це означало, що край – цілком європейська територія не лише в географічному, але й у цивілізаційному сенсі. Для британки шотландського походження Мені Мюріел Дові у книзі «A Girl in the Carpathians» (Нью-Йорк, 1898) Галичина була дивним і не дуже європейським (в її розумінні) краєм, де панують руська мова й кирилиця, складніша від англійської польська мова та, відповідно, алфавіт з додатковими літерами, який

¹⁶ Plater S. H. *Jeografia wschodniej części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody sławiańskie zamieszkaných obeymcy Prussy, Xiąztwo Poznanskie, Szląsk Pruski, Gallicye, Rzeczpospolita Krakowska, Krolestwo Polskie, i Litwę*. Wrocław, 1825. S. 79.

¹⁷ Kłańska M. *Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemiechojezycznych 1772–1918*. Kraków: Universitas, 1991; Cybenko L. *Galicia miserabilis und/oder Galicija felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur*. Lwiw; Wien, 2008.

треба вчити довше, ніж англійський. Натомість двотомна «Galісуа» Францішка Буяка (Львів; Варшава, 1905) переконувала, що Галичина має географічно вигідне розташування й «відкриті дороги для комунікації» з іншими регіонами Європи: Росією, Шльонськом, Моравією і наддунайською Австрією, Румунією. Певний час важливим був і нафтовий чинник: Галичину зображали одним зі світових, а отже, і європейських, центрів нафтовидобування. Водночас галичани (зокрема й галицькі українці) часто репрезентували себе політичними чи державними австрійцями, підданими монархії, «тирольцями Сходу». Все це відповідно змінювало й сам образ провінції. Загалом візію Європи серед інтелігентів підавстрійської Галичини демонструвала стаття «Еугора», яку вміщувала польська «Encyklopedya. Zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy» (вийшла у Львові двома виданнями, 1898, 1905–1907). Стаття описувала всі позитиви й негативи регіону: «Європа, частина світу, у якій живемо, найменша за обсягом після Австралії. Її поверхня має неповних 10 мільйонів квадратних кілометрів (у 130 разів більша, ніж Галичина, у 15 разів більша за Австро-Угорщину)». Європа тут поставала континентом, оточеним океанами і Середземним морем, а також Уралом, що відокремлює Європу від Азії. Центральну, Північну, Південну й частину Східної Європи зображали переважно гористою місцевістю, натомість Росію – територією «сарматської низовини». Континент описували землею «помірного клімату, і то такого помірного, як нігде у світі», на якій колоситься збіжжя й повністю відсутні пустелі. Водночас, підкреслювали галицькі автори, Європа – континент без великих рік, в тому програв іншим («рік розміру Волги й Дунаю ... Азія та Америка мають по кільканадцять»), але ті ріки, що є, ніколи не висихають. До того ж європейські гори не дуже високі, – підкреслювали автори, – на них можна будувати міста. Тому підсумок був доволі оптимістичним: «Клімат, добре наводнення, врожайність землі, близькість до моря в кожній околиці, багатство корисних копалин разом з людською працею спричинилися до того, що Європа є найбільш загосподарьованою, найбагатше і найгустіше населеною частиною світу. Європа налічує близько 380 млн жителів. Найбільшими державами Європи є: Росія, Англія, Німеччина, Австрія, Італія та Іспанія». Так формувався відносно нейтральний політично образ Європи і її частин. Цивілізаційний простір краю у 1772–1918 рр. офіційно творила культура країн західної європейської традиції – Австрії та Німеччини, а неофіційно – польська і частково руська культура. У цьому контексті проблема Сходу і Заходу, Європи і не-Європи для галичан наштовхувалась, з одного боку, на опозицію Західної та Східної Слов'янщини, а з іншого – на протиставлення слов'янського/неслов'янського культурного простору, з яким галичани зустрічалися всередині краю та поза ним¹⁸.

¹⁸ Тому й слов'янська ідея, у руслі якої частково розвинулися ідеології галицьких українців та поляків XIX–XX ст., мала два протилежні витoki. Як стверджував ще Іван Франко, Галичина XIX – поч. XX ст. стала сценою протиборства двох панславізмів: західного (територіально – австрійського, чеського і конфесійно-католицького, умовно проєвропейського) та східного (російського/православного, який прагнув виділити з Європи «федерацію» слов'янських народів). Водночас представник галицького єврейства Самуель Ліпа Теннебаум (в реаліях середини XX ст.) бачив зустріч і боротьбу російського панславізму та німецького пангерманізму. За цими тенденціями простежуємо ідею боротьби Європи і не-Європи (зокрема Європи і Росії, яку в 1870 р. виголосив Микола Данилевський в однойменній книзі).

Ці чинники й визначали уявлення галичан про Європу та інші континенти. Взаємні уявлення галицьких українців та поляків один про одного були тепер внутрішньою галицькою чи внутрішньоімперською справою, бо їхніх держав у європейському просторі не існувало. Проте у межах нібито спільного європейської культурного простору тривала конкуренція галицьких поляків та українців у боротьбі за край. Одна спільнота бачила його у складі відновленої давньої Польщі/Речі Посполитої, інша – у реконструйованій княжій чи козацькій Україні. У такому контексті західноєвропейські цінності для галицьких українців були не вельми привабливими. Руські (українські) інтелігенти часто звинувачували польських політиків, що ті намагалися полонізувати місцевих русинів у суспільно-культурному житті та латинізувати у релігійному. Такі феномени, як латинська абетка чи літургія, у руському/українському середовищі не сприймали як ключ до загальноєвропейської культурної спадщини. Навпаки, в них часто бачили засоби денационалізації, яких потрібно остерігатися, хоча у спілкуванні з представниками офіційної Австро-Угорщини та країн Західної Європи латинка як графічна форма передавання німецької, англійської чи французької мов була природною. Тому, з одного боку, галицькі українці вважали себе європейцями і свою майбутню державу бачили теж у Європі як просторі «цивілізованого світу». З іншого боку, вони боялися, що під маскою європейської цивілізації до них може прийти «перфідна Польща». Польські ж політики Галичини сподівалися на те, що відтворена знову Річ Посполита/Польща, яка обійме і Галичину, займе в європейському просторі приблизно те саме місце, що й перед 1772 р. Зрештою, під «Європою» в тогочасній Галичині часто розуміли, наприклад, західноєвропейські держави (чи «великі потуги» континенту) або просто держави поза Австрією. У цьому сенсі становище русинів/українців залишалося доволі непевним: так, Західна й Центральна Європа була для них стандартом культури та прогресу, але вона належала до сфери латинської цивілізації, у той час як вони переважно бачили себе продовжувачами східної, поствізантійської традиції, тобто «іншими», особливими європейцями.

Після Великої війни у контексті українсько-польської боротьби за Львів та Галичину (1918–1919) обидві сторони конфлікту теж стали використовувати європейську ідею по-різному. Польські політичні діячі доводили (і, по суті, довели) політичним представникам Заходу, що існування ЗУНР, республіки галицьких українців може лише посилити загрозу більшовицького наступу на східно- й центральноєвропейські держави. У цій моделі головним антикомуністичним bastionом Східної Європи мала стати відроджена Польща, а Східна Галичина – муром на шляху «червоної Росії». Натомість українські діячі після військової поразки у протистоянні з поляками у 1919 р. й до рішення Ради Послів 1923 р. вважали, що Східна Галичина як українська держава могла б стати частиною одного з можливих європейських проєктів. Наприклад, Степан Рудницький (в «Економічних основах галицької державности» та «Нафті Східної Галичини», виданих у 1921–1922 рр.) доводив можливість існування самостійної Галичини як тимчасової форми української державности. Він оптимістично розглядав перспективи краю, стверджуючи, що «Галичина має більше ріллі, як Бельгія, Голландія й Швейцарія разом», торф'яних запасів «вистачить на ціле століття для опалу й промислу Української Галичини», сам регіон – «одно велике нафтове поле 10000 км. простору», а видобуток

озокериту тут має всесвітні масштаби. Крім того, географ зображав Галичину «надійним вікном» – потенційною країною-транзитером між європейським Заходом та Сходом. Загалом вчений аналізував нафтову промисловість Галичини поряд із нафтовидобуванням Росії, США, Індії та Румунії, Німеччини, Японії, зображав потенційну Галицьку Державу інвестиційно привабливою «карпатською Швейцарією», яка може конкурувати зі Швейцарією альпійською. Натомість Василь Панейко під впливом радянських концепцій розглядав Галичину й Україну в перспективі іншої геополітичної реальності: об'єднання східноєвропейських держав. Він скептично ставився до можливостей утворення не лише самостійної Галичини, але й її автономії у складі Польщі. Порятунком чи визволення Східної Галичини український діяч бачив лише в «оружній силі, яка зі сходу насунеться на Варшаву і на Збруч». Цією силою, за Панейком, могла б стати навіть «російська» в основі військово-політична федерація народів Східної Європи, що сягатиме від Чорного до Білого морів – союз «держав української, великоруської, литовської та ін.»¹⁹. У візії В. Панейка Галичина потенційно виявлялася навіть не частиною незалежної України, а співтворцем набагато масштабнішого за розмірами політичного цілого – Євразійської імперії З'єдинених Держав Східної Європи, що втілилася у формі СРСР. Тут, на думку Ігоря Соляра, можна помітити своєрідне передбачення подій 1939 р., коли західноукраїнські землі були прилучені до УРСР²⁰.

Натомість на науковому рівні в міжвоєнній Галичині побутовув той образ світу і Європи, який формулювали, наприклад, польська енциклопедія «Świat i życie» та Українська загальна енциклопедія (УЗЕ). Так, у 1931 р. львівсько-станіславсько-коломийська УЗЕ вмістила доволі розлогу статтю про «Європу», образ якої, крім географічних, охоплював також етнонаціональні та етноконфесійні й політичні виміри. З погляду її авторів, Європа – простір 37 держав різної конфігурації: 16 демократичних республік, 18 конституційних монархій та 3 радянські республіки, які посідали окрему нішу. При цьому лише частина європейських держав, підкреслювали в УЗЕ, справді незалежна, решта є або домініонами, або перебувають у союзах чи уніях. Проте в політичній уяві і реальності міжвоєнної Європи, чимало країн якої мали колонії, були всесвітніми. Політична Європа у тогочасному розумінні (за рахунок Британії, Фінляндії, СРСР, Італії, Нідерландів, Португалії та інших країн) «прилучує 83 000 000 км² і 615 000 000 мешканців», тобто «обіймає дещо більше ½ поверхні суходолу та населення всього світу». До того ж політичні впливи Європейського континенту, наголошували українські географи, «розтягаються і на всі т. зв. самостійні держави Африки й Азії, за виїмком Японії». Під європейським контролем опинялося «1/2 всіх залізниць світу». Така картина вражала²¹.

Проте галицькі журналісти ще наприкінці XIX – початку XX ст. бачили й темний бік європейської колоніальної політики як вияву орієнталізму й імперіалізму, осуджували спроби несправедливого переділу світу. Прикладом цього для них було Марокко: «Іспанія, Англія та Франція висилають туди свої кораблі ніби

¹⁹ Панейко В. Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. Відень, 1922. С. 17.

²⁰ Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України. 1923–1939. Львів, 2011. С. 158.

²¹ Європа. Книга знання. Українська загальна енциклопедія. Львів; Станіславів; Коломия, 1931. Вип. 10. С. 1184–1186.

то для оборони своїх підданих, ... а по правді, щоби случайно якась одна держава не захопила більше, ніж друга». При описі Османської імперії (Туреччини) взагалі використовували образ «напівтрупа», який сусідні європейські країни нищать під виглядом допомоги: «Туреччина, кажуть, то хворий чоловік в Європі, котрому вже нема рятунку, а котрого обступили лікарі, добрі сусіди – великі держави європейські та вирізують хворому поволи его боляки в обаві, щоби сьвіт не крикнув, що недужий загинув від їх операції».

Тому монолітність Європи завжди була дуже оманливою, і це було особливо помітно в Галичині. Тут, зокрема, постійно були присутні образи Росії як Сходу (росіян) і Австрії та Німеччини як Заходу (австріяків/німців). Ставлення до Росії та її жителів було змішаним – особливо в українському середовищі. Географія ХІХ – початку ХХ ст. стверджувала, що частина Російської імперії – Європа, і вписувала Росію в європейські культурні перспективи. (Наполеонівське французько-російське протистояння 1814 р., на яке сподівалася й частина галицьких поляків, також засвідчувало, що еліти Росії вже є носіями хай видозміненої, але європейської цивілізації). Зрештою, образ Росії як «жандарма Європи», хоч і негативно, усе ж вказував на її європейськість. Проте серед галицьких поляків росіян нерідко зображали напівазіатами – неєвропейцями, які керуються протилежними до польських національними інтересами та релігійними уявленнями. Руські (українські) інтелектуали розповсюджували дві протилежні візії Росії та росіян. Прихильники української ідентичності зображали її, з одного боку, слов'янською державою, жителі якої глибоко релігійні, невибагливі в побуті і підприємливі, а з іншого – як ворожу до Австрії та Європи нищительку давньої України, «тюрму народів», населення якої має напівазійське походження й змішану етнічну ідентичність. «Суміш слов'янства і Джінсгіханового тиранства» – так характеризував Російську імперію кінця ХІХ – поч. ХХ ст. адмірал Ярослав Окуневський та з подивом описував, як «христосувався з руськими» різних національностей. В українських/народовських виданнях Росія/Росія цього ж часу репрезентована у негативному ключі. Це країна необмеженого абсолютизму «варварського типу», що не допускає громадянських свобод, з чужою народів інтелігенцією, засиллям чиновників тощо. Проте росіяни-великороси зображені щирими, гостинними, але водночас забобонними релігійними формалістами, яких українці називають «кацапами». Одних і других, підкреслювали українофіли, єднає «лише віра»: за походженням і мовою росіяни для українців – «чужі люди». Натомість галицькі русофіли/москвофіли описували Великоросію як духовно й етнічно споріднену слов'янську державу, яка постійно підтримувала «Галицьку Русь» у її боротьбі з Польщею. Важливим був і обрядово-релігійний чинник, який також схиляв галицьких українців то в один, то в інший бік. Не дивно, що русько-українська Унійна Слов'янщина/Slavia Unita у ХІХ–ХХст. рухалася то в бік православної, то в бік латинської Слов'янщини. Але довший час Росія і росіяни були безпосередньо присутні в Галичині хіба що завдяки москвофілам, які, хоч були етнічно руськими/русинами/українцями, ідентифікували себе з руськими/росіянами. Сама ж Російська імперія аж до 1914–1915 рр. залишалася для галичан особливим небезпечним сусідом, знаним більше з книжок, ніж з дійсності. Під час російської окупації 1914–1915 рр. Галичину/Галицію/Галиччину в російському політичному дискурсі зображали новою провінцією Російської імперії – слов'янською

землею, визволеною з-під австрійського ярма. Це означало заміну «західного» образу Галичини «східним». Зайняття регіону російськими військами галицькі поляки та українофіли сприйняли як крах власних («проевропейських») проєктів, натомість москвофіли/русофіли бачили тут можливість повернення до «загально-руської єдності», у якій про Європу не йшлося. Після появи більшовицької Росії, знищення УНР та особливо після радянської інвазії 1920 р., утворення тимчасової Галицької соціалістичної радянської республіки, «чуда над Віслою», а потім заснування Радянського Союзу відчуття загрози зі Сходу у свідомості галичан було присутнім аж до 1939 р. – моменту приєднання до СРСР. Червоний терор, поява ГУЛАГу, монопартійна система й відсутність демократії, зрештою, Великий голод / Голодомор 1932–1933 рр. і масові репресії 1937 р. – усе це записувалося на карб «червоної Росії». За цей час комуністична пропаганда, що розповсюджувалася й на Галичину, протиставляла Росію й СРСР Європі, використовувала образ мілітаристської «Європи без миру», а згодом відкидала ідею європейського зближення (пан-Європи) у тому вигляді, в якому її воліли бачити країни «капіталістичного Заходу». Європейський союз у риторичі міжвоєнних комуністичних діячів мав бути лише ширмою чи «екраном, де будуть вимальовуватися нові протиріччя імперіалістичної дійсності»²². Після приходу до влади в Німеччині нацистів та поступового розгортання гітлерівських проєктів «перебудови Європи» радянські видання активно поширювали загрозливий образ «Гітлера над Європою». Східна Галичина у цих ідеологічних конструкціях виявлялася плацдармом наступу імперіалістів на СРСР. Навіть представники «Розстріляного відродження»/ «Червоного Ренесансу» в Радянській Україні, на яких спочатку орієнтувалася частина галицької інтелігенції, що сповідувала «ліву» ідеологію, були переконані: сучасна їм «Європа і капіталізм – то одно», але Європа майбутнього – це Європа міжнародного робітничого руху, який «підє назустріч» СРСР (Михайль Семенко, «Європа і ми», 1930), і з певною цікавістю описували столиці Європи, наприклад, «чорний Берлін», або ж, як німець за походженням Майк Йогансен, мріяли про «червону Німеччину». Щобільше, вони (як М. Хвильовий) протиставляли уявну «Європу» національно-орієнтованій «Просвіті». Частково ці погляди поділяли й представники українських галицьких «лівих» середовищ. Проте навіть географічно віддалена Західна Європа та Америка для галичан були культурно ближчими, ніж СРСР. Саме їх асоціювали з модерною цивілізацією, хоч стрімка індустріалізація Радянської України та інших республік Союзу певний час викликала гордість навіть серед некомуністично налаштованих українців Галичини. Із Заходу ж надходили дуже суперечливі культурні та ідеологічні сигнали. Так, популярні антикомуністичні публікації Фердинанда Осендовського зображали СРСР часів революції переважно дикою й малозрозумілою «Азією», в якій зіштовхуються «звірі, люди й боги» та домінує Ленін. Початково захоплений радянським комунізмом Андре Жід у «Поверненні з СРСР» (1936) був заскочений і розчарований сталінським тоталітаризмом. Тоді ж Джон Рід у своїх «Десяти днях, які потрясли світ» (1919) захоплювався лєнінізмом, фантаст Герберт Велз змальовував стримано-оптимістичну картину «Росії в тумані/тіні» (1920), а Ліон Фейхтвангер у «Москві, 1937» прославляв Сталіна. Це дезорієнтувало частину галицьких інтелектуалів.

²² Пор.: Лас М. А. Пан-Європа. Ленинград: Красная газета, 1931. С. 152.

Проте ідея експансії комунізму в Європу залишалася прихованим стрижнем політики СРСР увесь міжвоєнний час. Заразом радянські пропагандисти постійно розглядали Польщу та Галичину як плацдарм потенційного нападу «європейського фашизму» на Радянський Союз. Тож на прилучення Західної України у 1939 р. також дивилися з перспективи наближення до кордонів «європейського імперіалізму», а далі й атаки на нього. Друга світова війна на східному фронті стала ударом двох концепцій розвитку Європи (та інших континентів) – комуністичної і націонал-соціалістичної. Третя – ліберальна/демократична – концепція Європи домінувала тоді на західному фронті, у відірваній від континенту Британії та Америці, далеко від цієї зони протистояння. Зрештою, у 1939–1941 рр. галичани сприймали солдатів та офіцерів Червоної армії, які входили в їхній край, дуже часто як «вузькооких» представників Азії, однак були змушені адаптуватися до радянської візії Європи й світу. Натомість у 1941–1944 рр. Галичина (та й Україна загалом) стала однією з арен боротьби двох тоталітарізмів: радянського, який здавався азійським, і німецького, який здавався європейським.

Австрійці й німці для галичан XIX–XX ст. довгий час були титульною нацією Австро-Угорщини, а сама ця держава, попри все, залишалася їхнім рідним чи відносно рідним домом. Його образ також був диференційованим. У ньому виділяли історично австрійські, чеські та угорські краї, згодом трансформовані у Цислейтанію і Транслейтанію / Передлитавію і Залитавію, землі Австрійської (Богемія, Буковина, Галичина, Тіроль, Моравія, Штирія, Каринтію, Зальцбург тощо) та Угорської Корони (Угорщина, Хорватія і Славонія тощо). У тогочасних посібниках підкреслювали національну строкатість імперії. «З окремих австрійських країв лише чотири: Зальцбург, Форарльберг, Австрія Вища і Нижча мають майже національно одноманітну людинність, а саме німецьку. Інші краї мають по дві, навіть три головні народності», – підкреслювали галицькі автори у 1904 р. Водночас вони могли з гордістю констатувати, що саме Галичина є одним з демографічних гігантів імперії: «В Австрії найбільше населення має Галичина – ... 7 316 000, втім неповні 71 000 війська»²³. У такий спосіб уже сама монархія становила значну, хоч різношерсту частину тогочасної Центрально-Східної Європи. Загалом «рідний край» – Австро-Угорську монархію у XIX – на початку XX ст. зображали крізь призму позитивних та нейтральних оцінок. Її асоціювали з «Найвищою родиною цісарською», інституціями конституційної монархії (державною радою, палатами послів та магнатів тощо). Однак в Галичині образ австрійців і суміжний з ним стереотип німців був доволі змішаним. З одного боку, галицька українська та польська інтелігенція намагалася дотримуватися принципів лояльності, трактуючи Австрію як свою батьківщину, отже – покровительку слов'янських народів. Австрійська столиця, Відень, для галицьких авторів XIX–XX ст. поставала культурним та політичним центром ойкумени, який приваблює різноманітними благами цивілізації. З іншого боку, австрійці – особливо у дискурсі галицьких поляків – залишалися німцями, отже, прихованими ворогами слов'ян загалом й Польщі зокрема. Тому полонізацію німецькомовних австрійських урядників, які приїхали в Галичину у XVIII–XIX ст., місцева польська інтелігенція сприймала позитивно. Серед українців ставлення до німців, представників центральної

²³ Finkel L., Głabiński St. *Historia i statystyka Monarchii Austro-Węgierskiej*. 2 wyd. Lwów, 1904. S. 35.

імперської влади, теж було двояким. З одного боку, їх сприймали як «чужих», іноді навіть як ворогів (у спогадах про придушення «Весни народів» у Львові 1848 р.), або ж як тих, хто вважає українців лише підданими, а не рівними собі. Водночас українські невдачі при дворі Габсбургів нерідко приписували закулісним інтригам поляків. Дуже важливим для руських/українських діячів Галичини було використання іншого стереотипу уявлення про німців/австрійців як про пунктуальних, акуратних, раціональних господарів. За словами письменника Сильвестра Калинця, поля німецьких селян були розділені на акуратні клаптики, там багато садів, а їхні хазяї дуже чесні, справедливі, читали газети, грали на фортеп'яно й суворо дотримувались зразкових християнських звичаїв. Тобто Австрія початку ХХ ст. – повна протилежність Галичини²⁴. Водночас галицькі поляки після розвалу Габсбурзької монархії вже однозначно трактували австрійців як загарбників, які «вигадали» українців, щоб зірвати польські державницькі плани (звідси теза про ЗУРН як антипольський австрійський проект). Зрештою, після Першої світової війни образ «бабці-Австрії» став елементом ностальгії, змішаною з сарказмом. Різке зменшення територій, збудіння нової, післяверсальської Австрійської держави, її політичні пертурбації, та зрештою, аншлюс 1938 р. лише підсилювали такий скепсис. Ставлення до Німеччини в Галичині між двома світовими війнами стало ще диференційованішим. З одного боку, у середині – другій половині 30-х років ХХ ст. у Польщі, куди тепер входила колишня Галичина, Німеччина асоціювалася з прогресом, передовими технологіями. Проте німецько-польське політичне напруження (довкола Данціга/Гданська) все більше спричинялося до того, що в офіційній ідеології Польської держави запанував образ агресивного Третього рейху: недружньої до слов'ян держави «новітніх тевтонців-хрестоносців», яких може зупинити лише «новий Грюнвальд». Натомість в уявленнях галицьких українців образ Німеччини значною мірою сформував передвоєнне германофільство. Німці з'являлися тут у вигляді порядних, педантичних громадян. Наприклад, львів'янин Леонтій Куницький випустив у 1927 р. книгу зі знаковою назвою «Вітер від моря», де описував настрої німців Гданська/Данціга та околиць як зразок патріотизму, відданості своїй батьківщині. Тому пронімецькі настрої частини галицьких українців упродовж 1939–1941 рр. не здавалися дивними, доки нацистська держава не стала для них щоденною реальністю.

Проте гітлерівська Німеччина, поглинувши Австрію, а згодом і Польщу, принесла зі собою страхітливий образ нового порядку, нового світу та Нової Європи – антикомуністичного й антиліберального континенту «без євреїв», де домінують пангерманська держава, її найближчі союзники/держави Осі, їхні сателіти та наближені до них ідеологічно країни (Німеччина, Італія та Японія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Словаччина, Незалежна держава Хорватія, Франція Віші, франкістська Іспанія тощо), решта ж територій опиняються під протекторатом самої Німеччини чи пронімецьких сил, або просто входять до їхнього складу. Звісно, на самому початку 1940-х років серед італійських союзників Німеччини поширювали образ

²⁴ Уявлення про зразкову акуратність німців порівняно з українцями проникло навіть у тексти прихильника «общеруської течії» Івана Наумовича. Він хоч і описував Росію як надзвичайно заможну країну, ставив за приклад для галицьких селян передусім німецьких сусідів-колоністів. Руська господиня, – зауважував І. Наумович, – продає свої продукти на базар в непривабливому стані та не дбає про їхню якість, натомість німкеня дбає про чистоту, а її продукти дуже добротні. Не дивно, робив висновок руський діяч, що люди радо купують німецькі товари, а не руські.

«великої України» як «хлібної землі» чи «житниці Європи», місію якої (й Галичини зокрема) бачили в тому, що вона протистоїть «Азії», забезпечує баланс сил та про-рокували їй велике майбутнє у «Новій Європі» (Bondioli R. *Ucraina. Terra del Pane*. Milano, 1941). Однак, попри сподівання частини українських політиків, Україна як рейсхкомісаріат (й Галичина як дистрикт) у цій «новій Європі» опинилася серед бездержавних східних територій рейху. Галицькі поляки також втратили державу і також опинилися на «територіях Великої Німеччини». Це стало остаточним крахом «німецької мрії» для багатьох галичан.

Не менш двозначним був образ ще одної держави та титульної нації Наддунайської монархії – Угорщини та угорців/мадярів. До певного часу в Галичині до Мадярщини/Угорщини ставилися відносно нейтрально – для місцевих українців вона була територією Угорської Русі/України, яка потенційно могла б поєднатися з Україною Галицькою. Ситуацію змінили події Першої світової війни, коли в угорських солдатах стали бачити не лише виконавців волі Габсбургів, але й карателів, які не поділяють європейських цінностей, не розуміють і не люблять слов'ян загалом, в Галичині зокрема²⁵. В українському галицькому середовищі цю тезу було повторено ще раз наприкінці 1930-х років у контексті знищення Карпатської України. Тому певний острах перед угорцями як союзниками німецької армії залишався майже всю Другу світову війну.

Натомість в образі інших сусідів – чехів та Чехії – у свідомості галицьких українців сумістилися відразу кілька асоціацій. Перша пов'язувала чехів зі «слов'янською ідеєю», слов'янофільством та, відповідно, Ганкою, Колларом, Добровським, Шафариком тощо. Крім того, чеські землі ставали для українських діячів (зокрема й народовців) прикладом ефективної самоорганізації, економічного націоналізму та відстоювання власних прав у німецькому середовищі. Друга візія, що зародилася вже у 1920-ті роки, формувала образ Чехії як країни, прихильної до українського національного руху в Галичині, й була пов'язана з політикою Томаша Масарика. Чехія була також землею української еміграції, офіційних українських вищих шкіл (яких не було в Галичині) та Підкарпатської Русі, тобто української території. Третя, менш приваблива, візія зображала чехів прихованими москвофілами. Росія справді займала політичну та культурну уяву чехів. Навіть одна з основних праць Томаша Гарріга Масарика («Росія і Європа. Есе про духовні течії в Росії») була присвячена саме Росії, її місцю у Європі та світі. Щоправда, тут Масарик намагався розвінчати месіанську міфологію російського панславізму і комуністичні уявлення про СРСР як оплот миру й справедливості та вважав, що саме демократична Європа має врятувати Росію, а не навпаки. На побутовому рівні чехи в суспільній свідомості галичан поставали як «слов'янські німці»: пунктуальні, акуратні, точні, раціональні, хороший приклад галицьким селянам для наслідування. Для польської частини галицького суспільства образ Чехії був двоїстим. З одного боку, в чехах бачили «слов'янських побратимців», але в 1920–1930 рр. ХХ ст. між Польщею та Чехією постала «проблема Заользья», яка вплинула на формування негативного стереотипу чехів серед поляків Галичини (На цьому тлі у польській

²⁵ Саме з «австро-мадярськими мучителями» пов'язана частина русофільських сюжетів про депортацію галичан у Терезин і Талергоф, переслідування за шпигунську діяльність на користь Росії тощо.

пресі з'явився доволі позитивний образ Угорщини та диктатора Міклоша Горті, як тих, хто послідовно виступає проти «несправедливих» чехів).

Схожих трансформацій зазнав образ інших історичних сусідів галичан: литовців/литвинів і самої Литви. Серед галицьких українців він не мав такого розповсюдження, як стереотип поляків. Проте картина давньої єдності прибалтів та слов'ян і єдиної польсько-литовсько-руської історії (або ж двох протилежних «єдностей»: польсько-литовської та литовсько-руської) залишалася і в свідомості галицької української інтелігенції. Ще в XIX ст. її озвучив полонофіл Платон Костецький, який оспівував ідилічну єдність Польщі, Русі та Литви. Натомість галицькі поляки сприймали Литву в світлі початку Адама Міцкевича «Пана Тадеуша», як частину своєї вітчизни, своєї «креси». Звідси образ недружньої Литви та суперечки довкола Вільнюса/Вільна, які точилися поміж Польщею та Литвою в міжвоєнний час.

З кінця XIX ст. увагу галичан привертав балканський «котел народів». У популярних виданнях Сербію, Боснію і Герцеговину, а також Чорногорію часто пов'язували з придворними переворотами (вбивство королеви Драги і трагедія династії Обреновичів) та з міжнародними конфліктами. Свідками балканських подій були й галичани, рекрутовані до австрійської армії. Образ однієї з кампаній на Балканах зафіксували, зокрема, «Спогади з-перед десяти літ» галицького адвоката Андрія Чайковського. Тут місцеві жителі – босняки (боснійці) – зображені хоч і противниками Австрії, проте дуже емоційними, волелюбними, фізично сильними та витривалими, автор їм загалом симпатизує. Сама ж Боснія в очах письменника поставала симбіозом Європи і не-Європи, мусульманської і християнської цивілізації, отже, «іншою» землею. Образ небезпечних Балкан відобразився і в напівфольклорній «Пісні львівських дітей», йшлося про *Czarnogorzu*/Чорногорію – ворожу територію, де на солдатів чекає смерть (*tedy mila placz, tedy mila cierp, / jak mnie zgladzi jakiś Serb*). Зрештою, у 1914 р. одна з балканських держав, Сербія, для галичан стала ініціаторкою Великої світової війни. Водночас балканських слов'ян та їхніх володарів нерідко зображали і в позитивному світлі, з позицій культурної близькості, саме так Ярослав Окуневський описував Чорногорію/Монтенегро у своїх «Листах з чужини».

Погляди галичан XIX–XX ст. були звернені також і на сусідню з Австрією Італію та на дальшу Францію. Італія асоціювалася передусім з Вічним містом – Римом, пам'ятками античної та ренесансної культури, а також з Ватиканом – центром католицизму. Образ вічного міста та враження від нього відтворив і Святослав Гординський: «Учусь собі казати: йди / І в серці мармур свого Риму / Різьби суворий і твердий! / Виходь увечорі туди, / Де Аппійська дорога стеле / Обабіч мармури бліді, / І там під гробівцем Метелли / Присядь на мурі самотній, / В Альбанські голубі узгір'я / Вдивись на обрії і пий / Напій устояний безмір'я.» (З «Римських ямбів»). Проте уявлення про красу Рима, Неаполя, Мілана, Венеції сумішалася з амбівалентним образом самих італійців. У зображенні галицьких українців та поляків це – рухливі, емоційні, говірки, співучі люди, проте водночас поверхові, звиклі до риторичних фраз та символічних дій. (Саме так характеризував італійців той самий Я. Окуневський, на його думку, один галицький селянин міг би розігнати з десяток італійців.) Подібними були тенденції у сприйманні Франції та французів. З одного боку, серед галицьких українців та поляків панувало захоплення Парижем – культурним і мистецьким центром Європи, його архітектурою, літературною богемною

атмосферою, модою тощо. З іншого боку, побутувало уявлення про французів як про життєрадісних, активних, проте доволі легковажних людей. У міжвоєнний час таку рецепцію найкраще виразив тогочасний мешканець Quartier Latin/Латинського кварталу Святослав Гординський. Для нього Франція була втіленням «європейського» життя, яке галичани як представники богеми можуть лише імітувати: «Та найважливіше: зйду з піддаш / І на Аляях Елізейських / Я улаштуюсь так, що аж! /– Життям несправжнім, європейським. / І як лиш не спостереже / Французик, що воно за квітка / І не почне всіх етранже / Негайно висилать до дідька, / Ми пишно улаштуєм світ, / Весь гармонійно досконалий, Де мирно можна буде жить / На дріжджах власних капіталів.» («З Листів з Парижа», 1931–1933). Звідси також і дещо скептичний погляд на культ Франції як на певну гіперболу. «I w Paŕyżu nie zgrobią z owsa gużu» – заявляв львів'янин Вільям Раорт у ті ж 1930-ті роки.

Ще складнішим в уявленнях галичан XIX–XX ст. поставав образ Америки (в устах галицьких селян-українців «Гамерики», «Гамерицького краю») – Північної («З'єдинених Стейтів/Держав Америки») та Південної (насамперед, Бразилії та Аргентини). Агенти імміграційних компаній, так само, як і популярні видання пропонували галицьким селянам доволі спокусливий образ Америки – землі нових технологій і мегабудівель/хмарочосів, де людям пропонують великі території і не менші можливості робити гроші/бізнес, щоб підтримати бідну Галичину. З іншого боку, галичани відразу добре відчували різницю між Європою й прагматичним Новим світом. Еміграційна реальність, з якою зіштовхнулися заробітчани, породила антиутопію Америки – країни важкої, виснажливої праці, суміші народів, в якій галицькі українці та поляки продовжували конкурувати між собою.

На краю ментальної картини світу галичан XIX – першої половини XX ст. опинилися екзотичні країни Близького і Далекого Сходу. Так, арабські країни, вписані у міфологію казок тисячі й однієї ночі, були відомі насамперед завдяки паломництвам у Святу Землю та (частково) у Єгипет як країни фараонів та пірамід. У зображенні галицьких мандрівників ці території поставали землею досить незвичних для європейця галасливих міст, напівнічного способу життя, а самі араби – дуже енергійними та релігійними людьми. Далекий Схід – насамперед Японію/Япанію і Китай/Хіни – українці уявляли окремими, майже закритими від європейців світами, де панує інша система цінностей, державна ієрархія, інші стандарти одягу та поведінки. Водночас ці території були переважно «книжно-екзотичними».²⁶ Галицькі українці дізнавалися про них із довідників, популярних масових видань, подорожніх записок адмірала Ярослава Окуневського на зламі XIX–XX ст. чи записок мандрівників Василя Левинського та мандрівниці Софії Яблонської у 1920–1930 рр. XX ст. Вони намагалися порівнювати враження від

²⁶ Наприклад, Корею початку XX ст. описували як «дуже багатий край», а корейців – як людей високого зросту з «дивною фризурою» (довгим чорним волоссям, заплетеним у коси). Екзотичний для галичан Тибет був краєм з «дивною» природою і з «добрим, спокійним і щирим» народом на чолі з незвичним «Далаям Лямою» та ламаїстськими «среяями». Натомість Японія/Японія для галичан першої половини XX ст. – країна імператора (мікадо чи тенші), «шогунів» і «бакуфу», «даймію» та «геїмінів», але водночас держава цивілізованої конституційної монархії, в якій майже зовсім нема жебраків. «Японія то рай для дітей», національний одяг – «красна і живописна ноша», хоча віра японців і «поганська», – вважали галицькі автори.

Європи з її Парижем, Римом, руїнами Помпей з «Чаром Марокка», «Країною рижу і опію» (Китаєм), Японією чи Єгиптом і арабською культурою на тлі пірамід.

Загалом в контексті міжвоєнних уявлень про світ ставлення до ідеї Європи, зокрема серед галицьких українців, залишалося двозначним. З одного боку, вони, без сумніву, відчували себе європейцями, представниками Заходу і переважно з недовірою дивилися на тогочасний Схід, на сусідню державу Рад. З іншого боку – поразка їхніх визвольних змагань при «мовчанні» чи навіть сприянні центрально- й західноєвропейських держав викликала розчарування й недовіру (передовсім, до «ліберальної Європи», тому частина західноукраїнських політичних сил з надією дивилася на «авторитарну Європу»).

Як уже було зауважено, Друга світова війна фундаментально розхитала до- теперішні уявлення галичан про Європу, світ і їхнє місце у ньому. Спочатку, в 1939–1941рр., галицькі українці, поляки та євреї несподівано для себе стали громадянами радянського Сходу, яким частина з них, кажучи словами прокому- ністично налаштованого Олександра Гаврилюка, були «зачаровані». Після періоду певного захоплення чи примирення їх чекало гірке розчарування цим Сходом, яке в червні 1941 р. підсилювало масовими розстрілами в тюрмах Західної України. Згодом нацистська пропаганда (поряд із прикладом Катині – для польського насе- лення) використала це для ілюстрування азійської (і «неарійської») безпощадності та жорсткості. «Німецький лад»/педантичність/пунктуальність спочатку здавалися європейським порятунком від радянського хаосу й жаху. Однак «європейськість» націонал-соціалістичної влади та її нібито прозахідна «арійська теорія» виявилася лише ширмою для страшних злочинів проти людяності, зокрема, геноциду євреїв та ромів й маргіналізуванню слов'ян. Після страхів Шоа і загального терору «нова Європа» (чи новий Захід Гітлера) виявилася настільки ж страшною, як і «кому- ністична Азія» (чи радянський Схід Сталіна).

Новий прихід Радянської влади у 1944 р. та примусове «переселення народів» (репатріація поляків з Галичини й українців у Галичину з територій, які відійшли до оновленої Польщі) спричинив радикальні світоглядні зміни, також і в поглядах на Європу. Хоча географічно далі йшлося про Європу Східну, Центральну та Західну, нова Європа була чітко поділена політично, про що відкрито говорив радянський офіційний дискурс. До цього був доданий образ СРСР – «спільної батьківщини радянських народів», матрицею якого мав стати російський етнос та його культура. Саме Радянський Союз тепер було репрезентовано як майже половину Східної Європи. Натомість ще одну частину Європи після 1945 р. формували країни, які «стали на соціалістичний шлях розвитку» і підписали Варшавський договір (НДР, Чехословаччина, Польща, Болгарія, Югославія, Румунія, Угорщина, пев- ний час Албанія). Поза Європою «друзями СРСР» були оголошені соціалістичні/ комуністичні/«народно-демократичні» країни: КНР (лише тимчасово), Монголія, В'єтнам, Північна Корея, Куба, Афганістан (за цю країну була розв'язана війна, у якій брали участь також представники Західної України) тощо. У Європі, за радян- ською моделлю, їм протистояли капіталістичні держави (ФРН, Австрія, Великобри- танія/Англія, Данія, Іспанія, Італія, Франція, Греція, Португалія, Нідерланди та ін.)

і «теократична держава» Ватикан²⁷. «Флагманом світового капіталізму та імперіалізму» було, натомість, оголошено Америку/США та держави-«сателіти», яким слід було протистояти, а також НАТО, яке зображали «агресивним блоком – розпалювачем війни». Між цими двома політичними реальностями у радянській картині світу, яка поширилась і на Галичину, опинилися неприєднані країни «третього світу» на зразок Індії та Пакистану, частини арабських держав (наприклад, Єгипту), країни Латинської Америки (окрім таких, як Чилі під керівництвом Августо Піночета), постколоніальні африканські держави (окрім «країни апартеїду» – ПАР). Але навіть економічні проекти європейських держав (наприклад, СЕТ / «Спільний ринок») було оголошено «державно-монополістичним об'єднанням капіталістичних держав Європи», ворожим до Ради економічної взаємодопомоги/РЕВ/СЭВ. На цьому тлі почалися спроби інкорпорації в ментальність галичан уявлення про єдиний радянський народ, у який мали б злитися різні етноси СРСР. У такому варіанті ідея Європи зникла, її замінювало неназване прямо радянське «євразійство» (синтез ідеї Європи та Азії), яке через ідею світового революційно-визвольного руху мало поширюватися й поза Європу та Азію. На цьому тлі почали відроджуватися давні категорії східного російського панславізму, поєднані з міфологемами «віковичної дружби українського та російського народів». Так виникла ідея протистояння слов'янської/соціалістичної і неслов'янської/капіталістичної Європи²⁸. Загалом Слов'янщина стала асоціюватися з комуністичною системою, на чому наголошувала офіційна радянська наука: «Усі слов'янські держави, а також батьківщина серболужичан НДР стали на шлях будівництва соціалізму». Винятком залишалася лише СФРЮ, яку під керівництвом Йосифа Броза (Тіто) сприймали напівсоціалістичною/напівкапіталістичною. Крім того, Угорщина, Румунія, НДР були неслов'янськими. Так чи так, в умовах холодної війни «слов'янські»/«прогресивні»/соціалістичні європейські держави відокремлювалися від неслов'янських капіталістичних «залізною завісою». Будь-які спроби ідеологічного проникнення Заходу Європи (а також США) на Схід подавали як ворожі диверсії: «наступ антикомуністичної реакції» на Угорщину (1956), а згодом – на Чехословаччину (1968), «неоголошена війна Заходу проти Польщі» на початку 1980-х років тощо. Так протистояли дві Європи: соціалістична і «капіталістична». Їх зображали «двома шляхами, двома способами життя». Водночас, репрезентуючи себе «авангардом людства», Радянський Союз (разом із сателітами) претендував і на «кращу частину» досягнень всієї «прогресивної Європи» та європейської і світової цивілізації загалом. Тому, хоч на європейськості СРСР та УРСР ніхто особливо не наголошував, і вони були замкненими в собі системами, частина тогочасних загальноєвропейських ідей та цінностей через мистецтво та літературу, науку й техніку, матеріальну культуру проникала й сюди. У цьому сенсі жителів СРСР зображали лише частково європейцями (адже до їхнього складу входили також мешканці середньоазійських

²⁷ Європа. *Український Радянський Енциклопедичний Словник*: у 3-х т. Київ, 1966. Т. 1. С. 706. Невипадково у своєму виступі на Львівському псевдособорі 1946 р. Гавриїл Костельник змальовував Ватикан як постійного недруга («мачуху») слов'янського світу, а Москву – як його рятівницю, «оборонну силу всієї Русі і всіх слов'ян».

²⁸ Так, навіть о. Гавриїл Костельник заявляв: «Я вже за Польщі передбачав і писав про те, що перше християнське тисячоліття було грецьке, друге – романсько-германське, а третє повинно бути слов'янське. Тепер це вже здійснюється, і ми повинні йти назустріч цій нашій великій долі».

республік), але однозначно односторонніми й ідеологічними союзниками представників «лівої»/«робітничої», «трудової» Західної Європи, Америки й решти світу. «Глухий чи майже глухий кордон» між нерадянською Європою та СРСР, у склад якого входила Західна Україна, став поволі відкриватися лише з початком радянської «перебудови» наприкінці 1980-х років і завершився реальним і символічним руйнуванням «Берлінського муру» чи «антифашистського оборонного валу» в ідеології колишньої НДР. З цього моменту колишній «капіталістичний світ» став відносно близьким для українців.

Однак за час незалежної України (починаючи з 1991 р.) бачення Європи та інших континентів у Галичині теж кілька разів змінилося. На хвилі певної етнополітичної невизначеності у Центрально-Східній Європі і в самій Україні та на тлі балканських воєн середини 1990-х років ХХ ст. з'явилися гібридні концепції неопанславізму та антизахідної риторики. У тому ж руслі відбувалося утворення різноманітних «слов'янських» партій та союзів, заклики до «захисту слов'янського населення у Придністров'ї» та до солідарності з Сербією, яку бомбардували сили НАТО, війська США і європейських країн тощо. Опоненти з кола галицьких інтелектуалів, навпаки, закликали до зближення з державами Центрально-Східної Європи без огляду на їхній етногенез, щоб сформувати простір, де «слов'янська дорога» є лише одним із шляхів до єдності й миру. На їхню думку, «слов'янська ідея» в регіоні мала б якщо не зникнути, то нейтралізуватися у процесі євроінтеграції українців.

Дискусії щодо європейського вибору «постмодерної» України та самої Галичини як євроцентричного проекту набирали у різний час різних форм. Невипадково у провокаційно-постмодерністичному дискурсі Юрія Андруховича Галичина часто з'являлася як зневажена, маргіналізована й «історично неприродна» провінція на європейських задвірках: «Тисячу разів мають рацію ті, котрі стверджують, ніби Галичина є всього тільки стоп'ятдесятилітньої давності вигадкою кількох австрійських міністрів. Маньєристично-солодкавою ідеєю-фікс певних законспірованих стратегів, які свого часу задалися химерною метою продовжити Європу ще трохи далі на Схід. Європи в них не вийшло, натомість утворився такий собі буфер, свого роду “санітарна зона”»²⁹.

Водночас ця «невдала Європа», «провінція цивілізації» у трактуванні Ю. Андруховича стає й центром світу: «це така провінція, де кожен знає, що він насправді перебуває в самому центрі, ..., а тому з вершин і низин власної роботи може цілком спокійно дивитися на все інше включно з Нью-Йорком чи якоюсь Москвою». Тож європейський вибір галичан й українців загалом в Андруховичевій «Московіаді» поставав короточасною ілюзією чи маревом втраченого минулого: «Іноді нам сниться Європа. Приходимо вночі над берег Дунаю. Щось таке пригадується: теплі моря, мармурові брами, гарячі камені, виткі рослини півдня, самотні вежі. Але довго це не триває». Москва як своєрідна антитеза Європи, суміш «Ленінів», «Мініних і Пожарських» та «Катерин Других» виглядає тут карнавальнісно-смішною і водночас гротесково-чужою євразійською територією. Водночас сама Україна в тексті стає чимось проміжним між уявною Росією та Європою, чимось на зразок поїзда, яким громадяни України їдуть з Москви на Захід. Зрештою, сам автор «Московіади»

²⁹ Андрухович Ю. Час і місце, або Моя остання територія. URL: <http://www.ukrcenter.com/Literatura/Юрш-Андрухович/20262/> (дата звернення: 6.04.2015).

провокативно стверджував, що певний час переживав роздвоєні почуття: «Я прожив у Москві майже два роки, і то були чи не найщасливіші мої часи. Мабуть, саме з цієї причини в моєму романі стільки злості й чорної невдячності. Я досі не знаю, що в ньому більше важить: втрачені можливості чи здобуті примари».

З іншого боку, в середині 2000-х років Ю. Андрухович намагався малювати власну карту Європи, акцентуючи на її Східній чи Центрально-Східній частині «як простору від Естонії до Албанії, об'єднаного посттоталітарною реальністю. Отож, до моєї Центрально-Східної Європи мусять належати не тільки згадані Естонія та Албанія, але й Латвія і Литва ..., а також ... Молдавія, Болгарія, Сербія з Чорногорією, Хорватія і Македонія. Але в ній не має бути ні колишньої Західної Німеччини (колишня НДР швидше так!), ні Австрії та Швейцарії. На ній мусять бути видними моря: Балтійське, Чорне й Адріатичне ... Можна б навіть зауважити, що це насправді ніяка не Центрально-Східна, а просто Східна Європа – колишній об'єкт *радіомовлення підричних мюнхенських центрів*. Але на ній (за винятком ... шматка Прусії, від якого ніде не подітисся) немає Росії – того, що зробило би її таки вже надто Східною і не надто Європою» (Ю. Андрухович. «Атлас. Медитації», 2006).

Проте в інтерв'ю Ірини Славінської 2010 р. письменник чітко розмежував український та європейський простір, вважаючи цікавим саме рух українців між ними: «Повертатися завжди кайфово – з європ до України, з України до європ». Водночас в Андруховичевій поезії Україна поставала радше країною страждань і краси, яких європейці не хочуть зауважувати, але які, однак, проникають назовні: «Це підпільне барокко влаштовує опір і цвіте шалено навіть в уламках, хоч забуто нас і мовчать в Європі. Катувати зручно в палацах, замках» («Листи в Україну»). Але ще в «Перверзії» (1997) та в «Нелегалі орфейському» (сценічній постановці за її мотивами) головний герой – Перфецький – репрезентує українців як «нелегальних європейців». Представники об'єднаної Європи вважають їх новими варварами, від яких треба відгородитися стіною. Натомість самі українці устами Андруховичевого персонажа переконують, що необхідні європейцям, самі є європейцями, та будуть ламати нову «залізну завісу» своїми аспіраціями та почуттями. Звідси znana й популярна цитата про любов до Європи як про специфічний «український вірус», інструмент проникнення в європейський культурний простір: «І яким би високим і супертехнологічним не був би споруджуваний вами ... Великий запобіжний мур, яким би стерильно-холодним не був ваш самовбивчий проект Європи, ми все одно будемо вас любити. І будемо інфікувати вас своєю любов'ю. Адже Недо-Європа – це не тільки ми без вас. Ви без нас – так само Недо-Європа, незавершена, неповна, нездійснена Європа...».

Зрештою, після подій 2014 р. письменник доволі часто наголошував і наголошує на опозиції між «Україною цінностей» та «Європою цін», протиставляючи економічні та ідеологічні конотації європейськості. «Коли іспанські фермери палять прапор ЄС, їх турбують торгові санкції і падіння цін на апельсини. Коли 19-річний український студент гине під кулями снайперів в київському урядовому кварталі і при цьому стискає в руках європейський прапор, він гине за свободу і справедливість», – заявив письменник на віденській книжковій ярмарці восени 2014 р. Щобільше, в інтерв'ю 2019 р. автор «Рекреацій» з розчаруванням ствердив, що хоч українцям близька ідея Європи, проте європейцям ідея України чужа й незрозуміла,

і вони воліють бачити країну в євразійському просторі. «Ще жодного разу мені не траплялися у Європі ... люди, які би нас підтримали у тому, що ми не хочемо бути разом з іншими радянськими республіками. Навпаки штовхають нас туди, мовляв, вам треба – з Киргизстаном, з Казахстаном», – констатував письменник в розмові з Наталією Фещук із чернівецького «Молодого буковинця». Проте «критична європейськість» Ю. Андруховича вже давно стала об'єктом єврокритиків та євроскептиків в самій Україні, які звинувачують письменника у надмірному захопленні ліберальними ідеями та постмодерною грою концептами. Саме на цьому акцентували критики письменника: «Але переважно тут – Європа, Європа, Європа. ... Європейські топоніми й антропоніми. Дуже-дуже багато Європи. ... Там, де йдеться про Україну, це проститутки, алкоголь і понурі плацкарти. Чергова спроба легального імпорту Європи в інтелектуальній упаковці Євровсверхності. Ось, напевно, від роздратування через надмір Європи мене почала муляти думка: ... Європа жерла Андруховича. Замість нашого найкращого письменника тепер – суцільна ідея «вперед у Європу». І він навіть не може її порядно завіршувати. Тільки верлібром» (Отар. Юрій Андрухович, Пісні для мертвого півня, 2004). Це означає, що й сама ідея Європи, асоційована з ситим, розміреним, спокійним, байдужим до українських проблем життям, є не лише стимулом, але й подразником для українського реципієнта. З цього погляду Галичина, та й уся Україна, стала територією вагань між Європою та Азією. У вимірі інтелектуальних дискусій цю тезу підняв етнолог та культуролог Роман Кісь у другій книзі диалогії «Фінал третього Риму» з характерною підназвою – «Осторонь Азії» (Львів, 2007): «Уже і нині є реальна загроза того, що ми стаємо цивілізаційно маргіналізованою державою і невиразним аморфним поміжсвіттям (внутрішньо амбівалентним двоєсвіттям – трохи Сходом Заходу, трохи Заходом Сходу ... Азії» (С. 37). З іншого боку, в цій книзі порушувалася ще одна болюча для західноукраїнських інтелектуалів проблема: «вестернізація» чи «оксиденталізація» пострадянської України відбувалася зовсім не за принципами постіндустріальної цивілізації XXI ст. Лібералізація економіки в країні, де первісне нагромадження капіталу почалося за «диким», напівкримінальним сценарієм, майже від самого початку стала не так європеїзацією, як американізацією, навіть латиноамериканізацією. Значні соціальні контрасти, економічна прірва між багатими й бідними, мовно-культурна «креолізація» дуже швидко позиціонували Україну як приховану країну «третього світу» чи країну, що розвивається. Свою роль зіграли й світові глобалізаційні тенденції та міграційні процеси, які також змусили трансформуватися й саму Європу, потрохи американізуючи її.

На цьому тлі дискусійною є метафорична європеїзація Галичини, що для прихильників української євроінтеграції за національною моделлю часто виглядає «П'ємонт змін та імпульсів», а для адептів космополітичного підходу чи панславистичних моделей розвитку, навпаки, стає локальною Вандеєю. «Давнє порівняння з П'ємонтом зараз багато в чому звучить, як шаблонна туристична реклама чисельних “швейцарій”, “парижів”, “венетій” і “пальмір”. Проте інколи львівські політики не проти нагадати про особливу роль Галичини. Якщо вони стануть настоювати на цьому “месіанстві”, то цілком ймовірно знайдеться ще якийсь претендент на роль “П'ємонту”. Тим більше, що областей в Україні не менше, аніж в

Італії» – стверджували опоненти галицької концепції України³⁰. Натомість галицькі інтелектуали наголошували на «європейській» історії та спадщині краю. Так, Володимир Костирко під псевдонімом «Стас-Роланд Перфецький» розповсюдив текстуальну версію міфу галицької історії, подавши його під провокативною назвою «Справжня історія королівства Галичини». Тут Галичина як «батьківщина білих хорватів» поставала первісним оплотом християнства та європейської культури в регіоні, натомість зовнішні щодо неї сили (київські та волинські володарі, татари) виступали напівазійськими агресорами. Ознакою європейськості середньовічної Галичини, її особливого статусу в цьому тексті слугував також (значною мірою історично обгрунтований) атрибут «королівство», а не «князівство». Ідею Галичини в контексті середньовічної європейської цивілізації підкреслювали й картини митця, де галичани зображені середньовічними лицарями на кшталт хрестоносців («Галичани у Хрестовому поході»). Водночас прихильників особливого європейського шляху Галичини саркастично зображали заручниками утопічного галицького міфу. Так, журнал «Тиждень» карикатурно поміщав їх за картою України на крихітному льодовому острові під назвою «Земля Франца-Йосифа», на якому могли вміститися лише табличка-вказівник «Lemberg» та портрет «Доброго Цісаря». Їх називали носіями «львівсько-магістратного» мислення, що ставить дрібничкові інтереси регіону понад загальноукраїнські проблеми, і під європейськими гаслами підштовхують державу до розпаду³¹. Тоді ж, наприклад, Ілько Лемко (Ілля Семенов) в популярній книзі «Львів і європейськість» (Львів, 2013) стверджував, що в історії міста з моменту його заснування (зокрема, з часів Данила Романовича та Льва Даниловича) боролися дві протилежні тенденції: бажання бути в Європі і відмова від ідеї Європи або ж показова європейськість, за якою приховується азійськість. Загалом історія міста й Галичини в популярному викладі львовознавця постає «притягуванням до Європи за вуха». Середньовічну історію міста автор починає від «Дикого Поля, де Європою й не пахло» через спроби «євроінтеграцій» терену в княжу добу, перша з яких зазнає краху «через зухвальство Романа Мстиславовича» щодо папи римського, друга – через непоступливість коронованого папським легатом Данила Романовича, третя – через отруєння «проєвропейського» Болеслава Юрія Тройденевича і «хвилю руської ненависті» до європейських правителів. У такій версії подальша історія європеїзації краю схожа на німецьке дисциплінування XIV–XV ст. «заганянням батогами до Європи» через Берестейську унію, що завершилося, зрештою, остаточним перетворенням львів'ян/галичан на «переконаних європейців»³². У своєму інтерв'ю інернет-виданню «Твоє місто» Лемко виразив цю тезу ще різкіше, хоч і залишився єврооптимістом: «Львів'яни себе б'ють у груди, що от ми – європейці, а на Сході вони – азіати. Але це все неправда, ми такі ж азіати, як і на Сході. Але в нас ще тут залишилась ця спадщина, оці камені європейські. Проте ми намагаємося йти до Європи, до нашої колиски. Львів перебував майже 650 років у європейському культурному, економічному і духовному просторі. Думаю, рано чи пізно ми туди знову потрапимо разом з усією Україною!». З іншого боку,

³⁰ Неоглот. Пьемонт или Вандея? URL: <http://liberea.gerodot.ru/neoglot/piemont.htm> (дата звернення: 26.04.2015).

³¹ Лосев І. Галицькі дезінтегратори. URL: <http://tyzhden.ua/Society/71721> (дата звернення: 20.04.2015).

³² Лемко І. Цікавинки з історії Львова. Львів, 2011. С. 13–18.

ще з 1990-х років в українському політичному та культурному дискурсі поширився та продовжував існувати скепсис щодо європейських перспектив України. Через великий рівень корупції, появу олігархічних кланів, зовнішньополітичну багатовекторність та економічний занепад, матеріальне зuboжіння більшості населення її стали зображати своєрідною «чорною дірою» на політичній карті Європи, яка може закінчити існування в статусі *failed state* та перейти під контроль сусідів. Ця ідея у 2014 р. знову стала актуальною в часі анексії Криму та війни на Сході України, однак через інтегровану тоді європейську позицію ідея України як «європейської Сирії» чи Іраку таки не була зреалізована.

Рецепція Європи та решти світу в свідомості пересічних галичан змінювалася. Цьому сприяла й масова трудова міграція 1990-х – початку 2000-х років до Італії, Іспанії та Португалії, частково – до США та Канади. Поступове формування об'єднаної Європи, «демократичного простору», входження значної частини «слов'янських» держав до НАТО і ЄС на початку і в середині 2000-х років витіснило радянське уявлення про відносно монолітний слов'янський світ чи постсоціалістичний світ та поклато край ілюзіям щодо його ідеологічної єдності. Водночас на пострадянських теренах виникли неоевразійські проекти об'єднання трьох «слов'янських держав» – України, Росії та Білорусі, довкола яких, своєю чергою, мали б об'єднатися решта держав колишнього СРСР. Заразом значна міграція мешканців з країн третього світу, дорога яких пролягає через західноукраїнські землі, глобалізація світу змінили уявлення про екзотичні колись народи. Вони трансформують етнічне обличчя Центрально-Східної Європи, стаючи її (бажаними чи небажаними) жителями. Отож, Галичина кінця ХХ – початку ХХ ст. знову опинилася на межі цивілізацій, стала майданчиком для поширення й протиборства двох протилежних візій Європи та Слов'янщини: одної – інкорпорованої у космополітичний, мультикультурний простір відносно рівноправних європейських держав та їхніх цінностей, та іншої, що є частиною євразійського чи азійського простору з відповідною ієрархією держав та пріоритетів.

За двадцять років української незалежності офіційне домінування одного з цих образів змінювалося згодом перемогою іншого, протилежного. Проте сама історія Галичини навіть упродовж ХІХ–ХХ ст. засвідчує, наскільки відносними є нинішні уявлення про передбачуваність історичного процесу. Події 2004–2005 рр., а ще більше – час Євромайдану/Єврореволюції/Революції Гідності 2013–2014 рр., виклики війни на Сході України, підписання Угоди про асоціацію з ЄС створили враження швидкої ліквідації кордонів між Україною й сусідніми державами, виникнення «спільного європейського дому». У такій моделі Галичина мала б стати стимулом для швидкої європеїзації цілої України. Звідси ідея українського чи українсько-польського «євро регіону Галичина» (хоча образом «Європи регіонів», так само як і Європейської хартії регіональних мов в українському політичному дискурсі часто маніпулювали, зокрема у політиці Партії регіонів 2010–2013 рр.). Серед інтелектуалів почала циркулювати усталена думка, що «сама Галичина ... могла б бути ... мостом до Європи і до європейських цінностей для всієї України, оскільки традиційно вона такою і була» (Микола Княжицький в розмові з Тарасом Возняком, Юрієм Винничуком на телеканалі «Експрессо», 1 жовтня 2017 р.). Певною мірою до цього стимулювали також висловлювання окремих західних

інтелектуалів, які опиралися на історичний досвід регіону. Наприклад, Мартін Ц. Путна в інтерв'ю Радкові Мокрику з інтернет-порталу «Збруч» в тому ж 2017 р. заявив, що «Галичина – це лабораторія Центральної Європи, де є спроби зрозуміти, чи взагалі це можливо: щоби східні слов'яни були частиною західного культурного простору». Ярослав Грицак в дискусії на Форумі видавців 2018 р. висловив думку про «неіснування старої Європи» (чи про її існування лише як недавнього інтелектуального конструкту), і про те, що Європа загалом – кризовий феномен, який, однак, попри всі кризи, продовжує існувати. Водночас у дискурсі історика бачимо також дещо американізований образ Львова як «Нью-Йорка Східної Європи» поряд з образом столиці Галичини як туристичної «Європи без Шенгену». Загалом же, якщо використовувати терміни Олі/Олександри Гнатюк з її монографії («Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність», 2003), то дебати про європейську/неєвропейську ідентичність серед українських інтелектуалів зламу XX–XXI ст. – складний сплав ототожнення та іншування.

Однак у масовій культурі та свідомості жителів Західної України уявлення про механізми європейської інтеграції, принципи й стереотипи європейського мислення та способу життя, розуміння того, що таке Європа, були й залишаються невизначеними. До того ж емпіричне пізнання Європи у країнах ЄС, де галичани перебувають на заробітках, не дуже сприяє поширенню європейської ідеї всередині України. Ментальність українців (та галичан) залишається гібридною: бажання бути в ЄС на практиці уживається з реаліями СНД, хоч від них намагаються втекти. Постмодерний дискурс та реальність 2010-х років (наприклад, несподівана навала мігрантів під впливом сирійської кризи, багаторічна гібридна інформаційна війна, Брекзит/вихід Британії з ЄС) багато в чому стерли звичний образ світу в ментальності самих європейців та американців.

Світ, який ще на початку 1990-х здавався стабільно поділений на комфортну й безпечну євроатлантичну зону й зону турбулентності на Сході й Півдні Європи, поступово змінився у бік поширення нестабільності, або ж її імпорту в Центр і Захід континенту. Відхід від теорії «традиційно християнської» Європи, концепція мультикультурного та полінаціонального континенту мали б забезпечити всезагальну толерантність і мир між націями, а самих європейців/громадян ЄС перетворити на «дітей надії» чи мрії. Однак постмодерна збалансованість виявилася доволі хитким проектом, адже Європу та Америку стали заповнювати не лише прихильники міжкультурної гармонії, але й люди з зовсім протилежними поглядами, які розглядають її територію радше як майданчик для ліквідації Західної цивілізації. Європа й Америка демократії та лібералізму поступились місцем Європі й Америці популізму й ізоляціонізму. Частина європейських та амерканських політиків далі прагне зберегти давній стан справ, забезпечити комфорт та стабільність Заходу, попри явні й недвозначні виклики зі Сходу. Образ тріумфального «піднесення» західної цивілізації, її неминучого домінування, що має витоків в концепції Вільяма Мак-Ніла, далі залишається складовою європейської суспільної думки. Проте на Схід та Південь від політичної Європи міцніють інші, зовсім не європейські потуги. У такій перспективі українська проблема для багатьох європейців не є суттєвою. Це проблема чужого для них світу, що стрімко зникає з публічного дискурсу. Попри всі протести, Україна в європейських уявленнях далі залишається

модернізованою реплікою Росії, її продовженням чи сферою впливу. Зрештою, все ще не ліквідована олігархічна структура влади в Україні, бідність, корупція, неякісність продукції відмежовують європейців від українців, Європейське небажання конфліктувати з Російською Федерацією, сприйняття України як «чужого» державного тіла, ближчого до РФ, аніж до ЄС, суттєво перешкоджає окремому українсько-європейському діалогу; частина європейських політичних сил вважає його лише формальним тлом для загального обміну думками між ЄС, США та Росією. Зникнення швидких перспектив європейського розвитку українців, зведення багатьох європроектів до рівня майже нереальних ілюзій лише підсилює відчуття Великого Бар'єру між українцями та європейцями.

Водночас надія на усунення цього нового (фізичного та культурного) Кордону Цивілізацій завжди залишалася елементом ментальності сучасних галичан. Ідея Європи в Галичині пройшла довгий шлях від картини християнського світу, якому протистоїть нехристиянський, і до модерного та постмодерного уявлення про континент у калейдоскопі інших континентів, інших світів. Упродовж 1990–2010-х років мрія про Європейський союз для українців, галицьких українців зокрема, перетворилася на своєрідну «фата моргану». Уже на початку 2000-х років українські інтелектуали розгублено констатували швидкий процес перетворення країн колишнього соцтабору (Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії, Болгарії) у держави ЄС. Стрімкий економічний прогрес сусідньої Польщі викликав здивування й захоплення на тлі пам'яті про біднішу від тогочасної України ПНР 1980–1990 рр. Натомість прийняття в ЄС, наприклад, Румунії чи Болгарії з їхніми економічними проблемами часто провокувало нерозуміння: якщо економіки й політичні системи такого типу стали частиною об'єднаної Європи, то чому за її кордонами опинилася Україна, якій спочатку пророкували доволі світлі перспективи? «Цивілізаційну фрустрацію» українських інтелектуальних еліт на певному етапі викликала також стратегічна візія частини єврочиновників, у якій Україна опинялася в одному культурному кластері, наприклад, з Туреччиною, як «неєвропейська» територія. Не надто чітким для українців залишалося ототожнення чи, навпаки, розмежування понять «ЄС/Європа» і «НАТО»: в одних ситуаціях й контекстах суспільну думку переконували, що шлях до ЄС пролягає лише через НАТО, в інших – що шлях в ЄС можливий і без вступу в альянс, або, навпаки, що Україні реалістичніше бачити себе в НАТО, а не в ЄС.

У різних середовищах формувався образ України – «країни третього шляху», зорієнтованої на не Західну, а на Східну Європу, «Балто-Чорноморський союз», європейське Тримор'я/ініціативу Трьох Морів, чи, навпаки, на американський континент, зокрема на США як на основного партнера. (Натомість вісь «Україна – Канада» акцентували менше.) Зрештою, в політичному дискурсі постійно був присутній концепт «України без Європи»: країни-члена СНД, потенційного учасника Євразійського економічного простору, території «русского мира» тощо. Відповіді на питання, «чому Україна – не член ЄС (отже, й сучасної Європи)», також дезорієнтували: в одних контекстах говорилося про несумісність слабкої економіки з сильними; в інших – про цілковиту розбіжність пострадянських та європейських цінностей та суспільних моделей (демократії та корупції, демократичного соціуму та олігархату); зрештою, головною причиною називали мілітарну слабкість і геополітичне місце України, яке провокує реальні безпекові й

економічні загрози для ЄС та НАТО, якщо б країна була в їхньому складі. Нині майже очевидно, що в оптимістичному сценарії шлях до реалізації «ідеї Європи» в Україні розстягується на десятиліття. Сама ідеологія євроінтеграції (за винятком ідеї економічної асоціації та «безвізу») українцям не до кінця зрозуміла, є для них все ще віртуальною, а не реальною; бо й ідея України, її політичних та ціннісних орієнтацій залишається нестабільною та неоднозначною. Європейська ідентичність значної частини українців, серед них і галичан, також змішана: вони то вважають себе європейцями, а свою країну – Європою, то говорять про Європу як про щось зовнішнє і про європейців як про своїх закордонних сусідів. Ще менш зрозумілі українські аспірації європейцям чи представникам американського континенту, для яких Україна та українці є чимось поза їхнім світом.

Проте історично культурна генеза ідеї Русі, а згодом України є частиною культурної генези європейської ідеї, у кожному разі однією з основ ідеї Східної Європи. Однак можна констатувати також, що державницький досвід модерної політичної України у ХХ – перших десятиліттях ХХІ ст. лише частково формувався в європейському руслі. В УРСР українська культура та державність творилась поза політичною Європою: навіть формально контактуючи з повоєнною «соціалістичною Європою», де-факто залишалася інтегральною частиною СРСР. Сучасна об'єднана Європа сформувалася без участі України. Пострадянська Україна культурно, політично, економічно балансувала між європейською та євразійською ідеєю: періоди «європоцентризму» в її історії змінювалися періодами переорієнтації на РФ та СНД. У песимістичному варіанті європейська мрія для українців нездійсненна загалом. Ззовні це може означати, що Європа та Україна продовжуватимуть існувати в паралельних чи майже паралельних ментальних, культурних, політичних, економічних світах – так, як існували перед тим. Однак обидві існують не у вакуумі, а на тлі великого євразійського натиску зі Сходу. У цьому закладений геополітичний ризик не лише з українського, але й з європейського боку. Так, Україна може залишитися без «ідеї Європи» – у «сірій», буферній зоні цивілізацій, культур і держав. Але наскільки довго та чи взагалі збережеться вона тоді як незалежний актор на політичному театрі світу – велике питання. Так, Європа може функціонувати без України. Але наскільки спокійним, стабільним та безпечним буде таке функціонування, якщо український культурний, економічний та політичний простір перейде під євразійський контроль – не менш складне питання. Зараз вгадати майбутнє Європи, України та решти світу неможливо. Проте образ Європи для українців був і все ще є частиною їхньої культурної ідентичності, сигналом надії чи світлом у кінці тунелю. А це вселяє обережний оптимізм.

ІДЕЯ ОБ'ЄДНОНОЇ ЄВРОПИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Революція Гідності дала новий імпульс для поступу України в напрямі до Європейського Союзу і НАТО. Завдяки підписанню Асоціації про членство України в ЄС, безвізовому режимові українці змогли ширше і глибше ознайомитися з економікою, культурою, повсякденним життям європейських країн, залучити більше іноземних інвестицій для економічного зростання нашої держави. Сьогоднішнє вище керівництво країни також декларує намір продовжувати шлях до ЄС і Північноатлантичного альянсу.

Зазначимо, що українські науковці, публіцисти і громадсько-політичні діячі вже давніше передбачали створення Союзу європейських народів і входження до нього України. Так, визначний український соціолог, націоналог, публіцист і політичний діяч Ольгерд Іпполит Бочковський у своїй книзі «Ukrajinská otázka» (Українське питання), опублікованій спершу 1910 р., а згодом 1915 р. у Празі за сприяння Союзу визволення України в дещо зміненому форматі та суттєво обкращеній цензурою, називав царський абсолютизм, який з Росії зробив грізну «тюрму народів», найбільшим і найзапеклішим ворогом українського народу.

Однак у роки Першої світової війни становище, яке українці здобули в боротьбі за свої права, і рівно ж його міжнародне політичне визнання, привело до того, що українське питання перестало бути тільки внутрішнім у Росії та залежним від політики царської імперії. Воно стало міжнародною політичною проблемою, а це означало, що з ним вже мусять рахуватися за найближчого упорядкування відносин у Європі. Вчений вважав, що європейський політикум недооцінював державно-політичного чинника українського питання, а створення самостійної України найчастіше абсолютно несправедливо вважав анахронізмом або чистою утопією. Він акцентував, що утворення самостійної Української держави – це не тільки суб'єктивна національна потреба українців, у ній має бути одночасно зацікавлена і Європа. На це вже звернула увагу, за висловом О. Бочковського, «Європа Троїстого союзу і Троїстої угоди», насамперед Англія стосовно Дарданелльських протоків.

Науковець висловлював сподівання, що «у Новій Європі, представленій за національним принципом, Україні та українцям має бути признано самостійне місце, як самобутній національно-політичній єдності. Тепер вже є незаперечним, що українці є винятковим народом, не тільки в етно-антропологічному, але й в політичному і культурному розумінні»¹. Він вірив, що українське питання раніше чи пізніше буде повністю і остаточно розв'язане на користь українського народу.

¹ Boczkowski H. Ukrajinská otázka. Praha, 1915. S. 53.

Роздумуючи про майбутнє нової та здатної до життя Європи, а не жалогідної подоби своєї попередниці, утвореної Віденським конгресом 1815 р., О. Бочковський бачив її прилюдно збудованою за участю всіх зацікавлених народів і держав, а не оповитих таємницею дипломатичних кабінетів на основі імперіалістичних і стратегічних планів. Проаналізувавши справжній загарбницький характер Першої світової війни, він закликав поневолені й недержавні народи нарешті прозріти, щоб на майбутньому світовому мирному конгресі їхні справи не полагоджувалися таким способом, як на Віденському, зорієнтуватися в тогочасному моменті війни, поставитися критично до всіх милозвучних гасел, якими безсоромно жонгливали великі держави і панівні народи. Вчений застерігав поневолені народи зважати на фальшивість і підробку гасел та постулатів, які вживали тільки для приманки тих, хто «визволюється», лише для нового поневолення².

О. Бочковський, який раніше захоплювався гаслом про «право народів на самовизначення», зрозумів всю його фальшивість і облудність. Адже централістична більшовицька практика супроти країн та іногородців, головно України й Фінляндії, які визволялися не за їхніми приписами-рецептами, спародіювала і звела нанівець їхнє гасло та принцип. Він наголошував на фарисейському зловживанні провідних засад і гасел, якими мали унормувати майбутнє міжнародне й міждержавне життя, а натомість до кожного з них робили всілякі застереження, які фактично позбавляли їх питомого змісту та значення. Тому вчений прагнув чітко сформулювати та уточнити аж надто гнучке поняття «права народів на самовизначення», точно з'ясувати його зміст і межі, які б абсолютно виключали свавільне жонгливання ним і його довільне інтерпретування з боку великодержавної дипломатії та панівних народів³.

О. Бочковський запропонував для унормування міжнародних і міждержавних справ розробити проект «Декларації прав народів», з'ясувати й уточнити головні засади національного права, а водночас утворити загальний ґрунт для національно-визвольної боротьби поневолених народів. Цей проект мав би розглянути й схвалити Міжнародний конгрес всіх поневолених народів і передати його Міжнародному мировому трибуналові в Гаазі, завданням якого було б вплинути на воюючі держави, а згодом прийняти до міжнародного права як зобов'язувальну норму⁴.

Для успішної боротьби всіх народів за свою свободу прийняття «Декларації прав народів» було б неабияким успіхом, бо через це утворився би спільний правно-ідейний ґрунт для ведення цієї боротьби, її тактики і стратегії в поодиноких випадках національно-визвольних змагань. Можливий Міжнародний конгрес мав стати відповідною трибуною для проголошення засад і гасел «Декларації» як основи майбутнього міжнародного права, збудованого в дусі національної справедливості, рівноправності та свободи. Однак для проведення такого міжнародного конгресу потрібний почин, не так індивідуальний, як колективний. Тобто ініціативу мусив виявити якийсь визволений поневолений народ.

О. Бочковський спершу сподівався, що такий славетний і почесний почин припаде самостійній Україні та українському народові. Адже молода Українська

² Н. В. Про потребу «Декларації прав народів» (До національної потреби нашого часу). *Вістник політики, літератури і життя* (далі – *Вістник політики*). Відень. 1918. Ч. 29. С. 436.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 437.

держава багато уваги присвятила правовому захистові своїх національних меншин, перша рішуче й енергійно домагалася миру, тому не менш сміливо могла виступати на мировому конгресі в обороні своїх прав і поневолених народів загалом, подати проєкт «Декларації прав народів» та відповідного й необхідного зреформування дотеперішнього права в демократичному дусі.

На жаль, констатував О. Бочковський як відданий соціал-демократ, після відомих подій (йшлося про гетьманський режим) молода українська державність сама опинилася в небезпеці. Він засумнівався у можливостях України перед ліквідацією війни виступити на міжнародному форумі з ініціативою, а головне авторитетно в обороні прав поневолених народів з ідеєю «Декларації прав народів»⁵.

Вчений вважав, що справа «Декларації» лежить в інтересі поневолених народів, є актуальною і невідкладною. Тому всі діячі національно-визвольного руху мусять приділити їй якнайбільшу увагу, а поневолені народи сконцентрувати свої сили й енергію для рішучого опору національній реакції та абсолютизму, категорично домагатися «Декларації прав народів» – цієї майбутньої своєї «Великої Хартії національних свобод!»⁶.

Під кінець Великої війни проблема миру перейшла у сферу дуже близької реальності. Завданням «Декларації прав народів» для вирішення загалом всіх спірних національних справ було: 1) створити правову базу міжнародного характеру та загальнозобов'язувального значення для всіх держав, країн і народів; 2) створити світовий (або поки що європейський) союз народів; 3) визнати абсолютне право (без будь-яких винятків) усіх народів на повне національне життя в усіх його виявах і формах під культурним, господарським і політичним оглядом; 4) визнати за кожним народом без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численність, територіальну поширеність повне право на самовизначення; 5) принципово відкинути будь-які спроби відновлення історичних державних конструкцій, які творитимуть небезпеку для міжнародного миру; 6) скасувати класифікацію народів на вищих та нижчих, більш чи менш вартісних, яка повинна ґрунтуватися на принципі національної рівноправності й рівновартності; 7) стати своєрідною основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання⁷. У майбутньому національне право мало набути міжнародного характеру та загальнозобов'язувальної виконавчої сили⁸. Усі ці завдання повинні бути опрацьовані спільними змаганнями та силами всіх зацікавлених, а найвідповіднішою умовою та місцем для цього мав стати майбутній мировий конгрес, на якому делегати поневолених народів разом з офіційними представниками держав та панівних народів повинні провести реформу міжнародного права в демократичному дусі та прилюдно інтернаціональної політики. А потім ухвалити «Декларацію прав народів» як основу нового самостійного національного права.

О. Бочковський вважав, що зреформоване й змодернізоване міжнародне право разом з новоутвореним національним правом мають бути основою для мирних

⁵ Н. В. Про потребу «Декларації прав народів»... С. 437.

⁶ Там само.

⁷ Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів». *Вістник політики*. 1918. Ч. 41. С. 545.

⁸ Там само. С. 546.

переговорів і вирішення всіх державно-національних справ, унаслідок цього постане європейський зглядно всесвітній союз народів⁹.

Європейські сполучені держави, на думку вченого, цей де-факто проєктований після війни союз, або ліга народів, може поступово сформуватися як кілька державних спілок, в яких повинні бути синтетично згармонізовані гео- й національно-політичні особливості Європи.

Внаслідок Першої світової війни почали виникати різні проєкти спілок окремих держав – Центральної та Східноєвропейської, Балканської, Кавказької, Дунайської, або Чорноморської, та Балтійської, які в разі успішної реалізації могли б стати підвалинами європейського союзу¹⁰.

Це все, за словами О. Бочковського, варіанти й мотиви, «з яких має скластися згодом загальноєвропейська унія». Він наголошував, що «у поневоленних народів, котрі визволяються, не залишалось іншої можливості, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійності. Отже, через повну самостійність до майбутньої всесвітньої федерації. Таким повинен бути лозунг у даний час поневоленних і недержавних народів Європи»¹¹.

Вчений, однак, зазначав, що майбутнє міжнародно-державне і політичне життя Союзу народів має ґрунтуватись лише на засаді відносної суверенності окремих народів і країн. Це означало, що частину свого суверенітету члени Союзу повинні передати його керівним органам. Повний суверенітет повинен стати атрибутом тільки найвищого органу Союзу народів, який складатиметься з представників поодиноких народів і держав, та перед яким ці останні відповідатимуть за свою зовнішню та внутрішню політичну діяльність¹².

На думку О. Бочковського, фактична самостійність поодиноких народів і країн зовсім не буде обмеженою. Навпаки, вона стоятиме на тривкішому та певнішому ґрунті і матиме захист від непередбачуваних нападів та ексцесів сильніших сусідів «з плитайським апетитом та хижацькою вдачею»¹³.

Таким чином, можна ствердити, що О. Бочковський був провісником об'єднаної Європи, тобто сучасного Європейського Союзу, теоретичні засади якого він почав розробляти ще наприкінці Першої світової війни. Він вірив, що історія сприятиме звільненню від залежності поневолених народів, сподівався на поступки національних держав частиною свого суверенітету на користь континентальних союзів, першим із яких стане об'єднана Європа (пан-Європа).

Головним пропагандистом пан'європейського руху в міжвоєнний період ХХ ст. вважають австрійського дипломата, графа Ріхарда Куденгове-Калергі, який сформував основні принципи пан'європейського об'єднання – розвиток вільної торгівлі між країнами, ліквідацію митних бар'єрів, створення наднаціонального уряду; об'єднаного військового командування і т. п. Перша конференція прихильників програми відбулася у Відні 1922 р., де у 1924 р. проголошено «Маніфест

⁹ Н. В. Міровий конгрес і «Декларація прав народів». *Вістник політики*. 1918. Ч. 41. С. 546.

¹⁰ Бочковський П. Національна справа. Відень, 1918. С. 128.

¹¹ Там само.

¹² Н. В. Міровий конгрес і «Декларація прав народів». *Вістник політики*. 1918. Ч. 41. С. 546.

¹³ Там само.

пан'європеїзму». Загальні засади майбутнього об'єднання Європи обговорювали на першому конгресі Пан'європейського союзу в жовтні 1926 р.¹⁴

О. Бочковський вважав цей конгрес у післявоєнній Європі важливою культурною подією першорядного значення в напрямі її політичної консолідації. Він зазначав, що мета цього молодого руху – захистити економічно зруйновану війною Європу від загибелі та більш конкретно підійти до вирішення питання міжнародного миру¹⁵. Тому, зазначав Бочковський, з головними завданнями та думками пан'європейського руху найкраще можна ознайомитися «на основі головної праці ідеолога та каменяра цього руху, графа Куденгове-Калергі», який у 1923 р. видав у Відні свій головний твір «Пан-Європа» (PanEuropa). Він наголошував, що це надзвичайно цікава й багата думками праця модерного пацифіста* про європейську післявоєнну кризу, безперечно, найоригінальніший і змістовно найглибший твір про післявоєнну долю та перспективи Європи¹⁶.

Автор «Пан-Європи» виразно зазначав, що світова війна змінила політичну карту Європи, але зовсім не змінила її політичної системи. Скрізь панувала біда, неспокій, незадоволення, ненависть, страх. «Між тим, як решта світу щоденно йде вперед, – писав Куденгове, – Європа щодня відступається»¹⁷. Тому він запропонував програму лікування Європи шляхом «пан'європеїзму». Для цього потрібно було вирішити дві проблеми: соціальну та європейську. Оскільки перша силою фактів завжди привертала до себе увагу, другу, хоч не менш важливу, постійно замовчували, нехтували нею, а між тим від її вирішення залежала «майбутність нашої культури та наших дітей»¹⁸.

На думку автора, Європа політично й культурно може втриматися тільки у формі «Пан-Європи», тобто всеєвропейських злучених штатів. Це питання невідкладне, адже Європа була в небезпеці з двох боків: «Росія хоче її завоювати, Америка купити».

Європа залишена сама на себе, підкреслював Куденгове. Єдиний шлях її захистити він вбачав у пан'європеїзмі, конкретно в об'єднаній Європі в одному політично-господарському доцільному/раціональному союзі. Адже тодішня європейська система малих держав не витримувала конкуренції з чотирма світовими великодержавами: британською, російською, американською та східноазійською. О. Бочковський наголошував, що політичний занепад Європи в той час з'ясувався так – «світ емансипується від Європи»¹⁹.

Англія перетворилась у всесвітню велику державу, по суті, позаєвропейську, і тому її викреслювали з пан'європейського плану. Повоєнна Росія, втративши пограничні західні території, була географічно орієнтована на схід і політично за

¹⁴ Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). Львів, 2011. С. 248.

¹⁵ Бочковський О. Пан-Європа – PanEuropa (3 нагоди пан-європейського конгресу у Відні). *Українське життя*. 1926. 30 вересня.

* Пацифіст – прихильник політичної течії, що засуджує будь-які війни, незалежно від їхнього характеру, вважає, що війнам можна запобігти пасивною проповіддю миру.

¹⁶ Бочковський О. Пан-Європа – PanEuropa. *Українське життя*. 1926. 30 вересня.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Бочковський О. Пан-Європа – PanEuropa. *Українське життя*. 1926. 30 вересня.

тодішнього засадничо антидемократичного більшовицького режиму – антиєвропейська. Вона поступово перетворювалася в євро-азіатську державу і вже тому не могла належати до проєктованої пан-Європи.

Азія, яка звільнялася від залежності (головно Японія), ставала самостійною політичною одиницею з ворожою антиєвропейською орієнтацією. Америка віддавна була зовсім самостійною політичною індивідуальністю завдяки світовій війні, яка піднесла її міжнародний та національний авторитет, зумовивши її суверенне економічне становище.

Так, Європа, до тих пір головний чинник світової політики, деградувала на її об'єкт. Позаєвропейські держави активно втручалися до суто європейських питань. Отже, перед Європою вимальовувалась сумна перспектива на майбутнє – стати «полем битви земної кулі». Однак вона могла уникнути такої жорсткої долі і захист її був у пан-Європі, тобто в політичному та економічному об'єднанні «всіх держав від Польщі до Португалії в однім союзі»²⁰.

О. Бочковський припускав, що майбутня пан-Європа могла складатися з 26 більших держав та 7 менших країн. Територіально її простір дорівнював би близько 5 млн кв. км з загальною кількістю населення коло 300 млн осіб²¹.

Територіально й чисельно пан-Європа займала би у світовій політиці визначне місце і втримала би своє становище культурного центру земної кулі.

Висвітлюючи англійське, російське й американське ставлення до пан-Європи, О. Бочковський, як і Куденгове, наголошував на їхніх відмінностях. Англії, що політично була поза сферою пан-Європи, відводилася роль посередника між Європою й рештою світу, передусім Америкою.

Російську справу розглядали як постійну небезпеку та бажання завоювати західну Європу. Ця загроза збільшувалася у зв'язку з можливим німецько-російським союзом, що пересунуло б східний кордон Європи на Рейн. Тоді лише об'єднана Європа, застрахована гарантійним пактом проти російського імлітаризму, економічно співпрацюючи, зможе зламати вістря російської небезпеки.

Якнайбільшу увагу Європа мусила присвятити американському питанню, бо для неї «Америка, складає або найбільшу небезпеку, або найбільшу надію». Тодішня дезорганізована Європа не могла конкурувати ні політично, ні економічно з чудово організованою Америкою²².

Бочковський підкреслював, що Європі загрожує примара нової світової війни, яка була б для неї останнім та смертельним ударом. Вона, на його думку, могла би бути зупинена тільки доцільною організацією європейських штатів і народів. Або пан'європейський, а отже, й світовий мир, або світова війна та загибель Європи²³.

Пан'європейська програма викликала чималі політичні, а насамперед психологічні перешкоди, найбільшою з яких був французько-німецький антагонізм, по суті, центральне питання європейської політики. Французько-німецьким стосункам була властива дилема: ненависть або мир, національний імперіалізм або демократичний європеїзм. Це питання вирішилося тоді в напрямі європейського

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Бочковський О. Пан-Європа – Рапеґора. *Українське життя*. 1926. 7 жовтня.

демократизму та пацифізму, коли на засіданні Союзу Народів 8 вересня 1926 р. у Женеві Німеччину одногослосно прийняли до цієї міжнародної установа, в якій вона отримала постійне представництво.

Аналізуючи теорію нації Куденгове, О. Бочковський зазначав, що вона не є оригінальною. Адже націю він уявляв собі як модерну аналогію колишньої ролі релігії. Для нього нація – це сфера духу, вона зовсім не виражала кривого споріднення. Націоналізм був перебільшений і занадто егоцентричний, а народи слабували на своєрідний національний «нарцисизм», тобто якість себеобдарування. В інтересах європейської ідеї потрібно перемогти цей наднаціоналізм загальноєвропейським націоналізмом, що не було неможливим, бо європейські народи у своїй культурній основі є однорідні²⁴.

О. Бочковський, розмірковуючи про теорію нації Куденгове, наголошував, що він, добачаючи в модерній нації нащадка колишньої ролі релігії, хотів поборювати національну пошесть тими самими ліками, якими колись поборювали релігійний фанатизм, пропонуючи толеранційний (терпимий) пакт, тобто відокремлення нації від держави. Це означало проголошення національності приватною справою кожної людини за умови, що територіально-політична конфігурація повоєнної Європи залишалася незмінною. Бочковський зазначав, що Куденгове добре знав про недосконалість тодішніх політичних та національних кордонів, але думав, що «навіть погані кордони завжди кращі за переможну війну». Він виходив з того, що політична лояльність національних меншостей є samozрозумілою аксіомою, але водночас їхнє право на повне національне життя не підлягало ніякому сумніву, а це означало, що у своєму культурно-національному розвитку народи в будь-якому разі не могли бути обмежені державними кордонами, бо нація як спільнота та суцільність не має і не може мати жодних кордонів²⁵.

Пан'європейську програму мали реалізувати таким способом: передусім треба було скликати всеєвропейську конференцію, усунути з порядку денного розгляд територіальних питань, натомість розглядати справи третейського суду, міжнародних гарантій, роззброєння, національних меншостей, міжнародної комунікації, відтак митні та валютні, культурні питання й найперше справу боргів.

Одночасно ця конференція мала б заснувати Пан'європейське Бюро. Вершиною її діяльності було б заснування Європейських Сполучених Штатів з двома парламентами – національним і державним, з орфографічно спрощеною англійською мовою, яка стала би своєрідним есперанто. В такій пан'європейській федеративній спілці поодиноким народам гарантувалася б цілковита національна воля і рівноправність²⁶.

Підсумовуючи свої роздуми про книгу Куденгове-Калергі «Пан-Європа», О. Бочковський наголошував: «Не роблю жадних критичних зауважень до попереднього викладу паневропеїзму, як і не порушую тут питання про відношення України до Пан-Європи, хоч Куденгове особисто прихильно ставився до визвольної боротьби українського народу й, хоч, оскільки Москва програмово виключається з Пан-Європи, Україна по своїх культурних традиціях та всьому історичному

²⁴ Бочковський О. Пан-Європа – Панеуропа. *Українське життя*. 1926. 7 жовтня.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

розвиткові, на нашу думку, конче мусіла б належати до Пан-Європи, творячи її східну периферію, а рівночасно й авангард супроти Євразії». Він вважав, що його «завданням було тільки загально ознайомити українське громадянство з цією новою ідеєю, а власне з ідейним рухом, основні засади якого мусять бути симпатичні кожному, для кого людяність та демократія не є лише святочними гаслами»²⁷. Зазначимо тільки, що О. Бочковський передбачав у близькому майбутньому обмеження «святого егоїзму» народів: зречення одними націями свого месіанізму, іншими – нарцисизму, ще іншими – мрій про світову гегемонію.

У другій половині 1920-х років Ліга Націй (Союз Народів), заснована у 1919 р. Версальським договором для забезпечення світового миру й співпраці між націями, все більше втрачала авторитет серед європейського політикуму, зростало незадоволення її роботою як міжнародної інституції та перетворення її в організацію «франко-британського європейського замирення з виразними протиамериканськими і протирадянськими тенденціями». Галицький публіцист З. Пеленський, подаючи огляд закордонної політики за 1928 р., наголошував на низькій ефективності роботи Ліги Націй – «аж надто вже рутинованим ритмом», неспроможності вирішити важливі міжнародні конфлікти, зокрема англо-радянський та англо-американський, її безсиллі в полагодженні польсько-литовського конфлікту, а тим більше залагодити пекучі проблеми національних меншин, не прийняти до складу організації США і СРСР. «Помимо всіх претензій, – резюмував автор, – Ліга не є трибуналом, де народи світу могли б безкровно вирівнювати свої поважні непорозуміння»²⁸.

Діяльність Ліги Націй критикували прихильники пан'європеїзму. Антипан'європейці зі свого боку вбачали у критиці ставлення Пан-Європи до Союзу Народів «великий гріх панєвропейського руху супроти міжнародного пацифізму, представником якого була женецька Ліга Націй»²⁹. З цього приводу О. Бочковський акцентував, що пан'європеїзм як своєрідний експеримент/спроба нової політичної ідеології повоєнної Європи занадто йшов у розріз, суперечку до старого європейського мислення. Він наголошував на проходженні напруженого періоду пан'європейської ідеї стосовно себе для досягнення вершини загального визнання, зазначав, що пан'європеїзм не становив якоїсь непогрішної теорії. Адже це було лише намагання дати нову політичну орієнтацію для Європи як самостійного континенту на тлі тяжкої повоєнної кризи і, головне, її господарського занепаду. «Кожна спроба, а тим більше перша, – писав учений, – мусить мати свої помилки і прогалини. Має також їх чимало проєкт Пан-Європи». Але це не означало, що противники пан'європеїзму, взагалі вороги цієї політичної концепції мали виступати і бачити їхні хиби там, де «властиво їх немає і по духу панєвропейської ідеології навіть немає бути»³⁰.

О. Бочковський зауважив, що, на думку антипан'європейців, ставлення пан-Європи до Союзу Народів було, якщо не явно негативне, то в будь-якому разі дуже неприхильне. Він вважав цей закид зовсім безпідставним. «Відношення Пан-Європи до Ліги Націй, – писав Бочковський, – в дійсності є лише річево-критичне.

²⁷ Бочковський О. Пан-Європа – Рапегора. *Українське життя*. 1926. 7 жовтня.

²⁸ Пеленський З. Закордонний політичний огляд. *Діло* (Львів) 1929. 1 січня.

²⁹ Бочковський І. Пан-Європа та Союз Народів. *Студентський Вістник* (Прага). Ч. 7–8. С. 16.

³⁰ Там само.

Головний провідник паневропейського руху прилюдно заявив, що будь-який ворожий напад чи замах на Союз Народів був би злочином супроти сучасного всесвітнього пацифізму»³¹. Вчений зазначав, що Куденгове-Калергі розумів вагу докорів проти пан-Європи, присвячував належну увагу з'ясуванню цього небезпечного закиду і виявив заразом добре ставлення щодо усунення цілком зайвого непорозуміння, можливого конфлікту між пан-Європою та Лігою Націй. Суть цього питання зводилась до таких аргументів: по-перше, Куденгове дорікав Лізі Націй через насамперед анорганічність (недосконалість) її структури, максималізм завдань й звідси фактичну її безсилість; по-друге, він вважав, що основні завдання Союзу Народів легше і доцільніше можна досягнути за допомогою регіональних об'єднань; по-третє, наголошував, що пан-Європа й стала, власне, спробою такого регіонально-континентального об'єднання і тому вона не могла бути проти Союзу Народів, а тільки бажати його доцільнішої реформи³².

У 1925 р. Куденгове вислав до секретаріату Союзу Народів спеціальний меморандум, в якому з'ясовувалися взаємовідносини між обома організаціями в такий спосіб: 1) пан-Європа є неминучою передумовою континентальної реформи Союзу Народів, однак ця реформа не є неминучою передумовою пан-Європи; 2) вона може бути також витворена на підставі Конституції Союзу Народів як регіональний блок після вступу до нього Німеччини; 3) в інтересах пан-Європи, Союзу Народів та миру об'єднання Німеччини мало б відбутися на ґрунті Союзу Народів³³.

Зрозуміло, що, по суті, відношення пан'європейського руху до Ліги Націй було цілком позитивне і прихильне. Ще в жовтні 1924 р. на Міжнародному мировому конгресі у Берліні Куденгове заперечував якусь ворожнечу між обидвома інституціями. З цього приводу він писав: «Витворювати штучні конфлікти між Пан-Європою та Союзом Народів було б злочином супроти пацифізму та запереченням їх основних думок, бо вони так само мало суперечать одна другому, як Пан-Америка і Союз Народів, що оба служать миру і скоріше чи пізніше зустрінуться у співробітництві»³⁴.

Р. Куденгове-Калергі звертав увагу на сам факт уже існування Союзу Народів і вбачав у цьому великий плюс перед всіма іншими організаціями, що перебували на стадії проєкту і, отже, не мали ще реального буття. Він закликав кожного пацифіста підтримувати слабкий, кволий та ембріональний (зародковий) Союз Народів, який можна критикувати, але в жодному разі не поборювати, можна прямувати до його перетворення, але не до його знищення³⁵.

Отже, пан-Європа не була і не хотіла бути ворогом Ліги Націй. Однак допускала її критику. Так, наприклад, з пан'європейського становища визнавали помилковою і шкідливою поведінку Союзу Народів щодо вирішення таких важливих і гострих питань, як віленське (Віленщина знаходилася під займанщиною Польщі до 1939 р.), східно-галицьке (край, окупований у 1919 р. поляками, перебував у складі Польщі до 1939 р.), горішньо-шльонське (землі, що мали належати до Чехословаччини були передані Польщі). З цього приводу Куденгове цілком слушно

³¹ Бочковський І. Пан-Європа та Союз Народів. *Студентський Вістник* (Прага). Ч. 7–8. С. 17.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

закидав Лізі Націй, що вона «занадто обтяжена спадщиною війни» та є «слабою, нескоординованою і непевною»³⁶. Причину цього він вбачав у тому, що «Союз Народів хотів бути всім...» і тому «властиво нічим...». Автор пан'європеїзму порівнював Лігу Націй з Малою Антантою*, яка, на його думку, мала більш реальне політичне значення, ніж Союз Народів³⁷.

Це була найгостріша критика на адресу Союзу Народів з боку пан-Європи. Адже потрібно визнати об'єктивно, що ця критика була не безпідставною і зовсім не ворожою до Ліги Націй, яка в перших роках свого існування була дуже кволою і політично мало впливовою установою, над якою ще занадто тяжів мілітарний дух війни. «Фактично всі важливі і спірні питання – писав О. Бочковський, – вирішувалися в душі побідної Антанти та Радою великодержав. Доперва в міру того, як занепадав післявоєнний мілітаризм і кріпла міць міжнародного пацифізму, Ліга Націй набирає спроквола сили та політичного впливу. Спроба “жєневського протоколу” і, головне, реально здійснене Локарно, – зробило з неї впливового і активного чинника міжнародної політики... Не має, отже, підстав дошукуватися ворожнечі і суперечності між Пан-Європою і Союзом Народів»³⁸.

Підсумовуючи, зазначимо, що мета і методи праці обидвох установ були однакові – пацифістичні. Пан-Європа була спробою в меншому масштабі, прагнула частково вирішити те, що Ліга Націй хотіла втілити у всесвітньому вимірі. Пан-Європа і Союз Народів, по суті, доповнювали одне одного і зовсім не були взаємовиключними у своїй політичній діяльності. Пан'європейський рух промощував шлях для здійснення головних завдань Союзу Народів, який не мав причин поборювати пан'європеїзм, що своєрідно прагнув здійснювати ідеали міжнародного миру.

Зазначимо, що не тільки політичне об'єднання Європи й утвердження міжнародного миру пропагував пан'європеїзм. Він зачепив також економічні європейські відносини. Аристид Бріан ще до свого прем'єрства у Франції висунув ідею господарської пан-Європи, яка знайшла широкий відгомін у цілому політичному світі своїх прихильників і противників.

На підтримку ідеї Бріана виступив творець концепції політичної пан-Європи і голова Пан'європейського Союзу Р. Куденгове-Калергі зі статтею, яку опублікували провідні часописи Європи. Тогочасні нелегкі й до певної міри тривожні з погляду миру міждержавні європейські стосунки Куденгове пов'язував з Першою світовою війною та її жахами. Він, зокрема, зазначав: «Закінчення війни перед 10-ти роками не принесло народам ні правдивого миру, ні правдивого порозуміння. Європа знов поділилася на ворожі табори. Більше в ній стало тепер ненависти і розгарячення, як у 1914 році. Нове розроблення Європи підготовляє нову світову війну. В тому хаосі ненависти і брехні один з чоловічих державних мужів Європи – Аристид Бріан, вимовив слово, яке може довести до забезпечення миру, до погодження народів,

³⁶ Бочковський І. Пан-Європа та Союз Народів. *Студентський Вістник* (Прага). Ч. 7–8. С. 18.

* Мала Антанта – військово-політичний союз Чехо-Словаччини, Румунії і Югославії, утворений у 1920 р. проти реставрації Габсбургів, угорського ревізіонізму і німецької загрози. Мала повну підтримку Франції, прагнула до збереження статус-кво поверсальської Середньої Європи. Українську проблему трактувала як внутрішнє питання країн, що мали українську меншість. Перестала існувати у 1938 р. унаслідок Мюнхенської конференції 1938 р.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

до відродження нашої частини світа: цим словом – Злучені Держави Європи. Слово це є початком діла, є воно виповідженням війни всім національним шовіністам і назадникам [протівникам] Європи. Але воно є одночасно проголошенням миру для всіх європейських народів»³⁹.

Зрозуміло, що Куденгове виступав за пан-Європу і одночасно вбачав у своєму пан'європеїзмі розвиток загальногосподарського європейського життя. Він вважав, що тодішня нерозумна господарська політика у Європі, штучно розділена митними кордонами, тільки роздрібнювала європейський ринок і спричинювала дорожнечу товарів. Як приклад він наводив США, які не мали внутрішніх мит, тому могли через збільшення продукції знижувати ціни і підвищувати заробітну плату робітникам. Він радив європейським державам наслідувати американський приклад, заключати митний союз, створити внутрішній ринок з 300 мільйонами консументів [споживачів] і в такий спосіб зробити «європейцям добродійство розважної економічної організації»⁴⁰.

Куденгове був переконаний у правильності своєї ідеї пан-Європи, яка не означала гегемонії жодного народу, не нівелювала окремішності європейських народів, а тільки організовувала їх до тісної співпраці, до мирного співжиття різних націй в одній державі. Він звертався до європейців із закликом об'єднатися і «вірити собі взаїмно»⁴¹.

Українські політики мали досить упереджене ставлення до ідеї Бріана, казали, що в тодішніх умовах європейської політики це «копання вовчих ям на європейському континенті» переможцями у світовій війні для своїх протівників, нечуване незадоволення одних народів наслідками війни для інших через небувалі апетити переможців ласитися чужим добром і працею у вигляді т. зв. репараційних відшкодувань. Тому український політикум не вірив у справедливість взаємних розрахунків і створення мирної пан-Європи. Українці наголошували, що серйозно трактувати концепцію пан'європеїзму неможливо, не усунувши надзвичайно виразної несправедливості щодо політичного й господарського життя Європи. Вони резюмували, що про таке поважне трактування концепції пан-Європи «не може бути й мови», а господарська справа пан-Європи Бріана тільки зміцнювала гегемонію французів у європейському господарському і політичному житті, і в цьому разі в неї міг повірити «фанатично відданий своїй ідеї Калергі»⁴².

Зрештою, це підтверджувала пропозиція Бріана тодішньому американському держсекретареві Франку Келлогу підписати між Францією і США двосторонній пакт вічної дружби, що засуджував і виключав війну між обома державами як засіб поладження суперечок. Бажання підписати багатосторонній пакт висловив Ф. Келлог у ноті 11 січня 1928 р. Адже, на його думку, в такому форматі легше знайти порозуміння з іншими державами щодо спільного формулювання.

Однак у відповіді Бріана від 21 січня 1928 р. чітко простежувалось небажання Франції поширювати протівоєнний пакт на інші держави через відмінності політичних відносин у Європі. Враховуючи ухвали Ліги Націй стосовно мирного

³⁹ Пропаганда Паневропи. *Діло* (Львів). 1929. 8 серпня.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

врегулювання будь-яких спірних питань та пакт щодо збройних санкцій проти сторони-нападника, Франція погоджувалася до дальших переговорів на предмет противоєнного трактату в межах уже наявних міжнародних зобов'язань. Однак вона не пристала на пропозицію США включити до противоєнного пакту Англію, Німеччину, Італію та Японію, даючи можливість США одноосібно продовжувати таку акцію «виключно на власний рахунок і відповідальність»⁴³.

У зв'язку з цим уряд США звернувся до Англії, Німеччини, Італії, Японії та Франції з пропозицією антивоєнного пакту, що складався з двох пунктів:

1) засудження війни за поладження міжнародних спорів і відречення від неї як засобу державної політики у взаєминах між собою;

2) поладження і вирішення міжнародних спорів чи конфліктів... не можуть бути залагоджені інакше, як тільки за допомогою мирних засобів.

Нову редакцію проекту противоєнного пакту від 23 травня 1928 р. виявили готовність підписати 15 держав, навіть обговорювали можливість залучити до нього СРСР.

Український політикум досить упереджено поставився до цього пакту, не вірив у його результативність та ефективність, не сподівався, що він покладе кінець війнам «при збереженні усіх теперішніх трактатів», вказував на його недовговічність. Адже серед європейського громадянства з'явилася «сильна і здорова течія», яка «вимагала ревізії всіх обов'язуючих трактатів у напрямі справедливого і безоглядного проведення в життя принципу самовизначення народів, передовсім тих, що опинилися тепер під ярмом деяких надмірно і штучно в їх державних границях роздутих на глиняних ногах [французькі соціалісти, англійські ліберали]. Ця течія з дня на день росте, вона, напевно, виграє та продиктує тоді нові принципи вічного миру всім. Не причиняється до життєздатності нового пакту [Келлога] і всі під'яремні народи. Отже, вік "вічного" антивоєнного пакту, як бачимо, буде недовгий»⁴⁴.

Знаний український громадсько-політичний діяч, журналіст і науковець Євген Онацький писав, що «незважаючи на Лігу Націй з її об'єднуючими тенденціями, незважаючи на офіційний пацифізм, світ все більше орієнтується на нові коаліції протилежних груп»⁴⁵. Цілком зрозуміло, що ці коаліції найбільше відіграватимуть роль у міждержавних стосунках у Європі, для якої, за словами чехо-словацького міністра закордонних справ Е. Бенеша, «крім справи роззброєння розв'язано всі великі проблеми європейської політики: ліквідація війни майже закінчена і Європа зможе бодай деякий час віддихнути від політичних проблем у повному значенні цього слова...»⁴⁶.

Українські політики не погоджувалися з такою думкою Е. Бенеша і зазначали, що «одною з таких болючих, все ятрюючих політичних ран сучасної повоєнної Європи є ось би й справа європейських недержавних народів. Вона стає з дня на день пекучішою, з дня на день прикрішою. Її не обійти, не об'їхати, бо вона теж має всі дані, щоби загрожувати політичній рівновазі Європи»⁴⁷.

Відомий галицький публіцист Зенон Пеленський під кінець 1920-х років наголошував на тогочасних тенденціях, що «відновлення суверенної державності є можливе

⁴³ Мирні пропозиції Келлога. *Діло*. 1928. 25 липня.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Онацький Є. Кінець Антанги. *Діло*. 1930. 16 квітня.

⁴⁶ Гага. *Діло*. 1930. 25 січня.

⁴⁷ Гага. *Діло*. 1930. 25 січня.

тільки на підложу майбутніх великих європейських воєнно-політичних конфліктів». Він вважав, що «коли ставити ось так українську справу в площину суто європейської політики, то значить це рівночасно відсувати остаточне вирішення нашої політичної суверенності на цілі неозначені десятки років на будуче»⁴⁸. Пеленський стверджував, що хоч Європа поволі консолідувалася й замирювалася, таке замирення не лежало у площині якихось темних ідеологічних паціфізмів чи пан'європеїзмів. «Справа теж не в отій всесвітньо-історичній комедії, що їй на ім'я “Союз Народів”, – зазначав він. – Ані теж у паціфістичному примусі, який лежав би в якостях роботи Келлога. Те європейське замирення і його дійсність можна зрозуміти тільки під аспектом великого сучасного всесвітньо-політичного розвитку і його умов»⁴⁹.

Європейське замирення, на думку публіциста, приховувало різні політичні можливості, звернені і проти далекого Заходу, і насамперед проти євразійського Сходу. Саме у такому розвитку європейської політики він бачив перспективу вирішення української справи, яка не лежала, на його думку, у площині політичного європеїзму, а на перехресті набагато ширших політичних можливостей, і тому набирала ваги першорядного світово-політичного значення. Він вірив, що тільки війна дасть нові визвольні можливості українцям, але «не війна всередині європейської системи, а тільки контрверса [припущення] назвیم це так, цілих континентів»⁵⁰.

Завершуючи свої міркування щодо майбутнього вирішення української справи, З. Пеленський наголошував, що вона вирине знову, але у двох можливих формах: 1) або як рекомпенсаційний об'єкт для тих «великодержав», що мусять поступатися німцям та їхнім політичним домаганням; 2) або як суверенний, свідомий своєї мети політичний суб'єкт. Однак обидва ці варіанти, на гадку Пеленського, залежали «тільки й виключно від дальшого політичного розвитку, від праці поміж нами самими»⁵¹.

Українські політики справді дуже упереджено ставились до пан-Європи і до Ліги Націй. Галицькі націонал-демократи роз'яснювали українському суспільству реальний стан справ у Лізі Націй щодо становища національних меншин. Так, Олександр Марітчак, проаналізувавши річний звіт Головного Секретаріату Ліги Націй за 1929–1930 рр., нарахував сімнадцять рядків, присвячених справам національних меншин, а в загальному річному звіті – тільки три. Він акцентував, що ні одна зі скарг не була розглянута Радою Ліги Націй. З того виходило, що для неї у справах поневолених народів у Європі було все гаразд – «нема ні обмеження прав поневолених народів на полі шкільництва, мови і культури, ні політичних переслідувань, ні економічних перепон, усі ці справи не дають підстави Раді Ліги Націй журитись ними»⁵².

О. Марітчак обурювався, що Ліга Націй легковажила справами поневолених народів, а для членів Ради Ліги Націй «європейські національні меншини не варті більше уваги, як дикі африканські племена»⁵³. На підтвердження своєї тези О. Марітчак наводив факт перебування у Львові в 1925 р. директора секції у справах

⁴⁸ Пеленський З. Замирення Європи й українська справа. *Діло*. 1928. 6 липня.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. 16 липня.

⁵¹ Там само.

⁵² Марітчак О. Сімнадцять рядків. *Діло*. 1930. 5 вересня.

⁵³ Там само.

нацменшин при Лізі Націй п. Еріка Кольбана, який на зустрічі з представниками українського громадянства не дав їм жодної відповіді щодо скарг до Ліги Націй.

«Дух, – наголошував націонал-демократ, – який панує в Палаті Ліги Націй в Женеві, робить на кожного демократично настроєного громадянина дуже прикре вражіння. Якась безплідна формалістика загніздилася в тій добре продуманій, але нещасливо зреалізованій установі. Над відділом для нацменшин повинен сяяти надпис з Дантового пекла: “Киньте всю надію”. До відпоручників поневолених народів ставляться там як до громадян другої кляси, які можуть жалітись, але ніколи домагатись відповіді та роз'яснень»⁵⁴.

О. Марітчак вважав своїм завданням пояснити українському громадянству реальний стан справ, щоб вони не мали зайвих ілюзій і сподівань на допомогу Ліги Націй, «здати собі справу, що тільки зорганізована єдність національних сил може дати надію на виборення належних прав». Він вважав, що тільки самі українці можуть власними заходами прояснити таке безмежне ігнорування до українських справ, яке панувало в Західній Європі⁵⁵.

Виокремимо ще один момент про ставлення українців до ідеї пан-Європи. Йдеться про Конгрес національних меншин, що відбувся у вересні 1930 р. в Женеві. Головною темою нарад конгресу була концепція пан-Європи. Після звідомлення Генерального Секретаріату Конгресу про загальне становище національних меншостей, а також звідомлення окремих національних груп конгрес ухвалив резолюцію, якою стверджувалося: «1) становище європейських меншостей ніде не знайшло розв'язки, а тому теперішній стан є дальше причиною великих противенств і гострих конфліктів; 2) як довго не буде переведена задовільняюча меншості розв'язка їх незавидного становища, так довго не можна поважно думати про справжнє замирення Європи»⁵⁶.

На конгресі українців з Галичини представляв тільки один делегат, редактор «Діла» Василь Мудрий, який у своїй промові виклав принципове ставлення українського народу до Бріанового проєкту пан-Європи. Він наголосив: «...ми, українці з анексованих Польщею українських земель, не можемо пристати на пропозицію п. Бріана в її теперішньому змісті з таких причин:

по-перше, пропозиції Бріана побудовані на ідеї об'єднання існуючих тепер в Європі держав у теперішніх їх кордонах. Мало цього! Федеративний статут мав би на пропозицію п. Бріана петрифікувати (утвердити скам'яніння/непорушність) теперішні державні кордони, значить мав би ще закріпити всі ті державні твори, видані на світ сумної слави мирними договорами;

по-друге, до такої політичної думки ми, українці, ніколи і під ніякою умовою пристати не можемо. Проти волі звише 6 мільйонів автохтонної української людности прилучено величезні українські області до так званих побідних держав. В самій Польщі вони творять добру четвертину цілого державного населення;

по-третє, наш нарід якнайповажніше протестував проти цього насильства над правом національного самоозначення, і ми вірно й твердо далі стоїмо за цим

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Конгрес організованих національностей. *Діло*. 1930. 9 вересня.

протестом. Ми не хочемо і не можемо погодитися на таке федеративне пропозиція, яке ґрунтується на статус кво існуючих кордонів;

по-четверте, зі сказаного виводиться ясно наше скептичне й відмовне становище до Бріанівського проекту. Ми вважаємо його за безцільний, а навіть шкідливий;

по-п'яте, якби колись мало прийти до європейської федерації, то вона могла б побудуватися єдино тільки на засаді права національного самоозначення»⁵⁷.

На конгресі виступив також видатний політичний і культурний діяч з Буковини Володимир Залозецький. У своїй промові він також мотивував негативне ставлення до Бріанівського проекту пан-Європи у тодішній його формі. Зокрема, рішуче протестував проти того, що східні кордони проєктованої європейської федерації мали б перерізати українські території на дві нерівні частини. На захід від кордону пан-Європи українців залишилося б до 8 мільйонів, а на сході близько 35 мільйонів. Тобто українці стали б вічною меншістю в пан-Європі.

Він акцентував, що українці на цілому просторі українських земель були і є по всій своїй структурі, вихованню, традиції та культурі європейцями західної культури. А різниця між Україною і Росією така сама, як «різниця між цілком європейським гумором нашого великого Гоголя і величезною азійською трагікою Достоевського».

«Коли Пан-Європа буде створена, а вона мусить бути створена, – наголошував В. Залозецький, – то її кордони повинні бути поведені згідно з тими принципами, які ми тут на нашому конгресі підносимо. Живі народні культури, що базуються на європейській культурі, мусять виступати солідарно супроти чужих культур, які від Європи віддаляють. Сила Пан-Європи буде базуватись не на державах, як політичних творах, а на живих народних організаціях»⁵⁸.

Зауважимо, що на зборах Союзу Народів у вересні 1930 р. в Женеві про українські справи й галицьке питання, зокрема, не було жодного натяку. Однак про нього говорили «вже таки зовсім тихо в Женеві», навіть більше, ніж на кількох останніх зборах Союзу Народів.

Проте надалі події під час «пацифікації» в Галичині мали широкий розголос у Європі і, за словами голови Українського націонал-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитра Левицького, «порушили сумління західноєвропейських політиків». Українські питання, зокрема «пацифікація», ставали предметом обговорення майже на кожному засіданні Ліги Націй.

Зазначимо, лідер націонал-демократів вважав, що допомогти українцям актуалізувати проблему поневолених народів на міжнародній арені мали б також білоруси, до іншої «категорії в галереї непольських народів під Польщею» зараховував німців і литовців, а «підтримувати й обороняти інтереси українського народу в своєму власному інтересі повинні жиди». Д. Левицький наголошував на більшому зацікавленні Західною Європою українським питанням, підкреслював значення всеукраїнської проблеми як однієї з найважливіших у формуванні східноєвропейських відносин, а від унормування української справи в Польщі залежала великою мірою справа миру в Центрально-Східній Європі⁵⁹.

⁵⁷ Конгрес національностей. *Діло*. 1930. 10 вересня.

⁵⁸ Народи і Паневропа. *Діло*. 1930. 16 вересня.

⁵⁹ Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України... С. 253–254.

Отже, ідея об'єднаної Європи, яку передбачали, розвивали і критикували українські вчені, публіцисти, громадсько-політичні діячі, не була втілена в життя у зв'язку з приходом нацистів до влади у Німеччині й пов'язані з цим зміни міжнародних відносин та геополітичної ситуації. Тільки після Другої світової війни унаслідок багатьох складних економічно-політичних процесів у західноєвропейських країнах був зроблений вибір об'єднаної Європи, здійснено «наднаціональний інтеграційний експеримент» – утворено Європейський Союз.

ГАЛИЦЬКІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НАЦИСТСЬКОЇ ДЕФОРМАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ» У 1941–1944 РОКАХ

Основні засади політики панівної в Німеччині Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП) ґрунтувалися на ідеї зміни міжнародного політичного становища на європейському континенті. Доцільність таких змін її лідер Адольф Гітлер мотивував несправедливою системою міжнародно-правових відносин, що склалася у світі після закінчення Першої світової війни. На противагу їй нацисти сформулювали концепцію європейського «нового порядку» (*Neuordnung*), запозичивши термін з лексики політичних кіл Японії. Гітлерівська формула «нового порядку», по суті, означала встановлення цілковитої гегемонії Німеччини в Європі і повне перевлаштування суспільного життя на європейському континенті¹.

У програмній книзі «Моя боротьба» Адольф Гітлер розкрив чіткий намір перетворити більшість європейських країн в залежні від Німеччини держави або колонії, а терени Східної Європи на майбутній «життєвий простір» німецького народу. «Якщо ми, втім, говоримо сьогодні про нові ґрунти та регіони, – писав він, – ми маємо на увазі насамперед Росію і суміжні з нею держави»². Найімовірніші попередні обриси «Нової Європи» (*Neueuropa*) А. Гітлер окреслив у так званій «Другій книзі», написаній 1928 р., та висловлюваннях у вузькому колі нацистських діячів на початку 1934 р. Згідно з цими проєктами, в центрі Європи повинне було постати «сталеве ядро» Третього Райху – Німеччина з приєднаними до неї територіями Австрії, Чехословаччини та Західної Польщі. Східна Польща, Балтія та Балканські держави, Україна, Поволжя і Грузія мали бути включені в залежний від Німеччини «Східний союз» – «союз допоміжних народів, які не мають ні армії, ні власної політики, ні власної економіки». За такою ж схемою Гітлер планував створити «Західний союз» (до якого мали увійти Голландія, Фландрія та Північна Франція) і «Північний союз», що об'єднав би Данію, Швецію та Норвегію. У майбутньому узбережжя Північної Франції, Фландрія, Голландія, Скандинавські держави та Швейцарія мали бути анексовані Райхом³.

Проте до початку Другої світової війни нацистські верхи не мали єдиного бачення політичного майбутнього Європи. На час воєнних дій було передбачено

¹ Recker M.-L. Die Aussenpolitik des Dritten Reiches. *Enzyklopädie Deutscher Geschichte*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1990. Bd. 8. S. 40; Konzept für die «Neuordnung» der Welt. Die Kriegsziele des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg / von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Wolfgang Schumann. Berlin: Dietz, 1977; Drechsler K., Dress H., Hass G. Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. Berlin, 1971. H. XIX. S. 916–931; Neulen H.-W. Hitlers Neue Europa. München: Universitas, 1985.

² Hitler A. Mein Kampf. München: Zentralverlag der NSDAP, 1939. S. 742.

³ Rauschnig H. The Voice of Distruction. London, 1938. P. 122, 125–126.

лише те, що захоплені Вермахтом території перебуватимуть у тій чи іншій формі залежності від Німеччини. Одним із небагатьох винятків була Словаччина, на прикладі якої А. Гітлер з огляду на її територіальне межування з Райхом – а отже, й можливість тісного контролю над нею – вирішив випробувати модель держави в структурі майбутньої «Нової Європи»⁴.

Не визначивши остаточно політико-правового статусу окупованих територій, на самому початку воєнних дій Гітлер подекуди просто повторював політичні заходи Німеччини з часів Першої світової війни. Так, наприклад, щодо Польщі з початком Другої світової війни він не знайшов кращого виходу, аніж створити на її території окупаційне адміністративне утворення під назвою Генеральна губернія, скорочено ГГ (Generalgouvernement – GG). У такий спосіб він повторив політику Вільгельма II в роки Першої світової війни, коли Німеччина із захопленням частини території Королівства Польського створила на її території Генеральну губернію – формальною відмінністю було лише одночасне функціонування поряд з нею іншої Генеральної губернії, яку створив тоді ж уряд Австро-Угорщини на окупованих польських землях⁵. Проте остаточні контури майбутнього устрою у світі визначені не були. «Коли сьогодні хтось запитує, якою ми уявляємо Нову Європу, то ми мусимо сказати, що ми цього ще не знаємо», – заявив з цього приводу 5 квітня 1940 р. райхсміністр народної освіти і пропаганди Йозеф Геббельс на зустрічі з німецькими журналістами⁶.

Участь націонал-соціалістичної Німеччини у війні проти Радянського Союзу вимагала вироблення конкретних проєктів встановлення на Сході «нового порядку», тобто визначення чітких форм тоталітарного режиму на окупованих Третім Райхом територіях, що до середини 1941 р. перебували у складі СРСР. Були три найвірогідніші можливості визначення їхньої долі: 1) надати їм певних форм офіційно суверенних, але насправді прямо залежних від Райху держав; 2) встановити надзвичайний режим окупації зі збереженням за Німеччиною «свободи рук» (тобто можливості на свій розсуд змінювати політичний курс на завойованих східних землях); 3) приєднати ці території до складу Німецького Райху і здійснювати їхню колонізацію. Жоден із цих планів не міг бути втілений у життя до його затвердження райхсканцлером Німеччини А. Гітлером, який після деяких вагань зупинився на другому із цих варіантів.

Успіхи Вермахту на початку воєнних дій проти СРСР утвердили Гітлера в думці про недоцільність підтримки Німеччиною ідеї створення незалежних держав на Сході Європи подібно до того, як це було під час Першої світової війни у 1918 р.⁷ Україна та інші країни Східної Європи, згідно з попередніми розрахунками нацистського фюрера, мали перебувати в цілковитій залежності від Третього Райху, а їхня територія мала бути розділеною, а з часом і колонізованою німецькими поселенцями. У такому ж ракурсі визначено роль Галичини, долю якої А. Гітлер вирішив 16 липня 1941 р. під час наради за участю райхслайтера Альфреда

⁴ Dress H. Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 1939–1941. Berlin: Akademie-Verlag, 1972. S. 176.

⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Нью-Йорк: Вид-во «Червона калина», 1970. С. 19.

⁶ Buchheim H., Anatomie des SS-Staates. Dokumente. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1989. Bd. 2. S. 137.

⁷ Hillgruber A. Der 2. Weltkrieg. Kriegsziele und Strategie der grossen Mächte. 5. Auflage. Stuttgart; Berlin; Köln: Verlag W.Kohlhammer, 1989. S. 98–99.

Розенберга, шефа райхсканцелярії Ганса Ламмерса, фельдмаршала Вільгельма Кайтеля, райхсмаршала Германа Герінга та шефа канцелярії нацистської партії Мартіна Бормана. Обґрунтовуючи плани поділу українських земель, А. Гітлер зазначив, що колишня «австрійська Галичина повинна стати областю німецького Райху». Відтак він подав на обговорення питання про доцільність її приєднання до Генеральної губернії окупованих польських земель. «Після обміну думками, – занотовано у стенограмі наради, – фюрер вирішив не передавати цієї частини Генеральній губернії, а лише підпорядкувати її за сумісництвом райхсміністрові Гансові Франку»⁸.

Наступного дня в наказі від 17 липня 1941 р. А. Гітлер визначив, що управління Галичиною, яка раніше належала Польщі, переходить до генерал-губернатора Г. Франка⁹. Інформований про це Г. Ламмерсом, Г. Франк 19 липня 1941 р. надіслав йому листа, у якому висловив своє задоволення розпорядженням райхсканцлера передати під його управління «розташовану на сході Генеральної губернії колишню австрійську галицьку область, яку повернено до меж колишньої польської держави». Одночасно з цією подякою генерал-губернатор переслав Ламмерсу записку з викладом власного бачення майбутнього призначення ГГ після приєднання до неї Галичини. На думку Г. Франка, ГГ мала бути перетворена на економічно впорядкований достатній «резервуар робітників для потреб Райху». Те саме, за його словами, стосувалося окупованих Німеччиною територій, розташованих уздовж смуги Львів–Чернівці–Тернопіль. У геополітичному аспекті новий східний кордон ГГ, який встановив Райх, за рахунок приєднання Галичини у майбутньому мав стати крайньою географічною межею центральноєвропейських земель. Згідно з планами Г. Франка, німці на землях ГГ повинні були підтримувати тісні зв'язки зі своєю історичною Батьківщиною передусім у господарській сфері шляхом відновлення «значення торгового та транспортного шляху Берлін–Краків–Львів–Чернівці». Для цього вони також мали скерувати до Відня «енергетичну лінію Дунайського шляху й тим самим охопити Угорщину та Румунію». Свою роль у процесах піднесення господарського та геополітичного значення земель ГГ і суміжних територій мали відіграти центральні міста Буковини і Галичини. «Це, – зазначав Г. Франк, – стосується однаковою мірою як Львова, так і Чернівців»¹⁰.

Щодо визначення місця Галичини в системі окупованих Німеччиною східних територій Г. Франк беззастережно поділяв погляди А. Гітлера, який, за словами німецького дослідника А. Аккермана, розраховував на Сході не «на колоніальні здобутки, а лише на територію для розселення німців, для суцільного онімечування східних територій і приєднання їх до Райху»¹¹. Легким шляхом до цього був поділ України на кілька частин, що опинилися в підпорядкуванні різних окупаційних

⁸ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). 3-е изд. Москва: Экономика, 1985. С. 50.

⁹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р–35. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1.

¹⁰ National Archives and Record Administration in Washington (NARA). Microcopy T–454 – Reich Ministry for the occupied Eastern territories (Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten). Roll 37. Frames 000952–000964.

¹¹ Ackermann J. Himmler als Ideologe. Nach Tagebüchern, stenographischen Notizen, Briefen und Reden. Göttingen; Zürich; Frankfurt: Musterschmidt Verlag, 1970. S. 205.

владних органів. Тоді як Чернігівська, Харківська, Полтавська, Сталінська, Сумська та Ворошиловградська області були передані під управління німецької військової адміністрації, переважна більшість решти українських земель опинилися у складі Райхскомісаріату «Україна» (РКУ), від якого Галичина як складова ГГ мала бути відмежованою окремим кордоном.

Особисте рішення райхсканцлера Німеччини про відокремлення Галичини від решти українських земель викликало критичні відгуки з боку найближчих співробітників райхсляйтера Альфреда Розенберга, якого А. Гітлер 17 липня 1941 р. призначив райхсміністром окупованих східних областей. Уже 23 липня 1941 р. керівник головного відділу «Політика» цього міністерства Георг Ляйббрандт передав А. Розенбергу записку, в якій виступив проти встановлення кордону між Галичиною і РКУ. «Це встановлення кордонів, – констатував Г. Ляйббрандт, – може аргументуватись історичними умовами, що склались упродовж останнього півтора століття; воно, однак, як своєрідна лінія поділу, розриває українські землі. Тому його реалізація, безсумнівно, викличе серед українців велике розчарування й спричинить появу прірви між німецьким політичним керівництвом і українцями. Коли проти цього встановлення кордонів будуть наводити думки про корисність спільного кордону між Генеральною губернією і Румунією, то все ж треба подбати, щоб пропонуване встановлення кордону між Галичиною і Райхскомісаріатом “Україна” не було здійснене»¹².

Міркування свого підлеглого щодо недоцільності відриву Галичини від решти українських земель цілковито підтримав А. Розенберг, який визнав помилковим «те, що райони навколо Львова передані під адміністративне керівництво Генеральної губернії». «Українець з національною самосвідомістю, – вважав він, – сприйме це як могутній удар по українській ідеї»¹³. Проте, ігноруючи аргументи А. Розенберга та його співробітників, А. Гітлер продовжував розглядати Галичину лише як колишню австрійську провінцію. 1 серпня 1941 р. на підставі його декретів від 17 та 22 липня того самого року і згідно з розпорядженням Г. Франка Галичина як п'ятий дистрикт була офіційно приєднана до Генеральної губернії¹⁴. Через два місяці А. Гітлер остаточно відкинув можливість створення української та інших держав на тих окупованих територіях, що напередодні німецько-радянської війни перебували у складі СРСР. 1 жовтня 1941 р. він, зокрема, оголосив А. Розенбергу, що взагалі не йдеться про державну незалежність України, німецький протекторат над якою триватиме приблизно 25 років¹⁵. У той самий час А. Гітлер і його оточення трактували Генеральну губернію та її складову – дистрикт «Галичина» (ДГ) – як «східний край Райху»¹⁶. «Кордон дистрикту “Галичина” є кордоном Німецького Райху», – заявив у Львові 4 жовтня 1941 р. губернатор ДГ Карл Ляш у виступі перед підлеглими йому представниками німецької окупаційної адміністрації¹⁷. Усе

¹² NARA. T-454. Roll 100. Frame 000624.

¹³ Ibid. Roll 92. Frames 000821–000822.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 10.

¹⁵ Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. Івано-Франківськ, 1994. С. 156.

¹⁶ Luczak Cz. Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1979. S. 26.

¹⁷ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 1.

ж протягом першого року перебування ДГ у складі ГГ офіційний статус Галичини чітко окреслено не було. Представники німецького правління ДГ, наприклад, трактували Галичину не просто як напівколоніальну область у сфері інтересів і під охороною Великонімецького Райху. Водночас генерал-губернатор Г. Франк вважав Галичину не звичайною колонією, а особливою територією для майбутнього розселення німців (хоча й не конкретизував чіткіше, що саме він мав на увазі). Визначаючи місце Галичини в системі окупованих Німеччиною східних земель, Г. Франк заявив 1 серпня 1942 р. у Львові перед керівниками нацистської партії в ДГ: «Ми маємо тут не колонію, а особливу територію для заселення»¹⁸.

На початку 1942 р., коли стало очевидним, що війна затягнеться, деякі вищі посадові особи Третього Райху усвідомили доцільність чіткого окреслення доти не визначеного політико-правового статусу окупованих східних територій. 25 лютого 1942 р. райхсміністр народної освіти і пропаганди Й. Геббельс зробив із цієї нагоди у своєму щоденнику такий запис: «У східній політиці ми мусимо – це вже узгоджено з фюрером – приступити до перегляду нашої пропаганди і політики. Дотеперішня пропаганда і політика ґрунтувалась на тому, що східний простір ми, мабуть, швидко захопимо в наше володіння. Це сподівання не здійснилося. Отже, ми мусимо змінити наші гасла і нашу політику в основних питаннях. Можливо, колись виявиться необхідним створити на окупованих землях фіктивні уряди»¹⁹.

Невизначеність статусу окупованих східних територій у візях Й. Геббельса стосувалася також Галичини. У таємному циркулярі головного управління пропаганди в Берліні від 24 вересня 1942 р., пересланому для виконання відділові народної агітації та пропаганди ДГ, німецьким пропагандистам у пресі та на виступах перед мешканцями окупованих територій забороняли заторкувати питання майбутньої колоніальної політики Німеччини²⁰.

Однак протягом подальшого року реальних кроків для зміни статусу окупованих територій щодо завойованих східних областей зроблено не було. Визнаючи хибність такої бездіяльності, 21 квітня 1943 р. райхсміністр народної освіти і пропаганди висловив на сторінках власного щоденника захоплення політикою Японії, керівництво якої на завойованих територіях створило регіональні уряди й надало їм принаймні зовнішній вигляд незалежності. Тут же Й. Геббельс висловив своє здивування з того приводу, що керівництво Німеччини не робило й не робить подібних кроків на Сході²¹.

Проте деякі спроби змінити стан справ керівники німецької адміністрації усе ж чинили в окремих регіонах Східної Європи, зокрема й у Галичині. Характерно, що власні проекти зміни статусу окупованих східних територій запропонували деякі тодішні пронимецьки орієнтовані політичні діячі у Європі, які у своїй зовнішньополітичній діяльності підтримували тогочасну Німеччину. 1 березня 1943 р., наприклад, лідер праворадикальних норвезьких націоналістів Відкун Квіслінг у меморандумі райхскомісарові Норвегії Тербовену рекомендував створити на цих територіях кілька

¹⁸ Eisenblätter G. Grundlinien den Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement, 1939–1945. Düsseldorf; Frankfurt am Main, 1969. S. 216.

¹⁹ Goebbels J. Tagebuecher, 1942–1943. Zuerich: Louis Loehner Verlag, 1948. S. 100.

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 3.

²¹ Goebbels Tagebücher aus den Jahren 1942–1943. Mit anderen Dokumenten / Hrsgb. von Louis Loehner. Zürich: Atlantis, 1948. S. 308.

провінцій: Новгородську (із центром в Петербурзі), Центральну (із центром у Москві), а згодом також Російсько-Українську (із центром в Києві), Північно-Кавказьку, Волзьку, Північно-Російську, Уральську, Західно-Сибірську і Східно-Сибірську²².

У Галичині, як і в усіх інших окупованих регіонах Східної Європи, нацистські інстанції проводили єдину лінію дискримінації, переслідування і геноциду євреїв²³. Водночас політика щодо представників інших національностей в регіонах під управлінням різних керівників окупаційної адміністрації мала свою специфіку. Отто Густав Вехтер (Wächter), який від лютого 1942 р. змінив К. Ляша на посаді губернатора Галичини, вважав, що вона повинна мати «особливий статус», але не в розумінні регіону для німецької колонізації, а в сенсі кращого трактування її мешканців порівняно з іншими дистриктами ГГ. Значною мірою це було зумовлено майже 150-річним перебуванням Галичини у складі Австрійської монархії, що справило певний вплив на формування національної свідомості галицьких українців і поляків. Цього не могли ігнорувати у своїй політиці в Західній Україні ані польська адміністрація в міжвоєнний період, ані радянське управління на початку Другої світової війни*. Наприкінці 1942 р., після згоди з боку РМО на краєву автономію для країн Балтії, Вехтер вивчав можливість надання в Галичині краєвої автономії для місцевого населення (*landeseigene Regierung für einheimische Bevölkerung*)²⁴.

Наполягаючи на толерантнішому трактуванні населення ДГ порівняно з жителями інших дистриктів ГГ, О. І. Вехтер вирішив запропонувати вищим керівним інстанціям Райху в Берліні застосувати на Сході його, так би мовити, «галицьку модель» окупаційної політики. Він зручно використав невдоволення деяких керівників вищих інстанцій СС негативними наслідками брутальної політики райхскомісара України Еріха Коха, загальний курс якої в РКУ шкодив Райхові й дискредитував Німеччину серед українців²⁵. З метою довести переваги свого регіонального курсу й зібрати компрометаційний матеріал про діяльність Е. Коха восени 1942 р. за ініціативою Вехтера в РКУ було вислано спеціальну комісію на чолі з шефом правління ДГ Людвігом Льозакером²⁶.

Під час німецької окупації надання Галичині «особливого статусу» могло бути здійснене лише в межах Генеральної губернії, доцільність чого губернатор ДГ О. І. Вехтер почав послідовно обстоювати від початку 1943 р. На засіданні уряду ГГ у Варшаві 25 січня 1943 р. Вехтер так визначив специфіку галицького краю в структурі

²² NARA. T-175 – Records of the Personal Stab of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei). Roll 60. Frame 2575947.

²³ Детальніше див.: Sandkühler T. «Endlösung» in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996.

* Характерно, що навесні 1940 р. в доповідній записці народному комісарові внутрішніх справ СРСР Лаврентію Берії навіть організатор вбивства лідера ОУН Євгена Коновальця Павло Судоплатов визнав за доцільне надати Галичині неофіційний «особливий статус» (тобто певну автономію) в складі УРСР (див.: Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка і Кремль 1930–1950 годы. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1998. С. 160).

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (далі – ЦДАГО України). Ф. 62 – Український Штаб Партизанського Руху (УШПР). Оп. 1. Спр. 227. Арк. 106.

²⁵ Lang J. Martin Bormann. Warszawa: Oficyna wydawnicza rytm, 1985. S. 190.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 166 – Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН Української РСР. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 4.

решти дистриктів ГГ: «Дистрикт Галичина у багатьох аспектах займає особливу позицію. Галичина має за собою понад сто років належності до давньої австрійської монархії, що виявило сильний вплив на цілісність структури її мешканців»²⁷. Своє значення мав також той факт, що ДГ був найчисельнішим за складом населення, а також найгустіше заселеним і територіально найбільшим дистриктом ГГ²⁸.

Однак пропозиції О. Г. Вехтера щодо поширення на РКУ німецького політичного курсу в ДГ не отримали схвалення в Берліні. У відповідь на це в березні 1943 р. він висунув проєкт зміни адміністративної структури, який мав на меті, зокрема, реорганізацію ДГ. Вехтер прагнув об'єднати ДГ і дистрикт «Краків» у єдину адміністративно-територіальну одиницю під назвою «Велика Галичина» і відродити таким чином колишній австрійський коронний край у його давніх кордонах, змінивши відповідно й ставлення до населення²⁹. Губернатор вважав за доцільне, щоб службовці німецького управління в ДГ у виступах перед населенням акцентували український характер краю, уникаючи натомість розмов на тему майбутньої політичної долі Галичини. 28 квітня 1943 р. у таємних вказівках, переданих для представників окупаційної адміністрації, він закликав: «Само собою зрозуміло, потрібно уникати всього, що б вказувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми можемо порядкувати, як захочемо. Потрібно особливо виразно підкреслювати, що ми вважаємо Галичину Батьківщиною галицьких українців»³⁰.

Специфіка галицького регіону та доцільність проведення щодо нього особливої політики керівники німецької окупаційної адміністрації обґрунтовували по-різному. В підготовленому для Г. Франка рефераті від 20 червня 1943 р. про дворічну політику німецького правління в Галичині, наприклад, зазначено: «Відмінна структура вищого правління та самоуправління дистрикту Галичина порівняно з іншими дистриктами Генеральної губернії базується насамперед на сприятливих національних передумовах Галичини як “визволеного краю” на противагу до заселених поляками дистриктів як “окупованих ворожих”»³¹.

З одного боку, пропозиції О. Г. Вехтера щодо особливого статусу Галичини серед окупованих східних територій можна вважати спробою збільшення власного політичного престижу шляхом порівняння своїх методів правління із системами влади в сусідніх окупованих областях і типовим виявом застосування принципу «поділяй і володарюй». З іншого боку, проєкти О. Г. Вехтера можна розцінювати як пошук альтернативних шляхів здійснення нацистської східної політики. Наданням «особливого статусу» для ДГ він розраховував поширити на Галичину таке саме трактування, якому, на відміну від більшості регіонів Східної Європи, були піддані окуповані Німеччиною країни Центральної і Західної Європи. Ймовірно, Вехтер

²⁷ Окупация і ruch Oporu w dzienniku Hansa Franka. Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. Т. 2. S. 39–40.

²⁸ Краківські вісті. *Український щоденник* (Краків). 1942. 30 січня. Ч. 17(464). С. 2.

²⁹ Broszat M. Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1961. S. 188; Herzog R. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südost-europäischen ländern während des zweiten Weltkrieges. Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, 1955. S. 72–73.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833 – Краєва Екзекутива Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 1.

³¹ Держархів Львівської обл. Ф. Р–35. Оп. 13. Спр. 21. Арк. 23.

планував наблизити статус ДГ до становища тих завойованих Вермахтом регіонів Європи, в яких керівництво нацистської Німеччини здійснювало своєрідні експерименти у сфері окупаційної політики. Характерно, що такі експерименти нацисти запровадили не в країнах із великою кількістю населення, а лише на окремих, відносно невеликих територіях. Серед регіонів, де було дозволено широке самоуправління, можна назвати Кубань та район Ликоть у Росії, Білорусію у Східній Європі, країни Балтії у Центральній Європі, «зразковий» із погляду нацистів протекторат у Норвегії й образно названий «окупацією в білих рукавичках» режим нацистів у Данії в Північно-Західній Європі і т. ін.³². На середину 1943 р. ці регіони підтвердили ефективність запровадження моделей політики, альтернативної до офіційно-ортодоксального політичного курсу вищого керівництва Райху. Прикметно, що навіть райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер якийсь час був схильний до проведення сміливих експериментів щодо маніпулювання політико-правовими статусами окремих окупованих територій, особливо кавказьких земель. У листі до керівника VI управління Головного управління безпеки Райху Вальтера Шелленберга він з цього приводу писав: «Політично нове впорядкування Кавказу уявляю собі так, що тут ми будемо вживати назву “Вільна Кавказька охоронна держава” або щось подібне. Наші шефи управління там можуть називатися не райхскомісарами або генеральними комісарами, а генеральними резидентами або резидентами. Я мав нагоду вчора говорити з фюрером про цю пропозицію. Фюрер дотримується думки, що цю територію явно не можемо приєднати до німецького простору, а тільки можемо з допомогою військової сили забезпечити джерела нафти й керувати цими народами так, щоб вони себе взаємно не винищили або щоб не стали зняряддям для інших сил»³³.

Ідею окремого місця Галичини в системі окупованих східних територій не відкидав і А. Гітлер. Під час розмови з Е. Кохом, А. Розенбергом, Г. Ламмерсом та М. Борманом 19 травня 1943 р. він дав зрозуміти, що поділяє думки Г. Франка щодо «колишньої австрійської Галичини» на тій підставі, що вона «не має нічого спільного з російською Україною»³⁴. Ще через сім місяців під час зустрічі 6 лютого 1944 р. з Г. Франком Гітлер погодився на його пропозицію приєднати до ДГ Волинь після повернення Вермахту на її територію, зайняту на той час радянською армією. Гітлер заявив, що «ця область справді належить до Генеральної губернії вже тому, що у ній проживає численне українське населення»³⁵.

Таке сприйняття Галичини А. Гітлером, подібне до трактування Балтії, можна пояснити також його поінформованістю про відсутність у галицькому регіоні симпатій до Радянського Союзу (підтвердженням цього може бути його розмова з

³² Аналіз нацистської національної політики у Білорусі та країнах Західної й Північної Європи подано в книгах: Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa: Książka i wiedza, 1993; Блейер В., Дрехслер К., Ферстер Г., Хаас Г. Германия во второй мировой войне (1939–1945). Москва: Воениздат, 1971. С. 63–78; Семиряга М. И. Немецко-фашистская политика национального порабления в оккупированных странах Западной и Северной Европы. Москва: Наука, 1980.

³³ Reichsführer! Briefe an und von Himmler. Herausg. von Helmut Heiber. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1968. S. 129.

³⁴ Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde. R 58 (Reichssicherheitshauptamt)/1005. F.10.

³⁵ Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945 / Herausgegeben v. Werner Prag, Wolfgang Jacobmeyer. *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1975. Vol. 20. S. 786.

лідером угорських націоналістів Салаші 8 грудня 1944 р., під час якої Гітлер зазначив, що в Галичині та Балтійських країнах «не було жодного сліду захоплення більшовизмом»³⁶).

Під впливом позиції А. Гітлера щодо Галичини проєкт галицького губернатора підтримав райхсфюрер СС Г. Гімmlер – фактичний шеф О. Г. Вехтера як бригадефюрера СС. Відповідаючи на пропозиції губернатора ДГ, Гімmlер визнав 11 серпня 1943 р. у листі Вехтерові цілковиту обґрунтованість та слушність його побажань, «щоб об'єднати разом у своїх давніх межах колишній коронний край Галичину і краще трактувати її порівняно з іншими землями»³⁷.

Однак протягом наступних дев'яти місяців Г. Гімmlер не схвалив практичної реалізації пропозиції Вехтера. Визначаючи корисність його планів, лише 18 травня 1944 р. райхсфюрер СС заявив губернаторові ДГ, що після того, як німецькі війська відвоюють захоплені Червоною армією східні території, він звернеться до Гітлера з пропозицією приєднати до ГГ (а отже, до Галичини) всі землі Волині та Поділля³⁸. Проте через відступ німецьких військ з території Галичини плани Вехтера не були втілені в життя.

У структурі захоплених Райхом територій впродовж німецької окупації у правовому плані ДГ не отримав офіційного «спеціального статусу». Проте вже сама собою спроба вироблення окремої моделі політико-правового трактування Галичини й регіонального політичного курсу свідчить про пошук альтернативних шляхів вирішення політичних проблем Сходу окремими керівними посадовими особами Третього Райху³⁹.

Основні напрями нацистської політики на завойованих Вермахтом східно-європейських землях визначали загальні теоретичні настанови А. Гітлера про колоніальне призначення Східної Європи як «життєвого простору» для німецького народу. Галичина як один із перших окупованих у німецько-радянській війні регіонів України мала стати початковим кроком у його здобутті. Практичне здійснення цієї політики передбачало вирішення двох основних завдань, розрахованих: 1) на далеку перспективу – забезпечення світового панування Третього Райху; 2) на якнайшвидше вирішення – сприяння перемозі Німеччини у війні. Під тиском обставин перше поступово відступало на задній план і пріоритетним все більше ставало друге завдання, що особливо переважало від осені 1943 р. Підготовка до здійснення далекосяжних політичних цілей вимушено підпорядковувалась потребам війни, сприяння перемозі в якій стало основним завданням влади у захоплених Вермахтом областях.

Географічне розташування Галичини і перехрещення тут геостратегічних інтересів кількох держав зумовило те, що упродовж німецької окупації цьому регіонові було відведено роль своєрідного «експериментального поля» в нацистській

³⁶ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942–1944 / Herausgegeben und erstellt von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main: Bernard und Gräfe Verlag, 1970. S. 533.

³⁷ NARA. T-175. Roll 74. Frame 2592405.

³⁸ Окупація і рух Опогу... Т. 2. С. 495.

³⁹ Детальніший аналіз проблеми див.: Боляновський А. В. Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив німецької східної політики у 1941–1944 рр. *Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ у Львові*. Львів, 1999. Вип. 2: (1995–1997 рр.). С. 3–14.

політиці. Детермінована расовою доктриною національна та соціальна політика Третього Райху на завойованих територіях передбачала певний поділ народів, щодо яких не проводили єдиної політичної лінії. Найпоследовніше цю політику втілювали щодо двох національних меншостей – німців та євреїв, які опинилися на протилежних щаблях суспільної ієрархії. У виконанні своїх завдань окупаційна влада спиралась на зведену на найвищий рівень у суспільстві німецьку національну групу. На початку німецької окупації з-поміж інших регіонів Європи найбільше євреїв проживало в Галичині – понад півмільйона. Тож пропорційно до чисельності населення нацисти тут знищили більше євреїв, ніж у будь-яких інших європейських регіонах⁴⁰.

Натомість відчувався брак чіткої цілісної програми щодо українців і поляків. Трагування їх часто залежало від конкретних осіб окупаційної адміністрації, обставин, міжнаціональних відносин, діяльності рухів опору. З одного боку, окупаційна влада намагалася використати у власних інтересах польсько-українське протистояння. З іншого – цей антагонізм не сприяв безперешкодному функціонуванню режиму, внаслідок чого спроба утвердження нацистського «нового порядку» не давала очікуваного ефекту.

Хоча расові мотиви детермінували соціальну політику німецьких націонал-соціалістів у Галичині та інших окупованих регіонах Європи, центральні інстанції Райху в Берліні та окупаційні установи на місцях не розробляли її ретельного ідеологічного обґрунтування. На воєнний час було лише чітко передбачено, що ця політика має бути спрямованою на те, щоб утримати в порядку, спокої, дисципліні, спонукати або й примусити працювати підлегле населення.

Згідно з планами вищого керівництва та господарських експертів нацистської Німеччини, кожна здобута Вермахтом територія повинна була виконувати певні функції в системі «економіки великого простору». Галичині в ній було відведено роль сільськогосподарської колонії, тоді як інші українські землі мали стати пріоритетними аграрно-сировинними додатками Райху. В підсумку експлуатація німецькими установами природних та трудових ресурсів галицьких земель завдала їм великих збитків.

Під час вирішення завдань окупації перед нацистською Німеччиною постали деякі труднощі. Одні з них були закладені у внутрішній незбалансованості влад всередині Третього Райху. Прихована конкуренція за владні впливи у центрі й на місцях не сприяла реалізації завдань окупації. Водночас під впливом місцевих умов рішення з Берліна на місцях трансформувалися й опосередковані обставинами ідеї центральних влад Німеччини набували тут нового змісту.

Суттєвою причиною невирішеності національних і соціальних питань стала найважливіша проблема окупаційного режиму – рух опору політиці німецької адміністрації. Спроби грати на національних суперечностях не дали очікуваних окупаційною владою результатів. Гітлерівський режим не лише суперечив національно-державницьким прагненням народів окупованого простору, а й не забезпечував нормальних умов їхнього існування. Невирішеність окупаційною

⁴⁰ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. 2. Auflage. München: R. Oldenbourg Verlag, 1997. S. 9.

владю національних і соціальних питань в Галичині спричинила появу й поширення тут опозиції у формі національних (українського і польського) та інтернаціонального (комуністичного) рухів опору. Протистояння підпілля та збройних формувань діям окупаційної влади стали основною перешкодою для проведення політики німецького управління, що постала на шляху утвердження тут гітлерівського режиму і разом із поразками Німеччини на фронтах наблизила його крах.

ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА НАТО: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Рівень підтримки «ідеї Європи» в українському суспільстві, виражений у намірах вступу України до ЄС та НАТО, культивуванні європейських цінностей, цивілізаційному зближенні тощо, найкраще ілюструють соціологічні дослідження, які з початку XXI ст. проводять українські соціологічні агентства. Їхній всебічний аналіз дає змогу скласти цілісне уявлення про «ідею Європи» серед українців та її втілення політичним естєблїшментом в реалїях сьогодення.

Помаранчева революція 2004 р. стала відправною точкою поетапного, неухильного зближення України та ЄС. У квітні 2005 р. під час візиту Президента України Віктора Ющенка до США здавалося, що Україна взяла курс на швидкий рух у напрямку членства в НАТО. Після цього візиту Україну запросили до участі в інтенсивному діалозі з питань членства. Наступного року наша держава мала приєднатися до Плану дій щодо членства (ПДЧ) на Ризькому саміті та вступити до НАТО впродовж 2008–2010 рр.¹ Однак ще в 2006 р. дослідження в розрізі окремих соціальних груп щодо перспектив вступу України до НАТО та визначення особливостей формування громадської думки за результатами моніторингу різних категорій засобів масової інформації (конвент-аналіз загальноукраїнської, обласної, регіональної, районної преси, а також програм місцевих теле-, радіоканалів), експертного опитування (861 експерт) та масового опитування (2015 осіб) засвідчили, що потенціал прихильників вступу до НАТО становить 30,9%, готові проголосувати на референдумі – 24,2% та поки що не готові прийняти остаточне рішення, хоча все ж таки підтримують євроатлантичну інтеграцію, 6,7% українців².

Результати загальнонаціонального соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи»³ (2008) виявили, що більшість громадян України у цей період не відчувала себе європейцями (25% відчують свою належність до європейців,

¹ Кузьо Т., Потехін Д. Натовське майбутнє України знову залежить від президентських виборів. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/11/28/3623110/>

² Про схвалення Концепції Державної цільової програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2008–2011 роки: розпорядження КМУ від 8 листопада 2007 р. N 960-р. URL: <https://tax.gov.ua/arhiv/podatкова-baza-do-nabrannya-chinnosti-podatkovim-kodeksom/normativno-pravova-baza/rozporjadjennya-km-ukraini/arhiv-rozporjadjen-km-ukraini/rozporjadjennya-km-ukraini-za-2007-rik/print-60390.html>

³ Загальноукраїнське опитування дорослого населення України було проведено Фондом «Демократичні ініціативи». Польову роботу виконала фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 17–31 березня 2008 р. Методом інтерв'ю опитано 2000 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,2%. Спонсор опитування Посольство Швеції в Україні та Шведське агентство з питань міжнародного розвитку та співробітництва (SIDA). Опитування було приурочене до проведення Бухарестського саміту НАТО.

70% – ні). Регіонально свою належність до європейців визнавали лише жителі Західної України. Натомість серед українців виявилось більше тих, хто відчував свою належність до СНД (52% відчувають свою належність до СНД, 42% – ні), це переважно жителі Донбасу й Криму⁴.

Якби у найближчу неділю відбувся референдум щодо членства у Європейському Союзі, у ньому узяло б участь 78% громадян України. Більшість із них (56%) проголосувала б «за» вступ, 25% – «проти», 19% ще не визначилися. Спостерігалася негативна динаміка громадської думки порівняно з груднем 2007 р. (тоді за вступ до ЄС проголосувало б 64%), але позитивна порівняно з 2005 р. (тоді – 47%). Якби у найближчу неділю відбувся референдум щодо членства в НАТО, у ньому узяло б участь 68% громадян України. Більшість із них (59%) проголосувала би «проти» вступу, 22% – «за» і 19% тих, хто ще не визначився⁵. Так само змінилася громадська думка щодо вступу до НАТО. «Протягом чотирьох місяців – з грудня 2007 року по березень 2008 року, коли почалося активне обговорення прагнення України отримати ПДЧ на Бухарестському саміті, підтримка населенням членства України в НАТО знизилася на 10%», – резюмували соціологи⁶.

Також соціологи констатували, що «серед тих, хто підтримує необхідність приєднання до ПДЧ, майже 90%... вважають, що вступ до НАТО стане гарантією територіальної цілісності України⁷. Таким чином, констатуємо, що бажання приєднатися до НАТО є не ідеологічним, а цілком прагматичним»⁸. «Можна припустити, що саме впевненість у тому, що НАТО стане гарантією територіальної цілісності країни, є одним з найбільш важливих чинників підтримки євроатлантичної інтеграції», – зазначено у пресрелізі⁹.

Все ж, якби референдум щодо членства в НАТО відбувся у грудні 2009 р., більшість громадян України (60%) проголосувала би «проти» вступу до Альянсу. Про це свідчать результати соціологічного опитування «Зовнішньополітичні орієнтації населення України»¹⁰. «За» вступ до НАТО проголосувало б 21% опитаних, 19% ще не визначились¹¹. Участь у референдумі взяли б 60% громадян України, що суттєво менше, ніж під час аналогічного опитування в березні 2008 р. (68%). Членство в НАТО переважно підтримували жителі Західного регіону («за» вступ – 40,5%, «проти» – 24%)¹². Переважно не підтримували вступу до НАТО жителі Центру й

⁴ Результати загальнонаціонального соціологічного опитування щодо членства України в НАТО та ЄС. URL: <https://dif.org.ua/article/rezultati-zagalnonatsionalnogo-sotsiologichnogo-opituvannya-shchodo-chlenstva-ukraini-v-nato-ta-es>

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Вступ до НАТО підтримують лише 30% українців, – соопитування. URL: https://zaxid.net/vstup_do_nato_pidtrimuyut_lishe_30_ukrayintsiv_sotsopituvannya_n1067496

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Соціологічне опитування проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» з 12 по 26 грудня 2009 р. Всього було опитано 2010 респондентів за загальнонаціональною вибіркою, репрезентованою за такими характеристиками, як стать, вік, освіта, тип та регіон проживання. Похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

¹¹ Якби референдум про вступ до НАТО відбувся зараз (опитування). URL: <https://www.unian.ua/politics/331249-yakbi-referendum-pro-vstup-do-nato-vidbuvsya-zaraz-opituvannya.html>

¹² Там само.

Північного Сходу («за» – 37%, «проти» – 50%), Півдня і Південного Сходу («за» – 14%, «проти» – 69%), регіонів Донбасу й Криму («за» – 4%, «проти» – 94%)¹³.

У період президентства Віктора Януковича «ідея Європи» на вищому політичному рівні була зведена до мінімуму, що віддзеркалювали й соціологічні дослідження. Згідно з опитуванням населення 2010 р., у квітні найбільш позитивно громадяни України ставились до таких шляхів розвитку країни:

- зміцнення східнослов'янського блоку (26,8%);
 - опора на власні ресурси і зміцнення незалежності (20,6%);
 - розширення зв'язків у межах СНД (14,9%);
 - встановлення зв'язків із розвиненими країнами Заходу (14,1%)¹⁴.
- Загалом домінував вибір на користь східного вектора розвитку – 54,4%¹⁵.

Табл. 1

Геополітичний розвиток України (2010 р., %)¹⁶

	2008	2010
В першу чергу розширювати зв'язки у межах СНД	12,5	14,9
Розвивати відносини переважно з Росією	10,6	13,1
Зміцнювати перш за все східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	29,8	26,8
Встановлювати зв'язки з розвиненими країнами Заходу	17,7	14,1
Опиралися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	19,3	20,6
Різні регіони України мають обирати свій шлях	2,3	2,0
інше (напишіть)	0,7	0,8
Важко відповісти	7,1	7,8

Серед різних вікових груп опитаних простежуємо такі тенденції:

Молодь (респонденти віком до 30 років) схилилася до таких шляхів розвитку, як: зміцнення східнослов'янського блоку (22,2%), опора на власні ресурси (19,7%); зв'язки з розвиненими країнами Заходу (18%).

Люди середнього віку (30–55 років) віддавали перевагу зміцненню східнослов'янського блоку (28,9%), опорі на власні ресурси (22,9%), зв'язкам з розвиненими країнами Заходу (14,1%).

Люди старшого віку (більше 55 років) мали схильність до підтримки таких напрямів, як зміцнення східнослов'янського блоку (26,1%), розширення зв'язків у межах СНД (17,4%); розвиток відносин переважно з Росією (17%) та опора на власні ресурси і зміцнення незалежності (16,8%)¹⁷.

¹³ Якби референдум про вступ до НАТО відбувся зараз...

¹⁴ «Аналіз основних тенденцій громадської думки з актуальних проблем зовнішньої політики та рекомендації з формування соціальної бази підтримки зовнішньополітичного курсу». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/analiz-osnovnikh-tendenciy-gromadskoi-dumki-z-aktualnikh>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Мешканці Заходу країни були схильні підтримувати встановлення зв'язків насамперед із розвиненими країнами Заходу (35%) та спиратись на власні ресурси (33%). Такі ж позиції обрали й мешканці Центрального регіону України. Мешканці Півдня висловлювалися за зміцнення східнослов'янського блоку (35,4%) та розвиток відносин переважно з Росією (18,8%). Більшість мешканців Сходу України обирали такі позиції, як зміцнення східнослов'янського блоку (33,7%) та розширення зв'язків у межах СНД (22,8%)¹⁸.

За даними всеукраїнського телефонного опитування, проведеного Інститутом Горшеніна у листопаді 2010 р.¹⁹, третина українців (33,7%) вважала відносини між ЄС та Україною дружніми²⁰. Розглядали ці відносини як недружні лише 12,8% опитаних. Майже половина респондентів (45,3%) вважала відносини Україна – ЄС нейтральними, а 8,2% не змогли визначитися з відповіддю. 42,3% респондентів поділяли думку, що відносини Україна – ЄС будуть покращуватися в майбутньому. Майже третина думала, що відносини залишаться такими самими, як і були, 14,3% респондентів побоювалися, що взаємини ЄС та України погіршуватимуться. Кожен десятий опитаний (9,5%) не зміг визначитися з відповіддю²¹.

Переважає більшість (76,3%) вважала доцільним засобом зближення України та ЄС безвізове пересування громадян. Далі йде культурний взаємообмін (69%) та єдиний митний простір з ЄС. Більше третини опитаних підтримували ідею спільної зовнішньої політики (35,1%), майже чверть (23,7%) – ідею спільної валюти. Респонденти вважали доцільними такі засоби зближення з ЄС: спільне законодавство (14%), спільну армію (10,4%), спільні державні органи влади (8,8%). Відповідь – «інше» дало 0,4% громадян, а 5% не змогли визначитися з відповіддю²².

Переважає більшість респондентів (88,5%) позитивно ставилася до спрощення візового режиму між Україною та Європейським союзом. Негативно ставилося до спрощення візового режиму між Україною та ЄС лише 4,5%. Не змогли відповісти на питання – 7% опитаних.

Моніторингове дослідження «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України (квітень 2010 р.) засвідчувало переважно негативне ставлення громадян стосовно вступу України до НАТО²³. У 2010 р. 53,4% опитаних негативно сприймали прагнення вступу України до НАТО, позитивно – 15,7%, а майже

¹⁸ «Аналіз основних тенденцій громадської думки з актуальних проблем...

¹⁹ Інститут Горшеніна провів телефонне опитування на тему: «Відносини між Україною та ЄС» з 15 по 18 листопада 2010 року. Всього за випадковою вибіркою було опитано 1000 респондентів у віці від 18 років, у всіх обласних центрах України, містах Києві та Севастополі. Квотами були регіон проживання, стать і вік респондентів. Похибка репрезентативності дослідження не перевищує 3,2%. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/1140420-opituvannya-763-ukrayinciv-vistupayut-za-bezvizovij-rezhim-z-es>

²⁰ Опитування: 76,3% українців виступають за безвізовий режим з ЄС. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/1140420-opituvannya-763-ukrayinciv-vistupayut-za-bezvizovij-rezhim-z-es>

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 pp.): наукова доповідь / О. М. Балакірева, Ю. В. Серета, Д. А. Дмитрук та ін. Київ, 2015. 78 с.

третина респондентів не змогла визначитися – 30,9%. Кількість людей, що не змогли відповісти на питання, зростає з 2008 р. більше ніж на 6%²⁴.

Згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного групою «Рейтинг» 2012 р.²⁵, тільки 19% опитаних українців підтримували вступ України до НАТО, а майже дві третини – не підтримували²⁶. Зазначимо, що рівень підтримки вступу України до НАТО протягом 2012 р. залишався стабільним. І далі найбільше цього прагнули на Заході країни (близько половини опитаних). Ставлення до НАТО серед молоді було дещо кращим, ніж серед людей середнього та старшого віку²⁷.

Табл. 2.

Вступ до НАТО (регіональний розподіл, 2010 р.)²⁸

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Скоріше негативно	19,7	42,6	73,7	73,7	53,4
Важко сказати	37,6	40,9	23,5	20,5	30,9
Скоріше позитивно	42,8	16,5	2,8	5,8	15,7

Початок російсько-української війни 2014 р. збільшив кількість прихильників євроінтеграції та НАТО²⁹. У цей період, якби проводили референдум про вступ України до НАТО, то половина опитаних (51%) проголосувала б за вступ, 25% – проти, ще чверть – не визначилася або не брала б участі у такому референдумі. Згідно з даними опитування, починаючи з квітня, кількість прихильників вступу до НАТО постійно зростає. У листопаді зафіксовано найбільший рівень його підтримки (з 40 у квітні до 51%) за одночасного зменшення противників вступу (з 46 у квітні до 25%)³⁰.

Однак після листопада 2014 р., коли був пік підтримки вступу до НАТО (51%), Київський міжнародний інститут соціології зафіксував поступове зменшення кількості прихильників Альянсу: до 46% у квітні 2015 р. і до 40% у червні³¹.

²⁴ Соціологічні зрізи українського суспільства... С. 45.

²⁵ Опитування проводили в період з 25 вересня до 5 жовтня 2012 р. Методом особистого формалізованого інтерв'ю (face to face) було опитано 2000 респондентів віком від 18 років і старші. Помилка репрезентативності дослідження (з імовірністю 0,95): для значень, близьких до 50 %, похибка становить не більше 2,2 %, для значень, близьких до 30 %, – не більше 2 %, для значень, близьких до 10 %, – не більше 1,3 %, для значень, близьких до 5 %, – не більше 1 %.

²⁶ Балита В. В Україні меншає прихильників другої державної мови. URL: https://zaxid.net/v-ukrayini_menshae_prihilnikiv_drugoyi_derzhavnoyi_movi_n1274280

²⁷ Там само.

²⁸ «Аналіз основних тенденцій громадської думки з актуальних проблем зовнішньої політики та рекомендації з формування соціальної бази підтримки зовнішньополітичного курсу». Аналітична записка/П. Бурковський, С. Черненко, Н. Фабрика. *НІСД*. 2011. 12 травня. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/analiz-osnovnikh-tendenciy-gromadskoi-dumki-z-aktualnikh>

²⁹ В Україні зростає кількість прихильників вступу до ЄС та НАТО. URL: https://zaxid.net/v-ukrayini_zroslo_kilkist_prihilnikiv_vstupu_do_yes_ta_nato_n1330744

³⁰ Там само.

³¹ Київський міжнародний інститут соціології у березні 2015 р. опитав 2040 респондентів, які проживали у 110 населених пунктах усіх регіонів України (крім Криму), в Луганській і Донецькій областях опитування проводили тільки на території, яка контролюється українською владою.

Водночас зростала кількість противників вступу України до НАТО (з 25 до 32%)³². Підтримати вступ до Північноатлантичного альянсу були готові 70% жителів Заходу і близько половини Центру України. А близько 50% жителів Сходу і Півдня проголосували би проти³³.

Експерти Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова зазначали, що «у питанні підтримки вступу до НАТО в період 2014–2015 років було досягнуто перелому: ідея вступу вперше за часи незалежності України здобула підтримку відносної більшості громадян і більшості тих, хто взяв би участь в уявному референдумі. Водночас у ставленні до цього питання, на відміну від ставлення до вступу до ЄС, ще не досягнуто переваги позитивного ставлення над негативним у всіх регіонах»³⁴.

Соціологи помітили й іншу тенденцію: «Чим вище рівень освіти і доходів респондентів, чим молодше їх вік, тим вище серед них підтримка вступу України в Європейський Союз і НАТО»³⁵. Водночас рівень підтримки євроатлантичної інтеграції серед чоловіків був вищим, ніж серед жінок, особливо це стосується вступу до НАТО. Серед респондентів, для яких рідною мовою є українська, рівень підтримки членства в ЄС і НАТО майже втричі вищий, ніж серед респондентів, рідною мовою яких є російська³⁶. Цікаво, що в умовах російсько-української війни за вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном виступали 10,5% респондентів, ще 24,7% – за те, щоб Україна не приєднувалася ні до ЄС, ні до Митного союзу. Не визначилися або відмовилися відповідати 13,3% респондентів³⁷.

У лютому – березні 2016 р. вступ України до НАТО підтримувало 45% опитаних українців (про це свідчать дані опитування соціологічної групи «Рейтинг»)»³⁸. Так, відповідаючи на питання, якби сьогодні проводили референдум про вступ України в НАТО, 45% опитаних підтримали б цю ініціативу, 30% – виступили би проти, 10% – не голосували б, «важко відповісти» – 16% опитаних³⁹.

Результати соціологічних досліджень за березень 2017 р. свідчать, що в разі участі в референдумі про приєднання до Євросоюзу і НАТО за членство України в ЄС проголосувало б 66,4% українців, в НАТО – 55,9%⁴⁰. Проти приєднання до

³² В Україні знизилась підтримка вступу до НАТО – опитування. URL: https://ua-news.liga.net/politics/news/v_ukra_n_znizilas_p_dtrimka_vstupu_do_nato_opituvannya

³³ Там само.

³⁴ Опитування: вступ до НАТО підтримує 44% українців. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27784693.html>

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Близько половини українців за вступ до ЄС і НАТО, – опитування. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3496102-blyzko-polovyny-ukraintsiv-za-vstup-do-yes-i-nato-opytuvannya>

³⁸ Опитування проводили по всій Україні (крім окупованих територій Криму і Донбасу) з 18 лютого по 4 березня 2016 р. методом особистого інтерв'ю вдома у респондента. Всього було опитано 2,4 тис. жителів України у віці 18 років і старше, які мають право голосувати. Вибірка є репрезентативною за статтю, віком, регіоном та розміром населеного пункту. Додатково було опитано 1 тис. респондентів у Миколаївській та Херсонській областях. Допустима похибка не перевищує 2,0%.

³⁹ Вступ України до НАТО підтримують 45% українців, – опитування. URL: http://europeanmovement.org.ua/load/vstup_ukrajini_do_nato_pidtrimujut_45_ukrajinciv_opituvannya/1-1-0-1

⁴⁰ У березні 2017 р. чотири провідні українські соціологічні центри (КМІС, Рейтинг, СОЦІС і Центр ім. Разумкова) провели широке опитування громадської думки, в якому взяло участь

ЄС висловилося б 33,6% українців, проти НАТО – 44,1%⁴¹. Ініціатори опитування зазначають, що «за винятком Донбасу та Одеської області, кількість прихильників НАТО не падає нижче третини мешканців, що дає надійну основу для роботи з рештою громадян»⁴².

Мал. 1

«За» / «Проти» приєднання до ЄС⁴³

ЄС	Україна	18-24	25-35	36-45	46-55	56+
Проголосував би ЗА	66,4	79,1	73,1	70,0	64,4	56,5
Проголосував би ПРОТИ	33,6	20,9	26,9	30,0	35,6	43,5

Мал. 2

«За» / «Проти» приєднання до НАТО⁴⁴

НАТО	Україна	18-24	25-35	36-45	46-55	56+
Проголосував би ЗА	55,9	64,7	60,5	58,0	54,8	49,5
Проголосував би ПРОТИ	44,1	35,3	39,5	42,0	45,2	50,5

Президент України у своєму виступі з нагоди Дня Конституції 2018 р. заявив: «Орієнтація на Євросоюз та Північноатлантичний альянс підтримуються абсолютною більшістю громадян, про що переконливо свідчить динаміка української думки»⁴⁵. Чи підтверджувала таку думку соціологія? 8–20 лютого 2019 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки з метою визначити геополітичні орієнтації українського суспільства⁴⁶. За даними опитування, станом на лютий 2019 р. вступ України до ЄС підтримували близько половини жителів України. Відповідаючи на запитання, як би вони вчинили, якби зараз відбувався референдум з питання, чи вступати Україні

14 тис. респондентів по 500 у кожній області, а в Києві, Харківській та Одеській областях – по 1 тисячі. Області, крім названих, об'єднано у більші регіони, щоб у такий спосіб знизити похибку опитування. Отже: Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області – це умовний «Захід»; Волинська, Рівненська, Житомирська області – «Північний Захід»; Закарпатська і Чернівецька області – «Південний Захід»; Вінницька, Хмельницька області – «Поділля», Київська, Сумська і Чернігівська області – «Північ»; Кіровоградська, Полтавська і Черкаська області – «Центр»; Миколаївська і Херсонська області – «Південь»; Запорізька і Дніпропетровська області – «Схід»; не окуповані території Донецької та Луганської областей – «Донбас».

⁴¹ Більшість українців підтримують вступ до ЄС і НАТО, – опитування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/17/7147228/>

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Чи справді абсолютна більшість українців хочуть до ЄС та НАТО, – фактчек DW. URL: <https://www.dw.com/uk/>

⁴⁶ 8–20 лютого 2019 р. методом особистого інтерв'ю опитано 2042 респонденти, які мешкають у 110 населених пунктах усіх регіонів України (крім АР Крим) за 4-ступеневою стохастичною вибіркою, що репрезентативна для населення України віком від 18 років. У Луганській і Донецькій областях опитування проводилося тільки на території, що контролюється українською владою. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищує: 3,3 % для показників, близьких до 50 %, 2,8 % – для показників, близьких до 25 %, 2,0 % – для показників, близьких до 10 %, 1,4 % – для показників, близьких до 5 %.

до Європейського Союзу, 51% вказали, що вони проголосували б за вступ України до ЄС, 23% – проти, і 26% – не визначилися або не брали б участі в голосуванні⁴⁷.

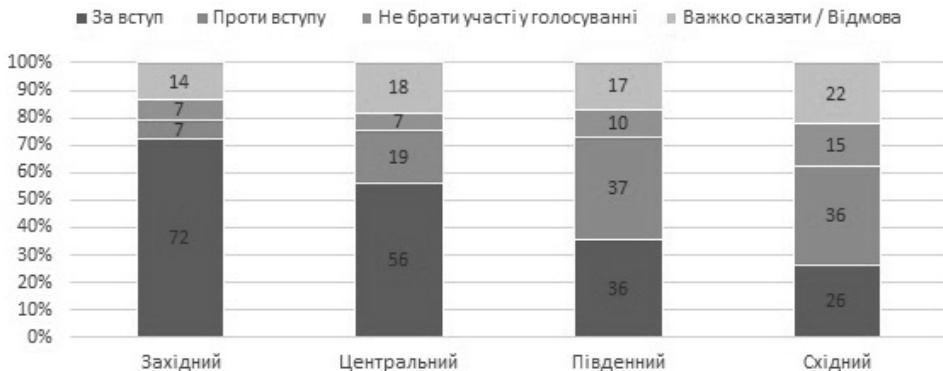
Юрій Сахно зазначав, що якби ті, хто не визначився, як голосувати, не прийшли б на референдум про вступ до ЄС, участь у голосуванні взяли би близько 74% усіх, хто має право голосувати та проживає на територіях, що контролюються владою України, і подані голоси розподілилися б так (власне, саме ці показники найближчі до можливих результатів референдуму, якби його проводили в лютому 2019 р.): за вступ до ЄС – 70% голосів, проти – 30%⁴⁸.

Як і раніше, ставлення до питання вступу України до ЄС помітно відрізнялося залежно від регіону. У західних та центральних областях відсоток прихильників вступу до ЄС суттєво переважав над відсотком противників, у південних областях їх було приблизно порівну, а на Сході більше тих, хто проти вступу до ЄС, аніж тих, хто за:

- у західних областях за вступ до ЄС готові проголосувати 72% населення, проти – 7%, не визначилися або не стали би брати участі в голосуванні з цього питання – 21%;
- в центральних областях 56% за вступ до ЄС, 19% – проти, 25% – не визначилися або не стали би брати участі в голосуванні;
- в південних областях за вступ до ЄС готові проголосувати 36%, проти – 37%, і 27% – не визначилися або не стали би брати участі в голосуванні;
- у східних областях за вступ до ЄС готові проголосувати 26%, проти – 36%, не визначилися або не стали би брати участі в голосуванні – 38%⁴⁹.

Мал. 3

Готовність голосувати за вступ до ЄС⁵⁰

Директор Центру стратегічного розвитку територій Андрій Орлов під час пресконференції в Укрінформі у липні 2019 р. казав: якщо порівнювати нинішні дані з даними опитувань за 2012 р., то за цей час кількість українців, які підтримували

⁴⁷ Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019 року. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=1>

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

вступ до ЄС, зросла на 27%⁵¹. Він зауважив, що від інтеграції до ЄС українці очікують передусім розширення простору власних можливостей, кращої освіти, кращого працевлаштування, кращої медицини⁵². Експерт додав, що серед внутрішніх перешкод інтеграції України до Євросоюзу респонденти назвали здебільшого високий рівень корупції, проблеми на Донбасі та неефективність системи державного управління⁵³.

Серед зовнішніх викликів, які можуть стати перешкодою для української євроінтеграції, українці назвали можливе розчарування європейських партнерів в євроінтеграційних можливостях самої України, зміну і розподіл балансу сил у світі, відсутність дієвих міжнародних гарантій для України⁵⁴. «Українці все одно чекають для себе від євроінтеграції якихось покращень особисто для себе, але сам євроінтеграційний процес вони перекладають на державу, високопосадовців або просто виносять за межі власного життя, власної свідомості», – резюмував А. Орлов⁵⁵.

У січні 2020 р. соціологічна служба Центру Разумкова провела опитування щодо ставлення українців до вступу в ЄС⁵⁶. Якби найближчим часом відбувся референдум з приводу вступу України до ЄС, то майже дві третини (63,3%) всіх опитаних проголосували б за вступ. Проти проголосувало б 21,6% респондентів, решта не брала б участі в референдумі або не визначилася з відповіддю. За вступ до ЄС проголосувала б абсолютна більшість респондентів у Західному (78,4%), Центральному (68,7%) та Південному (51,5%) регіонах, а також відносна більшість опитаних у Східному регіоні (46,8%)⁵⁷.

Серед прихильників різних партій найчастіше підтримують вступ до ЄС респонденти, які висловлюють намір проголосувати за «Європейську солідарність» (96,3% проголосували б за вступ до ЄС). Вступ до ЄС також підтримує переважна більшість електорату «Слуги народу» (73,3%) та «Батьківщини» (68,3%). Серед

⁵¹ Дослідження на державне замовлення (замовник – Держкомтелерадіо) у травні–червні 2019 р. провело ТОВ «Центр стратегічного розвитку територій». Соціологічні дослідження проводилися відповідно до плану заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2019 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 року № 35-р), плану заходів на 2019 р. з реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції України на 2018–2021 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 83-р).

⁵² Ставлення і поінформованість громадськості стосовно вступу України до ЄС та НАТО. Презентація результатів досліджень. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2732221-stavlenna-i-poinformovanist-gromadskosti-stosovno-vstupu-ukraini-do-es-ta-nato-prezentacia-rezultativ-doslidzen.html>

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення інтернет-ресурсу «Обозреватель» з 17 по 21 січня 2020 року. Було опитано 2000 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

⁵⁷ Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО (січень 2020 р. соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-pidtrymky-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yes-ta-nato-sichen-2020r>

респондентів, які висловлюють намір проголосувати за ОПЗЖ, абсолютна більшість (57,3%) проголосувала би проти вступу до ЄС, а підтримали би вступ – 26,1%. Електорат інших партій не аналізували через недостатню представленість у масиві⁵⁸.

Якби найближчим часом відбувся референдум з приводу вступу України до НАТО, то за вступ проголосувала б відносна більшість опитаних (49,8%). Проти проголосувало б 29,8% респондентів, решта не брала б участі в референдумі або не визначилася з відповіддю. За вступ до НАТО проголосувала б абсолютна більшість респондентів у Західному (73,2%) та Центральному (57,4%) регіонах, а також меншість опитаних у Південному (31,9%) та Східному (24,8%) регіонах⁵⁹.

Серед прихильників різних партій найчастіше підтримують вступ до НАТО респонденти, які висловлюють намір проголосувати за «Європейську солідарність» (89,9% проголосували б за вступ до НАТО). Вступ до НАТО також підтримує абсолютна більшість електорату «Слуги народу» (52,9%) та відносна більшість електорату «Батьківщини» (49,6%). Серед респондентів, які висловлюють намір проголосувати за ОПЗЖ, абсолютна більшість (71,4%) проголосувала би проти вступу до НАТО, а підтримали би вступ 7,1%.

Так, «ідея Європи» у суспільному дискурсі, яка виражається у вступі/інтеграції України до ЄС та НАТО, культивуванні європейських цінностей, цивілізаційному зближенні, як свідчать соціологічні опитування, неодноразово зазнавала трансформацій та детермінувалася зовнішньо- і внутрішньополітичними чинниками. Тільки після початку російсько-української війни, зважаючи на загрозу втрати державності, більшість українців почала підтримувати і декларувати вступ нашої держави до ЄС та НАТО (найбільше прихильників – на заході та в центрі країни), однак за інтеграцію до Євразійського економічного союзу, який де-факто перебуває під контролем Російської Федерації, й надалі виступає до 20% співвітчизників, переважно Південно-Східних регіонів.

⁵⁸ Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО...

⁵⁹ Там само.

ОБРАЗ ЄВРОПИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

На початку зроблю кілька зауважень. Насамперед потрібно встановити часові межі, що визначать коло досліджуваних текстів. Зазвичай початком сучасної української літератури вважають час здобуття Україною незалежності (1991), а її завершенням – сьогоднішня. Зокрема, такий підхід можна побачити в монографії Роксани Харчук «Сучасна українська проза: Постмодерний період»¹ (2008), яка охоплювала період трохи більше 15-ти років. У цій студії я пропоную встановити межі у двадцять років – від 1999 р. дотепер. У такий спосіб, з одного боку, поставитиме достатній горизонт, аби побачити певні явища, що виникли в сучасній українській прозі, а з іншого – не втрачатиметься відчуття та розуміння «живої сучасності», яку невблаганний час досить швидко посуває і робить історією. Взагалі образ Європи зустрічаємо в чималій кількості прозових творів у різноманітних формах вияву, тож я зосереджуватиму свою увагу на найбільш характерних та промовистих формах.

Але перед тим, як приступити до безпосереднього розгляду об'єкта дослідження, потрібно в загальних рисах визначити, що таке Європа в соціокультурній перспективі. Соціокультурний феномен сьогоденної Європи формувався історично, і нерідко тенденції, що спричинилися до його виникнення, були взаємозаперечувальними. Він не є суцільним та однотайним, а складається з окремих зон. Водночас наявність певних відмінностей в окремих частинах географічної Європи не підважує існування спільної соціокультурної моделі для цих частин. За Арнольдом Дж. Тойнбі (Arnold J. Toynbee), для Європи «...первинною є мінойська (кріто-мікенська) цивілізація, з якої постає як вторинна еллінська (антична), а вже на її підґрунті виростає новоевропейська християнська культура, що розгалужується на західно- та східнохристиянську. В останній формуються два осередки – Балкани та Русь»². Згадані розгалуження формують три основні зони, що взаємодіють між собою і кожна творить власні доцентрові сили: західна, центрально-східна і східна. Для західноєвропейської зони, яка стала важливим простором формування «західної цивілізації», характерні такі риси: «релігійна толерантність, права людини, демократичне врядування, верховенство закону, наукові традиції, соціальна модернізація, культурний плюралізм, вільноринкова економіка й пріоритет таких християнських чеснот, як співчуття, добродійність, повага до індивіда»³. Опозицією до неї виступає східна (євразійська) зона, в якій загалом відкидаються здобутки західної цивілізації і наголошується на особливому

¹ Харчук Р. Сучасна українська проза: Постмодерний період: навч. посібн. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 248 с.

² Історія української культури: у 5 т. / редкол. П. П. Толочко (голов. ред.) та ін. Київ: Наукова думка. 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України. С. 18.

³ Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 43.

культурному й суспільно-політичному розвитку («своєму шляху»), обстоюванні справжніх християнських (православних) цінностей. Уже від XVI ст. виникають зіткнення між Новітнім Заходом і Московією (Росією). Ці зіткнення спрямовані на «духовне панування над усіма живими суспільствами, що за притаманними їм культурними традиціями не є ні західними, ні російськими»⁴. Йдеться, власне, про суспільства країн Центрально-Східної Європи, до яких належить і Україна.

Вибір західної моделі розвитку (до наведених позитивних властивостей якої треба також додати високий рівень технологій), спільний релігійно-культурний, а також травматичний досвід – після Другої світової війни країни Центрально-Східної Європи опинилися у сфері впливу СРСР – все це виступає певним об'єднаним чинником для культур народів згаданих країн. Західна соціокультурна модель для певних народів Європи зазвичай репрезентується тим культурним полем, що є західніше від їхнього власного поля. Так, для поляків згадану модель репрезентує сусідня Німеччина, а українці бачать цю модель вже у Польщі. Орієнтація та поцінування західної культурної моделі серед народів східної частини Європи призводить до «намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, не західноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі». Так, наприклад, «Польща – забороло західної, католицької культури», «чехи – єдина слов'янська нація з західним життєвим стандартом» тощо. Ці твердження, вважає Іван Лисяк-Рудницький, є до певної міри слушними, але від них «тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами»⁵. Та водночас саме через бідність, згаданий травматичний досвід і низку проблем суспільно-політичного характеру народи Центрально-Східної Європи (і українці зокрема) у певних вимірах є більш європейськими, оскільки вони «більше цінують ті вартості, що їх багаті жителі Заходу сприймають як належне»⁶. За умов, коли Росія сьогодні намагається відігратися за поразку у Холодній війні, повернути собі вплив на країни колишнього Радянського Союзу та Варшавського договору 1955 р. – а в теперішній гібридній війні проти Заходу вона використовує насамперед різноманітні форми економічного тиску та інформаційного впливу – серед народів Центрально-Східної Європи, принаймні частини з них, посилюються прозахідні настрої.

Сказане виявляє загальні тенденції щодо становлення й репрезентації образу Європи в літературах Центрально-Східної Європи загалом і українській зокрема. Водночас ці тенденції набувають специфічних форм вияву як у певній національній літературі, так і у творчості окремого письменника. Це зумовлює багатоманіття підходів у баченні та осмисленні обраної теми. Так, Катерина Тягло у статті «Образи “Єдиної Європи” та “європейськості” в сучасній українській літературі» простежує три хвили відповідної репрезентації. Для першої (кінець 1980 – початок 1990-х років) властиве наголошення на національно-етнічному компоненті, для другої (1990-ті роки) та третьої (2000-ні роки) – зменшення питомої ваги етнопонаціональної специфіки, натомість збільшення значення універсальних цінностей, пов'язаних із образом Єдиної Європи як культурно-смысловим конструктом. Також дослідниця говорить

⁴ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2 т. Київ: «Основи», 1995. Т. 2. С. 147. (Скорочена версія томів 7–10 Д. Ч. Сомервелла).

⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 3.

⁶ Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 46.

про комплекс маргінальності представників периферійних «малих літератур», їхнє плекання міфологеми «Європи як спільного дому», а також десакралізацію мови через уведення табуованої в попередні часи лексики⁷. Зауважу, що витворена опозиція «етнонаціональна специфіка» / «універсальні цінності» є до певної міри штучною, оскільки ці два елементи належать до різнопланових явищ. Але дослідниця слушно відзначила зростання репрезентації образу Європи в українській літературі кінця 1980-х – 2000-х років і виокремила важливі прикмети цієї літератури.

Взагалі спосіб бачення Європи і форми її представлення в прозовому тексті залежать від тих уявлень, яких дотримується автор. Інакше кажучи, кожен бачить в Європі те, що він хоче бачити, точніше, – те, що йому «підкаже» засвоєна (ним) культурна модель. Так, один із найвідоміших українських радянських письменників Павло Загребельний у своєму романі «Євпраксія» не шкодував темних барв для зображення середньовічної Західної Європи, натомість Київську Русь і, ширше, – слов'янський світ змальовував загалом у райдужних кольорах. Ба більше, в українській радянській історичній прозі 1950–1980-х років простежуємо таку тенденцію: на різноманітних етапах історичного минулого ворогами українського народу виступали поляки та турки, а друзями (братами) були росіяни. Ця тенденція виявлялась у такій чи такій формі й у глобальному протистоянні між Радянським Союзом (Росією) та Заходом схиляла до російського боку.

Але з отриманням Україною незалежності у 1991 р., з падінням радянської цензури українська література починає все більше схилятися на бік Заходу. З цього огляду знаковими є два романи Юрія Андруховича: «Московіада» (1992), в якому він деконструє імперський міф про величність Росії й наприкінці їде «геть з Москви»; та «Перверзія» (1996), де головний персонаж (український письменник) здійснює сповнену різноманітних пригод подорож на Захід. З часом мотив подорожі на Захід стане одним із головних у просторі репрезентації образу Європи в сучасній українській літературі. Однак прозахідний вектор української літератури другої половини ХХ ст. був зумовлений не лише критикою радянської ідеології та захопленням західними життєвими стандартами й культурними цінностями, які ставали очевидними під час подорожей в Центральну та Західну Європу. Згаданий вектор виявлявся (щоправда, опосередковано) у відстоюванні власної духовної свободи та повазі до Іншого – у тому, що чинило внутрішній опір тоталітарній радянській ідеології і що належало до простору цінностей Заходу. Тому можна сказати, що хоч у прозі Валерія Шевчука чи Євгена Гуцала немає представлення образу Європи, однак європейськість в цій прозі виразно присутня.

Отже, в сучасній українській літературі існує дві важливі тенденції представлення образу Європи. Одна постає як подорож на Захід і увиразнення для себе

⁷ Див.: Тягло К. Образи «Єдиної Європи» та «європейськості» в сучасній українській літературі. URL: https://www.academia.edu/23771346/%D0%9E%D0%91%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%98_%D0%84%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%84%D0%92%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%98_%D0%A2%D0%90_%D0%84%D0%92%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86_%D0%92_%D0%A1%D0%A3%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%86%D0%99_%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%86%D0%99_%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%86 (дата звернення: 04.08.19).

західних соціокультурних цінностей (і в цьому увиразненні – усвідомлення своєї належності до європейського культурного поля й відчуття власних пострадянських комплексів). Інша виявляється в обстоюванні європейських соціокультурних цінностей на своїй землі і у своєму культурному полі (тут можливе критичне ставлення до Заходу, оскільки сам він не завжди послідовний у дотриманні ним же сформульованих і впроваджуваних принципів). Ці тенденції в конкретному текстуальному втіленні можуть поєднуватися й у такий спосіб розширювати репрезентативне поле тексту.

У 1999 р. в українській літературі з'явилися дві книжки, які виразно ознаменують та представляють згадані тенденції. Одна з них – це збірка есеїв Юрія Андруховича «Дезорієнтація на місцевості», інша – роман Євгена Пашковського «Щоденний жезл». Вельми показово, що для представлення власного досвіду подорожей на Захід Андрухович вдається до жанру есе, для якого характерним є наголос на особистісному відчутті й осмисленні якихось явищ, ситуацій тощо. В есеях «Дезорієнтації на місцевості» автор означає цілий комплекс рис, пов'язаних із образом Заходу. Андрухович звертається до історичного минулого й згадує Австро-Угорську імперію, яка існувала в другій половині XIX – початку XX ст., охоплювала терени сучасної Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Хорватії, Словенії, Чорногорії, частини Італії, Польщі, Румунії, Сербії та України. Саме завдяки цій імперії, вважає Андрухович (і тут він, звичайно, дещо перебільшує), збереглася українська культура та мова з її західними діалектами. Імперія в Центральній Європі запропонувала приклад – і це було глибинно чужим для російської (радянської) імперії – свободи та плюралізму, «даючи притулок практично всім – від хасидів до старообрядців, від таємничих караїмів до цілком буденних мараморських циган – переслідування за расовими, національними чи релігійними ознаками вона почала згортати, либонь, першою»⁸. Ця імперія – в контексті українського простору – дала відчуття інакшого культурного поля. Це, зокрема, виявилось в архітектурі (а вона є доволі стійким культурним знаком), яка у теперішньому Івано-Франківську чи Львові не схожа на архітектуру Кривого Рогу чи Запоріжжя⁹. Зрештою, саме завдяки цій імперії українці навчилися «дивитися на Захід з любов'ю до його ніжного смеркання. Подумати тільки – були й такі часи, коли моє місто [тодішній Станіславів. – *Т. П.*] належало до єдиного державного утворення не з Тамбовом і Ташкентом, а з Венецією та Вієнною! Тоскана і Ломбардія перебували в межах, єдиних із Галичиною та Трансильванією. На початку століття я не потребував би візи для того, щоб зустрітися з Рільке або, скажімо, з Густавом Клімтом, а для того, щоби зійти з потягу у Кракові, Празі, Зальцбурзі чи Трієсті, потрібен був би тільки квиток на означений потяг»¹⁰.

Автор тут виразно протиставляє світи Центральної Європи та Євразії. Для першого в його не так вже й далекому минулому властива культурна мозаїка, що складається з певних територіально-культурних фрагментів, кожен з яких має самотність та неповторність. Ця мозаїка відображає великі культурні надбання, які оповідач поціновує. І що важливо: в цьому недавньому минулому українці як піддані Австро-Угорщини могли вільно подорожувати згаданим світом. Такий факт

⁸ Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості: Спроби. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1999. С. 8.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

акцентує два значущі моменти. По-перше, в ньому відлунує критичне ставлення оповідача до «залізної завіси», яка існувала між Радянським Союзом та країнами Заходу і яка не відразу зникла у пострадянському часі. А по-друге, оповідач виразно виявляє захоплення характерним для Заходу вільним пересуванням, яке дає можливість безпосередньо ознайомитися з тими чи тими культурними надбаннями, з одного боку, а з іншого – власне й створює можливість для культурного діалогу та поцінування Іншого.

Оповідач намагається представити й осмислити ті чинники, які сприяли виникненню феномену європейської людини. Й тут він звертає увагу насамперед на особливості ландшафту: «Європейську людину... сотворили гори і ліси. Природа підказала, що буття мусить прагнути до дискретності, різноманітності і формальної довершеності. Гірсько-лісовий ландшафт був наочним втіленням усього переліченого. Він привчав до чутливого співіснування з Каменем і Рослиною [...] Коли ж довкола тебе – зелені схили і улоговини, починаєш вірувати у тривкість. З'являється усвідомлення дому. Він такий і тільки такий, він тут»¹¹. Натомість азійський степовий ландшафт схиляє до зовсім іншого світовідчуття: «Коли маєш до диспозиції Велике Ніщо, себто голу рівнину, по якій – скачи хоч десять тижнів – нічого не зміниться, починаєш вірувати у марноту марнот, в нікчемність усіх зусиль, у повну людську неспроможність. Залишається мчати з диким свистом у кількасоттисячній масі таких же знеосіблених одиниць, палити і руйнувати, приносити криваві офіри своїм незрозумілим богам. І розвіятися з попелом по спустошеній рівнині – все одно!»¹². Зауважу, що в українській філософії історії схожі міркування вже висловлювали. Так, В'ячеслав Липинський говорив про степ як про «найбільше прокляття нашої землі»; а Євген Маланюк степову смугу України вважав «відвічним географічним “протягом” в нашій історичній “помешканні”»¹³. Ще одним чинником – а він пов'язаний із згаданою тривкістю – є спадковість. Оповідач розмірковує: «Ти приходиш у світ в оточенні веж і садів, яким безліч століть. Ти вже безсилий чимось тут нашкочити – навіть якби дуже прагнув цього. Хоч цю архітектуру підглянуто з ландшафту, всі її творці відомі по-іменно. Це перемога над марнотою марнот, ці координати сталості й поступальності знаменують собою певні абсолютні цінності, серед яких – людська особистість, окрема, одна і неповторна»¹⁴. Оповідач вказує на органічний зв'язок ландшафту з окультуреною природою й архітектурою, що засвідчує певний смак. Також він наголошує на важливому чиннику культурної традиції, яка віками формувалася за цих сприятливих умов і яку не так легко знищити (тому комуністичний режим поляки, чехи чи угорці сприймали як тимчасове непорозуміння). Частиною феномену європейської людини є розвинуте естетичне чуття, яке постало завдяки уважному спогляданню природи та неперервній культурній традиції (оскільки Андрухович-письменник – естет, то добірний естетичний смак західної культури йому близький, і він захоплюється цією культурою). Оповідач каже, що європейські міста «будувалися особистостями, панами над формою», до того ж стиль будівництва

¹¹ Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості: Спроби... С. 36, 37.

¹² Там само. С. 37.

¹³ Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. Київ: Дніпро. 1997. С. 22.

¹⁴ Там само.

відображав національну специфіку – німецьку «впорядковану», італійську «хаотичну», французьку «легковажну»¹⁵. І тут він не втримується і робить безжальний присуд українському колективному смаку, який промовляє не лишень про брак естетичного чуття, а й – що важливо – про неспроможність належно організувати світ довкола себе: «Відчуття форми, а точніше його брак – ось назва всіх наших нещастя. Ми не вміємо і не хочемо робити з життя мистецький твір. Наша бідність – тут не виправдання й не пояснення, а швидше наслідок. Ми не вміємо співіснувати з птахами, квітами і скульптурами. Наші пам'ятники нагадують злих кровожерних ідолів, а обрані нами правителі – кримінальних мерзотників. [...] Відсутність форми – це озвіріння. Це вічна сірість буття, від якого тікають у зашморг. Пейзажі за вікном вагона вдало доповнюють сморід, хамство і переповнення у вагоні. [...] Тотальне нищення природи зраджує наше невміння дати собі раду з ландшафтом і обертається нищенням самих себе»¹⁶. На неминуче питання «чому так сталося?» оповідач намагається відповісти в контексті та логіці своїх міркувань: можливо, що ми просто незахищені від Сходу; що Господь замало вділив нам «гір і лісів». І змінювати цей стан речей він пропонує саме з розвитку естетичного чуття. Почати треба з того, аби «навчити школярів відрізняти сонети від октав. Окситонні рими від парокситонних. Питальне речення від окличного»¹⁷. Зазначимо, що така пропозиція – а вона відображає культурний досвід автора, який до того ж є і поетом – має в собі раціональне зерно. Адже розвинені естетичні погляди, здатність встановлювати подекуди тонкі відмінності в мовних формах є ознаками зрілості людської свідомості як такої. І чому б не почати процес виховання людської душі саме з естетичної царини, для якої характерними є наочність, чутливість, вміння вирізняти категорії прекрасного, величного тощо?

Оповідач ділиться своїм досвідом перебування в різних частинах Центрально-Східної Європи. Він побував у Фельдафіngu, Мюнхені, Пассау (Німеччина), Зальцбурзі та Відні (Австрія), Венеції й Вероні (Італія), Стокгольмі (Швеція), Гельсінкі (Фінляндія), Перемишлі (Польща). У Фельдафіngu він три місяці проживав на віллі Вальдберта (Лісова Берта). Сама вілла стоїть на пагорбі, оточена парком, з неї можна дивитися на Штарнберзьке озеро, яке згадав Еліот у «Безплідній землі». Вілла є притулком для письменників, там створені чудові умови для праці (на ній Андрухович власне і написав свою «Московіаду»). Все в будинку працює бездоганно, тут панує тиша та спокій, а окремі елементи інтер'єру промовляють про історію баварської землі. Інакше кажучи, Європа через гранти дає чудові можливості для письменницької праці. Характерно, що оповідача перші кілька днів не полишає відчуття нереальності того всього, що він бачить довкола. Європа – це високі стандарти життя, які, зокрема, виявляються у відповідній культурі праці та відпочинку письменників.

У Німеччині оповідач стає свідком карнавалу, який він сприймає як масове дуріння та блазнювання, як викид енергії колективного підсвідомого. Ось як описує автор – не забуваймо, що Андрухович вже на той час написав роман «Рекреації» – німецький карнавал: «Як розперезалися німці! Вони загатили площі і вулички

¹⁵ Маланюк С. Книга спостережень: Статті про літературу... С. 39.

¹⁶ Там само. С. 39, 40.

¹⁷ Там само. С. 40.

середмістя. Вони тільки те й робили, що дудлили, жерли, тевкали, плямкали, горлали, галакали, гуцикали, випорожнювалися, видурнювалися, тупали, скакали, плескали, гелготали, шварготіли, молотили, пекли, мастили, грали, співали, злягалися, цілувалися, напивалися тощо. Не німці, а шаленці якісь!»¹⁸. Але – і це дуже показово – вже за два дні місто виглядало так, як і раніше: чистим, вилізаним, а його мешканці вже не мали на собі жодних ознак карнавального дійства. Відбувся виплеск колективної енергії, і знову настав лад та порядок. Оце вміння розрізняти працю та відпочинок, розуміння того, що треба у певний час та за певних обставин давати вихід темному *Воно* колективної душі – є ознакою зрілості німецької (західної) свідомості. До такого розрізнення українці ще не досерли, про що оповідач констатує із сумом: «Чи не тому так багато несосвітених дурниць натворено в нашій історії, що ми для власних дурнів і товстунів не відвели хоча б однієї карнавальної площі, помістивши їх натомість у зали для пленарних засідань? Ми не надали самі собі *відповідного* часу і простору для видурнювання, тож змушені видурнюватися повсякчас і повсюдно. Адже карнавал – це ще й нейтралізація дурощів через їх звличування. А ми, на жаль, нейтралізували щось протилежне»¹⁹.

Європа – це багата й різноманітна культурна тяглість, в якій важливе значення посідає толерантність. Так, на конференції у Стокгольмі європейці терпимо поставилися до «московського художника з Дніпропетровська» Кулика, який закидає західним людям те, що вони не відповідають його очікуванням, що склалися за радянського часу. Європейські міста сповнені вуличних музикантів, які у свій спосіб виявляють вільнолюбний дух міста, суто західне поцінування музики, яке розвинулося завдяки католицькій та протестантській релігійним практикам. Європа – це і, як вже йшлося, прагнення культурного діалогу, що дає можливості для плідного розвитку національних культур. Такий діалог особливо важливий між представниками Центрально-Східної Європи, яка пройшла через кількадесятирічний травматичний досвід перебування під радянською окупацією. Оповідач згадує одного свого польського приятеля, який любить подорожувати світом «між Німеччиною і Росією», знайомитися з людьми, «намацувати солодкі й болісні вузли перетину культур», мріє про кав'ярню «Europe Central», відвідувачі якої збиратимуться, читатимуть свої тексти, пізнаватимуть одне одного і шукатимуть «щось дуже важливе, без чого нам ніяк не можна»²⁰.

Але досвід перебування в Європі може актуалізувати й травматичні сегменти національної пам'яті. Так, одного разу оповідач вирішив придбати дешевий «стоячий квиток» (те, що може собі дозволити письменник з України) до віденської опери на виставу «Дон-Жуан» Моцарта. Під час стояння в черзі за квитком, руху на гальорку й прилаштування там («десь аж під стелею»), він відчуває певне припониження. Атлетичні службовці «в синіх уніформах» дають чіткі й безапеляційні команди юрбі. Вони приспішують її рух, і тут час від часу лунає коротка команда «schnell!». У свідомості оповідача зринають альянзи до німецьких концтаборів Другої світової війни – організованої й нещадної машини смерті для ворогів Третього райху. Та з початком вистави оповідач про все це забуває. Він отримує просто

¹⁸ Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу... С. 47–48.

¹⁹ Там само. С. 47.

²⁰ Там само. С. 63.

райську тригодинну насолоду від чарівного дійства, фантастичного «переливання енергії», високомайстерного виконання опери Моцарта. Тому вкінці він каже: «Мені залишилась Опера після концтабору...»²¹. Це може означати, що культурний досвід сучасної Європи виявляється сильнішим за її епізоди тоталітарного минулого. Можна сказати й так: Європа – це здатність самоочищення, спроможність перемогти завдяки культурі масштабні вияви власного варварства.

Як бачимо, Андрухович вибудовує чітку опозицію між культурним Заходом, зокрема Центрально-Східною Європою, та малокультурною Євразією. Мандрі Європою ще більше переконують його у відомому Кіплінговому протиставленні: «Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися удвох...» Іншу опозицію актуалізує Пашковський у романі «Щоденний жезл». У нього протиставлення існує не між Центрально-Східною Європою і Росією, а між людьми, що мають совість (християнами), і всім іншим «пребезсовісним людом». Справжні люди, які відчують божественну присутність у своєму житті, у візії Пашковського не пов'язані ні із західним католицизмом чи реформацією, ні зі східним російським православ'ям. Письменник мислить глобально та радикально: або ти живеш за божими заповідями, або ні; все інше не має особливого значення. Тож образ Європи у нього набуває іншого представлення, ніж в есеїстиці Андруховича. Пашковський не здійснює подорожей на Захід, але він, перебуваючи в Україні, відстоює ті ж цінності, які відстоювали в західному світі Європи згадувані в романі Платон, Св. Августин, Данте, Марсель Пруст, Джозеф Конрад, а в східному – Федір Достоєвський, Іван Бунін, Варлам Шаламов, Отар Чіладзе.

Автор «Щоденного жезла» каже, що Захід обдурив нас двічі: перший раз, коли підкинув нашим прадідам марксизм, щоб «ідейно випробувати його, як вакцину на мільйоноголовому організмові», а вдруге – коли вже нам підсунув свою «ринкономіку» – бийтесь між собою за виживання!²² Пашковський взагалі критично ставиться до сучасної західної цивілізації, в якій відбулася підміна сутності основоположних соціальних категорій та форм. Поняття лібералізму, демократизму, соціальної підтримки тощо втратили свою первісну значущу референтність. Позбавлені давнішого змісту, вони нерідко почали виступати засобами приховування економічної та політичної експансії. Пашковський пише: «...під цими формами ти бачив приниження людини – до рівня похоті чи батрацтва – приниження вищої сутності, просвітленої зором Провидіння; всі ці форми, державні устрої, означення й назви, ешелони списаного паперу в обозах ідеологовій, вся ця даремщина давно не означає нічого; ніякого духу; нічого конкретного; ніякої справжності; ніякої суті; нічогісінько, крім того, що ми збилися з дороги, і забейхані, обреш'яшені назвами боїмось потикатись на очі світла...»²³. Його міркування суголосні концепції Жана Бодрієра щодо симулякризації реальності у ХХ ст. Протидіяти цьому жахливому в своїх наслідках процесу, за французьким філософом, необхідно через повернення слову його справжньої змістової сутності, запобігання будь-якою ціною «смерті божественної референції». Таке повернення знаку його «божественної референції» – через колосально розгорнений нищівний критицизм – і намагається зробити автор «Щоденного жезла».

²¹ Маланюк С. Книга спостережень: Статті про літературу... С. 72.

²² Пашковський С. Щоденний жезл: роман-есеї. Львів: Піраміда. 2011. С. 223.

²³ Там само. С. 399.

У своїх філіппіках проти сучасної цивілізації (насамперед пов'язаної із Заходом) Пашковський означає кілька проблемних тем. Дати свободу людині з колишнього тоталітарного суспільства (таким бачить письменник Радянський Союз) – це не принесе нічого доброго: «розсвобіднена людина те ж саме, що й звільнений, розщеплений атом; їхня енергія вбивча»²⁴. Справді, свобода – це внутрішній стан зрілої душі. Коли ж свобода дається незрілій душі, то виходить не свобода, а оновлена версія (тоталітарної) несвободи. Відома річ, що людина з рабською душею не сприймає свободи й тікає від неї у звичний стан рабського існування. Інша річ, що інакшого способу дозрівання до свободи, окрім як через саму свободу, – немає. Західні уряди дають гранти на підтримку демократичних інституцій та сучасної вільної культури. Однак, вважає Пашковський, це не приводить до якісного культурного стрибка, а витворює особливий сучасний вид культуртрегерів, для яких характерним є «вміння бути ніким і присмоктуватись безболісно й непомітно, де треба; до грантів, державних грантів, і викобелювати з себе граматного; умняшкати про прежніх геніїв, про всьо і вопшем; культура, безсила зробити одну людину кращою, стає упирською – звідси маскультурність; геніяльствующа скотобездар; розгодована, роззволонена пафосьякаюча нікчемність; набачився ти її, позавчора холує-радянської, тепер грантозалежної»²⁵.

Також Пашковський піддає критиці характерне для сучасної ліберальної цивілізації Заходу поцінування суб'єктивності сприйняття. В цьому поцінуванні він бачить схвалення сучасної технології маніпуляції над людиною: «істина, – ця довга, чиста, чітка, неоспорима і сяйлива полоса, по один бік якої чорне – це чорне, а по другий бік біле – це біле – в наш час стала кутом, точкою зору, чимось таким, що не має нічого спільного не тільки з істиною, але навіть з простим фактом і повністю залежить від того, яку позицію ти займаєш, дивлячись на неї; або – точніше кажучи – від того, наскільки тобі вдалося змусити того, кого ти хочеш обдурити або збити з пантелику, зайняти певну позицію при погляді на неї...»²⁶. Автор «Щоденного жезла» говорить і про подвійні стандарти Заходу: саме у страшний голодоморний 1933-й рік Європа купує в Радянського Союзу зерно за демпінговими цінами і завдяки цьому, зокрема, закладає підвалини свого подальшого процвітання; наприкінці 1980-х – початку 1990-х років європейські (та американські) банки прийняли у свої сховища крадені спритними ділками державні гроші й так посприяли утвердженню подальшого зубожіння населення колишньої радянської республіки та утворенню української олігархії.

З іншого боку, Пашковський далекий від звеличення соціокультурного простору Євразії. На характерне для «російської душі» пояснення усіх бід зловмисними інтригами католиків – а до цього пояснення вдавався навіть такий письменник-людинознавець, як Федір Достоєвський – автор «Щоденного жезла» відповідає риторичним питанням: «А *чреволюції* хто робив?» Так, Пашковський звинувачує Захід у експорті в Євразію марксизму, але водночас він не знімає відповідальності з тих, хто безпосередньо організовував, втілював і підтримував криваву й людиноненависницьку більшовицьку революцію. Вона призвела до нищення людей в

²⁴ Пашковський Є. Щоденний жезл: роман-есеї... С. 284.

²⁵ Там само. С. 293.

²⁶ Там само. С. 420–421.

масштабах десятків мільйонів, виразної дебілізації населення, яке вже не здатне вичавити з себе потворне радянське минуле. Живуча «чума гомосовєтїкізму» – це суто євразійський соціокультурний конструкт.

Однак Європа – не лишень простір, звідки з'являються спритні ділки й маніпулятори, які на теренах колишньої УРСР переслідують свої політичні та фінансові інтереси. Це також світ величних духовних звершень. У цьому світі Св. Августин написав «Сповідь», а Данте – «Божественну комедію». До цих творів оповідач «Щоденного жезла» неодноразово звертається, намагаючись розібратися із тим, що відбувається довкола нього і в ньому самому.

Уже йшлося про те, що Пашковський мислить глобально, в категоріях усього людства. Тож у передостанньому реченні роману цілком закономірно виринає такий присуд: «Нема правди в світі; а раз немає – і вас не буде»²⁷. Це стосується не лише України, а й цивілізованого світу в цілому. Адже якщо якась частина цього світу чинить кривду іншій частині, то це веде до руйнування всього організму. Ця авторська засада висновується з переказання, що Господь покарає винних і що «погибельне має згинутися». У своїй критиці сучасної цивілізації Пашковський виразно згущує фарби. Це він робить свідомо, сподіваючись, що так зможе отямити й спрямувати на добрий шлях «збитих з дороги, забейханих та обрєп'яшених» земляків своїх. Між іншим, якщо Пашковський згущує фарби, то Андрухович не додає певних темних барв у Центральній-Східній Європі. Але загалом гострокритична риторичність Пашковського, так само як і в цілому утверджувальна риторичність Андруховича, попри їхні цілком відмінні модуси зображення, у своїй кінцевій меті дивовижним чином сходяться. Обидва автори намагаються представити читачам здобутки західної цивілізації, з одного боку, а з іншого – розкрити їм очі на те, що вони вже перестали бачити, – свою радянську та пострадянську сутність.

Тарас Прохасько, як і Юрій Андрухович, є репрезентантом та поціновувачем Центрально-Східної Європи. Показово, що в одному есеї книжки «Дезорієнтація на місцевості» автор згадує Прохаська, який прилегли до Східних Карпат території сприймає як певну структурну єдність, що має свій міф²⁸. Однак якщо Андрухович відкриває для себе Центрально-Східну Європу у подорожах на захід від Івано-Франківська (колишнього Станіславова), то Прохасько – спостерігаючи та обживаючи світ довкола себе (і вісью його картини світу є батьківська хата в Делятині – селищі міського типу, розташованого за 50 км на південь від Івано-Франківська). Це він, зокрема, робить у тексті «З цього можна зробити кілька оповідань» (2005), на якому я й зупиню свою увагу (варто додати, що сам міф Східних Карпат письменник успішно розвиває у «НепрОстих» (2002)).

Оповідач тексту «З цього можна зробити кілька оповідань» дотримується вироблених «формул щастя», де найпростішим було таке: «спокійна совість – улюблені люди – своє місце». Обживати своє місце, поцінуючи його реалії (пригадаймо, що з цього приводу казав Андрухович), спілкуватися із близькими за духом людьми (а частина з них є такими, бо виростає у тих самих географічно-культурних територіях), мати спокійну совість – це і є підтриманням та продовженням культури

²⁷ Пашковський Є. Щоденний жезл: роман-есеї... С. 423.

²⁸ Див.: Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості: Спроби. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1999. С. 17.

Центрально-Східної Європи. Оповідач Прохаська є доброю людиною, яка любить навколишню природу, людей, артефакти матеріальної і нематеріальної культур, які засвідчують культурну тяглість тої чи тої території. Він шанує людей, які є добрими фахівцями у чомусь; тих людей, які дотримуються принципу гідності у своєму фаху зокрема та у своїй поведінці загалом. Також він безпосередній і з добрим почуттям гумору. Однак його чимала доброзичливість до людських слабкостей має свої межі. Він не сприймає радянської влади і тієї дійсності, яку вона своїм приходом витворює. Навчаючись у школі за радянських часів, він із друзями слухає на програвачі промови Брежнєва на збільшеній швидкості, що викликає комічний ефект. Ще один промовистий факт з радянського минулого: оповідач відмовляється від вступу на улюблену журналістику, бо бути журналістом у той час означало підтримувати та оспівувати радянський лад; натомість він обирає політично «нейтральний» фах біолога. Показово, що нелюбов до радянської влади в оповідача – родова. Його дзядько Михась на сімейному частуванні відмовляється навіть вдавати, що підтримує запропонований тост за «червону армію в Угорщині» (йдеться про придушення радянськими військами Угорської революції 1956 р.) і принципово встає з-за столу. А його брат Юрко, навчаючись у школі, виявляє такий вектор своїх культурних пріоритетів: на папері випишує імена письменників та назви їхніх творів – але лише тих, хто писав до Першої світової війни і не був українцем та росіянином.

Хоча оповідач не мандрує на Захід, але люди зі західних країн приїжджають у його краї. В тексті постає такий собі Джон Сіддгартга, який у своїх життєвих подорожах примандрував до України і так полюбив Франківськ, що зупинився в ньому на кілька років. Цей Сіддгартга є дуже колоритною постаттю. Узимку він ходить у радянській військовій шапці, де на місці червоної зірки приліплений великий портрет Боба Марлі. На спід своєї бейсболки Джон приклеїв папірчик із написом «дорогая», на який він кидав погляд, коли знайомився з дівчатами, бо ніяк не міг цього слова запам'ятати. Одного разу він потрапив на аудієнцію до самого Далай-лами, і коли той запитав, чого йому треба, реакція Джона була така: «...Я приперся аж сюди, вичекав кілька годин перед твоїми дверима, я прийшов до тебе дізнатися, чого мені треба, а ти питаєшся, чого мені треба, фак ю»²⁹. Оця бурхлива реакція – комізм якої не можна не відчутти – зумовлена його безпосередньою та живою натурою.

Джон є певним втіленням культури реггі, для якої характерне доброзичливе ставлення до людей, інтенсифікація вражень через куріння марихуани, мандрівний спосіб життя, відкидання цінностей споживацького суспільства тощо. Ці культурні властивості – і перше місце тут посідає доброзичливе ставлення до людей – є також близькими оповідачеві. В його сприйнятті Джон – свій хлопець, хоч він приїхав з далекого Ноттінгема і змушений час від часу їздити туди «по пенсію». Згадана доброзичливість творить спільний світ між оповідачем та його друзями, з одного боку, і Джоном – з іншого. Варто сказати, що доброзичливе спілкування оповідач має також і з людьми з територій, що лежать на схід. Але не можна не відзначити того факту, що в тексті саме представник західної культури є виразним репрезентантом любові до життя, доброзичливого спілкування, культурного діалогу тощо. До речі, захоплення культурою реггі було на той час таким сильним

²⁹ Прохасько Т. З цього можна зробити кілька оповідань. *Прохасько Т. Ботак Є.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2010. С. 208.

серед друзів оповідача, що, як він згадує, хтось із них навіть наклеїв фото Боба Марлі у свій паспорт.

Джон Сіддгарта не єдиний представник Заходу, який опиняється у гостях в оповідача. Ще одним його гостем є такий собі Антоні Міро з Іспанії, якого оповідач пригощає кавою в буфеті стоматологічного корпусу медінституту в Івано-Франківську. Щоправда, задля цього їм довелося пройти «колами пекла» стоматологічного корпусу. Але, як потім скаже Антоні, це була його «найкраща кава в житті». У тексті також згадується дівчина на ім'я Софі – донька шведської красуні та арабського багача, – з якою у Львові зустрічався приятель оповідача. Одна їхня зустріч мала відбутися в готельному номері, вікна якого виходили на дах оперного театру. Перед зустріччю «Софі запиталася в покоївки, де можна знайти воду, і та показала на лазничку в кінці коридору. Ванна була повна прохолодної води, і Софі, швидко роздягнувшись, лягла у неї. Через кілька хвилин до лазнички ввійшла покоївка з чайником. Виявилося, що вся ця вода була призначена на цілу добу для чаїв, миття рук, поливання квітів усього готельного поверху»³⁰. Зображена ситуація виявляє проблему з водопостачанням у Львові 1990-х років. Однак оповідач її представляє так, що вона має не критичне спрямування щодо діяльності міських господарських служб, а комічне представлення життєвого епізоду, який демонструє, зокрема, нерозуміння дівчини-іноземки львівських реалій.

У розглянутому тексті є чимало комічних сцен та епізодів. І мабуть, не буде перебільшенням сказати, що доброзичливий гумор оповідача є не лише наслідком його певної особистої налаштованості на сприйняття життя, а й культурним «знаком» його життєвого ареалу. Сформований у певному географічно-культурному ареалі, оповідач промовляє, що життя є прекрасним, і добре, коли людина може весело посміятися над якимись його виявами. Загалом наратив «З цього можна зробити кілька оповідань» демонструє ті культурні риси Центрально-Східної Європи, які радянська влада намагалась, але так і не змогла знищити. Саме завдяки цим рисам текст має власну культурну ауру, яка приваблює читача.

Про мандрі головного героя (оповідача) Німеччиною та Австрією йдеться у збірці оповідань Сергія Жадана «Біг Мак та інші історії» (перше видання вийшло у 2003 р., а в 2011 р. вийшов його значно збільшений варіант, на якому я і зупиню свою увагу). Але перед тим, як безпосередньо розглянути візії та враження від цих мандрів, коротко скажемо про наративну модель прози письменника. Ця модель значною мірою вибудовується за зразком оповідної моделі письменників американського бітниківського покоління. Воно у 1950-х роках прийшло в американську літературу й голосно та значуще заявило про себе. Його представники заперечували «американську мрію» як велику ілюзію, яка не дає можливості безпосередньо сприймати життя і проживати його тут-і-тепер; обстоювали безпосередність у поведінці та письмі; пропагували суспільне аутсайдерство, анархізм та скептицизм щодо можливості покращити світ. Надання переваги сповненому багатьох пригод та вражень мандрівному способу життя, захоплення віртуозними джазовими імпровізаціями, прихильність до алкоголю та наркотиків, зацікавлення в різноманітних сексуальних пригодах – все це мало одну мету. Як сказав Джек Керуак (Jack Kerouac) у своєму романі «В дорозі», треба вловити *Це* – відчути захопливий та

³⁰ Прохасько Т. З цього можна зробити кілька оповідань... С. 215.

прекрасний драйв життя, побачити становлення цього життя у найвищій формі. В Україні ширший читач міг познайомитися із досвідом бітниківського покоління у 2006 р., коли вийшла книжка перекладів американської поезії 1950–60-х років у перекладах Юрія Андруховича «День смерті Пані День». Жадан особливо й не приховує джерел своєї наративної моделі (треба сказати, що його перехід від захоплення українським авангардом 1920-х років до американського неоавангарду 1950-х років є доволі природним), коли називає книжку своїх оповідань «Біг Мак» – за однойменною піснею американського музиканта й джазового барабанщика Бернарда «Бадді» Річа (Bernard «Buddy» Rich). Оповідна канва збірки «Біг Мак» складається з тривалих мандрів, захоплення музикою та алкоголем, спілкування з аутсайдерами, виявів соціального критицизму. Але наративна модель Жадана має свою специфіку. Так, його аутсайдерство й аутсайдерство тих, з ким він спілкується, зростається маргінальним статусом емігранта чи туриста, представника слов'янських народів та турків у Німеччині. Соціальний критицизм оповідача укорінений в радянському ідеологічному наративі (те, що подекуди Жадан іронізує з цього наративу, не означає, що він від нього звільняється). Взагалі помітно, що Жадан у своїх творах представляє та оспівує пострадянську ідентичність.

Вже у першому оповіданні «Берлін, який ми втратили» бачимо характерні сюжетні ходи та світоглядні настанови. Оповідач разом із чешкою Сільві та поляком Гашпером їдуть автою до Берліна. Вони самі не знають, чого туди їдуть, але одне знають напевне: це класно – слухати в дорозі записи джазу та сербських народних оркестрів, пити пиво й гнати заспанним містом, «зрізаючи на поворотах і сигналячи поодиноким жандармам»³¹. Сам Берлін викликає низку вражень. Це місто потужно розбудовується і має вигляд сучасного Вавилону. Тут турки (а вони допомагають його будувати) товчуться вулицями, їдять кебаб і запивають його малокалорійною колою. Вночі містом снує безліч люду – туристи, скінгеди, студенти. Повітря в ньому лаються добірною німецькою, в якій, втім, відчутні слов'янські інтонації. В готелі на рецепції сидить чоловік, який говорить сербською. Тож у якийсь момент оповідач питає себе: «Цікаво, чи є тут німці?». Коли він іде в чоловічий душ у готелі, то там застає тінейджерів обох статей, які без проблем миються разом. Як бачимо, у Жадана Німеччина постає суттєво інакшою, ніж в Андруховича, – глобалізованою, культурно перемішаною, далекою від давніх правил моральної пристойності. Нова німецька дійсність відрізняється від тієї, яка закладалася в радянській школі в 1970–1980-х роках, і на цю дійсність оповідач власне звертає свою увагу.

Він зустрічається з емігрантом із колишньої Чехословаччини, художником Руді, який вже не один десяток років мешкає у Берліні і багатометрові інсталяції якого користуються попитом на мистецькому ринку Німеччини. І цей Руді виявляє характерні для митця-емігранта погляди. На питання оповідача «а чого він не вертається на батьківщину?» Руді відповідає: «...Я думав вертатись. Але в якийсь момент зрозумів, що це не буде повернення, це буде нова еміграція. Я взагалі-то не космополіт, але я зрозумів тут таку річ: насправді простір не поділяється на свій або чужий, простір буває або вільний, або контрольований, розумієш? Мені насправді насрати, де я живу, головне – як я живу. А тут я живу так, як мені

³¹ Жадан С. Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань. Харків: Фоліо. 2011. С. 4.

хочеться»³². Німеччина, Берлін є тим магнітом, який притягує людей із країн, що лежать східніше, вищими стандартами життя, здатністю заробити легальними (будівництво, мистецтво) чи нелегальними (проституція) способами, кращою можливістю реалізувати свої сучасні мистецькі проекти.

Руді внутрішньо вже дистанціювався від Чехословаччини, але він не увійшов органічно в німецький культурний простір. Руді є успішним сучасним митцем у Німеччині, але його слов'янська натура ніде не зникає: після цитованих слів він нахилиється і дістає з-під столу пляшку хорватської настоянки. Це людина з культурного помежів'я, йому комфортно у світі багатонаціонального Берліна. Але не всім емігрантам так добре, як Руді. Велика кількість з них так і не може адаптуватися до нових умов життя, до нової культурної дійсності: «Сидячи в інтернет-кав'ярнях із дешевим телефонним зв'язком, або в національних фаст-фудах, або просто в парках серед своїх, вони сиплять прокльони на голови західних демократій, котрі витягли їх сюди на площини об'єднаної Європи. Західні демократії винні в усьому – в розвалі СРСР та достроковому припиненні холодної війни, котра так вдало для нас складалась, в порушенні загального геополітичного балансу та нав'язуванні нестерпної для нас політкоректності, котра позбавляє нас почуття неповноцінності та задоволення, але головна їхня провина – це німецька граматика, усі ці безкінечні минулі часи, в яких просто неможливо розібратись, які неможливо вивчити. Лишається жити сьогоднішнім часом, котрий невпинно і незворотно робить нас іншими, віддаляючи від нас наше минуле – з його солодкою вірою та гіркими розчаруваннями»³³. Бачимо вдале представлення комплексу емігранта зі Сходу, який залишив соціокультурне поле рідної країни, а в новому полі іншої країни так і не прижився. Відтак емігрант починає звинувачувати в усіх бідах західний світ, зокрема – свою нездатність опанувати чужу мову більш-менш пристойно. Цікаво, що вияви політкоректності – а вона стала закономірною стадією розвитку західного світу – він сприймає як нестерпне явище, яке хоч і позбавляє його характерної неповноцінності, але водночас і відбирає почуття задоволення життям. Іммігрантові нічого не лишається, як повільно дрейфувати за життєвою течією, віддаляючись від колишнього життя й неминуче змінюючись.

Взагалі оповідач у «Біг Маку» є палким прихильником території, на якій він народився, і «інший досвід, інший атлас доріг, інший індастріел» для нього не значить багато. Він любить свою землю, бо її краєвиди для нього рідні, і на тій землі можна мати те, чого бажає його душа – подорожі, спілкування, алкоголь. До західного способу життя у нього критична налаштованість, адже він, як вже було сказано, є прихильником пострадянських культурних ідеологем. В «Баланеску-квартеті» оповідач їде до Лінца (Австрія) на поетичні читання, що на них його було запрошено. Організатори також пропонують оповідачеві виступити на обговоренні теми діалогу між Сходом і Заходом про інтеграцію та синтез ментальностей. Його виступ полягає у критиці Заходу, який не готовий до справжнього обговорення цієї теми. Як приклад оповідач наводить існування австрійського панківського музичного гурту «Серп і молот», який ознаменовує замилювання серед частини тамтешньої публіки радянською минувиною. Водночас сам оповідач, беручи гонорар за виступ,

³² Жадан С. Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань... С. 26–27.

³³ Там само. С. 256.

говорить таке: «Я забираю свої чесно відвойовані від світового капіталу бабки і з чистою совістю йду на майдан слухати старого Баланеску»³⁴. Взагалі глибокого діалогу між Сходом і Заходом не вийшло, бо в них занадто відмінні культурні дійсності. Показово, що під час представлення на обговоренні оповідача ведуча каже, що він приїхав до нас «з далекого сходу», на що той кидає іронічну репліку: «ага, із Самарканда, бляха»³⁵. Як вже йшлося, уявлення про Схід є рухомими і залежить від географічно-культурного розташування того, хто це уявлення визначає. Так само оповідачеві ближчими є музиканти з країн колишнього соціалістичного табору (Александр Баланеску є американським скрипалем румунського походження), аніж культурні діячі з Австрії чи географічно західніших країн.

Згодом оповідач пояснює свою нелюбов до західного способу життя й сучасної західної культури загалом: «За вами немає сильних здорових почуттів, нормальної вітальності; вся створена вами сітка телепрограм елементарно втрачає свою актуальність і необхідність, якщо її щотижня не оновлювати. Як на мене, значно привабливіше просто не спілкуватися із вашими персонажами, незалежно від того, за що вони борються – за стабільність на біржах чи перемогу ойкумени, ви їх створюєте за якимось скаутським принципом, всіх цих чуваків – припухлих від біржових перепадів рано постарілих економістів, з одного боку, й удавано розбитих побутовим пресом і соціальною неадекватністю пантових нонконформістів – з другого... Спілкування з вашою цільовою аудиторією просто грузить, ці діти, вони просто запресовані ідеологією і пропагандою – наприклад, коли вони курять драп, вони ж не просто курять драп, вони займають певну соціальну позицію, твою матір, і з ними треба рахуватися; коли вони слухають якусь музику, вони обов'язково закладають у це якусь ідеологічну концепцію; вони мені говорять, ти ж ось, чувак – за всім, що ти говориш, теж стоїть певна позиція, за цим же щось стоїть, і я особисто не маю аргументів, а головне – бажання, аби переконати їх у чомусь протилежному. Так чи так, мені завжди простіше було не пояснювати, ніж користуватися вигаданою вами ж термінологією, тому що я не люблю, коли в побутовому, скажімо, алкоголізмі чи побутовій, скажімо, невлаштованості вбачають жест і знак, це неправильно, як на мене, а якщо і правильно, то все одно по-дебільному. Моя б воля, я побудував би яку-небудь ідеальну Китайську Народну Республіку, так, щоби Китай, але без підараса Мао, щоби там не було ніяких бойз-бендів, селф-мейд-менів, міدل-класу, інтелектуалів й андерграунду, натомість – прості емоції, просте спілкування, секс без презервативів, економіка без глобалізму, парламент без зелених, церква без московського патріархату, а головне – ніякого кабельного телебачення...»³⁶.

Критика західного способу життя до певної міри є слушною, оскільки вона акцентує на втраті життєутверджувальності Заходу, зайвій соціалізації певних процесів, які в ньому відбуваються (про це, як пам'ятаємо, говорив і Пашковський). Але в ній також проступає пострадянське несприйняття суспільного життя як такого; нехить до осмислених міркувань над тими процесами, що відбуваються до-вокола; й бажання «просто жити», особливо ні над чим не задумуючись. Здавалося б, що оповідач відкидає одну з важливих складових пострадянської ідентичності

³⁴ Жадан С. Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань... С. 79.

³⁵ Там само. С. 76.

³⁶ Там само. С. 83–85.

в Україні – церкву московського патріархату. Але ця ідентичність проступає на значно глибшому рівні – схильності до чітко структурованого суспільства із колективістським типом мислення. Саме тому ідеальною державою для оповідача є Китайська Народна Республіка. Бачимо, що перебування в просторі культури Заходу спонукає до вираження пострадянських соціокультурних уявлень, які глибоко сидять в оповідачеві. Оповідач згадує те, як радянська школа – зокрема через малюнки у підручниках з німецької мови – формувала стереотипи щодо жителів НДР: «безтурботні чоловіки в піжонських картатих піджаках», «усміхнені панянки з легковажними зачісками». Але вже будучи в самій Німеччині (чи Австрії), він стикається зі стереотипами щодо себе. Його, що мандрував автостопом, підібрав один водій, який виявився панком. І коли оповідач дістав з наплічника пляшку води, той спитав: «чи це не водка бува, у вас же там, в Росії, всі п'ють водку»³⁷. Оповідач відповідає, що ні, «не водка», і водій весело сміється у відповідь. Культурні стереотипи є універсальним явищем, яке не пов'язане з якимось одним способом шкільного виховання. Вони задають певні механізми спрощеного сприйняття й можуть руйнуватися (або й не руйнуватися) під час безпосереднього спілкування з людиною, яка є об'єктом стереотипних уявлень.

Ще одним показовим моментом західного життя є університети з їхніми академічними свободами і суспільно-політичними рухами: «...Починається березень, у місті мокро й паскудно, на вулицях навколо університету майже щодня демонстрації, студенти окупували кілька корпусів, товчуться там із самого ранку і вимагають пільг, з ними постійно водиться купа лівих, активістів і агітаторів, для лівих це взагалі свято – влаштувати шабаш на кістках академічної освіти, вони тепер ледь не живуть в університетських коридорах і туалетах, чувакам нарешті заканалю відчутти на четвертому десяткові життя запах свободи, слідом за лівими до університету почали сповзатись усілякі збоченці, браві онаністи й лесбійки, котрі годинами висиджували під жіночими туалетами, видивляючись, як звідти виходять налякані революційним рухом китайські студентки»³⁸. Оповідач фіксує занепад давньої академічної освіти в західних університетах, вільний простір яких приваблює членів лівих суспільних рухів й іншу публіку, далеку від проголошуваних ліберальних гасел.

Загалом оповідачеві «Біг Маку» близькими є представники країн колишнього соціалістичного табору, а щодо представників країн далі на захід, то з ними він тримається на дистанції; і взагалі доволі рідко про них згадує – це один із виявів його пострадянської ідентичності. Водночас автор «Біг Маку» суттєво розширює представлення образу Європи в українській літературі. Він відкриває та описує такі її грані, про які не йшлося ні в «Дезорієнтації на місцевості» Андруховича, ні в «Щоденному жезлі» Пашковського.

Образ Європи постає також в романі Костянтина Москальця «Вечірній мед» (2009). Цей образ зринає насамперед як жива та актуальна культурна даність, з якої «виростає» оповідач і з якою він веде глибокий та плідний діалог. Основний мотив роману – мандри «пілігрима» тутешнім, земним світом і його повернення до свого «небесного Дому» – суголосний із духом європейської літератури латинського

³⁷ Жадан С. Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань... С. 6.

³⁸ Там само. С. 36.

середньовіччя. Сам роман є свідченням глибинної укоріненості української літератури в європейській культурній традиції (її західному варіанті), прикладом чого також може бути поетична творчість Миколи Зерова, який, до речі, є улюбленим автором Москальця. Як пригадуємо з Андруховича, європейський світ значною мірою твориться завдяки культурній традиції, яка в Україні унаслідок певних зовнішніх чинників неодноразово переривалася, що спричиняло і спричиняє чималі проблеми в українському суспільно-політичному та культурному існуванні. Оповідач Москальця якраз намагається подолати ці розриви, вичавити з себе «совок» – все те, що пов'язане з радянським способом існування та мислення. Він прагне стати собою; тобто стати мислячою і духовно зрілою людиною, яка стоїть на тривкому культурному фундаменті, що насамперед закладений західною культурною парадигмою (але в ньому є і чимала українська культурна складова). Без тривкого культурного фундаменту про духовну зрілість говорити важко. Заперечення культурної тягlosti, намагання розпочати культуру «від самого себе» є ознакою світоглядної незрілості і / або тоталітарного мислення.

Оповідач роману веде діалог з культурними явищами, ознаменованими іменами Гомера, Св. Августина, Данте, Франсуа Війона, Пітера Брейгеля Старшого, Мартіна Лютера, Джеймса Джойса, Франца Кафки, Джозефа Кемпбелла, Мірча Еліаде тощо. Численні інтертекстуальні відгомони, алюзії, цитації у нерідко дотепному обіграванні автора сприймаються дуже органічно. Цей культурний «гумус» постав завдяки характерній для європейських літератур тривалий традиції. Чому варто говорити саме про європейський імпульс інтертекстуальності та літературної гри у «Вечірньому меду»? Бо оповідач роману визріває саме в цій культурній парадигмі. Так само можна сказати, що присутні у «Вечірньому меду» риси жанру інтелектуального роману, роману пригод та міфологічного роману марковані належністю до традицій європейської великоепічної форми.

Тепер розглянемо безпосередні вияви образу Європи у «Вечірньому меду». З Амстердама після чотиритижневої відсутності приїжджає кохана оповідача (Костика) Андруся. Там вона заробляла, виступаючи як вулична музикантка. Андруся привозить пляшку французького коньяку і, мабуть, гроші (хоч про них мова не йде). Вона виявляється практичнішою за Костика, який весь цей час пиячив із приятелями і якому до заробляння грошей байдуже (до речі, мотив 'практичніша жінка привозить з Європи гроші своєму коханому' є і в романі Василя Кожелянка «Діти застою»). Його пияцтво – це реакція на «тотальний смур й умертвлюючу депресію», якою сповнена не тільки пострадянська дійсність, але й соціальна дійсність як така. Оповідач вибудовує чітку опозицію між «земним» і «трансцендентним» вимірами існування. У контексті цієї опозиції Париж, Лондон чи Мюнхен є просто певними географічними, «земними» місцями, які мають свою специфіку; в яких Костик може перебувати, але які порівняно до «небесного Дому» є проминальними і не справляють на нього великого враження. Тут треба сказати, що Костику не потрібно долучатися до наявної в цих місцях європейської культурної аури, бо він вже є в європейській культурі.

Його стосунки з Андрусєю розвиваються не найкраще: дівчина багато часу проводить в Амстердамі; там у неї вже почався роман з таким собі Гейсбрехтом, що викликає у Костика почуття ревності. Взагалі заробляння в Західній Європі

не є таким легким процесом, як може здатися на перший погляд: «Андруся стояла під “Августінером” і грала на флейті; біля її ніг лежав чорний кристалний капелюх, подарований одним із мексиканців, що шкварили ламбаду за сто метрів звідси; мексиканець хотів Андрусі, вона хотіла їсти, відвідувачі “Августінера” звертали увагу на її ноги і не помічали чорного мексиканського подарунка, до якого Андруся кинула останні чотири марки задля принади; вона виконувала Адажіо Альбіоні, пальці мерзли, хотілося їсти, курити, рожевого вина...»³⁹. Звернімо увагу, що спосіб заробляння героїні означає нижчий соціокультурний статус, аніж вона його має в Україні. Виконання твору «Адажіо соль мінор», передбачає досить добру класичну музичну освіту. І ось з такою освітою Андруся стоїть на вулиці і, граючи на флейті, просить у перехожих віддячити їй за музику грошима. Але бували моменти, коли Костик з Андрусєю разом мандрували Європою. І про цей чудесний час він ностальгійно згадує: «...зелено-рожевий ранок у Кракові, травень, сурмач на вежі Маріяцького костюлу, порожня вулиця святого Марка, якою ти біжиш боса і простоволоса, ледь торкаючись бруківки, задихаючись; від кого ти втікаєш? Кого наздоганяєш?»⁴⁰. Постає коханої у свідомості героя органічно вписується в естетику готичної та барокової архітектури давньої польської столиці.

В якийсь момент Костик опиняється у Мюнхені, на Німфенбургерштрассе, й сидючи за гальбою пива, обмірковує фрагмент своєї поеми «Для троянди». Раптом заходить «напрочуд вродлива дівчина з довгим золотим волоссям». Спочатку в Костика майнуло, що це – Андруся; але потім він усвідомлює, що помилився. І коли вже та дівчина вийшла з кав'ярні, Костик раптом зрозумів, що «знав її завжди»⁴¹. Доглибний платонік, він бачить в цій незнайомці вияв одвічної, непроминальної, ідеальної краси. Ця краса також виявляє себе в Андрусі, яка на той час перебуває в Амстердамі, та троянді, про яку Костик пише поему. До речі, звернення до образу «троянди» є тут вельми симптоматичним культурним маркером, адже цей образ був популярний в європейському Середньовіччі. Як приклад можна навести велику поему під назвою «Роман про троянду», яку розпочав Гійом де Лоррі, а продовжив Жан де Мен, і яка в той час мала багатьох читачів⁴². Простір кав'ярні на Німфенбургштрассе є простором спостережень та медитацій героя над життям, його основоположними сутностями та визначальними законами. Також це простір, де можна спокійно поміркувати над образами своєї ще не написаної поеми. Схожі мотиви рефлексій героя під час перебування у просторі Заходу й візії прекрасної незнайомки, яка ознаменовує собою те, що передається образом «рівної, високої та глибокої даліни», можна побачити в есеї Олега Лишеги «Лозанн»⁴³.

У суспільному вимірі – а йдеться про часи 1990-х років – вододіл між культурною Європою та дикою Євразією проходить західніше від Львова. Це зумовлено

³⁹ Москалець К. Досвід коронації. Вибрані твори: Роман, повість, оповідання, есеї. Львів: Піраміда. 2009. С. 62.

⁴⁰ Там само. С. 39.

⁴¹ Там само. С. 48.

⁴² Див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя. Львів: Літопис. С. 143, 146.

⁴³ Лишега О. Поцілунок Елли Фіцджеральд: Есеї, переклади, вірш. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. С. 64–65.

пострадянським статусом України, мешканці якої виявляють у своїй поведінці егоїстично-руйнівні тенденції, які виразно свідчать про низький культурний рівень. Так, вони «ловлять» рибу електричними вудочками, винищуючи при цьому все живе в річці. Ці люди втратили чітке відчуття закону як обов'язкового для всіх регулятора того, що можна і що не можна робити. Отриману за часів незалежності свободу вони трактують як те, що «всьо можна робити», адже «бога нема», «Леніна і партії теж нема», а з рибнадзором «можна домовитися», адже там працюють люди з такими ж переконаннями. Україна стала незалежною, а росіяни й далі почуваються в ній як у себе вдома, наприклад, вільно їздять сюди на відпочинок. Тому згаданий вододіл іде саме за Львовом. Але це, повторю, погляд на проблему в ширшому, колективно-му вимірі суспільства. Натомість в індивідуальному вимірі – і це можна говорити з певністю – Костик належить до культурного простору Заходу. Він, як вже було сказано, виявляє належність українського культурного героя до європейської культури, з одного боку, а з іншого – деконструє через іронію та насмішку радянські ідеології, у такий спосіб долучаючись до руйнування пострадянської ідентичності.

У романі Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» (2009, доповнене видання 2010) оповідачка – щоправда, інколи оповідь йде від імені особи чоловічої статі, але загалом там домінує жіноча розповідь, тому я вдаюся до фемінітива – намагається розкрити певні приховані, «темні» епізоди української історії від часів Другої світової війни і до початку 2000-х років. Її завдання зрозуміле: тільки тоді, коли ми знатимемо свою історію такою, якою вона насправді була, зможемо по-справжньому наблизитися до пізнання себе; збагнути, хто ми є, побачити свої сильні та слабкі сторони. Тоді і тільки тоді ми зможемо стати собою: відчуті свою родову силу та подолати свою родову слабкість – а на важливості родової спадкової традиції оповідачка особливо акцентує. Якщо ж якісь важливі епізоди з минулого залишаються прихованими, це дає чудові можливості для різного роду маніпуляцій над нами. І ці маніпуляції продовжуватимуть і закріплятимуть наш постколоніальний статус. Сказане зумовлює чималий соціальний критицизм романної оповіді.

Загалом «Музей покинутих секретів» – багатоплановий текст, що представляє радянську та пострадянську соціокультурну дійсність. Але в ньому так чи так окреслюється образ Європи. Оповідачка каже, що для радянських «визволителів» повоєнного часу Другої світової Галичина «сяяла сліпучою “Європою”, оазою непомислених розкошів» – подібно до того, як тепер постає шенгенська зона «в очах нинішніх українських заробітчан»⁴⁴. Вона засвідчує не тільки рухомість кордонів заможної Європи, а й те, що свого часу частина України була в межах цих кордонів (на чому, як пригадуємо, наголошував і Андрухович). Ще один момент з довоєнного існування Центрально-Східної Європи. У Польщі чи Швейцарії володіти кам'яницями було не соромно, бо вони зазвичай були зароблені, а не вкрадені. Інша річ за часів Радянського Союзу, де статки переважно були наслідком зловживань та крадіжок. Оповідачка каже, що за таких (радянських) умов давній галицький норматив – мужчина має на рівні забезпечити свою родину – для чесної людини виявлявся непосильним для виконання. Тут контекстуально можна пригадати відомий вислів Конфуція, що соромно бути бідним і займати низьке положення, коли в державі панує закон; й так само соромно бути багатим і знаним, коли в державі панує беззаконня.

⁴⁴ Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ: Факт. 2010. С. 61.

У розмові двох героїнь Дарини Гощинської та Влади Матусевич виринає низка проблемних моментів. Визнання в Західній Європі є великим успіхом для українського митця (чого і досягла Влада Матусевич). Воно особливо приємне, бо є «компресом» на задавнені національні психічні травми. Звичайно, цього не просто досягти будь-якому незахідноєвропейському митцеві, але особливо це непросто здійснити представникові постколоніальної культури, яка і далі перебуває в тіні культури метрополії. Тут показовий момент: українські журналісти інформацію про культурне життя на Заході отримують «із других чи третіх рук». Коли немає безпосередньої комунікації між культурами (а журналісти сприяють налагодженню такої комунікації), то це ускладнює нормальне культурне життя й культурний розвиток. Унаслідок колоніального статусу українські митці недостатньо знають культуру Заходу, але – і це теж наслідок культурного впливу метрополії – західні мистецтвознавці також не знають культури України. Дарина каже, що в роботах Влади ці мистецтвознавці побачили «новаторське використання “візантійської іконописної техніки”». Адже вони не знають, що в українській мистецькій традиції був Бойчук і його школа, а тому вписують творчість Влади у відомий їм російський контекст, «звідтіля й ціла та “Візантія”»⁴⁵. Захід також переманює до себе українських науковців. Йдеться не тільки про вищі зарплати, а й – що для когось є чи не важливішим моментом – кращі умови для професійної реалізації. Бо в Україні їхні відкриття нікого не цікавлять. Якщо таке «вимивання мізків» продовжуватиметься, то, як саркастично підсумовує Дарина, «років через десять-п’ятнадцять ми всі тут бігатимемо на чотирьох»⁴⁶.

Сучасний Захід в агресивній формі нав’язує свій спосіб життя та свої споживацькі цінності: «Ти вже відпочив на Канарах?», «Ти вже купив мерседес?», «Ти вже вдягаєшся у Гуссі?» (пригадаймо, що проти таких цінностей виступав оповідач Жадана). Це має приголомшливий вплив на частину сучасної молоді, яка намагається будь-що відповідати новітнім життєвим стандартам. Дарина Гощинська хоч і полюбляє ходити в брендовому одязі, але в неї є свої моральні принципи, якими вона не поступиться ні за які гроші. Іншою є її молода практикантка Анастасія, для якої поза світом споживацьких цінностей немає нічого; й вона готова зробити все, аби завоювати у цьому світі своє місце під сонцем.

Антиколоніальна тенденція оповіді роману веде до появи теми щодо сучасної боротьби за світове панування, яка розгортається між російським та західним світами. Ця боротьба виникла не зараз. Як каже бізнесмен Вадим (а він належить до тих, через кого Росія здійснює свій вплив на Україну), ще у 1933 р. Сталін «... ловко Захід прищепив, коли українською трупною пшеничкою по демпінгових цінах світовий ринок засипав! А це ж був рік Великої Депресії – що, думаєш, Рузвельт просто так тоді здувся і визнав СРСР? [...] А в сорок сьомому Москва зерно до Франції взагалі в шовкових мішках еспортувала, французькі комуністи ними на виборах розмахували: он як трудящі в СРСР живуть! Всі ці західні компартії, лівий рух, тероризм, «червоні бригади», заварухи в країнах третього світу – це все що, по-твоєму, само з себе годувалося? Ні, голубко, “рука Москви” вміла бути ду-уже щедрою, коли треба!»⁴⁷. Останнє речення персонажа виявляє причину того, чому

⁴⁵ Забужко О. Музей покинутих секретів... С. 78.

⁴⁶ Там само. С. 69.

⁴⁷ Там само. С. 591.

він радо погоджується бути агентом впливу Росії в Україні. В теперішньому часі, як каже Вадим, на черзі «новий переділ світу», адже епоха Ялтинського договору себе вже вичерпала. Відновлюється давнє протистояння між Росією та Америкою, і в цьому протистоянні позиція Європи ще не визначена. Новітньою й потужною зброєю Росії тепер виступають енергоносії, ціну на які вона може або понижувати, або підвищувати задля досягнення своїх імперських цілей. І вже, наприклад, Шрьодер «підсадив Німеччину на російську газову голку»; так само потрапили під російський газовий вплив Берлусконі та Ширак. В цій грі, завершує Вадим, Україна є транзитною територією, а також майданчиком, де випробовують нові управлінські технології – «ті, які й вирішуватимуть у новому столітті долю світу»⁴⁸.

Така геополітична візія сучасного світу вперше розгортається в українській романістиці. В давньому протистоянні Заходу та Росії Європа – на відміну від Америки – виявляється слабким гравцем через корумпованість свого політичного істеблішменту (як каже Вадим, «гроші всі люблять, особливо великі, й особливо, коли платять той, кого раніше боялись»). Висловлена критика Європи зумовлена її зрадою нею ж проголошуваних цінностей. Дарина Гощинська, яка опонує Вадимові й виявляє опірність до спроб її підкупити, власне і слугує прикладом утвердження в Україні цінностей західного суспільства. В героїні є характер і глибинна любов до життя – в суто жіночому відчутті та розумінні.

Виявом намагання Росії відігратися за поразку у Холодній війні із Заходом стала Війна на Сході України. Активна військова фаза цієї офіційно не оголошеної гібридної війни розпочалася із вторгнення російських загонів на території Донецької та Луганської областей у квітні 2014 р. За даними ООН, з початку конфлікту на Донбасі і до серпня 2017 р. зафіксовано 10 225 вбитих і 24 541 поранену особу з обох сторін конфлікту⁴⁹. З українського боку в цій війні взяли участь Збройні сили України, добровольчі батальйони та волонтери. Учасником одного з добровольчих батальйонів став оповідач книжки Бориса Гуменюка «100 новел про війну» (2018). Він є сильною людиною, яка здатна подолати страх перед смертю і яка, коли настає час, бере на себе відповідальність – і за себе самого, і за своїх рідних, і за свою державу. Оповідач зі зброєю в руках пішов захищати рідну землю. І вже там, на війні, він, фіксуючи те чи те побачене, стає її літописцем.

Оповідач показує війну в різних ракурсах. Вона оголює людину до її первісного стану існування, коли, з одного боку, наперед виходять базові інстинкти страху смерті й збереження життя, необхідність знищення ворога тощо, а з іншого – людина виявляє свою любов до рідної землі, братську взаємодопоміжку, здатність жертвувати собою заради інших. Війна несе смерть, знищення, розпад. Перебувати на ній – це безпосередньо стикатися із шокуючим та страшним життєвим досвідом. Але вона ж і приводить до появи воїнів, які, захищаючи свою землю, професійно опановують вміння вбивати і які водночас не є вбивцями, а є, власне, воїнами – з відповідним кодексом честі та поглядами на життя. Війна ознаменовує смерть та знищення людського в людині, але не здатна цілковито зруйнувати в людині людяне.

⁴⁸ Там само. С. 611.

⁴⁹ Див. Війна на сході України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%96_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 15.08.19).

Російсько-українська війна на Сході України є війною за цивілізаційні цінності, в якій Україна відстоює своє право належати до культурного простору Європи, а не Євразії. Показово, що в книжці оповідач згадує події Євромайдану, які й привели до військової агресії Росії проти України. Він бере автомат до рук, аби захистити свою землю від приходу «російської весни» й уможливити в Україні розвиток західних соціокультурних цінностей. Війна посилює патріотичні відчуття. Вона загострює усвідомлення того, що ворог прийшов на твою землю і ніхто, крім тебе та таких як ти, цю землю не оборонить. Взагалі під час війни деякі речі виразнюються та випрозорюються. Стає зрозумілим, де є справжній патріотизм, а де – удаваний; де слова, за якими йдуть реальні дії, а де – просто балаканина, за якою нічого не стоїть.

В оповідача загострене відчуття патріотизму, яке викликає повагу та любов до тих, хто пішов на війну, або в якийсь інший спосіб протидіє ворогові. Це ж відчуття зроджує критику та сарказм до тих, для кого війни не існує. До останніх оповідач промовляє так: «Вам не здається, що сподіватися на заоканську цюцю (чи просто на цюцю), це якось не по-чоловічому? І байдуже, про кого мова. Про кандидата в президенти чи про твою тещу, яка два десятки літ микається по світах, поки ти тут живеш з її донькою-дурою, бухаєш, ховаєшся за липовими довідками від АТО, а вона там, зі своїми задріпанними радянськими дипломами посудомийкою горбатиться, твої житлово-транспортні питання рішає. А хуле? Ти ж мужик! Тобі мерса подавай. Ти ж не лох якийсь, щоб кататися на фольксвагені. І дом. Ти ж не поц, ти не привик жити в сараї»⁵⁰. Оповідач намагається дати зрозуміти своїм недалекоглядним землякам, що ніякий Захід їм не допоможе, якщо вони самі собі не допоможуть. І що цінності західного світу, зокрема високі стандарти життя й комфорту, які так полюбили земляки, треба відстоювати зі зброєю в руках.

З іншого боку, він спостерігає подвійні стандарти тих, хто в Україні орієнтується на Захід і живе суто західними проблемами. Так, під час одного з терактів у Франції дехто з українців почав на обличчі малювати французький прапор, виявляючи в такий спосіб співчуття і підтримку французам. І тут побратим із 128-ї гірно-піхотської бригади ставить оповідачеві риторичне питання: А коли був теракт у Туреччині й загинуло багато людей, чи ці люди «фарбували писки у турецький флаг»? І робить такий невтішний висновок: «Хулі нам ті турки? Толі дело французи! Французи – перший сорт! Люде! А турки – це так. І ми – як ті турки. Чи гірші за турків. [...] Другий рік нас тут убивають. Майже безкарно. Другий рік із власним гімном змішують і чогось ніхто в Європі не носить за нами траур, не посипає голову попелом, не фарбує собі писки у наші кольори. Ми ж не французи. І навіть не росіяни, щоб за нами побиватися. Ми так – історичне непорозуміння. Цивілізаційний непотріб. Одне слово – українці»⁵¹. Бачимо гіркі слова на адресу українців та жителів Західної Європи, для яких події в західній частині європейського континенту є основними і насамперед вартими уваги; те ж, що відбувається в іншому просторі європейського континенту, для них – вторинне і загалом не має важливого значення.

Панівне явище на Заході, коли пріоритет надають західному способу життя і мислення, натомість виявляють упереджене ставлення до незахідного світу, – почали критикувати вже вкінці 1970-х років, коли вийшла книжка Едварда Саїда

⁵⁰ Гуменюк Б. 100 новел про війну. Київ: ДІПА. 2018. С. 179.

⁵¹ Там само. С. 225.

(Edward W. Said) «Орієнталізм». Згодом постала й розвинулася постколоніальна теорія, спрямована, зокрема, на критичне осмислення наслідків правління країн-колонізаторів у їхніх колоніях. Ця теорія знайшла доволі широке поширення в західному культурному світі. Тому висловлена побратимом оповідача критика щодо західноєвропейських світоглядно-культурних преференцій є водночас і утвердженням тієї мисленнєвої практики, яку прийняв Захід. Здатність до самокритики і налаштованість почути Іншого – важливі визначальні прикмети сучасного західного способу мислення. Хоч, звичайно, на рівні конкретної практики, що виявляє колективні уявлення тієї чи тієї нації, не все в Західній Європі демонструє подолання постколоніального спадку.

На сторінках книжки можна побачити епізод розмови оповідача з німцем. Той не може зрозуміти: як так, що на виборчій дільниці «в людини можна вкрасти голос». Цього теж не розуміє оповідач, адже його країна «пройшла очищення вогнем Майдану і вогнем війни»⁵². Представлений епізод виявляє два важливі моменти. Перший – далеко не всі в Україні «пройшли очищення вогнем Майдану та війни», вони і далі прагнуть жити за звичною пострадянською моделлю організації суспільного життя. Другий – той, хто «пройшов таке очищення», вже думає так, як думають в Німеччині – країні зрілої демократії; державі, де суспільно-політичні інституції загалом працюють належно.

В цілому у просторі книжки «100 новел про війну» образ Європи виринає порівняно не часто, що можна пояснити зосередженням уваги оповідача на війні, яка розпочалася і триває в його країні. Але таке зосередження, як і критику певних західноєвропейських культурних практик, варто розглядати як утвердження європейських ціннісних пріоритетів та соціокультурних моделей. Це утвердження прикметне тим, що його оповідач здійснює як у просторі художнього слова, так і в просторі безпосередніх військових дій.

Інше сприйняття дійсності демонструє оповідачка роману Гаськи Шиян «За спиною» (2019). Вона є молодою жінкою, яка сповідує, що найвищим благом і умовою щастя в житті є радість, що даються фізичними задоволеннями. Сама оповідачка працює в сфері IT-технологій, і добрі, як на українські умови, заробітки допомагають їй насолоджуватися життям. Вона мала хлопця, який, отримавши повістку, не захотів уникати мобілізації. Він пішов до війська, чим дуже її образив. Адже, як закидає йому у своїх внутрішніх монологах героїня, якби він «мене безумовно любив, то залишився б поруч і підписувався на мої спроби пошукати спільних розваг»⁵³. Оповідачка таки одного разу приїздить до нього «в учебку», але після того їхні шляхи розходяться. Вона перестає відповідати на його дзвінки / повідомлення, й хлопець згодом одружується із «пасіонарною волонтеркою», яка, іронізує оповідачка, є «більш патріотичною», аніж вона сама.

Позбавлена свого хлопця, оповідачка намагається отримувати задоволення від життя так, як це можливо в її випадку. Вона любить попоїсти делікатесів, випити хорошого алкоголю, зняти сексуальне збудження мастурбацією чи лесбійським сексом. Інколи вона відвідує фітнес-клуб, але такі відвідування не є регулярними. В цих відвідуваннях виявляється її імпульсивна вдача, до того ж мати абонемент у

⁵² Гуменюк Б. 100 новел про війну... С. 210.

⁵³ Шиян Г. За спиною. Роман. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула. 2019. С. 19.

фітнес-клубі – ознака «просунутості» молоді жінки. Оповідачка дуже уважна до своїх відчуттів; до тих фізіологічних процесів, які в ній відбуваються. Її тіло – це єдина реальність, що в неї є, і тілесні відчуття для неї – найважливіші. Натомість вияви патріотичних почуттів, які в країні під час війни зросли, викликають у неї скепсис або зневагу. В її свідомості люди зі зброєю, незалежно, на чиему вони боці, асоціюються із захопленнями помешкань і пограбуваннями банків. Вона вважає, що «будь-яка національна ідея принесла на індивідуальному рівні більше шкоди, ніж добра, і лише збільшила на кладовищах кількість пам'ятників з висіченими на граніті портретами воїнів у повний зріст»⁵⁴.

Її мати виїхала на заробітки до Італії і там вийшла заміж за італійця Марчелло. Оповідачка поїхала на її весілля, це був перший досвід героїні перебування на Заході. Українці та українки, як вона їх бачить, в Італії становлять собою «закрите діаспорне середовище», представники якого не мають естетичного смаку, люблять їсти страви своєї національної кухні і планують встановити пам'ятник Т. Шевченкові на одній з невеличких площ Неаполя. Вже в новому часі жінка, яка з Італії щомісяця висилає 300–500 євро волонтерам в Україну, викликає в оповідачці почуття, з одного боку, шани, а з іншого – жалощів. Адже та, як і багато інших жінок-заробітчанонок та емігранток, не змогла інтегруватися та асимілюватися в італійському суспільстві. Взагалі українки в Україні, вважає оповідачка, – закомплексовані дівчата, які не можуть жити вільним життям і змушені скеровувати свої сексуальні бажання у межах власної сім'ї. Один знайомий іспанець її подруги, що приїхав в Україну «на виклади», зі здивуванням стикався з тим, що тут дівчата не хочуть «one night stand» (сексу на одну ніч), а їхні вияви сексуального бажання завершувалися недільними обідами в бабусі й обговоренням матримоніальних перспектив...

І ось волею долі оповідачка їде з дітьми переселенців та героїв АТО у Францію. Опис її досвіду перебування там займає майже п'яту частину текстового цілого. Тут вона бачить свободу як можливість якнайкращої реалізації своїх бажань. У Парижі є гастрономи, які можуть задовольнити найвишуканіші гурманські смаки; магазини, в яких можна придбати стильний одяг. Тут звідкілясь з'являється «косяк», і присутні вільно і з насолодою роблять затяжку й передають одне одному. Саме у Парижі вона отримує досвід надзвичайного сексу. Вона знайомиться з французом Ксав'є – галантним, делікатним, уважним та пристрасним коханцем. Також у цьому місті вона знайомиться з однією дівчиною-музиканткою, яка народилася в Донецьку, якийсь час жила у Львові, а потім виїхала до Барселони й тепер там мешкає. Цю дівчину інколи проймають до сліз новини з Донбасу, де йде війна, але вона відчуває щастя, що виїхала з України. І ось що вона каже оповідачці: «Знаешь, что самое ужасное для меня всегда было дома? Стрёмная советская постель. Я уже здесь поняла, что просто нереально возбуждаться под пододеяльником с ромбом посерединке или на лестничной клетке спального района с огромными грязными стеклами. Я в таком доме жила у вас на Научной»⁵⁵. Власне один випадок надзвичайного сексу із Ксав'є відбувся саме у брамі будинку в Марселі. Взагалі, сексуальний досвід оповідачки підтверджує те, що дівчина-музикантка мала рацію. Оповідачка фіксує, що після кохання з французом її тіло «сміється щастям, пульсує

⁵⁴ Шиян Г. За спиною... С. 343.

⁵⁵ Там само. С. 301.

радістю бути нарешті добре відтраханим»⁵⁶. І як контраст можна згадати її останній понурий секс із хлопцем-українцем, який пішов до війська. В Україні – це вона висловлює з французької перспективи – немає того, щоби їй хотілося; наприклад, пенсіонерів, які «п'ють о дванадцятій ранку шампанське, їдять десерти і курять люльки за столиками на терасах»⁵⁷.

Коли ж оповідачка повертається назад в Україну, то те, що вона там бачить, викликає у неї неприємні відчуття. Її місто – «в'яле та сонне», в ньому панують злиденність, несмак та обізленість. В романі виразно проступає характерне для радянських і пострадянських часів уявлення про те, що Франція є країною кохання; чуттєвої культури, яка передбачає різноманітні форми дозвілля, вишуканого смаку та доброзичливості. В цій культурі оповідачка найкраще реалізує свої гедоністичні запити. Саме у Франції був відкритий перший у Європі нудистський пляж. На вулицях Парижа, як спостерігає героїня, геї не приховують своїх почуттів, лагідно цілуючи одне одного в щічку й обіймаючи за плечі. Тут часто можна побачити, як дбайливі татусі граються з дітьми; а старші діти (як виявляється, і дівчата, і хлопці) підробляють доглядом за малими дітьми. Про Україну французи не знають нічого або знають дуже мало (загально, що десь там іде війна), тому принагідно розпитують українських туристів про їхню країну. Незнання породжує стереотипи; тож одного разу оповідачка стикається із тим, що її сприймають як росіянку, адже українці і росіяни є одним і тим самим народом.

Але, як виявляється, не все так прекрасно у Франції. Це засвідчує напис на одній зі стін паризького будинку «FUCK TOURISTS WELCOME REFUGEES», який промовляє про відсутність толерантності та агресію в певній соціальній групі. Виявляється, що тут існують проблеми з біженцями. Згодом оповідачка зі Ксав'є поїхали до міста її мрій – Ніцци, яке відоме своїми курортами на весь світ. Вони сиділи у кав'ярні, і в один момент героїня пішла до туалету. Коли вона перебувала там, у залі кав'ярні стався теракт, унаслідок якого Ксав'є загинув. Це було великим шоком для оповідачки. Вона втратила свого надзвичайного коханця; втратила ту найбільшу радість, яку подарував їй Париж. Оповідачка повертається в Україну, де її життя, за власним зізнанням, починає котитися «на нейтралці» донизу. Все меркне порівняно з тим досвідом, який вона отримала у Франції. В цілому роман побудований за тією ж моделлю, за якою будував згадуваний роман «Євпраксія» Загребельний, тільки тут поміняні місцями знаки «плюс» та «мінус». Якщо в Загребельного Західна Європа була простором духовного занепаду, а Київська Русь – живою та справжньою культурою, то в Шиян Україна – це топос суцільного невдоволення та несмаку, а Франція – радості та вишуканого естетичного смаку.

Як бачимо, останній роман також підтверджує тезу, що кожен автор відповідно до власних світоглядно-ціннісних уявлень бачить Європу та представляє її у своєму творі. Загалом я свідомий частковості відбору текстового матеріалу й пов'язаної з цим неповноти представлення образу Європи в сучасній українській літературі. Але розглянуті прозові твори дають змогу побачити певні тенденції в репрезентації цього образу. Останні варіюються від захопленого споглядання до критичного бачення, до того ж ці репрезентаційні протилежності можуть

⁵⁶ Шиян Г. За спиною... С. 327.

⁵⁷ Там само. С. 299–300.

поєднуватися в одному тексті. Інколи критика Європи зумовлена тим, що вона сама не дотримується цінностей, які проголошує. Й цю критику потрібно розглядати як прагнення справжньої Європи, частиною якої є Україна. Для українських прозаїків ближчою – хоч і не завжди – є Центрально-Східна частина Європи (завдяки ближчому культурно-звичаєвому досвіду слов'янських країн, а також їхньому спільному травматичному досвіду перебування під радянським тоталітарним режимом), аніж її власне західна частина. І ще один показовий момент: в сучасній українській прозі загалом відсутнє захоплення євразійською культурною моделлю, хоч і трапляється оспівування культурних моделей пострадянської дійсності, в основі якої лежить власне євразійська складова. Сучасні українські письменники у своїх творах демонструють чітку тенденцію до репрезентації тих світоглядно-естетичних цінностей, які властиві для європейської культури загалом. І це цілком закономірно, адже Україна є частиною Європи...

РОЗДІЛ II

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ КРОКИ УКРАЇНИ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: НАУКОВИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

З моменту закінчення «холодної війни» Європейський Союз (ЄС) став основним структурованим полюсом міждержавних відносин на європейському континенті. Привабливість цього полюса була дуже сильною, що продемонструвало бажання 20 країн Північної, Центральної, Східної й Південно-Східної Європи вступити в клуб розвинутих країн. ЄС відповів на ці устремління частково, але не повністю. Сьогодні не всі балканські держави перебувають у ЄС; ЄС також не давав обіцянок країнам, що вийшли з Радянського Союзу (окрім Балтії), тому що пов'язував свою загальну стратегію зі «стратегічним партнерством» з Росією (червень 1999 р.); з іншими, зокрема з Україною, аналогічні наміри були підписані тільки після цього (грудень 1999 р.). Після Маастрихту лідери ЄС вважали всі європейські країни частиною процесу європеїзації, але не євроінтеграції, а саме останнє було найважливішим для нових незалежних країн. Можна навіть говорити, що поза межами ЄС ідеї Європи майже не існує у свідомості пострадянських народів, серед них і українців.

Розширення ЄС 2004–2007 рр. привело його до кордонів колишнього пострадянського простору. Тому європейські прагнення пострадянських країн почали викликати більше позитивних відгуків з боку брюссельських можновладців. Сьогодні ЄС бере активну участь у розробці свого бачення майбутнього регіону за допомогою низки інструментів, таких як Спільна зовнішня політика й політика безпеки (СЗПБ), Європейська політика сусідства (ЄПС), Східне партнерство (СхП), Чорноморська синергія (ЧМС) та інших інструментів зовнішньої політики (Стратегія ЄС для Дунайського регіону; угоди про асоціацію; Інтегрована морська політика; програми ТРАСЕКА й ІНОГЕЙТ; договір про Енергетичну Хартію; угоди про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі з Євросоюзом; Європейський інструмент сусідства й партнерства (ЕІСП); прикордонне співробітництво; Парламентська Асамблея Європест; Європейський фонд на підтримку демократії; Європейський інструмент сусідства (ЕІІ)). Створення Європейської служби зовнішніх дій, роль спеціальних представників ЄС і різних місій Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ) в регіоні з метою зміцнення здатності ЄС діяти через розвиток цивільних і військових можливостей у сфері запобігання конфліктам і регулювання криз також свідчать про залучення ЄС у регіоні.

Європейська інтеграція виявилася шляхом зі двостороннім рухом: це і процес пропозицій з боку ЄС у вигляді членства чи окремих багатосторонніх ініціатив та двосторонніх угод (Угода про Асоціацію (УА) тощо), і заразом процес реалізації європейськими державами зовнішньополітичного курсу щодо наближення до ЄС. Водночас набирає обертів регіоналізація, яку більшість науковців розглядає

радше в контексті фрагментації, аніж глобалізації. У цьому процесі важливою є категорія «потреб» країн одного регіону, очікування від регіону спільної діяльності. Такі «потреби» класик системного підходу Юзеф Кукулка (Josef Kukulka) називав «аспіраційними» (від лат. *aspiratio* – дихання): бажання чогось, прагнення до чогось, наприклад, прагнення до досягнення мети, прагнення до реалізації амбітних планів і т. д.)¹. Адаже сама поява загальних «потреб» є своєрідною реакцією держав одного регіону на «певний стан незадоволеності конкретними умовами існування і розвитку» та «суб'єктивне відчуття певної недостатності». Саме в цьому полягала історична місія ЄС, яку ще Європейська Економічна Спільнота презентувала країнам «нової» Європи – ті самі «потреби» гуманітарних цінностей та політико-економічних стандартів. Тобто регіоналізм може стати концентрованим вираженням загальних потреб країн одного регіону, «стійкою об'єктивною властивістю (схильністю або прихильністю), яка полягає в необхідності збереження або досягнення певного стану або мети»². Інакше кажучи, регіоналізм сам собою може бути «потребою» країн одного регіону в вирішенні загальних проблем усіх. Важливий висновок зробив Кукулка як підсумкову оцінку категорії «потреби»: «Потреби виростають з об'єктивних умов буття учасників міжнародних відносин і відносин між ними, створюючи одночасно передумови для прагнень щодо їхнього задоволення»³. Так, до первинних об'єктивних умов регіоналізму належить загальне географічне середовище, звідки і виростає «буття учасників» регіональних відносин. «У початковій фазі це так звані потреби первинні, неусвідомлені і не артикульовані, а прагнення до їхнього задоволення має стихійний характер»⁴. Спочатку сусідні держави приречені або на конфлікт, або на співпрацю. Обидві форми взаємодії можуть мати як постійний, так і непостійний характер. «Коли ж вони стають усвідомленими, то набувають форми раціоналізованих, спрямованих прагнень і цілей, що підкоряються артикуляції у зв'язку з наявною системою цінностей і з наявною ідеологією»⁵. Отже, «усвідомлений регіоналізм» рано чи пізно набуває спільних цілей регіональних організацій, веде до появи регіональної ідеології на основі спільних цінностей. У ході такого процесу «аспіраційні» потреби перетворюються на оперативні потреби, які стають інтересами.

Для ЄС було важливо сформувані природну загальноєвропейську свідомість та ідентичність у європейських країнах. Передусім у тих, що готові поділяти цінності європеїзації на основі демократичних принципів. Змістовним інструментом мала слугувати політика ЄС щодо поширення прав та свобод людини, засад ринкової економіки та верховенства права на всьому європейському просторі. Оперативним механізмом поширення європеїзації ставала інтеграція (необов'язково з метою набуття членства в ЄС) окремих державних та недержавних акторів, формування регіонального європейського політико-географічного комплексу економічного співробітництва та безпеки в кордонах географічної Європи.

На практиці призупинення створення такого стійкого, інтегрованого навколо демократичних правил гри комплексу значною мірою було пов'язане з небажанням

¹ Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. Москва, 1980. С. 267.

² Там само. С. 266.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 267.

окремих європейських гравців дотримуватися правил. Компроміс і мирні зміни в Європі, принаймні за межами ЄС, виявилися неможливими, оскільки не всі були готові «поважати рівною мірою життєво важливі інтереси інших держав». Відповідь на запитання «чому?» лежить на поверхні: не всі спільноти Європи готові «поділяти ідентичність і толерантність», тому шлях до зіткнення після 2013 р. на основі «лише власних інтересів» виявився майже неминучим. Відсутність спільної демократичної ідентичності загострила розподіл демократичних та недемократичних режимів за «мовними, етнічними, релігійними і політичними кордонами».

Щодо України, то її європейський вибір був зроблений не сьогодні, але він стикається з безліччю проблем, як зовнішніх, зазначених вище, так і внутрішніх. Він може бути життєздатним тільки за умови сумісності зовнішньополітичних рішень з ідентичністю (ментальністю) українського народу. Колективна ідентичність нації створюється соціально шляхом побудови кордонів. У політології з 1980-х років кордони розглядають не тільки просторово, як фізичні кордони між державами, але й символічно, як невидимі кордони у свідомості людей. Ці кордони будуються дискурсивно, і їх треба розуміти як уявні межі, що відокремлюють «нас» від «них» і мають вираження в різних соціальних практиках. Створення та руйнування цих кордонів є важливим елементом в еволюції ідентичності нації. Анссі Паасі (Anssi Paasi) створив аналітичний фундамент суспільних дискурсів дослідження зв'язку «ідентичність – кордони». Він виділив чотири дискурси: «ми / тут», «інші / там», «ми / там», «ми / вони». Традиційно національне будівництво ґрунтується на двох основних дискурсах: «ми / тут» та «інші / там». Тому нас цікавлять саме «вони». Дискурс «ми / тут» використовують для інтеграції в межах територіальної одиниці, такої як національна держава (в нашому кейсі – Україна). Дискурс «інші / там» оснований на процесі «іншування» (англ. «othering»), який застосовують для відокремлення нації від «інших». Ці дискурси об'єднують населення в межах певної території, створюють національну ідентичність та закріплюють її до певної території-центру⁶.

Праця Паасі допомагає зрозуміти, чому, попри свою популярність, європейська ідея так складно «приживається» на наших теренах. Однак вона не висвітлює політичних складових цього процесу й не допомагає зрозуміти, чи сумісні та якою саме мірою ідентичні народи, які проживають по сусідству (українці та росіяни, українці та європейські народи).

Щоб зрозуміти їх краще, треба звернутися до концепту стратегічної культури (історико-культурного ґрунту зовнішньої політики держави), досі популярного серед зарубіжних політологів і нещодавно висвітленого в українській політології. За найбільш поширеним визначенням, стратегічна культура – це «сукупність цінностей, настанов, переконань та моделей поведінки, які поділяє нація і які походять із суспільного досвіду та засвоєних наративів, формуючи колективну ідентичність щодо відповідних цілей та засобів забезпечення національної безпеки»⁷.

Колін Грей (Colin Gray) вважав, що концепт «стратегічна культура» є корисним, тому що він творить контекст певних стратегічних виборів. Інакше кажучи,

⁶ Див.: Paasi A. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chichester, 1996.

⁷ Introduction. *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction* / ed. by: J. Johnson, K. Kartchner, J. Larsen. N.Y., 2009. P. 9.

він дуже допомагає нам, коли ми інтерпретуємо, чому ті, хто приймає рішення, роблять певний *вибір*. Грей також визнав, що обставини примушують тих, хто вирішує, зробити вибір, який може йти проти державної «стратегічної культури». Можемо очікувати, що в цих обставинах вони, можливо б, стикнулися з опором. Наприклад, були б якісь дебати в суспільстві про те, чи прийнятий курс дій є цілком бажаним, опозиційні політики могли б критикувати новий напрям урядової зовнішньої політики. Ті, хто формує суспільну думку в ЗМІ, можливо, також брали б участь у дебатах; і громадська думка може добре виявляти міру неприйняття чи навіть пряму опозицію до нового курсу⁸.

Сьогодні одним із найменш досліджених кейсів залишається стратегічна культура України. Можливо, тому, що так само, як і українська нація, вона все ще перебуває в процесі розвитку. Це означає, що сучасні виклики та загрози українській безпеці є тими чинниками, які змінюють український стратегічний світогляд.

Українські лідери були змушені укладати союзи зі сусідами, щоб не допустити війни з двома або більшою кількістю ворогів із Заходу, Сходу та Півдня. Отже, політика розвитку безпеки через дипломатію зробила дипломатію одним з найбільш активних методів будування нації. Щобільше, вона сприяла формуванню такої фундаментальної риси української стратегічної культури, як пошук сильної держави-партнера, що нерідко призводило до асиметричного партнерства на кшталт відносин «патрон – клієнт». Історичний досвід свідчить про те, що в межах такого партнерства Україна готова відмовлятися від частини власного суверенітету та відігравати другорядну роль, однак лише за умов дотримання її інтересів та прав старшим партнером. Зазначимо іманентне для українців прагнення до поважного ставлення в такому партнерстві. Тобто готовність відповідати вимогам партнера також має певну межу, перетин якої найчастіше підштовхував зазвичай схильне до компромісу українське суспільство до опору. Прикладами цього можуть слугувати як події найдавніших часів, а саме національно-визвольні змагання середини XVII ст. та Коліївщина, так і новітні події, такі як Помаранчева революція та обидва Майдани.

Значною мірою це стало наслідком часу й умов, у які була поставлена Україна. У XVII ст., коли доволі вдала спроба створити Українську державу під керівництвом Богдана Хмельницького дала свої результати, навряд чи це було б можливим без підтримки сильного партнера. Коли Хмельницький постав проти Речі Посполитої, він спочатку орієнтувався на Близькучу Порту та отримав військову допомогу від її васала – Кримського ханства. Однак, спрямований на вирішення тактичних завдань, цей союз мав тимчасовий характер. Пізніше Хмельницький знайшов союзника – Московське царство, яке культурно, лінгвістично і за релігійною належністю було дуже близьким до українців. Із часом це стало політичною традицією для України – створювати власну державність завдяки альянсу з більш потужною державою. Тут можна навести приклад гетьмана Івана Мазепи, що намагався вибороти свободу від Російської імперії через альянс зі шведським королем Карлом XII, спробу, яку не вдалося втілити в життя. Інший приклад трапився у 1917–1921 рр., коли Російська імперія переживала агонію і молода Українська республіка отримала шанс на незалежний розвиток, який вона пов'язала з розвитком Радянської Росії. У цей

⁸ Див.: Gray C. *Strategic Culture as Context: the First Generation of Theory Strikes Back*. *Review of International Studies* (Cambridge). 1999. Vol. 21. № 1.

момент, за свідощам Володимира Винниченка, українці також розглядали два різні шляхи – становлення з опорою лише на власні сили або ж за підтримки Заходу⁹.

Також, крім дипломатії як стратегічного інструменту виживання та розвитку держави, однією зі специфічних рис, яку козаки успадкували від Київської Русі, був перманентний пошук збільшення свобод від зовнішнього патрона, якщо вони вважали, що той занадто їх принижує або утискає їхні права. Отже, цитуючи Богдана Кистяківського, «кожний період боротьби за незалежність... був тісно пов'язаний з будь-якими попередніми репресіями проти українства»¹⁰.

Тобто в українській стратегічній культурі наявні дві начебто взаємно виключні речі. З одного боку, українці готові єднатися із сильнішим союзником, легко віддаючи йому право керувати в цьому альянсі, а з іншого – навіть «опіка батьків над дорослими дітьми здається для [українців] нестерпним деспотизмом»¹¹.

Характерною рисою українців було те, що, незважаючи на традиційну належність до польської або російської імперій, стратегічно українці ніколи не визначали поляків або росіян як ворогів. Навпаки, певною мірою українці зазнали процесів конвергенції з обома панівними політичними культурами. Цей факт не тільки значно вплинув на самоідентифікацію українців, а й зумовив доволі низький «больовий поріг» стратегічної культури українців. Зазначена риса є однією з найбільш яскравих розбіжностей між російською та українською стратегічними культурами. Перша традиційно підкреслює переваги власної ідентичності перед так званими «іншими» та відчуває велику вразливість від перспективи наближення західної цивілізації до власних кордонів. Друга ж відкрита для будь-яких типів інтеграції та співіснування з «іншими»¹².

Деякі риси, очевидно, більше зближують українську стратегічну культуру з європейською, аніж з будь-якою іншою. За І. Максименко та Д. Кузьмінім, характерною рисою стратегічної культури ЄС є відсутність терміна «ворог», зосередженість на загрозах безпеці з використанням нормативних інструментів для їхньої нейтралізації. Стратегічній культурі України притаманні й такі риси культури ЄС, як відкритість до кооперації та мирного співіснування з іншими державами, відмова від конфронтаційних підходів, відданість дипломатичним засобам у регулюванні протиріч та конфліктів. Саме тому Україна першою з республік СРСР проголосила курс на відновлення тісних контактів з європейськими країнами та приєднання до загальноєвропейських та регіональних інтеграційних процесів. Такий курс є повністю органічним, це її цивілізаційний вибір, зроблений у далекій давнині та ніким не відмінений¹³.

Однак, на противагу класичним акторам міжнародних відносин, ЄС покладається тільки на «м'яку силу» в питаннях безпеки: поширюючи власні ідеї, норми та правила, він впливає на соціальні та політичні системи інших держав, створює

⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3 (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=6872> (дата звернення: 7.09.2019).

¹⁰ Кистяківський Б. Вибране. Київ, 1996. С. 36.

¹¹ Костомаров Н. Две русские народности. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm> (дата звернення: 7.09.2019).

¹² Там само.

¹³ Maksymenko I., Kuzmin D. Ukraine – European Union Relations through the Prism of Strategic Culture. Strategic Culture and Foreign Policy of Ukraine. Odesa, 2017. P. 55.

умови для взаємодовіри та комунікації, що забезпечує вирішення спірних питань без війни. Обрання чіткого формату відносин із країнами ЦСЄ – від асоціації до розширення – було успішно застосовано до країн Центральної та Східної Європи. Водночас ситуація з Україною була складнішою. У Європі не знали України, на момент проголошення незалежності це була «велика біла пляма» на ментальній географічній карті Європи¹⁴.

Україні приписували основні риси східнослов'янської культури, що прирівнювали до російської, зовсім не подібної на європейську. Покликаючись на тезу Семюеля Хантінгтона (Samuel Huntington) щодо неможливості мирного співіснування різних культур, противники української інтеграції в ЄС заговорили про те, що наша країна має будувати своє майбутнє у «слов'янській системі»¹⁵.

У липні 1993 р. Верховна Рада України офіційно визначає повноправне членство України в Європейських Співтовариствах перспективною метою української зовнішньої політики¹⁶. Але тільки у січні 1999 р. у Спільній стратегії ЄС щодо України пролунало визнання з боку Союзу європейського вибору та прагнень України, а також того факту, що всебічне співробітництво найкраще відповідає інтересам ЄС, оскільки є невід'ємним чинником миру, стабільності та процвітання в новій об'єднаній Європі¹⁷.

На жаль, відсутність порозуміння щодо європейської інтеграції України з обох боків, що, за висловом Джона Тедстрома (John Tedstrom), нагадувало «діалог глухих», визначала характер відносин між Києвом та Брюсселем і надалі¹⁸.

Цікавою була думка Збігнева Бжезінського (Zbigniew Brzezinski) про те, що головна причина нездатності України зблизитися з ЄС полягає в низькому рівні патріотизму у вищих політичних елітах. Вони найбільше переймаються власним збагаченням, що робить їх залежними від зовнішніх сил, внаслідок чого очевидними є дуже заплутані хаотичні зв'язки і брак стратегічного бачення для розбудови української демократії, що, своєю чергою, могло б стати базою для інтеграції в Європу¹⁹.

Позитивний вплив на ставлення до України відіграла Помаранчева революція. Активна участь громадянського суспільства та мирні протести населення, яке виступало за демократичний розвиток держави, проєвропейську зовнішню політику, стали для громадян ЄС очевидним свідченням європейської належності українського народу. Україна стала для них більш зрозумілою, невід'ємною складовою єдиного європейського простору, почала з «іншої» переходити в категорію «своя». Своєрідним доказом може слугувати той факт, що в середині 2005 р. 55%

¹⁴ Каппелер А. У тіні Росії. Як Україна зникла з європейської свідомості. URL: <http://maidan.org.ua/2015/06/u-tini-rosiji-yak-ukrajina-znykla-z-jevropijskoji-svidomosti/> (дата звернення: 7.09.2019).

¹⁵ Геополітичне майбутнє України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19–20 березня 1998 р.) / ред. Б. Гуменюк. Київ, 1998. С. 45.

¹⁶ Постанова Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993. № 3360-ХІІ. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата звернення: 7.09.2019).

¹⁷ Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 року. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_492 (дата звернення: 7.09.2019).

¹⁸ Tedstrom J. The EU and Ukraine: A Transatlantic View. The EU and Ukraine: Neighbours, Friends, Partners? London, 2001. P. 31.

¹⁹ Дідик О. «Велика шахівниця» Збігнева Бжезінського та геополітичні орієнтири європейської України. *Українознавство* (Київ). 2013. № 1. С. 252.

респондентів з Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Іспанії та Польщі підтримали вступ України до ЄС²⁰.

На жаль, у наступний період президент В. Ющенко дарма згаяв час, якого в Україні, як засвідчили подальші події, залишалося обмаль. Розчарування в політиці українських «еліт» ще раз вивело український народ на вулиці, але, замість консолідації, суспільство великою мірою через зовнішнє втручання вкотре було розколото. ЄС, своєю чергою, не зміг адекватно оцінити готовність Росії до надзвичайних кроків після подій Євромайдану; голоси представників ЄС щодо підтримки «права всіх суверенних держав проводити зовнішню політику без зовнішнього тиску» своєю слабкістю не відповідали раніше заявленій «ціннісно-орієнтованій» політиці ЄС у регіоні²¹. Очікуючи на рішучу реакцію з боку ЄС на дії Росії, що призвели до порушення міжнародних норм та територіальної цілісності держави внаслідок її європейської орієнтації, Київ був розчарований неоднозначністю політики ЄС під час анексії Криму та початку збройного конфлікту на Сході України²².

Отже, вивчаючи науковий дискурс щодо відносин України з ЄС, бачимо, що Україна страждала через те, що європейські партнери сприймали її неправильно. Але якщо безпристрасно розглянути, наприклад, діяльність Верховної Ради України, побоювання європейців щодо такого партнерства стають більш зрозумілими та виправданими.

Таку спробу було зроблено у нашій статті «“Європейська ідея” в Україні: Політичні дискусії у Верховній Раді напередодні Вільнюського саміту (2013)». Зазначено, що протягом досліджуваного року представники панівної Партії регіонів повністю ігнорували європейську тему. Мовчання, що стосується Європи в будь-якому контексті, було офіційно пояснено так: «Ми неухильно просуваємося до Європи. Що ще можна сказати? Набагато краще обговорювати постійні економічні проблеми». Замовчування європейської теми представниками Партії регіонів у Верховній Раді стало несподіванкою для авторки, оскільки президент В. Янукович постійно надавав цьому питанню оптимістичних конотацій. Він заявляв, що йому вдалося досягти значного прогресу на переговорах щодо угоди про стабілізацію та асоціацію з ЄС і він зробив набагато більше, ніж його попередник, Віктор Ющенко, на шляху європейської інтеграції. Ця невідповідність не могла не вразити європейських партнерів і призвела до негативних для України висновків.

У публічних виступах опозиції – представників Батьківщини, УДАРу та Свободи, обговорення європейської теми також відбувалося суто «утилітарно»: лише в контексті євроінтеграції України. Здається, «європейська ідея» не була частиною їхнього широкого світогляду. Вступ до ЄС розглядали як засіб вирішення економічних, соціальних та політичних проблем. Однак ніколи не згадували, що процес проведення внутрішніх реформ – це внутрішня справа держави, що це питання зрілості громадянського суспільства тощо. Отже, основний сенс експлуатації європейського дискурсу в парламенті був простим: ЄС сприймали як міфічну силу, яка

²⁰ Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки-2005: монографія / відп. ред. О. Власюк. Київ, 2005. С. 496.

²¹ European Council Conclusions (19/20 December 2013). URL: data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-217-2013-INIT/en/pdf

²² Заява голів держав і урядів ЄС щодо України (07/03/2014). URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2014/2014_03_07_01_uk.htm (дата звернення: 7.09.2019).

могла б позбавити українців бідності й утисків. Важливо не тільки те, про що та як говорили депутати, але й про що вони воліли не згадувати. Серед найважливіших упущень у виступах опозиції було виявлено такі. Термін «цінності» залишався вкрай непопулярним серед українських політиків; ще більш чужим було для депутатів уявлення про «європейські цінності». Дослідження політичної лексики опозиційних лідерів дало змогу зробити висновок про популізм як їхню спільну характерну рису. Вони артикулювали лише ті думки, які в їхніх очах підтримували виборці. Парламентські спори використовували радше для маскування політичних принципів та позицій. Тож правдивість прозахідної та проєвропейської туги опозиції була сумнівною. Незважаючи на те, що на міжнародній арені Батьківщина та УДАР співпрацювали з правоцентристськими політичними партіями Європи, технічно вони не стали європейськими партіями (з відповідними програмними принципами та системами цінностей)²³. Отже, використання «європейської ідеї» в Україні було поширеним, але не глибоким.

У підсумку можна говорити про певну кризу довіри у відносинах України з ЄС та стратегічну невизначеність обох акторів щодо подальшого формату відносин під впливом посилення геополітичних протиріч на континенті. Така ситуація негативно вплинула на ставлення українців до ЄС. Так, якщо в 2010 р. 52,8% респондентів підтримувало ідею інтеграції України до ЄС, то в першій половині 2013 р. – лише 45,8%²⁴.

Однак це не змінило сподівань українського народу на те, що УА між Україною та ЄС сприятиме формуванню європейської ідентичності в Україні, стане імпульсом та певним алгоритмом розробки нової форми суспільно-політичних відносин, а також модернізаційного механізму розбудови економіки та політичної системи й інноваційного розвитку як запоруки стабільного поступу країни.

Уже 21 березня 2014 р., усього через кілька днів після анексії Криму, було підписано політичні глави Асоціації, з наступними економічними частинами договору через чотири місяці, 27 червня. Потужним символом рішучості наблизити Україну до ЄС була взаємна ратифікація Асоціації у Верховній Раді і Європейському парламенті 16 вересня 2014 р.²⁵

У своїй інаугураційній промові президент П. Порошенко нагадав, що «європейський вибір – це серце нашого національного ідеалу, вибір, зроблений нашими предками»²⁶.

Підписання та початок ратифікації УА формалізували євроінтеграційні пріоритети України та її вихід із зони російського геополітичного впливу. Водночас

²³ Brusylovska O. «European idea» in Ukraine: Political Discussions in Verkhovna Rada on the Eve of Vilnius Summit (2013). *Constructing "Europe" and spread of European values: Selected articles* / ed. L. Mazylis. Kaunas: Vytautas Magnus University, 2014. URL: http://vddb.library.lt/obj/LT-eLABa-0001:B.03~2014~ISBN_978-609-467-058-9 (дата звернення: 7.09.2019).

²⁴ Див.: Відносини ЄС – Україна – Росія: проблеми і перспективи (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона* (Київ). 2012. № 4–5; Європейська інтеграція України: внутрішні чинники і зовнішні впливи. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 3–4.

²⁵ Угода про асоціацію. Урядовий портал. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/> (дата звернення: 7.09.2019).

²⁶ Порошенко П. Європейський вибір – це серце нашого національного ідеалу. *Зовнішні справи* (Київ). 2014. № 5. С. 5.

відтермінування старту Зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС до 1 січня 2016 р. неоднозначно сприймається як в Україні, так і серед членів ЄС²⁷.

Іншу проблему становить обмеженість санкцій проти РФ та їхній тимчасовий характер. Дії ЄС не переконують Кремль сприймати Євросоюз як серйозного партнера та шукати мирного вирішення конфлікту з Україною. І нарешті, як свідчать результати роботи «нормандської групи», Франція та Німеччина, не маючи ефективного механізму примусити Росію виконувати свої зобов'язання, схильні більше тиснути на Україну щодо виконання Мінських угод. Як зазначав французький публіцист Ален Гіймоль, «інтереси європейців і українців у межах цього формату не обов'язково збігаються». Водночас врегулювання кризи в Україні – шанс для Європейського Союзу досягти великого успіху²⁸. Відкритим питанням залишається, чи скористається ЄС цим шансом та як його використає сама Україна.

Отже, на рубежі 2013–2014 рр. саме Україна, як держава зі спільними кордонами з ЄС і з РФ, опинилася в лещатах між наслідками м'якої нормативної європеїзації (у вигляді демократичних перетворень всередині країни) та наступом агресивного «руського мира».

ЄС все ще залишається союзом національних держав, однак глобальний розвиток інформаційних технологій та безпрецедентна мобільність населення трансформували характер держав, а отже, і природу ЄС. Покликаючись на слова президента Європейської Ради Дональда Туска, який у 2016 р. визнав, що «український народ заслуговує на більше», а «успіх України стане успіхом усієї Європи», можна прогнозувати збереження практичної інтеграції України в європейський простір, попри відсутність вкоріненої ліберально-демократичної культури в українському суспільстві.

Але майбутнє України, яка давно прагне стати державою-членом ЄС, усе ще залишається туманним. Для розробки ефективної стратегії щодо ЄС потрібен принципово новий підхід і нове мислення, побудоване на науковому розумінні особливостей української ідентичності та глибинних процесів усередині транзитивного українського соціуму.

²⁷ Політичний діалог. *International Weekly* (Київ). 2014. № 15 (03.09.2014–17.09.2014).

²⁸ Чи є майбутнє у «нормандській четвірці»? URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/10/161019_normandy_format_quartet_it (дата звернення: 25.10.2016).

ПІДПИСАННЯ ТА РАТИФІКАЦІЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ: ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ

Євроінтеграційний та євроатлантичний курс України в геополітичному та світоглядному контексті був окреслений ще зі здобуттям Українською державою незалежності в 1991 р., однак більш чітко викристалізувався упродовж 1990–2000-х років та усталився із перемогою Євромайдану. Через російську агресію проти України він став чи не єдиною важливою для української сторони зовнішньополітичною перспективою з погляду національної безпеки, економіки та культури, унаслідок чого його законодавчо закріпили в Конституції України. Це спонукає українських дослідників у галузі гуманітарних наук до вивчення процесів євроінтеграції, історії та генези Європейського Союзу (ЄС) та НАТО, еволюції відносин між цими структурами та Україною в пострадянську добу, прогнозування їхнього можливого майбутнього розвитку.

Особливо важливим є дослідження дискурсу українського політикуму щодо підписання та ратифікації Угоди про асоціацію України з ЄС, адже саме цей аспект багато в чому і визначив хід подій, які привели до Євромайдану, вплинув на перебіг останнього та, зрештою, на його наслідки.

Відносини між Україною та ЄС були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів – країни, яка головувала того року в ЄС, у своєму листі від імені Європейського Союзу офіційно визнав незалежність України¹.

Зі свого боку українська сторона вперше проголосила свій намір розвивати відносини з ЄС у Постанові Верховної Ради України (ВРУ) від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України». З-поміж іншого в документі зазначено, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації»².

Відповідно до зазначеної мети українська сторона 16 червня 1994 р. підписала, а 10 листопада 1994 р. ВРУ ратифікувала Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (УПС), щоправда, процес

¹ Історія становлення відносин Україна–ЄС. URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es> (дата звернення: 23.09.2019).

² Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» (м. Київ, 2 липня 1993 р. № 3360-XII). Відомості Верховної Ради України (далі – ВВР). 1993. № 37. С. 379.

ратифікації цього документа державами-членами ЄС значно затягнувся й Угода набула чинності лише 1 березня 1998 р. Загалом УПС започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань³.

Згодом стратегічний курс України на європейську інтеграцію був підтверджений та розвинутий у «Стратегії інтеграції України до ЄС», затвердженій Указом Президента України Л. Кучми від 11 червня 1998 р. Було озвучено тезу про те, що «національні інтереси України потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС», та визначено зовнішньополітичні підходи щодо інтеграції України до європейського політичного (зокрема й у сфері зовнішньої політики і політики безпеки), інформаційного, економічного та правового простору⁴. У «Програмі інтеграції України до ЄС», схваленій Указом Президента України від 14 вересня 2000 р., було прописано кроки, які мали би «стати головним інструментом загальної стратегії на шляху наближення України до ЄС за всім спектром співробітництва – політичним, соціальним, фінансовим, економічним, торговельним, науковим, освітнім, культурним»⁵.

Положення щодо підтримки курсу на інтеграцію до ЄС були означені також і в Постанові ВРУ з приводу рекомендацій парламентських слухань про співробітництво України та ЄС, ухваленій 28 листопада 2002 р.⁶

Зрештою, у 2007 р. з метою переведення відносин між Україною та ЄС від формату «партнерства та співробітництва» до «політичної асоціації та економічної інтеграції» сторони розпочали переговори про укладення нової угоди, яка би замінила УПС із врахуванням ухвалених упродовж 1990–2000-х років відповідних національних та міжнародних документів, тим паче, що в 2008 р. завершувався термін дії «Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС» та плану дій «Україна – ЄС»⁷.

22 лютого 2007 р. у залі ВРУ відбулося голосування за проєкт постанови про заяву українського парламенту з приводу підготовки до початку переговорів щодо нової угоди між Україною та ЄС. Як зазначав заступник голови Комітету з питань європейської інтеграції Сергій Шевчук (представник фракції «БЮТ») напередодні прийняття відповідного проєкту, документ, який підтримає парламент,

³ Мартинов А. Договір про партнерство й співробітництво між Україною та Європейським союзом 1994. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 432.

⁴ Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» (м. Київ, 11 червня 1998 р. № 615/98). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98> (дата звернення: 23.09.2019).

⁵ Програма інтеграції України до Європейського Союзу (м. Київ, 14 вересня 2000 р. № 1072/2000). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> (дата звернення: 23.09.2019).

⁶ Відносини Україна-ЄС. URL: <https://ukraineu.-mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/relations> (дата звернення: 23.09.2019).

⁷ Мельниченко Б. Б., Хміль М. М. Інтеграція України до ЄС: історіографія питання. Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (Львів, 31 жовтня 2017 року). Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2017. С. 40–41; Стецюк Н. В. Євроінтеграційні процеси в Україні (конституційно-правові аспекти). Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (Львів, 31 жовтня 2017 року). Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2017. С. 11–12.

має допомогти українській делегації під час переговорів із європейськими колегами щодо підписання нового договору, що розпочинались у березні 2007 р., краще окреслити предмет переговорів, «досягнути тих позитивних рубежів, які потрібно відстоювати для збереження національних інтересів України» та сформуувати консолідовану думку «українських парламентарів щодо того, що в новому договорі повинна бути констатація відкритості ЄС для членства України, як і для будь-якої європейської держави»⁸.

У результаті проєкт постанови підтримало 399 народних депутатів, зокрема фракція «Партія регіонів» (ПР) віддала 177 голосів, «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) – 95, «Наша Україна» – 73, Соціалістична партія України (СПУ) – 29, Комуністична партія України (КПУ) – 21, позафракційні – 4⁹.

У прийнятій заяві згадано, що 22 січня 2007 р. Рада Міністрів ЄС затвердила мандат Європейської Комісії, а 5 лютого 2007 р. Президент України затвердив склад делегації України та директиви для участі у переговорах щодо укладення нового базового договору між Україною та ЄС на заміну Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і їхніми державами-членами від 14 липня 1994 р.¹⁰

Водночас йшлося і про те, що реалізація нового базового договору мала би сприяти всебічному і поступовому наближенню України до ЄС в політико-безпековій, торговельно-економічній, гуманітарній, правовій, галузевих сферах, що відповідало би довгостроковим національним інтересам України та очікуванням українських громадян. Відповідно до цього, ВРУ, «зважаючи на те, що до повноважень парламенту України згідно з Конституцією України належить визначення засад зовнішньої і внутрішньої політики» та «будучи переконаною, що рівноправне співробітництво з Європейським Союзом є взаємовигідним для обох сторін, а також сприятиме поліпшенню міжнародних позицій України та кардинальним перетворенням в усіх сферах українського суспільства, виходячи з необхідності створення нових інституційних засад з метою поглиблення співробітництва України з ЄС, усвідомлюючи, що європейська ідея стає в Україні сутністю суспільної свідомості, беручи на себе зобов'язання забезпечувати адаптацію законодавства України до законодавства ЄС та поглиблювати парламентське співробітництво», закликала ЄС під час переговорів «виходити з того, що майбутній документ мав би повною мірою враховувати прогрес, досягнутий у форматі відносин Україна – ЄС, та, відповідно, визначати перспективи європейського поступу України». Зокрема, йшлося про заклики до:

- констатації відкритості ЄС для членства України, як і для будь-якої європейської держави, що визнає і поважає принципи свободи, демократії,

⁸ Виступ Шевчука С. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 22 лютого 2007. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1391.html> (дата звернення: 28.09.2019).

⁹ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 22 лютого 2007. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1391.html> (дата звернення: 28.09.2019).

¹⁰ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору”» (м. Київ, 22 лютого 2007 р. № 684-V). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-16> (дата звернення: 28.09.2019).

- поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенства права (як це закріплено статтею 49 і частиною першою статті 6 Договору про Європейський Союз), а також здійснення відповідного закріплення цього положення в новому договорі;
- укладення нового договору відповідно до наявної договірної практики ЄС щодо країн Центральної та Східної Європи (нових держав-членів ЄС) і з урахуванням сучасних викликів і реалій розширеної Європи;
 - запровадження етапності визначальних кроків інтеграції України до ЄС у відповідних сферах відносин: політичній, економічній, енергетичній, безпековій, правовій, гуманітарній та інших;
 - наповнення нового договору нормами прямої дії;
 - визначення чітких строків, на які уклали новий договір;
 - сприяння на основі нового договору поступовому динамічному розвитку і поглибленню відносин між Україною та ЄС аж до набуття Україною повноправного членства в ЄС, а у середньостроковій перспективі – отриманню належного доступу до внутрішнього ринку ЄС через щораз більшу економічну інтеграцію України до європейських ринків товарів, послуг, капіталу та робочої сили¹¹.

Саме за цих умов, на думку українських парламентарів, «новий договір між Україною та ЄС мав би стати дієвим і далекоглядним документом, створити вагому “додану вартість” для відносин між Україною та ЄС, а також забезпечити їх трансформацію з формату партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції»¹².

Після такої впевненої підтримки українськими парламентарями цієї заяви видавалось, що євроінтеграційні процеси в Україні стануть інтенсивнішими. Проте, як згодом показав час, цей процес затягнувся на декілька років, ставши не лише зовнішньополітичною справою, але й предметом гострого внутрішньоукраїнського діалогу, зокрема серед політиків, який призвів до суттєвих суспільно-політичних зламів в Україні та геополітичної ситуації в регіоні.

Так, якщо Україна та ЄС розпочали переговорний процес щодо укладення нової угоди ще 5 березня 2007 р., а на 12-му Саміті «Україна–ЄС», який відбувся у вересні 2008 р. в Парижі, було досягнуто компромісного рішення щодо назви нової посиленої угоди як Угоди про асоційоване членство¹³, то офіційно сторони оголосили про його завершення лише у ході 15-го Саміту «Україна–ЄС», що відбувся в Києві 19 грудня 2011 р.¹⁴ 30 березня 2012 р. текст майбутньої Угоди про асоціацію (повна назва – Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та

¹¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору”» (м. Київ, 22 лютого 2007 р. № 684-V). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-16> (дата звернення: 28.09.2019).

¹² Там само.

¹³ Саміти Україна–ЄС: 16 років євроінтеграційних декларацій та тупцювання на місці. URL: <https://tyzhden.ua/News/73314> (дата звернення: 29.09.2019).

¹⁴ 15-й Саміт Україна–ЄС (Київ, 19 грудня 2011). Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/page/open/id/2847> (дата звернення: 29.09.2019).

Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони), включаючи поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі (важливу в контексті вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ) у 2008 р.), парафували глави делегацій на переговорах України та Євросоюзу, чим підтвердили попередні домовленості щодо змісту зони вільної торгівлі (ЗВТ) та взяли на себе зобов'язання завершити правову експертизу тексту, включаючи технічні додатки та протоколи¹⁵. Загалом у період з 2007 до 2012 рр. відбувся 21 раунд переговорів щодо укладення тексту Угоди про асоціацію, а також 18 раундів – щодо розділу Угоди про створення поглибленої та всеохопної ЗВТ¹⁶.

За цей час депутати ВРУ долучились до процесу підготовки до підписання Угоди асоціації прийняттям низки законів та постанов.

1 липня 2010 р. було прийнято Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (підтримали 259 депутатів: фракція ПР – 171, БЮТ – 25, «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ–НС) – 13, КПУ – 27, «Блок Литвина» – 19, позафракційні – 4)¹⁷. У законі зазначено, що засади внутрішньої та зовнішньої політики України ґрунтуються «на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загально визначених принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства»¹⁸. У документі стверджено, що «Україна як європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту територіальної цілісності України», зокрема і щодо «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»¹⁹. Одним із аспектів такої інтеграції була підготовка до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Щоправда, серед українських парламентарів були й прихильники проросійського курсу, які, щонайменше, апелювали до потреби збереження балансу в зовнішній політиці України у відносинах із ЄС, НАТО та Російською Федерацією (РФ).

Різні погляди, зокрема, висловлювали під час парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», що відбулися в сесійному залі ВРУ 11 травня 2011 р. Під час

¹⁵ Україна та Євросоюз парафували угоду про асоціацію. Українська правда. 2012. 30 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/03/30/6961798/> (дата звернення: 29.09.2019).

¹⁶ Угода про асоціацію. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu> (дата звернення: 29.09.2019).

¹⁷ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2010. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/955.html> (дата звернення: 28.09.2019).

¹⁸ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (м. Київ, 1 липня 2010 р. № 2411-VI). ВВР. 2010. № 40. С. 527.

¹⁹ Там само.

відкриття слухань голова Микола Томенко (тодішній заступник Голови ВРУ) зазначив, що тема форуму є надзвичайно актуальною та важливою для обговорення всередині України тактики і стратегії відносин офіційного Києва з Митним союзом Євразійського економічного союзу (МС ЄАЕС, далі – МС) та ЄС, які б відповідали «національним інтересам України, а не настановам передвиборчих програм» і враховували державні та національні інтереси Української держави²⁰.

На думку Вадима Копилова (першого заступника міністра економічного розвитку і торгівлі України), українська сторона цілком могла би працювати над одночасним формуванням ЗВТ з ЄС як важливої складової реалізації майбутньої асоціації України з ЄС та країнами СНД і розвитком відповідних відносин з Митним союзом і над утворенням в майбутньому нових ЗВТ за прикладом ЄС, який станом на 2011 р. мав угоди про вільну торгівлю з 24 державами і водночас митні союзи з трьома державами – Андоррою, Туреччиною, Сан-Марино. Збереження стабільних відносин як із ЄС, так і з МС, на переконання першого заступника міністра, було важливим, адже у 2011 р., за підрахунками міністерства, у зовнішньоторговельному обороті України частка держав ЄС становила близько 25 %, а держав Митного союзу – близько 33 %, тому потрібно було не втратити «з одного боку ... достатньо відкритий ринок держав Митного союзу на умовах зони вільної торгівлі, а з іншого – великий і перспективний ринок держав ЄС, до якого наші виробники мають бажання отримати максимальний доступ і який ще не освоєний»²¹. Відтак у своїй промові В. Копилов констатував необхідність модернізації української економіки та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів «для просування на європейський ринок», «спрощення митного режиму в рамках зони вільної торгівлі з ЄС», «розширення ринків збуту товарів і послуг власного експорту», «наращення імпорту інноваційних техніки і технологій для прискореної модернізації виробництва», оцінював інтеграцію «в європейський політичний, економічний, правовий та гуманітарний простір» як орієнтир «для проведення системних реформ для модернізації країни ... стійкого економічного розвитку нашої держави, основою стратегії реформування всіх основних сфер суспільства та запровадження європейських стандартів з метою підвищення якості життя населення України», а також наголошував на потребі збереження дружніх відносин на російському векторі та з країнами СНД, запевняючи, що і на цьому напрямку партнери «найбільш зацікавлені у розвитку динамічного діалогу з Україною», саме українсько-російське партнерство «є необхідною передумовою для формування стабільного економічного та безпекового середовища в Європі», а «для України нормалізація відносин з Російською Федерацією стала невід'ємною складовою її європейського вибору». Отож, як підсумував В. Копилов, «Україна зберігає та посилює вектор євроінтеграції і водночас розвиває економічні відносини з країнами

²⁰ Виступ головуючого Томенка М. В. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk16/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

²¹ Виступ першого заступника міністра економічного розвитку і торгівлі України Копилова В. А. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk16/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

СНД, зокрема з Російською Федерацією, та іншими країнами світу, які визначаються стратегічними і перспективними партнерами нашої держави»²².

На подібних позиціях перебував Валерій Мунтіян (урядовий уповноважений з питань співробітництва з Російською Федерацією, державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав, Євразійського економічного співтовариства та іншими регіональними об'єднаннями), який стверджував, що «українські національні інтереси є і на Заході, і на Сході», а тому варто було знайти баланс між ЄС та МС, поєднати в концепції української зовнішньої політики конфігурацію відносин із цими обома структурами, унаслідок чого «Україна матиме плюс при зоні вільної торгівлі та поглибленій інтеграції з державами Митного союзу». Водночас В. Мунтіян запевняв, що, ставши членом саме МС, Україна посилила би власні позиції під час переговорів з ЄС²³.

Інший урядовий представник на парламентських слуханнях – Валерій Пятницький (заступник міністра економіки України) – зосередив свою увагу насамперед на євроінтеграційних перспективах Української держави, констатує, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема Угода про вільну торгівлю з ЄС як її частина, – «це серйозна регуляторна реформа», яка сприяє формуванню «стратегії адаптації українського законодавства, інституційних змін, підвищення спроможності урядових структур та бізнесу виконувати умови майбутньої Угоди про вільну торгівлю, а головне – конкурувати з Європейським Союзом на єдиному ринку ... щоб створити економічний простір, де було б забезпечено вільний рух товарів, досить вільний рух послуг, певні свободи руху капіталу і ... певні свободи руху робочої сили в частині, що безпосередньо стосується переважно торгівлі послугами»²⁴. Заступник міністра зазначав також, що існує й низка проблемних аспектів (недостатня лібералізація доступу до ринку сільськогосподарських товарів, як і до ринків фінансових послуг, телекомунікаційних, поштових, деяких видів транспортних послуг)²⁵.

Серед промовців на слуханнях були й представники парламентських фракцій – голови, члени та секретарі низки Комітетів та підкомітетів ВРУ.

Послідовними поборниками євроінтеграційних перспектив України під час слухань виступили члени фракції «НУ-НС». Так, Борис Тарасюк (голова Комітету ВРУ з питань європейської інтеграції) заявив, що єдиним вигідним для України сценарієм є інтеграція з ЄС, одним із перших кроків якої мало би стати підписання Угоди про асоціацію включно з обумовленням створення всеохопної і поглибленої ЗВТ між Україною та ЄС. Однак доповідач вважав недоречними і засадничо неможливими для втілення ідеї щодо комбінування в зовнішній політиці України одночасної інтеграції з ЄС та МС, стверджуючи, що це «дві абсолютно не співмірні, різні за суттю і наслідками категорії». На думку Б. Тарасюка, якщо створення

²² Виступ першого заступника міністра економічного розвитку і торгівлі України Копилова В. А...

²³ Виступ Мунтіяна В. І. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

²⁴ Виступ Пятницького В. Т. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

²⁵ Там само.

ЗВТ передбачало «скасування торговельних бар'єрів між країнами-членами, збереження права на самостійне і незалежне визначення режиму торгівлі за кожною країною-учасницею, збереження митних кордонів між країнами-учасницями», то в разі МС йдеться про значно глибшу інтеграцію, яка би включала встановлення однакових митних ставок на зовнішньому кордоні, проведення спільної зовнішньої торговельної політики та створення наднаціонального органу для її реалізації, а для України – ще й, де-факто, відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та вихід зі СОТ. За таких обставин єдиним варіантом, за якого Україна могла би продовжити співпрацю з МС, на переконання доповідача, було б укладення нового договору про створення зони вільної торгівлі в межах СНД на принципах СОТ, але євроінтеграція мала б залишатись найбільшим пріоритетом для офіційного Києва²⁶.

Схожі тези озвучив ще один представник «НУ-НС» – Арсеній Яценюк (член Комітету ВРУ з питань охорони здоров'я), який вбачав у проблемі вибору інтеграції із ЄС чи із МС контекст цивілізаційного вибору. Доповідач висловив думку, що Україна стояла між двома варіантами: або «бути пострадянською державою з відсталою економікою, із зруйнованою медициною, з убитою освітою, з неймовірною корупцією, державою, яка й надалі претендуватиме на статус держави виключно за рахунок ресурсів», або «боротися і довести, що ми можемо входити до кола країн, які є демократичними, розвиненими, цивілізованими, які демонструють політичний і економічний розвиток. Це, звісно, Європейський Союз ... там не роздають пиріжків, не обіцяють дешевого газу, але це саме ті країни, які довели, що здатні вистояти у періоди криз ... мають найбільший світовий ринок»²⁷. Тому підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС А. Яценюк вважав вкрай важливим завданням, яке би сприяло в політичній складовій успіху демократичних перетворень в Українській державі, а в економічній – побудові конкурентоздатної економіки та покращенню стандартів рівня життя українських громадян на прикладі європейських. Співпрацю ж України із МС доповідач допускав лише у форматі укладення Угоди про вільну торгівлю з державами МС, але не членства України в цій організації²⁸.

«Різними структурами за своєю природою, за політичним, економічним регламентом» назвав, порівнюючи ЗВТ з ЄС та МС, «нунсівець» Микола Катеринчук, який також припускав призупинення євроінтеграції України та її членства в СОТ у разі вступу до МС (і, як наслідок, – зменшення іноземних інвестицій, запровадження антидемпінгового мита до українських експортерів, зростання цін на всі товари) та закликав українське владне та політичне керівництво підтримати європейський шлях як «крок до економічного розвитку, хоч і складного» замість «непрогнозованої економічної політики» МС²⁹.

²⁶ Виступ Тарасюка Б. І. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

²⁷ Виступ Яценюка А. П. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

²⁸ Там само.

²⁹ Виступ Катеринчука М. Д. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL:

Аналогічну думку висловила і Ксенія Ляпіна (заступник голови Комітету ВРУ з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва), яка, порівнюючи сценарії інтеграції України до ЄС чи МС, наголосила, що саме створення ЗВТ, а відтак – підписання та виконання Угоди про асоціацію з ЄС є «шляхом у майбутнє поруч ... і динамічно розвинутими європейськими країнами» на протиположності можливості бути пов'язаними із членами МС, які «мають ті всі родові ознаки, які має й Україна», належачи до пострадянського простору «з усіма відповідними наслідками – корупцією, проблемами інфраструктури тощо»³⁰.

Ірина Геращенко (голова підкомітету Комітету ВРУ з питань європейської інтеграції) також виголосила сподівання, «що політична кон'юнктура ніколи не впливатиме на європейський поступ України», але й допускала створення ЗВТ з іншими сторонами³¹. Ще один член «НУ-НС» – Юрій Кармазін – підтримував інтеграцію України в європейський політичний, економічний і правовий простір з метою набуття членства в ЄС, але тільки на умовах, вигідних для України і в контексті реформування держави, подолання нею корупції та олігархозалежності³².

Схожі позиції висловлювали представники фракції БЮТ. Наприклад, Олег Білорус (голова Комітету ВРУ у закордонних справах) наголосив на необхідності досягти консенсусу серед політичних сил та українського суспільства в питаннях інтеграції України до ЄС та поглиблення співпраці з нашими традиційними економічними партнерами з числа держав-учасниць СНД на двосторонній основі, водночас погоджувався, що вибір між ЄС та МС не обмежується лише економічними показниками, але й визначається вибором «цивілізаційної стратегічної моделі», в основі якої має лежати україноцентричний підхід. О. Білорус підсумував, що «стратегічні інтереси безпеки розвитку України вимагають її форсованої збалансованої інтеграції в ЄС», тоді як МС «як найбільш жорстка і глибока форма інтеграції, на відміну від зони вільної торгівлі з ЄС, прямо суперечить Конституції України, яка забороняє вступ нашої держави до складу наддержавних структур і об'єднань, ... означає утворення єдиної митної території, що не відповідає національним інтересам України і підриває її державний суверенітет ... може стати механізмом ... перетворення СНД на нове державне утворення»³³.

Представниця БЮТ Зоя Шишкіна (член Комітету ВРУ з питань аграрної політики та земельних відносин) зауважила, що в разі вступу України до МС українська сторона мусила б вийти зі складу СОТ та відмовитися від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, як і делегувати частину суверенних

https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³⁰ Виступ Ляпіної К. М. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³¹ Виступ Геращенко І. В. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³² Виступ Кармазіна Ю. А. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³³ Виступ Білоруса О. Г. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

прав наддержавному органу, де відносна більшість голосів належить Російській Федерації, що створило б небезпечний для української державності прецедент. З іншого боку, на переконання доповідачки, створення ЗВТ з ЄС було б «найкращим способом реалізації національних інтересів України, побудови економічно розвинутої, демократичної держави»³⁴.

На таких самих позиціях перебував Петро Гасюк (голова підкомітету Комітету ВРУ з питань європейської інтеграції), який зазначив, що вступ України до МС загрожує їй обмеженням державного суверенітету, втратою переваг як транзитної держави, переглядом своїх зобов'язань перед СОТ, тоді як створення ЗВТ між Україною і ЄС не містить подібних загроз. Тому голова підкомітету вважав потрібним «якнайшвидше довести до логічного завершення переговори про створення зони вільної торгівлі Україна–ЄС», хоча доповідач підтримав і думку щодо «розширення співробітництва в рамках двосторонніх угод про вільну торгівлю з державами – членами Митного союзу, які функціонують згідно з нормативними актами Митного союзу»³⁵.

Водночас Олег Ляшко, який у 2011 р. перебував у фракції БЮТ, закликав обережно ставитись до однозначних оцінок чи то інтеграції України з ЄС, а чи до вступу в МС, уважно враховувати всі можливі здобутки та втрати від обох потенційних інтеграційних варіантів, розробити таку конфігурацію відносин з іноземними державами, щоб створення ЗВТ з ЄС «підвищило конкурентоспроможність українських товарів за рахунок впровадження нових стандартів та системи технічного регулювання» і водночас не втратити «якнайтісніших взаємовигідних, партнерських відносин з Російською Федерацією, Білоруссю та Казахстаном»³⁶.

Подібну думку висловив і представник «Блоку Литвина» на парламентських слуханнях Сергій Гриневецький (перший заступник голови Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони), який закликав українську владу детально вивчити всі «за» і «проти» приєднання України до європейського простору чи до МС, врахувати, наскільки українська сторона за своїми внутрішніми показниками (ефективністю державного апарату, прозорістю економічної та податкової системи, справедливістю судів тощо) готова до тої чи тої форми інтеграції³⁷.

Тим часом члени фракції ПР здебільшого виголошували тези, суголосні із загальною позицією представників уряду щодо потреби балансування між співпрацею з ЄС та МС. Наприклад, Леонід Кожара (заступник голови Комітету ВРУ у закордонних справах), висловлюючи позицію ПР, стверджував, що українській стороні треба «знайти вдалу формулу поєднання участі України в різних інтеграційних

³⁴ Виступ Шишкіної З. Л. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³⁵ Виступ Гасюка П. П. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³⁶ Виступ Ляшка О. В. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³⁷ Виступ Гриневецького С. Р. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

процесах з максимальною вигодою для нашої економіки», адже, мовляв, «жодна країна світу сьогодні не в змозі існувати поза світовими та регіональними інтеграційними процесами». Хоча доповідач і зазначав, що позицією ПР, як і президента України Віктора Януковича та тодішнього українського уряду на чолі з Миколою Азаровим було визнання європейської інтеграції України «ключовим напрямом зовнішньої політики нашої держави», а пріоритетним завданням – «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі», водночас наголошував і на потребі «визначення ... моделі співпраці з Митним союзом на цілком добровільній основі, виходячи з власних економічних, суто прагматичних інтересів», запевняв, що «серйозною політичною помилкою було б стверджувати, що економічна інтеграція з Європейським Союзом апіорі суперечить будь-яким формам участі України в інтеграційних процесах з іншими країнами світу, у тому числі з Росією та іншими державами пострадянського простору»³⁸.

Подібні думки висловлював і «регіонал» Анатолій Кінах (голова підкомітету Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони), який зауважував, що разом із «незворотним характером курсу євроінтеграції України» варто враховувати і той факт, що, мовляв, близько 32 % ВВП України формує експорт до РФ та інших країн не з ЄС (ЄС – 30 %), а відтак – треба врівноважити українську зовнішню політику, «захищаючи інтереси України по всьому периметру» та «робити все, щоб Україна як держава формувала сучасну конкурентоспроможну економіку і вміла захищати свої національні інтереси незалежно від напрямку»³⁹.

Радикальніші, проросійські позиції озвучили представники ПР Валентин Ландик (голова підкомітету Комітету ВРУ з питань економічної політики) та Валерій Коновалюк (голова підкомітету Комітету ВРУ з питань охорони здоров'я), які виступили з переконанням, що у виборі між зоною вільної торгівлі України з ЄС і загалом підписанням Угоди про асоціацію між згаданими сторонами та вступом Української держави до МС економічно вигіднішим видається другий варіант, адже, мовляв, українська продукція на європейському ринку була б неконкурентоздатною та й, за винятком залізної руди та твердих сортів пшениці, – непотрібною, у той час як держави-учасниці МС (РФ, Білорусь та Казахстан) були значно ближчими технологічно, науково-технічно та економічно, зрештою, – історично в контексті інтеграції, а отже – і кращими союзниками у справі економічної інтеграції задля забезпечення повноцінної модернізації економіки та підвищення рівня життя громадян⁴⁰.

³⁸ Виступ Кожари Л. О. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

³⁹ Виступ Кінаха А. К. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

⁴⁰ Виступ Коновалюка В. І. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019); Виступ Ландика В. І. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

Ще гостріше на перспективи євроінтеграції України до ЄС відреагували в КПУ. Зокрема, комуніст Ігор Алексєєв (секретар Комітету ВРУ у закордонних справах) закликав відмовитися від можливого приєднання до зони вільної торгівлі з ЄС, яке, мовляв, загрожуватиме українській стороні «дестабілізацією фінансового сектора, боргами і банкрутством українських виробників, підприємців та громадян», «відмовою від захисту національного товаровиробника» та «здачею внутрішнього ринку і консервацією на довгі роки України як сировинного придатку Європи з карликовою, напівколоніальною економікою». Водночас участь України в МС, на думку доповідача, мала б дати «можливість Україні гарантувати довгострокову енергетичну безпеку та знизити ціни на базові енергоресурси ... прискорити темп зростання ВВП» та «зберегти свої позиції виробника продукції з високою доданою вартістю, що забезпечить високооплачувані робочі місця, замовлення на кваліфіковану робочу силу, а відповідно – розвиток вітчизняної освіти і науки»⁴¹.

За результатами дискусії було прийнято рекомендації, схвалені Постановою ВРУ «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про стан і перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом”» від 19 травня 2011 р. (проголосували «за» 289 народних депутатів України: фракція ПР – 172, БЮТ – 40, «НУ-НС» – 30, КПУ – 0, «Реформи заради майбутнього» – 20, «Блок Литвина» – 20, позафракційні – 7)⁴².

У документі компромісно було констатовано, що «найбільші потенційні вигоди нашої державі принесе поєднання проведення послідовних переговорів з ЄС щодо укладення угоди про асоціацію, включаючи зону вільної торгівлі, на максимальних вигідних для України умовах з одночасною активізацією економічних відносин з країнами СНД, у тому числі Митним союзом, відповідно до принципів і на умовах СОТ»⁴³. Отже, поряд із курсом України на євроінтеграцію передбачали і курс на співпрацю з МС, щоправда, не у форматі потенційного вступу до організації, а лише на рівні співпраці з урахуванням членства України в СОТ.

Для реалізації такої політики згідно із постановою було необхідним «досягнення консенсусу насамперед у рамках виконавчої гілки влади, а також усіх політичних сил і українського суспільства у питаннях подальшої інтеграції України до Європейського Союзу та поглиблення співпраці з нашими традиційними економічними партнерами з числа держав – учасниць СНД на двосторонній та багатосторонній основі», а стратегічною метою мало стати «формування демократичної і конкурентної моделі політичного та економічного розвитку держави

⁴¹ Виступ Алексєєва І. В. Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом», 11 травня 2011 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl1105111.htm (дата звернення: 30.09.2019).

⁴² Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про стан і перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом”» (м. Київ, 19 травня 2011 р. № 3400-VI). URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3400-17> (дата звернення: 28.09.2019); Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 19 травня 2011. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1143.html> (дата звернення: 28.09.2019).

⁴³ Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про стан і перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом”» (м. Київ, 19 травня 2011 р. № 3400-VI). URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3400-17> (дата звернення: 28.09.2019).

та суспільства, забезпечення гарантій основоположних прав і свобод людини і громадянина, запровадження відкритої інноваційної економіки, розвиток високотехнологічного виробництва та сучасного менеджменту». Водночас потрібно було керуватись виключно українськими національними інтересами, забезпечувати такі умови економічного співробітництва, «які дадуть змогу повною мірою скористатися перевагами та мінімізувати ризики інтеграції до Європейського Союзу та співпраці з державами Митного союзу», відпрацьовувати «програми адаптації ризикових галузей економіки України до діяльності у новому глобальному конкурентному середовищі», забезпечувати дієвий захист «високотехнологічних галузей вітчизняної економіки», запроваджувати «в разі необхідності перехідні періоди для окремих галузей»⁴⁴. У зв'язку з цим Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради, відповідні державні адміністрації, громадські організації отримали рекомендації «у межах своїх повноважень неухильно спрямовувати свою діяльність на розвиток інтеграційних процесів до ЄС та співробітництва з країнами СНД»⁴⁵.

У контексті подальших переговорів офіційного Києва з ЄС (напередодні парафування майбутньої Угоди про асоціацію главами переговорних команд України та ЄС) з'явилась і Постанова про Заяву ВРУ: «Про укладення Угоди про асоціацію, включно з поглибленою та всеохоплюючою зоною вільної торгівлі, між Україною та Європейським Союзом» від 20 березня 2012 р.

Ухвалення постанови відбувалося на тлі дедалі чіткішого окреслення з боку української сторони європейського шляху (навіть на рівні Президента України В. Януковича, уряду на чолі із М. Азаровим та членів провладної ПР, які досі почасти виголошували проросійську риторіку). Водночас можливість участі у МС поступово відходила «на другий план» і зводилась до бажання офіційного Києва бути хіба що стороною-«спостерігачем» на зустрічах держав-учасниць МС. З іншого боку, арешт лідерів політичної опозиції Ю. Тимошенко та Ю. Луценка викликав занепокоєння в європейських партнерів, які розглядали їхнє ув'язнення здебільшого в контексті загроз для української демократії та розвитку правової держави і звинувачення на адресу української влади з боку відповідних політичних сил у політичних переслідуваннях. Цим і пояснюються відповідні позиції українських політичних сил, які звучали в стінах ВРУ під час обговорення проекту згаданої Постанови.

Так, представник «регіоналів» Леонід Кожара наголосив на незмінній позиції Української держави щодо європейської інтеграції, головним сенсом для України вважав «досягнення європейських стандартів в усіх сферах суспільного життя» шляхом укладення та реалізації Угоди про асоціацію з ЄС включно з Угодою про поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі. Доповідач закликав і українську владу, і ЄС «продемонструвати політичну волю і забезпечити якнайшвидше підписання

⁴⁴ Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань...

⁴⁵ Там само.

Угоди про асоціацію, її ратифікацію країнами-членами, а також забезпечити початок виконання угоди навіть до набуття нею чинності»⁴⁶.

Олег Зарубінський із фракції «Блок Литвина» акцентував на тому, що євроінтеграційні прагнення України були предметом «загальногромадянського і загальносуспільного консенсусу» всередині української громадськості, і висловив побажання, аби «весь український парламент підтвердив намагання бути в Європі не тільки географічно, але й економічно, політично ... цивілізаційно»⁴⁷.

Своєю чергою, Андрій Шкіль із БЮТ скептично оцінював інтенсивний «рух української влади до євроінтеграції», іронічно зазначив, що «українське політичне представництво ... зробило кілька безпрецедентних кроків у бік “демократії” ... заарештувало без суда і фактично із комічним слідством, із комічним судом лідера опозиції [Ю. Тимошенко – П. А] кинули за ґрати», чим майже заблокували процес укладання угоди про асоціацію, зокрема створення ЗВТ⁴⁸.

Подібно стверджував Петро Жебрівський із «НУ-НС», який звинувачував тодішнє українське керівництво у нещирості намірів щодо підтримки європейського курсу України, адже поряд із відповідними «голосливими заявами» на зовнішній арені щодо необхідності активної співпраці з ЄС та прискоренням темпів євроінтеграції всередині України регулярно порушувались права людини та громадянина, що не свідчило про належність Української держави до «європейської демократичної сім'ї»⁴⁹.

Утім, попри різні думки в залі ВРУ, текст Постанови підтримала парламентська більшість (голоси «за» віддало 267 народних депутатів). У документі ВРУ звернулася до ЄС із закликом продемонструвати політичну волю і парафувати Угоду про асоціацію, а згодом – підписати її та сприяти ратифікації, із проханням погодитися відповідно до статті 218 Договору про функціонування Європейського Союзу на виконання окремих частин Угоди ще до набуття чинності (не після її ратифікації всіма країнами ЄС, а одразу після підписання) та зацентрувала увагу на необхідності забезпечення синхронного подання всіх документів, необхідних для процесу ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, включаючи ЗВТ, як до ВРУ, так і до Європейського парламенту, а також до всіх національних парламентів. Водночас у Постанові містилися рекомендації для виконавчої влади України щодо здійснення відповідних внутрішніх процедур для підготовки до підписання та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС⁵⁰.

⁴⁶ Виступ Кожари Л. О. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 березня 2012. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1257.html> (дата звернення: 30.09.2019).

⁴⁷ Виступ Зарубінського О. О. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 березня 2012. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1257.html> (дата звернення: 30.09.2019).

⁴⁸ Виступ Шкіля А. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 березня 2012. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1257.html> (дата звернення: 30.09.2019).

⁴⁹ Виступ Жебрівського П. І. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 березня 2012. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1257.html> (дата звернення: 30.09.2019).

⁵⁰ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 березня 2012. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1257.html> (дата звернення: 30.09.2019).

Євроінтеграційна риторика української влади, як і більшості народних депутатів України, зберігалась і надалі впродовж 2012–2013 рр. Її не переривало ані підписання ще 18 жовтня 2011 р. Договору про ЗВТ СНД (вступив у дію 20 вересня 2012 р. щодо відносин між Білоруссю, РФ та Україною – першими країнами, які його ратифікували)⁵¹, ані підписання Меморандуму про поглиблення взаємодії України з Євразійською економічною комісією МС, який передбачав участь українського представника у відкритих засіданнях комісії⁵². На переконання представників тодішнього офіційного Києва, зокрема керівника Головного управління з питань міжнародних відносин адміністрації президента Андрія Гончарука, такі заходи не змінили курсу України на євроінтеграцію, а були лише продовженням політики «співробітництва з ЄС і з інтеграційними об'єднаннями на терені колишнього Радянського Союзу в рамках СНД чи в рамках нових утворень», яку започаткували ще у 2000 р. і яка не заперечувала української інтеграції з ЄС⁵³. Тим паче, що на 16-му Саміті «Україна – ЄС», що відбувся в Брюсселі 25 лютого 2013 р., де українську делегацію представляв Президент України Віктор Янукович, сторони підтвердили свою відданість підписанню вже парафованої Угоди про асоціацію з ЄС, включаючи поглиблену та всеохопну ЗВТ, та підтвердили свою взаємодію щодо політичної асоціації та економічної інтеграції України з ЄС⁵⁴.

Щобільше, вже 18 вересня 2013 р. Кабінет Міністрів України одноголосно схвалив проєкт Угоди про асоціацію з ЄС⁵⁵. Подію зустріли позитивно і в стінах ВРУ, де проти неї виступили хіба що представники КПУ та частина послідовно проросійських «регіоналів», які не погоджувалися з «активним європоривом» партійного керівництва. Наприклад, напередодні згаданого рішення уряду лідер комуністів Петро Симоненко під час свого виступу з парламентської трибуни заявив, що «влада разом з так званою “опозицією” цинічно нехтує невід’ємним правом народу самостійно визначати, з ким обирати своє майбутнє: з Європейським чи Митним союзом», а вибір Україною курсу на співпрацю з ЄС пояснював об'єднанням «олігархів з влади і опозиції та націоналістів у ... євроінтеграційному угарі» та бажанням Європи, яка, «поставивши Україну на коліна», примусила останню «відкрити свій економічний простір для реалізації європейської продукції», натомість, мовляв, не відкриваючи європейського ринку для українських товарів, не допомагаючи осучаснювати технології промислового виробництва та не надаючи перспектив запровадження безвізового режиму з ЄС для українських громадян⁵⁶. А «нардеп-регіонал» Іван

⁵¹ Договір про зону вільної торгівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25 (дата звернення: 07.10.2019); Мостова І.; Чугасв О. Договір про зону вільної торгівлі в рамках СНД: наслідки для України. Інвестиції: практика та досвід (Миколаїв). 2013. № 7. С. 65–68.

⁵² Азаров підписав меморандум з союзом Путіна. Українська правда. 2013. 31 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/05/31/6991157/> (дата звернення: 07.10.2019).

⁵³ У Януковича кажуть, що Україна не зрадила євроінтеграції з МС. Українська правда, 2013. 31 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/05/31/6991174/> (дата звернення: 07.10.2019).

⁵⁴ Саміт Україна – ЄС Брюссель, 25 лютого 2013 року. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3519> (дата звернення: 07.10.2019).

⁵⁵ Кабмін схвалив проєкт угоди з Євросоюзом. OstanniPodii.com. 2013. 18 вересня. URL: https://ostannipodii.com/a/201309/kabmin_shvaliv_proekt_ugodi_z_evrosoyuzom-100001411/ (дата звернення: 07.10.2019).

⁵⁶ Виступ Симоненка П. М. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 17 вересня 2013. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5055.html> (дата звернення:

Бушко – представник проросійського крила фракції – висловлював навіть побоювання, що через захоплення керівництвом ПР «європейським шляхом» незабаром мали би початись виключення з партійної фракції тих депутатів, які виступали проти підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС⁵⁷.

Утім, більшість парламентарів підтримала дії Кабміну (хоча партійні лідери ПР, зокрема Сергій Тігіпко, визнавали й одночасну важливість покращення механізму співпраці з країнами МС та загалом СНД, що заперечували лідери опозиційних фракцій ВО «Батьківщина», «УДАР» та ВО «Свобода», які виступали лише за європейський курс України, вважаючи МС геополітичним проєктом, інспірованим РФ з реваншистською метою). Тому були всі підстави вважати, що документ буде урочисто підписано на Вільнюському саміті Східного партнерства 28–29 листопада 2013 р.

Проте 21 листопада 2013 р. прем'єр-міністр України М. Азаров несподівано підписав розпорядження, яким «з метою вжиття заходів щодо забезпечення національної безпеки України, більш детального вивчення та опрацювання комплексу заходів, які необхідно здійснити для відновлення втрачених обсягів виробництва та напрямів торговельно-економічних відносин з РФ та іншими державами-членами СНД, формування належного рівня внутрішнього ринку, який забезпечував би паритетні відносини між Україною та державами-членами ЄС» призупинив процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію. Міністерство закордонних справ, Міністерство економічного розвитку і торгівлі та Міністерство промислової політики отримали доручення провести відповідні переговори з ЄС, з країнами МС та державами-членами СНД, а Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство промислової політики, Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, Міністерство інфраструктури – «вжити заходів щодо внесення до державних цільових, галузевих та регіональних програм змін, спрямованих на розвиток торгівлі, виробничої кооперації та обмін технологіями з державами-членами СНД з метою збереження робочих місць та вирішення інших соціальних питань на основі підвищення економічної стійкості держави»⁵⁸.

Поява такого рішення збурила все українське суспільство, викликавши гостру дискусію і всередині ВРУ. Вже 21 листопада 2013 р. один із лідерів фракції ВО «Батьківщина» – А. Яценюк – заявив: «якщо Віктор Янукович відмовляється підписувати Угоду про асоціацію, це не просто державна зрада, це – підстава для імпічменту Президента», а щодо дій прем'єр-міністра М. Азарова зауважив, що «це пряма підстава відставки всього складу Кабінету Міністрів України»⁵⁹.

07.10.2019).

⁵⁷ Регіонал побоюється, що з фракції виключатимуть противників асоціації з ЄС. 24 канал. URL: https://24tv.ua/regional_poboyuyetsya_shho_z_fraktsiyi_viklyuchatimut_protivnikiv_asotsiatsiyi_z_ues_n377305 (дата звернення: 07.10.2019).

⁵⁸ Розпорядження Кабінету міністрів України «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони» (м. Київ, 21 листопада 2013 р. № 905-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80> (дата звернення: 06.10.2019).

⁵⁹ Виступ Яценюка А. П. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. 21 листопада 2013. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5119.html> (дата звернення: 07.10.2019).

«Державним злочином» назвав рішення М. Азарова представник фракції «УДАР» Віталій Ковальчук⁶⁰. А «свободівець» Олексій Кайда оцінив події 21 листопада в Кабміні як «державну зраду» та вимагав відставки прем'єр-міністра М. Азарова «за те, що Україну ведуть в “таежний союз”, за те, що Україна на порозі дефолту, за те, що в Україні порушуються всі соціальні закони»⁶¹.

«Градус дискусії» в парламенті піднявся наступного дня, 22 листопада, коли до парламенту прибув для години запитань до уряду весь склад Кабінету Міністрів України на чолі з прем'єр-міністром. Після доповіді М. Азарова, у якій він обгрунтував відтермінування підписання Угоди економічною доцільністю та бажанням запобігти «значним соціально-економічним потрясінням», які би, мовляв, настали внаслідок закриття для України ринків МС через створення ЗВТ із ЄС, потребою провести переговори у тристоронньому форматі між Україною, Росією та ЄС, аби «зняти протиріччя і продовжити просуватися певним стратегічним шляхом без катастрофічних втрат», у залі ВРУ з боку народних депутатів від опозиції розпочалося скандування «Ганьба!», і спікер Володимир Рибак був змушений закрити засідання⁶².

Протистояння перейшло і на вулиці: ще ввечері 21 листопада 2013 р. на київському Майдані Незалежності та по всій Україні розпочались акції протестів (Євромайдан, або Революція Гідності), які особливо активізувались після силового розгону силами спецпідрозділів «Беркуту» мирного протесту в Києві в ніч на 30 листопада. Це спровокувало новий виток конфлікту суспільства та влади, який переріс у багатотисячні мітинги і тривав у такому форматі то зі спадами, то з активізацією руху аж до 22 лютого, пройшовши складний шлях: перманентні вимоги парламентської опозиції щодо відставки уряду М. Азарова та імпідменту президента В. Януковича; повернення курсу України на євроінтеграцію та відновлення дії Конституції 2004 р.; голосування більшістю ВРУ за «диктаторські» закони від 16 січня 2014 р.; вбивства спецпризначенцями мирних протестувальників в Києві та поява Небесної сотні; втеча В. Януковича та його оточення, як і загалом більшості політичного керівництва, за межі Української держави та перемога Революції Гідності⁶³.

Із успіхом Євромайдану змінилась і конфігурація у ВРУ, де знову більшість мала проєвропейські погляди. Щоправда, владною більшістю відтепер стала дотеперішня парламентська опозиція у складі ВО «Батьківщина», «УДАР» та ВО «Свобода». Новоспечена ВРУ 22 лютого обрала Головою ВРУ Олександра Турчинова, який із 23 лютого ще й став в.о. Президента України, а 27 лютого сформувала уряд на чолі з А. Яценюком⁶⁴.

⁶⁰ Виступ Ковальчука В. А. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 21 листопада 2013. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5119.html> (дата звернення: 07.10.2019).

⁶¹ Виступ Кайди О. П. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 21 листопада 2013. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5119.html> (дата звернення: 07.10.2019).

⁶² Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. 21 листопада 2013. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5119.html> (дата звернення: 07.10.2019).

⁶³ Детальніше див.: Шор М. Українська ніч: історія революції зблизка. Київ: Дух і Літера, 2018. 260 с.

⁶⁴ Кривошеїн В. Вплив «Революції Гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава

13 березня 2014 р. ВРУ підтримала Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі». У документі зазначено, що ВРУ, «підтверджуючи незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в Європейському Союзі, реалізуючи євроінтеграційні прагнення народу України, що були підтверджені масовим мирним протестом, який розпочався у листопаді 2013 року у відповідь на відмову від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом на Вільнюському саміті Східного Партнерства, керуючись вимогами українського законодавства щодо пріоритетності інтеграції України в європейській політичній, економічній, правовий простір, підкреслюючи, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з країнами Європейського Союзу, має право подати заявку на набуття членства у Європейському Союзі ... наголошуючи, що демократія, верховенство права, неухильне дотримання прав людини та забезпечення її основоположних свобод є головними принципами внутрішньої політики України, на утвердження та розвиток яких має спрямовуватися діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування», звернулася до в. о. Президента України із рекомендацією: «закликати Європейський Союз невідкладно застосувати усі наявні важелі впливу щодо Російської Федерації у зв'язку з її діями, спрямованими проти миру, суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України» та «уповноважити Прем'єр-міністра України якнайшвидше укласти від імені України Угоду про асоціацію ... після узгодження відповідних часових рамок». Водночас Кабінету Міністрів України рекомендували: «Вжити заходів, необхідних для укладення та виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і його державами-членами, з іншої сторони ... визначитися щодо технічних та правових аспектів укладення Угоди про асоціацію ... вжити заходів щодо завершення виконання I (законодавчого) етапу Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України ... активізувати переговори з Європейським Союзом щодо збільшення обсягів секторальної бюджетної підтримки, що надається Україні ... Звернутися до Європейського Союзу, міжнародних фінансових організацій та інших країн-донорів з проханням якнайшвидшого скликання міжнародної донорської конференції з метою залучення коштів на цілі впровадження реформ в Україні згідно із Угодою про асоціацію ... забезпечити взаємодію з інституціями Європейського Союзу та його держав-членів щодо сприяння і повернення в Україну коштів, отриманих незаконним шляхом ... продовжити переговори з Європейським Союзом та його державами-членами, а також третіми країнами з метою диверсифікації джерел та шляхів постачання енергоносіїв до України, у тому числі з використанням можливостей постачання газу з країн Центральної Європи через ГТС України в реверсному режимі ... забезпечити якнайшвидше укладення Угоди між Україною та Європейським Союзом про Спільний авіаційний простір ... вжити заходів,

необхідних для посилення регіонального та прикордонного співробітництва між Україною та Європейським Союзом»⁶⁵.

Справа завершилась не лише декларацією добрих намірів, але й реальним результатом: уже 21 березня 2014 р. було підписано політичну частину Угоди про асоціацію, яку спікер ВРУ О. Турчинов назвав «стратегічним рішенням» для України і навіть экс-«регіонал» А. Кінах, який після Революції Гідності увійшов до складу депутатської групи «Економічний розвиток», оцінив підписання документа як «точку неповернення у контексті незворотного розвитку України як сучасної європейської держави з сучасними стандартами економіки, якості життя громадян, верховенства права»⁶⁶. До політичної частини Угоди увійшли преамбула, розділи I (загальні принципи), II (політичний діалог, реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої і внутрішньої політики) і VII (інституційні, загальні та прикінцеві положення)⁶⁷.

Економічну ж частину Угоди (включала Розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством») 27 червня 2014 р. на засіданні Ради ЄС підписали новообраний Президент України Петро Порошенко та керівництво ЄС і глави держав та урядів 28 держав-членів ЄС⁶⁸.

Цю подію у стінах українського парламенту зустріли з ентузіазмом та сприйняли як вагомий мотиваційний фактор для подальшого реформування Української держави. Наприклад, В. Ковальчук із фракції «УДАР» дав позитивну оцінку підписанню економічної частини Угоди про асоціацію з ЄС і зауважив, що з цього моменту Україна отримала наступне завдання від європейських партнерів щодо «реформи законодавства для забезпечення європейської інтеграції України» та необхідності налагодження ефективної співпраці уряду та парламенту⁶⁹.

Представник групи «Економічний розвиток» А. Кінах також привітав підписання документа, однак наголосив на потребі захисту внутрішнього українського ринку на тлі майбутнього вступу в дію положень Угоди та запевнив, що остання

⁶⁵ Постанова Верховної Ради України «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 16. С. 584.

⁶⁶ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. 20 березня. 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5207.html> (дата звернення: 08.10.2019); Україна і ЄС підписали політичну частину угоди про асоціацію. Dw.com. URL: <https://www.dw.com/uk/ukraina-i-es-pidpisali-politichnu-chastynu-ugodi-pro-asociaciu/a-17511934> (дата звернення: 08.10.2019).

⁶⁷ Київ і Брюссель пішли на зближення. Економічний блок питань планують узгодити вже після виборів. Корреспондент.net. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3322686-kroknazakhid-scho-oznachaie-pidpysannia-politychnoi-chastyny-asotsiatsii-z-yes> (дата звернення: 08.10.2019).

⁶⁸ Угода про асоціацію. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciu> (дата звернення: 08.10.2019).

⁶⁹ Виступ Ковальчука В. А. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5647.html> (дата звернення: 08.10.2019).

не була сама собою «чудом», проте хорошим «шансом та домашнім завданням ... формувати на українській землі сучасні європейські стандарти»⁷⁰.

Григорій Немиря із фракції «Батьківщина» назвав акт підписання Угоди «кроком до закріплення історичного вибору України як європейської країни» та закликав ВРУ якомога швидше ратифікувати документ, аби не відставати від аналогічних процесів у Грузії та Молдові, які підписали Угоду 27 червня 2014 р., коли Україна підписала її економічну частину, а також у контексті російської агресії проти України чітко окреслити свою європейську стратегію, таким способом даючи «найкращу відповідь на неспровоковану агресію на сході України та анексію Криму, ... яку може дати незалежна, суверенна, європейська держава Україна»⁷¹. Із пропозицією якнайшвидшої ратифікації Угоди виступив інший представник «Батьківщини» – Микола Княжицький, який також закликав схвалити Угоду в парламенті, як це мали зробити в найближчі тижні парламенти Грузії та Молдови (ї зробили впродовж липня 2014 р.: 2 липня – Республіка Молдова, 18 липня – Грузія)⁷². Ще один член «Батьківщини» – Сергій Соболев – назвав Угоду «адекватною відповіддю сепаратистам, терористам і Путіну», які розіграли «військову карту» на Сході України⁷³.

Зрештою, зі спільною заявою від фракцій «Батьківщина» та «Свобода» виступив Б. Тарасюк, який зазначив, що фракції «стурбовані тим, що затягується процедура подання на ратифікацію Угоди про асоціацію ... яка перебуває в підвішеному стані», вбачаючи в цьому загрозу тиску на офіційний Київ з боку РФ. Адже «саме з Угодою про асоціацію пов'язані драматичні події в нашій державі, саме через рішення уряду Януковича–Азарова про припинення підписання Угоди про асоціацію відбулася Революція гідності, яка тривала більше трьох місяців ... і за це заплатили своїм життям 106 українських громадян». Фракції звернулися до Президента України П. Порошенка з вимогою негайної передачі документів щодо ратифікації Угоди про асоціацію до парламенту⁷⁴.

Натомість комуністи на чолі із П. Симоненком негативно оцінили перспективи реалізації Угоди про асоціацію, вважаючи «катастрофічними ... євроінтеграційні реформи», які, мовляв, «обрушили економіку держави ... призвели до втрати стратегічних ринків, не отримавши натомість ні європейських, ні американських ... до руйнування та зупинки сотень підприємств у Донецькій та Луганській областях» та ввели Україну в «кредитну кабалу», проте чомусь не згадували про війну на Донбасі, спричинену РФ⁷⁵.

⁷⁰ Виступ Кінаха А. К. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5647.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷¹ Виступ Немирі Г. М. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5647.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷² Виступ Княжицького М. Л. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5647.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷³ Виступ Соболева С. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 24 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5669.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷⁴ Виступ Тарасюка Б. І. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 1 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5647.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷⁵ Виступ Симоненка П. М. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 22 липня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5661.html> (дата звернення: 08.10.2019).

Угоду про асоціацію із ЄС таки було ратифіковано в залі ВРУ, хоч і дещо пізніше – 16 вересня 2014 р., синхронно із Європейським Парламентом. У засіданні, окрім народних депутатів України, взяли участь Президент України, Прем'єр-міністр України, члени уряду.

Розпочавши розгляд питання ратифікації документа, голова ВРУ О. Турчинов виголосив сподівання, що український парламент «як єдиний орган законодавчої влади, що втілює волю своїх виборців, переважною більшістю голосів ... одночасно з Європейським Парламентом ... ратифікує цю історичну угоду», продемонструвавши, що «Україна як європейська держава, що поділяє спільні цінності демократії та верховенства права, підкреслює свій суверенний вибір на користь майбутнього членства в Європейському Союзі»⁷⁶.

Міністр зовнішніх справ Павло Клімкін, зі свого боку представляючи законопроект про ратифікацію, заявив: «Угода є моделлю реформ, які потрібні Україні і здійснення яких буде разом з Європейським Союзом. Це будуть реформи за європейським змістом, за європейською ментальністю і за європейською моделлю, у світлі принесених за Угоду жертв це більше ніж текст – це життєвий план для всіх поколінь українців, які вірять в цю державу і які вірять в майбутнє України як члена Європейського Союзу ... пострадянський простір залишився позаду, він частина нашого минулого, а Європа – це наше майбутнє. Майбутнє цінностей, за які ми готові боротися, суспільство рівних можливостей, справедлива політична та правова система і спрямована в майбутнє економіка»⁷⁷.

Г. Немиря (голова Комітету ВРУ з питань європейської інтеграції) разом із запевненням у тому, що Угода про асоціацію є «цивілізаційним вибором України», зауважив, що до цього вибору варто ставитися відповідально, «враховуючи ситуацію, в якій перебуває Україна, проти якої ведеться війна» та не дозволяти «іншій країні, зокрема Росії, мати право вето на наш цивілізаційний вибір»⁷⁸.

Взяли участь в обговоренні й члени парламентських фракцій та депутатських груп.

Так, лідер «Свободи» О. Тягнибок наголосив, що «український парламент наблизився до ухвалення історичного рішення, яке формалізує цивілізаційний європейський вибір українського народу та визначає вектор розвитку України на майбутнє десятиліття. Це воля українського народу, підтверджена Революцією гідності, героїзмом Небесної сотні та наших військовиків-героїв, які протистоять московській агресії на Донбасі ... це важливий крок до остаточного звільнення України з економічних та політичних пут Москви, до знищення корупції та ефективного державного управління, до ліквідації монополій та конкурентної економіки, конкурентоздатності українських виробників, до модернізації усіх сфер життя держави і суспільства, до підвищення якості життя українців до європейських

⁷⁶ Виступ Турчинова О. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 08.10.2019).

⁷⁷ Виступ Клімкіна П. А. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁷⁸ Виступ Немирі Г. М. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

стандартів, до безвізового режиму для українців у подорожах у країни ЄС. Запровадження цієї угоди вже в короткій перспективі сприятиме притоку прямих іноземних інвестицій в українську економіку, передбачає адаптацію Україною європейського регуляторного законодавства в різних галузях економіки та суспільних відносин»⁷⁹.

Такої ж думки дотримувалась Ірина Геращенко із фракції «УДАР», яка наголосила, що ВРУ «випала велика честь і історична місія ратифікувати Угоду про асоціацію ... яка далася надзвичайно важкою ціною, коли Україну тягли в абсолютно інший бік». Водночас вона закликала парламент «прийняти національний план імплементації цієї Угоди»⁸⁰.

А. Кінах із депутатської групи «Економічний розвиток» оцінив ратифікацію Угоди як «наповнення суверенітету ... незалежності України реальним змістом: зміцненням європейських міжнародних стандартів на українській землі, верховенства права, якості життя громадян, рівноправної конкуренції, свободи слова» і як «українське домашнє завдання ... спрямоване на те, щоб Україна незворотно розвивалася як потужна конкурентоздатна європейська держава, яка спроможна сучасними методами по всьому периметру, спираючись на підтримку своїх міжнародних партнерів, захищати свої національні, економічні і політичні інтереси»⁸¹.

Екс-«регіонал» Михайло Опанашенко з депутатської групи «За мир та стабільність» також підтримав пропозицію ратифікації документа, як і загалом євроінтеграцію України, сприймаючи її як шанс для реформування української політики на таку, «яка ставить людину понад усе у державі, ... на політику, де немає корупції, на політику високих стандартів якості життя наших українських громадян»⁸².

Лідер депутатської групи «Суверенна європейська Україна» Ігор Єремєєв наголосив на «історичності» моменту ухвали документа щодо асоціації, оцінивши його як «перший крок ... який визначає траєкторію, куди буде рухатися країна» в той момент, коли «тисячі наших молодих людей, які захищають сьогодні Україну від агресора, не побачать цього рішення, але вони віддали своє життя заради того, щоб молоді люди, щоб діти, які сьогодні навчаються в школі, могли жити в іншій країні», у якій «правильні вузи», «правильні суди» і яка остаточно «перерізала пуповину Радянського Союзу»⁸³.

Заразом М. Томенко з «Батьківщини» висловився стримано про ратифікацію Угоди, оцінюючи її не як «велике свято», а як роботу, «яку ми повинні починати з завтрашнього дня: зліквідувати корупцію ... працювати як в Європі ... повернути

⁷⁹ Виступ Тягнибока О. Я. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸⁰ Виступ Геращенко І. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸¹ Виступ Кінаха А. К. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸² Виступ Опанашенка М. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸³ Виступ Єремєєва І. М. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

європейські цінності і розуміти, що від кожної людини це залежить»; зобов'язання Європи захистити Україну в умовах російської агресії⁸⁴.

Як не дивно, ратифікацію Угоди підтримали і у фракції ПР – її представник Борис Колесніков привітав таке потенційне рішення ВРУ, однак обумовив, аби після синхронного ухвалення документа Україна зберегла за собою «чотири рівні свободи: товарів, послуг, праці та капіталу»⁸⁵.

Перед голосуванням за ратифікацію Угоди виступили також Прем'єр-міністр України А. Яценюк та Президент України П. Порошенко. Зокрема, перший зауважив, що підписання і подання до ухвалення ВРУ та Європейським Парламентом стало можливим внаслідок того, що «український народ продемонстрував своє прагнення бути в Європі і жити в Європі», хоч і констатував із жалем, що цього вдалося досягнути лише шляхом «скріпленої кров'ю боротьби» українських громадян «за свободу, за демократію і за незалежність». Глава уряду зазначив, що «підписання Угоди і її ратифікація ... це тільки початок великого європейського шляху ... ефективність і результативність якого залежить тільки від нас, від політичної волі, від волі до змін, від волі до боротьби і від волі до перемоги»⁸⁶.

Президент П. Порошенко наголосив, що 27 червня 2014 р. в Брюсселі було підписано «історичний договір» про асоціацію між Україною та ЄС, і виголосив сподівання, що «синхронна ратифікація ... буде святом ... не лише України, святом всієї об'єднаної Європи, бо без України об'єднаної Європи не існує», незважаючи на російський «тиск та шантаж». Водночас глава держави зауважив, що імплементація угоди після її ратифікації має відбутися не лише де-юре, але і де-факто – забезпеченням верховенства права, свободи слова, запровадженням безвізового режиму, сприятливого інвестиційного клімату та високого рівня демократії⁸⁷.

Урешті-решт, після обговорення відбулося й голосування – проєкт Закону України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» підтримало 355 народних депутатів України, після чого прийнятий документ одразу підписали спікер парламенту О. Турчинов та Президент України П. Порошенко⁸⁸.

Закон передбачав, що ратифікована Угода про асоціацію між Україною і ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами «набирає чинності в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на

⁸⁴ Виступ Томенка М. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸⁵ Виступ Колеснікова Б. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸⁶ Виступ Яценюка А. П. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸⁷ Виступ Порошенка П. О. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

⁸⁸ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 16 вересня 2014. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5695.html> (дата звернення: 09.10.2019).

зберігання до Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу останньої ратифікаційної грамоти або останнього документа про затвердження Угоди», а до часу набрання чинності постановили «тимчасово її застосовувати у порядку, передбаченому статтею 486 Угоди», тобто «з першого дня другого місяця, що настає після дати отримання Депозитарієм ... повідомлення, надісланого Європейським Союзом, про закінчення виконання процедур, необхідних для цієї мети, із зазначенням частин Угоди, які будуть застосовуватися тимчасово; а також здачі Україною на зберігання ратифікаційної грамоти відповідно до своїх процедур та чинного законодавства»⁸⁹.

По суті, тимчасове застосування Угоди стало чинним 1 листопада 2014 р., а у повному обсязі договір набув чинності 1 вересня 2017 р., після того, як всі держави-члени ЄС ратифікували його. 11 липня 2017 р. Рада ЄС ухвалила остаточне рішення про укладення Угоди про асоціацію з Україною від імені Європейського Союзу⁹⁰.

Отже, шлях від початку переговорів щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС до повноцінного набуття нею чинності зайняв понад 10 років. Упродовж цього терміну питання необхідності укладення такого договору завжди було предметом активних дискусій, насамперед на рівні українського політикуму, зокрема на рівні вищих органів державної влади, за трибуною українського парламенту. Втім, як видавалось із перспективи часу до 2013 р., на євроінтеграційний курс України погоджувались майже всі тодішні парламентські політичні сили, за винятком хіба що представників КПУ та відданих проросійським поглядам членів Партії регіонів і позафракційних. Щобільше, основна фаза розвитку переговорів між українською та європейською сторонами припала саме на час після 2010 р., коли Україною керували вихідці із Партії регіонів – здавалось би, саме проросійської партії. Активна ініціатива щодо євроінтеграції президента В. Януковича та його найближчого оточення ледь не призвела до розколу самої партії «регіоналів» на проєвропейське та проросійське крило. Однак напередодні Вільнюського саміту Східного партнерства 28–29 листопада 2013 р., коли багаторічні переговори мали завершитися підписанням Угоди, раптом вся владна верхівка на чолі з президентом В. Януковичем та прем'єр-міністром М. Азаровим вирішила відтермінувати підписання документа на невизначений час, аргументуючи своє рішення необхідністю врегулювання ринкових відносин із РФ та простором МС та СНД. Це призвело до вибуху мирних проєвропейських акцій протесту по всій Україні – Євромайдану, або Революції Гідності. Відтак дискусія щодо майбутнього геополітичного курсу України перейшла зі стін владних кабінетів на вулиці українських міст, містечок та сіл. Унаслідок кількомісячного спротиву владі Революція Гідності та проєвропейський вибір України таки переміг, щоправда, ціною понад сотні людських життів.

⁸⁹ Закон України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (м. Київ, 16 вересня 2014 р. № 1678-VII). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2014. № 40. С. 2021; Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/984_011 (дата звернення: 09.10.2019).

⁹⁰ Угода про асоціацію. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociasiyu> (дата звернення: 29.09.2019).

Сформована після успіху Євромайдану нова українська влада послідовно відновила переговорний процес із європейськими партнерами, який завершився підписанням 21 березня 2014 р. політичної, а 27 червня 2014 р. – економічної частини Угоди, яку 16 вересня 2014 р. синхронно ратифікували ВРУ та Європейський Парламент. 1 листопада 2014 р. вступило в дію її тимчасове застосування, а 1 вересня 2017 р. документ став чинним у повному обсязі, чітко окресливши євроінтеграційні перспективи України на майбутнє.

ПОЛІТИЧНА АСОЦІАЦІЯ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Угода про асоціацію переводить відносини між Україною та ЄС на якісно новий рівень розвитку і передбачає реформування усіх сфер суспільно-політичного життя України на принципах демократії та верховенства права. Для публічного управління та адміністрування особливий інтерес становить політична частина угоди. Дослідження змісту та процесу реалізації політичної асоціації між Україною та ЄС має важливе значення, оскільки передбачає докорінне реформування політичної системи України в контексті приведення її до стандартів політичної системи ЄС. Від успішного формування політичної асоціації безпосередньо залежить реалізація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Отже, запропонована тема дослідження є надзвичайно актуальною для модернізації публічного управління та вирішення актуальних завдань реформування українського суспільства й держави.

Політична частина Угоди про асоціацію між Україною та ЄС була підписана 21 березня 2014 р. у Брюсселі. 27 червня 2014 р. на саміті у Брюсселі новообраний Президент Петро Порошенко від України, представники країн-членів та керівництво ЄС підписали повний текст Угоди про асоціацію. Ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулася 16 вересня 2014 р. одночасно на засіданні Верховної Ради України та Європейського парламенту, що проходило в режимі он-лайн. Україна скористалася ініціативою «Східне партнерство» в межах Європейської політики сусідства. Цю ініціативу замислювали як універсальний інструмент для підвищення рівня безпеки Європейського Союзу шляхом створення «кола друзів», «поясу добробуту і процвітання» у країнах навколо ЄС¹. З цією метою ЄС запропонував для країн-партнерів, які поділяють ідеологію та принципи політики сусідства, новий формат відносин – «політичну асоціацію та економічну інтеграцію» – через укладання, підписання та реалізацію Угоди про асоціацію. До «східних сусідів», крім України, належить Грузія, Молдова Вірменія, Азербайджан, Білорусь, а також РФ, яка має окремий статус «чотирьох просторів» у відносинах з ЄС, а на півдні до країн-сусідів ЄС належать Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Палестина, Сирія, Туніс.

Угоди про асоціацію з ЄС укладають згідно зі ст. 217 Договору про функціонування ЄС, в якому сказано: «Союз може укласти з однією чи кількома третіми країнами, чи міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, яка характеризується взаємними правами та обов'язками, спільними діями і особливими процедурами». Угоди про асоціацію мають певні ознаки, закріплені правом ЄС:

¹ Яворська Г. М. Щодо саміту «Східного партнерства» в контексті сучасного стану відносин Україна – ЄС: аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2913> (дата звернення: 23.09.2019).

1) взаємні права та обов'язки; 2) спільні дії та спеціальні процедури; 3) особливі відносини між ЄС та третьою країною; 4) участь третьої країни в системі ЄС².

Угода про асоціацію між ЄС і Україною не має аналогів серед уже наявних угод про асоціацію, укладених між ЄС та іншими країнами. Вона оновлює систему спільних інститутів, поглиблює двосторонні відносини в усіх сферах співпраці, посилює політичну асоціацію та економічну інтеграцію, закріплюючи взаємні права і обов'язки. Зокрема, Угода про асоціацію між Україною та ЄС визначає:

- загальні цілі та принципи співробітництва і конвергенції України та ЄС у сфері закордонних справ і політики безпеки;
- рівні та формати політичного діалогу в межах політичної асоціації;
- напрямки взаємодії у сфері закордонних справ та політики безпеки;
- напрямки взаємодії у сферах юстиції, свободи і безпеки;
- зобов'язання України щодо проведення реформ з метою утворення верховенства права, зміцнення інституцій у сфері правоохоронної діяльності та встановлення правосуддя, зміцнення судової системи;
- зобов'язання України щодо захисту персональних даних;
- діалог у сфері міграції, нелегальної міграції, протидії торгівлі людьми тощо;
- створення умов для осіб, які працюють за кордоном;
- запровадження безвізового режиму для України;
- співпрацю з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, незаконним обігом наркотиків, організованою злочинністю, тероризмом;
- розвиток співробітництва у сфері надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах;
- функціонування нових форматів та видів співпраці між Україною та ЄС на рівні Ради та Комітету з питань асоціації, Парламентського комітету з питань асоціації³.

Отже, зміст політичної асоціації полягає у встановленні такого формату відносин та форми політичного співробітництва між Україною та ЄС, який передбачає використання політичних, правових та інституційних механізмів ведення політичного діалогу. Координація зовнішньополітичної діяльності у сфері безпеки між Україною і ЄС на міжнародній арені відбувається на засадах взаємовигідної співпраці зі збереженням державного суверенітету та правової незалежності сторін.

Політичний діалог в межах Угоди про асоціацію дає змогу лідерам України та ЄС скоординувати підходи до зміцнення політичної асоціації та економічної інтеграції Києва і Брюсселя, здійснювати спільне реагування на стратегічні виклики в умовах динамічних змін на глобальному та регіональному рівні. Значним досягненням на шляху формування політичної асоціації є ратифікація Угоди про асоціацію в сім країнами-членами ЄС та запровадження безвізового режиму між Україною та Євросоюзом. Завдяки реалізації Угоди про асоціацію Україна за чотири роки у сфері реформування зробила більше, ніж за 20 попередніх.

² Договір про функціонування ЄС. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (дата звернення: 24.09.2019).

³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 24.09.2019).

Однією з головних проблем формування політичної асоціації є наявність певної розбіжності інтересів України та країн-членів ЄС. Україна сприймає Угоду про асоціацію як етап на шляху свого вступу до ЄС, розглядаючи статті про взаємні права та обов'язки як можливість набуття нею згодом повноправного членства в ЄС. ЄС відхиляє прагнення України стати членом навіть у віддаленій перспективі, розглядаючи Угоду про асоціацію передусім як інструмент підвищення рівня безпеки Європейського Союзу із сусідніми державами на основі дотримання спільних принципів та економічного співробітництва шляхом їхньої економічної інтеграції до ринку ЄС. Такі різні підходи вносять певні проблеми та напруженість у відносини між Україною та ЄС. Заразом новий формат відносин, який пропонує Європейський Союз в межах Європейської політики сусідства та ініціативи «Східне партнерство», дає можливість Україні вийти з-під впливу Російської Федерації та зміцнити свою незалежність і державний суверенітет.

Вихід України з-під впливу РФ шляхом формування політичної асоціації і всеосяжної та поглибленої зони вільної торгівлі Росія сприйняла болісно. РФ намагається відродити на пострадянському просторі Радянський Союз у формі Євразійського Союзу за допомогою поетапного формування митного союзу, спільного ринку, економічного та політичного союзу. Для цього вона прагне залучити до формування Євразійського Союзу пострадянські країни, передусім Україну як найбільшу після РФ республіку колишнього СРСР. Тому після невдалої спроби зірвати процес підписання та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Росія анексувала Крим і розпочала «гібридну війну» проти України на Донбасі. Намагаючись взяти реванш за поразку в холодній війні, Росія сформувала і по-слідовно реалізує свій євразійський геополітичний проєкт. Вона прагне перемогти свого геополітичного конкурента – США, розвалити та підпорядкувати своєму впливу ЄС, встановивши домінування на Євразійському континенті шляхом реалізації власного євразійського геополітичного проєкту.

Росія відважилася на конфронтацію з ЄС та США, порушивши свої зобов'язання і норми міжнародного права, зруйнувавши глобальну та європейську систему міжнародної безпеки, вона відкрила шлях для нової світової війни. Порушуючи Будапештський меморандум, згідно з яким Росія надала Україні гарантії безпеки в обмін на відмову останньої від ядерної зброї та статусу ядерної держави, РФ зняла важливу перешкоду для розповсюдження і використання ядерної зброї, що може призвести згодом саме до ядерної війни. Інші країни-гаранти незалежності України (США, Великобританія, Франція, Китай) також не виконали своїх зобов'язань щодо надання Україні належної дипломатичної, економічної та військової допомоги в її конфлікті з Росією, і тому також несуть відповідальність за свою бездіяльність, що може мати для них в майбутньому катастрофічні наслідки. США та ЄС лише запровадили певні економічні санкції проти Росії, які мали обмежений характер (хоча вони поступово посилювалися), і відмовилися надати необхідну для України військову, економічну та фінансову допомогу в її конфлікті з Росією. Росія розпочала масштабну геополітичну гру саме тоді, коли Захід був ослаблений і особливо вразливий після негативних наслідків світової фінансової кризи, яка підірвала основи Західної ліберальної цивілізаційної моделі й загострила наявні суперечності у світі.

Європейський Союз не очікував на агресивну реакцію Росії щодо розширення процесів європейської інтеграції, зокрема на підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. В нових геополітичних умовах відродження російського неоімперіалізму ЄС і надалі користується застарілими зовнішньополітичними концепціями та схемами, демонструє фактичну відсутність ефективної зовнішньої та безпекової політики. Хоча відносини з державами Східної Європи задекларовані як важливий вектор зовнішньої політики ЄС, Євросоюз досі не має цілісного стратегічного бачення своєї політики в регіоні. Це призвело до виникнення замість «кола друзів» на південних та східних кордонах Євросоюзу «вогняного кола» збройних конфліктів. У ЄС здебільшого цей факт пояснюють несприятливими зовнішніми (неконтрольована міграція, тероризм, агресивна політика РФ) та внутрішніми (Brexit, міграційна криза, фінансові проблеми) обставинами, не враховуючи деяких ключових вад свого підходу до сусідніх країн, які потребують переосмислення. Окремі західні інтелектуали звертають увагу на ці вади, які концептуально викладені в ювілейній доповіді 2018 р. Римського клубу «Come on!» «Як капіталізм, короткозорість і урбанізація руйнують планету»⁴. Ця робота засвідчує, що сьогодні Європа зокрема і Захід загалом переживають глибоку духовну, економічну та політичну кризу, яка може призвести до руйнування Західної цивілізаційної моделі, заснованої на ліберальній демократії, верховенстві права, правах людини, вільній ринковій економіці тощо. А тому потрібно розробити нові моделі й концептуальні підходи до вирішення наявних проблем. Сьогодні Україна виявилася заручницею свого некритичного ставлення до західних концептуальних підходів, стала жертвою російської агресії, і, по суті, опинилась сам на сам у «гібридній війні», яку веде проти України Росія.

Водночас формування політичної асоціації з Європейським Союзом є стратегічним українським національним інтересом, важливим чинником збереження та зміцнення незалежності України в умовах російської агресії. Засудження Росії як агресора, дипломатична підтримка державної незалежності та територіальної цілісності України, економічні санкції проти Росії, хоча є недостатніми з огляду на зобов'язання, які взяли на себе провідні Західні держави, усе ж відіграють певну позитивну роль у стримуванні російської агресії і дають можливість відтягнути час для проведення внутрішніх реформ, зміцнення української армії та посилення обороноздатності України. Однак у нових геополітичних умовах Україна повинна формувати власні концептуальні підходи, усвідомлюючи вади і критично оцінюючи європейську зовнішню політику та політику безпеки, а також враховувати новітні цивілізаційні виклики та загрози. Некритичне ставлення до західних концептуальних підходів та сліпе копіювання західних моделей в умовах російської агресії може обернутися згодом для України втратою державності.

Так, сьогодні формування політичної асоціації між Україною та ЄС відбувається в умовах російської агресії і проходить у ситуації глибокої кризи всередині ЄС на тлі помітного загострення стосунків України з деякими державами Європейського Союзу – насамперед Угорщиною. Окремі країни-члени ЄС для вирішення своїх економічних проблем намагаються зняти санкції з Росії шляхом нав'язування Україні реалізації Мінських домовленостей, які можуть заморозити конфлікт,

⁴ Ernst Ulrich von Weizsaecker, Anders Wijkman. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet – A Report to the Club of Rome. Springer, 2018. 220 с.

однак згодом призведуть до руйнування незалежності Української держави, підпорядкування її російським впливам та інтеграції до Митного і Євразійського союзу. У таких умовах настанова України – зберегти за будь-яку ціну безконфліктні відносини зі структурами ЄС – виявляє обмежену ефективність і на сьогодні не вповні відповідає новим міжнародним обставинам.

Українській політичній еліті потрібно усвідомити невідповідність взаємних очікувань ЄС та України, а також збагнути протиріччя інтересів країн-членів в самому ЄС, що стають несприятливим чинником як для наших двосторонніх відносин, так і для безпекової ситуації в регіоні. Тому Україні потрібно рішуче захищати власні національні інтереси, враховуючи при цьому інтереси своїх європейських партнерів, проводити активну і наступальну зовнішню політику, бути не пасивним гравцем, виявляти ініціативу щодо вирішення проблем у формуванні політичної асоціації між Україною та ЄС.

Незважаючи на російську агресію проти України, руйнування європейської та глобальної системи міжнародної безпеки, ЄС проводить короткозору зовнішню політику на східноєвропейському напрямі, намагаючись вирішити проблеми балансування між країнами Східної Європи з одного боку, та з Росією з іншого. Однак Європейський Союз продовжує орієнтуватися на застарілі уявлення про єдність пострадянського простору, попри найочевидніші докази зворотного. ЄС досі не готовий прийняти нові геополітичні реалії в Європі, воліючи залишатися в полоні звичних схем. І замість того, щоб проводити рішучу політику протидії російському неоімперіалізму, ЄС застосовує політику «умиротворення агресора». Попри свій потужний економічний потенціал, сьогодні ЄС не проводить рішучої та послідовної зовнішньої політики з країнами, що з ним межують, і намагається відокремити себе від нестабільного простору конфліктів. ЄС виявляє тенденцію до самоізоляції, стає нездатним виконувати роль світового політичного гравця через брак належного стратегічного бачення і неусвідомлення комплексу загроз з боку російського реваншизму та неоімперіалізму.

В ЄС поширюється думка, що причиною «кризи в Україні» зими 2013–2014 рр. був тиск ЄС для підписання Угоди про асоціацію всупереч бажанню РФ. Знову звучать голоси, що інтереси РФ потрібно враховувати. Хоча ЄС не йде на пряме виконання вимог РФ і не відмовляється від Угоди про асоціацію як інструменту зовнішньої політики щодо країн-сусідів, однак треба брати до уваги, що для країн Євросоюзу набагато більше мають значення відносини з РФ, ніж відносини з Україною. В ЄС обтяжені тим, що вони називають «кризою в Україні», і режимом санкцій. З перспективи Євросоюзу російська агресія проти України обмежується анексією Криму, проблемою, яку можна «загерметизувати», щоб мати можливість будувати відносини з Москвою. Лунають пропозиції потрактувати анексію Криму як результат «народного волевиявлення», розглядається ідея РФ щодо проведення там «повторного референдуму». А те, що відбувається на Донбасі, в ЄС воліють вважати «внутрішнім конфліктом». Дехто розглядає Україну як державу, що не відбулася, і тому не виключає для неї «югославського варіанта»: розпаду на частини й інтеграцію до Європейського Союзу чи Євразійського Союзу. Європейський Союз не бажає нової холодної війни, в агресивній поведінці РФ вони вбачають загрозу Європі і намагаються вжити всіх невійськових засобів, щоб скоригувати

поведінку Росії. Тому український спротив російській агресії, сприйнятий кризь призму ЄС, є локальним конфліктом, ескалації якого важливо не допустити. Події в Україні в очах багатьох європейців постають як негативний чинник, що деструктивно впливає на відносини Росії та ЄС. Завданням ЄС є знівелювати дію цього чинника. Представники європейських політичних еліт вважають, що підстави для пошуку взаємовигідного рішення для ЄС та РФ існують, оскільки в обох сторін є спільні економічні та інші інтереси. Тому ЄС не може ігнорувати інтереси Росії на пострадянському просторі, оскільки це створює ризики для Європейського Союзу. У результаті, закупаючи російські енергоресурси та підтримуючи з Росією економічні відносини, сьогодні саме ЄС є найбільшим спонсором російської агресії як проти України, так і проти себе.

Після президентських та парламентських виборів в Україні 2019 р. ця тенденція лише посилилась. Парламентська асамблея Ради Європи у червні 2019 р. ухвалила рішення про підтвердження повноважень делегації РФ без жодних обмежень, попри порушення Москвою принципів Ради Європи. А наприкінці серпня 2019 р. президент Франції Еммануель Макрон оприлюднив політичну доктрину Франції, в якій було зазначено, що в умовах краху сучасної світобудови політика виштовхування Росії з Європи стала «великою стратегічною помилкою», а тому потрібно «перетасувати карти у прямому й вимогливому діалозі з Росією», оскільки без «умиротворення» відносин із Росією новий гуманістичний європейський проєкт, нове європейське відродження неможливе⁵. Ситуація кардинально змінюється, і тепер вже країни ЄС разом з Росією починають тиснути на Україну з метою імплементації Мінських домовленостей, які загрожують розколоти суспільство і призвести до розвалу Української держави.

Однією з ключових проблем у відносинах між Україною та ЄС є ігнорування того факту, що вже п'ятий рік продовжується збройний конфлікт на Донбасі, який виник і триває внаслідок російської агресії, територію Криму та частину Донбасу окуповано. Російську агресію проти України ЄС розглядає як один із конфліктів на пострадянському просторі, в одному ряду із «замороженими» (з періодичними збройними загостреннями) конфліктами в Грузії, Молдові, а також Нагорному Карабаху. Однак конфлікт на Донбасі є не «замороженим», а гарячим збройним конфліктом. Водночас ЄС зосередив свою увагу винятково на вимогах проведення внутрішніх реформ в Україні за певною уніфікованою схемою, згідно з власними планами та інтересами, сфокусованими на економіці, інфраструктурних проєктах, енергетиці та «хорошому управлінні» (good governance), ігноруючи той факт, що Україна перебуває фактично у стані війни з Росією, яка використовує проти неї військові, економічні та інформаційні засоби. На такі реформи Європейський Союз країнам Центральної та Східної Європи виділяв велику фінансову допомогу у формі грантів. Для України від ЄС гранти становлять тільки 6% всього обсягу допомоги, все інше – позики⁶. А пропозиція Литви надати Україні «план Маршала», тобто масштабну допомогу для відбудови економіки та модернізації, не знайшла в ЄС підтримки. Окрім цього, заходи та реформи, на яких наполягає ЄС, можуть

⁵ Їжак О. Доктрина Макрона. *Дзеркало тижня*. 2019. 6 серпня. URL: https://dt.ua/international/doktrina-makrona-322843_.html (дата звернення: 02.09.2019).

⁶ Яворська Г. М. Щодо саміту «Східного партнерства»...

дати позитивний ефект за умов мирного часу, а не у стані війни. Ці напрями співробітництва є, безперечно, корисними, однак їхня практична реалізація залежить не лише від здатності України здійснювати внутрішні реформи, а й від ситуації з безпекою в Європі та світі. В умовах «гібридної війни» вони можуть призвести до розпорошення сил, завадити мобілізації всіх зусиль українського народу для рішучої відсічі агресору, здобуття перемоги в «гібридній війні» з Росією.

Щодо членства України в Європейському Союзі, то сьогодні в Європейському Союзі ставлять під сумнів навіть право України прагнути приєднатися до ЄС у невизначеному майбутньому, обмежуючись символічною підтримкою «європейських прагнень та європейського вибору України». Євросоюз переживає нині, після Brexit, глибоку інституційну кризу. Тому в жодному з оприлюднених у березні 2017 р. сценаріїв структурних реформ у ЄС, які розраховані до 2025 р., навіть не згадується про подальше його розширення⁷. Не менш важливою для перспективи членства України в ЄС залишається позиція РФ, яка прагне контролювати пострадянські країни, насамперед заперечуючи їхнє право самостійно обирати зовнішньополітичний курс.

Резолюція Європарламенту від 15.11. 2017 р. створює правову базу ЄС, яка уможливило перспективу членства для України в ЄС⁸. Однак ця резолюція має рекомендаційний, а не обов'язковий характер. Натомість в дискусіях перспективи членства України в ЄС набули примарного характеру, особливо після Нідерландського референдуму (2016). Тому в прийнятому Європейською Радою у 2016 р. за наслідками нідерландського референдуму Додатку до Угоди про Асоціацію з Україною наголошено, що Угода про асоціацію не веде до набуття членства в ЄС, не передбачає воєнної підтримки та збільшення фінансової допомоги⁹. Цей Додаток не тільки знімає «побоювання» громадян Нідерландів, але й цілковито відповідає взаємним інтересам ЄС та РФ. Отже, питання права України на членство ЄС набуло принципово іншого характеру, адже Додаток до Угоди про асоціацію з Україною нині використовують в Євросоюзі як провідну настанову його зовнішньої політики.

У процесі імплементації політичної складової Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Україна здійснює низку реформ у сферах суспільно-політичного життя. Зокрема, реформування публічного управління України з метою зміцнення поваги

⁷ White paper on the future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf (дата звернення: 26.09.2019); Reflection paper on the social dimension of Europe: European Commission COM(2017)206 of 26 April 2017. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-social-dimension-europe_en.pdf (дата звернення: 25.11.2018); Rome Declaration of the Leaders of 27 Member States and of the European Council, the European Parliament and the European Commission, Brussels, 25 March 2017. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25-rome-declaration/> (дата звернення: 15.11.2018).

⁸ Європарламент затвердив доповідь про «Східне партнерство+» для України: «Угода про асоціацію не є кінцевою метою відносин з ЄС» URL: https://censor.net.ua/ua/news/462885/yevroparlament_zatverdyv_dopovid_pro_shidne_partnerstvo_dlya_ukrayiny_ugoda_pro_asotsiatsiyu_ne_je_kintsevoyu (дата звернення: 25.09.2019).

⁹ Опубліковано текст рішення ЄС щодо Угоди про асоціацію з Україною, з урахуванням позиції Нідерландів. URL: <https://ua.112.ua/statji/opublikovano-tekst-rishennia-yes-shchodo-uhody-pro-asotsiatsiyu-z-ukrainoiu-z-urakhuvanniam-pozytsii-niderlandiv-359551.html> (дата звернення: 25.09.2019).

до демократичних принципів, верховенства права та належного урядування, прав людини та фундаментальних свобод; реформування правоохоронної сфери України з метою боротьби з корупцією, утвердження верховенства права, зміцнення інституцій у сфері правоохоронної діяльності та встановлення правосуддя; реформування сектора безпеки України. Значним досягненням є процес здійснення децентралізації в Україні на засадах субсидіарності, зміцнення місцевого самоврядування та громадянського суспільства, є позитивні зрушення у реформуванні державного управління та державної служби.

Однак зазначимо, що ці реформи не змогли подолати системну кризу українського суспільства та держави, яку переживає Україна після світової фінансово-економічної кризи, здолати корумпованість державного апарату та правоохоронної системи, вони не відкрили простору для розвитку продуктивних сил і не надали необхідного імпульсу для соціально-економічного та культурного розвитку країни.

Поряд із старими проблемами виникли нові: розбалансування державного управління та правоохоронної системи внаслідок непродуманих й половинчастих реформ, поширення сепаратизму в регіонах та «гібридна війна» Росії проти України, гуманітарна криза на Донбасі та тисячі переселенців в інших регіонах з районів, де відбуваються бойові дії, подальше погіршення життєвого рівня та становища народу. Якщо ЄС «засуджує злочини проти ЛГБТ-спільноти на ґрунті ненависті та закликає уповноважені органи України притягнути винних до відповідальності»¹⁰, то українські християни протестують проти нав'язування Україні гріховного, на їхню думку, способу життя, про що свідчать петиції проти пропаганди розпусти та содомії на сайті Президента, ВРУ та КМУ, які набрали необхідну кількість підписів¹¹. Навіть найбільш прозахідна із традиційних церков – Українська Греко-Католицька Церква – зайняла категоричну позицію у цьому питанні: «Будь-які спроби популяризації чи узаконення розпусти, содомії та інших подібних видів гріховної поведінки мають викликати у християнських політиків негайну реакцію активної протидії всіма законними способами»¹². Використання ЄС глобалізації в своїх егоїстичних інтересах та боротьба з цією метою проти націоналізму перешкоджає консолідації народу в умовах глобалізаційних викликів та загроз, а також гальмує процеси завершення формування українського націотворення.

Все це разом призводить не лише до дискредитації курсу держави на європейську інтеграцію в очах народу, а й до знецінення засад демократії, свободи, верховенства права та прав людини. Якщо влада не зробить належних висновків та

¹⁰ За результатами Сьомого засідання Парламентського комітету Асоціації між Україною та ЄС ухвалено Заключну заяву та рекомендації. URL: <http://rada.gov.ua/fsview/157504.html> (дата звернення: 20.09.2018).

¹¹ Щодо захисту традиційних сімейних цінностей та інституту сім'ї: електронна петиція Верховній Раді України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petition/Index/3118?aname=responses> (дата звернення: 01.10.2018); Щодо захисту традиційних сімейних цінностей та інституту сім'ї: електронна петиція Кабінету Міністрів України. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/m/Petition/View/1485> (дата звернення: 01.10.2018); Оpubліковано текст рішення ЄС щодо Угоди про асоціацію з Україною, з урахуванням позиції Нідерландів. URL: <https://ua.112.ua/statji/opublikovano-tekst-rishennia-yes-shchodo-uhody-pro-asotsiatsiiu-z-ukrainoiu-z-urakhuvanniam-pozytsii-niderlandiv-359551.html> (дата звернення: 25.09.2019).

¹² Покликання мирян до участі в суспільно-політичному житті країни: душпастирський порадинок. Київ: Українська Греко-Католицька Церква, 2018. С. 9.

коректив, то в умовах падіння рівня життя та нових викликів і загроз національній безпеці народ буде шукати порятунку в авторитаризмі та «сильній руці». Зокрема, про такі настої в народі свідчать результати президентських та парламентських виборів 2019 р. в Україні, коли вся повнота виконавчої та законодавчої влади зосередилась в одних руках – новообраного Президента України Володимира Зеленського.

Отож, на перешкоді реалізації політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС є низка проблем, серед яких: недостатня боротьба з корупцією, непослідовність реформування правоохоронної та судової системи України; недовершеність законодавчої бази; відсутність або слабка законодавча підтримка реформ; нестійкість фінансової та банківської системи; відсутність гарантій в Україні для захисту майнових прав потенційного інвестора; структурна та інституційна неготовність органів державної влади на центральному та місцевому рівнях до реалізації реформ та нового типу взаємодії у сфері національної безпеки; слабка міжвідомча координація під час реалізації вимог міжнародного співробітництва у сферах, що потребують міжвідомчої взаємодії; висока заполітизованість під час прийняття рішень щодо напрямів та механізмів реалізації реформ; нерівномірність реформування у різних галузях функціонування держави в цілому та правоохоронної системи зокрема; російська агресія проти України; неефективність Мінських домовленостей щодо мирного розв'язання конфлікту на Донбасі, згідно з якими Росію розглядають як посередника, а не агресора; намагання окремих європейських країн та компаній обійти санкції, які були запроваджені проти РФ.

Проблеми у боротьбі з корупцією, з реформуванням правоохоронної та судової системи, державного управління, державної служби та місцевого самоврядування, а також у сфері безпеки та оборони, забезпеченні прав людини та прав української титульної нації зумовлені значним впливом олігархічних груп в Україні, де підкуп та корупція є звичним засобом здійснення ними політичної влади. Вони не зацікавлені в проведенні глибоких демократичних перетворень в країні та реалізації положень Угоди про асоціацію між Україною і ЄС.

Без підпорядкування корпоративних інтересів великого бізнесу національним інтересам формування політичної асоціації між Україною та ЄС може закінчитися невдачею. Незавершеність реформ та косметичні зміни загрожують призвести до паралічу державного управління, розчарування народу, дискредитації курсу на європейську інтеграцію, втрати довіри європейських партнерів до України, послаблення її підтримки на міжнародній арені. Це сприятиме реалізації неоімперіалістичного курсу Росії щодо нейтралізації України як незалежної держави.

Для успішної реалізації євроінтеграційних реформ потрібні певні передумови, політична воля та інституційна спроможність державного апарату. Зокрема, Президенту України та Верховній Раді України необхідно:

- здійснити консолідацію українського суспільства на основі української національної ідеї, що пропонує духовну парадигму розвитку України;
- провести модернізацію української держави і суспільства, подолавши дуалізм виконавчої гілки влади, зміцнюючи президентську гілку влади шляхом проведення конституційної реформи в Україні;
- критично переосмислити і запозичувати лише позитивний європейський досвід відповідно до своїх потреб та об'єктивних історичних умов.

У внутрішньополітичній сфері державна політика формування політичної асоціації між Україною та ЄС передбачатиме системний підхід щодо імплементації політичної складової Угоди про асоціацію: здійснення реформування публічного управління України з метою зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного урядування, прав людини та фундаментальних свобод; реформування правоохоронної сфери України з метою боротьби з корупцією, утвердження верховенства права, зміцнення інституцій у сфері правоохоронної діяльності та встановлення правосуддя; реформування сектора безпеки України.

Основним завданням такої політики має стати підпорядкування корпоративних інтересів великого бізнесу національним інтересам при формуванні політичної асоціації між Україною та ЄС. З цією метою потрібно вжити таких заходів:

- оздоровити національне господарство шляхом відсторонення фінансових босів партії влади від політики, поставивши їх у такі ж економіко-правові умови, як і більшість ординарних фірм України;
- скасувати олігархічні привілеї і реструктурувати холдинги;
- зупинити відкрите і приховане захоплення олігархами землі, державних та приватних підприємств;
- відновити прозорість приватизаційних конкурсів та налагодити ефективну роботу Антимонопольного комітету;
- запровадити ефективне законодавство щодо протистояння рейдерству, провести корінне оновлення поліції і підсилення її професіоналами;
- модернізувати саму владу: перейти до непрямого урядового регулювання економіки, ввести громадський контроль за діями чиновників, врегулювати податково-фіскальну систему відповідно до цивілізованих норм громадянського суспільства, скасувати адміністративне встановлення цін і надання субсидій хронічно хворим підприємствам, ввести ринкові методи монетарного рефінансування економіки, застосовувати прозорі конкурентні методи розподілу державних замовлень, підрядів та ресурсів;
- запровадити кримінальну відповідальність партійних функціонерів за нелегальне використання коштів на фінансування передвиборних кампаній і встановлення обмежень щодо внесків у фонди кампаній від одного спонсора, ввести кримінальну відповідальність за парламентську корупцію.

У процесі реформування сфери безпеки та оборони Президенту України потрібно спиратись на покладені усталені принципи, апробовані у розвинутих європейських демократіях, зокрема:

- відповідність інституцій сектора безпеки політичному устрою держави;
- чітке законодавче врегулювання процедур тимчасового обмеження прав людини в інтересах національної безпеки;
- відкритість для демократичного цивільного контролю; цілісність, прозорість, доброчесність;

А також формувати «Доктрину стримування агресії Росії» та ідеологію відродження українського народу, що ґрунтуватиметься на реалізації принципу повної мобілізації усіх військових, економічних, науково-технічних, соціальних та морально-політичних можливостей держави і суспільства задля перемоги в «гібридній війні» над РФ та забезпечення національного і державного суверенітету України.

На порядку денному перед Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України у сфері поглиблення внутрішніх демократичних реформ стоять такі першочергові завдання:

- необхідність подальшого реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади, розробка і прийняття відповідних законів та підзаконних нормативно-правових актів;
- якісне оновлення складу державної служби;
- завершення реформування пілотних міністерств та початок реформи в інших центральних органах виконавчої влади;
- прийняття Виборчого кодексу України;
- розвиток електронного урядування та вдосконалення інститутів електронної демократії;
- завершення процесу формування об'єднаних територіальних громад та визначення пріоритетних напрямів поглиблення реформи децентралізації;
- розвиток громадянського суспільства, залучення його інститутів до процесів прийняття владних рішень та покращення взаємодії між органами державної влади та громадянським суспільством.

Для реформування правоохоронної сфери потрібно розробити довгострокову державну політику та затвердити бюджет реформ, дбати за якісну підготовку законопроектів; забезпечити внутрішньодержавний політичний діалог.

У сфері забезпечення прав людини в контексті реалізації Угоди про асоціацію одним з основних завдань Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України є забезпечення етнокультурного розвитку української державотворчої нації. З метою подолання деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору на порядку денному стоїть проблема забезпечення повноцінного функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави, що слугуватиме гарантією збереження національної ідентичності української нації та зміцнення Української держави. Йдеться насамперед про прийняття мовного законодавства та захист на законодавчому рівні українського інформаційного простору від іноземних впливів.

СПІВПРАЦЯ З НАТО ЯК ЕЛЕМЕНТ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Геополітична ситуація навколо України прямо залежить від змін у системі міжнародних відносин, які, своєю чергою, охоплюють інтеграційні процеси в регіоні та загалом у світі. Безпекові виклики й військові загрози спонукають держави до створення потужних систем безпеки, що могли б гарантувати їм стабільний розвиток та надійний захист громадян. Досвід останніх десятиліть свідчить, що найбільш успішним прикладом такої міжнародної політично-військової системи є Організація Північноатлантичного договору (НАТО). Реалії сьогодення дають підстави припускати, що і в майбутньому Альянс зберігатиме першість у розбудові архітектури безпеки на євроатлантичному просторі, забезпечуючи стабільний розвиток європейської цивілізації.

З огляду на географічне розташування та чинник російської агресії, Україні належить взяти участь у діяльності тих міжнародних об'єднань, що відповідають ідейним принципам світового демократичного співтовариства, існують як цілісний організм та об'єднують основні суб'єкти міжнародних відносин. Таким критерієм відповідає Альянс, зусиллями якого забезпечується реалізація військового та політичного напрямів розвитку євроатлантичної моделі. Саме тому Україна пов'язує майбутнє своєї національної безпеки із входженням у загальноєвропейську систему безпеки, що було закріплене в її Конституції¹. У цьому процесі важливе налагодження та повноцінне співробітництво з НАТО як складовою цієї системи. Чинник російської агресії, виражений у зовнішніх та внутрішніх загрозах національній безпеці України, змушує нашу державу переглянути ефективність власної системи національної безпеки та підходів щодо питань її поліпшення. Зміцнення військово-політичних стосунків із НАТО та побудова добросусідських відносин з іншими державами є складовими євроінтеграційної політики, що потребують підвищеної уваги до себе.

Розпад Радянського Союзу кардинально трансформував систему міжнародних відносин. Геополітичне розташування України на межі європейського і євразійського цивілізаційних просторів стало одним з найважливіших чинників у визначенні її ролі в процесі створення системи загальноєвропейської безпеки. Україна, будучи за географічними ознаками центрально-східноєвропейською країною, покликана грати роль з'єднувальної ланки між Сходом і Заходом². Як слушно зазначив історик Г. Касьянов, зближення з НАТО для України було одним зі способів зближення з

¹ Кириленко О. Рада закріпила в Конституції курс на ЄС та НАТО. *Громадське*. 2019. 7 лютого. URL: <https://hromadske.ua/posts/rada-pidtrimala-zmini-do-konstituciyi-shodo-chlenstva-v-yes-ta-nato>

² Ігошкін Г. Об'єднана Європа: що нас там чекає? *Політика і час* (Київ). 1995. № 7. С. 3–10.

Європою та США, легітимізацією країни в міжнародному співтоваристві та засобом балансування між Заходом та Росією³.

У налагодженні співпраці з НАТО Україна пройшла складний шлях. Намагаючись долучитись до загальноєвропейської системи безпеки, наша держава обрала тактику розширення дво- та багатостороннього співробітництва, реалізації політики партнерства та участі в миротворчих операціях⁴. Із відновленням державної незалежності та розподілом армії Радянського Союзу виявилось, що Україна суттєво випереджала інші європейські країни за чисельністю армії та її укомплектуванням. Через стратегічне положення на континенті на території Української РСР було одинадцять армій: чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові, ракетна і протиповітряної оборони. В умовах гіпотетичної війни з державами НАТО саме ці військові формування мали стати ударною силою для злому оборони держав-учасниць⁵.

В українському суспільстві співпрацю з НАТО в контексті реалізації зовнішньої політики та налагодження відносин з європейськими державами сприймали неоднозначно. Існувало занепокоєння перспективою наближення кордонів НАТО до державних кордонів України⁶. Це могло зашкодити налагодженню відносин з РФ та колишніми пострадянськими республіками. У політичному дискурсі того часу побутувала думка, що Україна може стати «буферною державою» між двома військово-політичними угрупованнями: з одного боку – НАТО на чолі з США, з іншого – очолюваного Росією військового блоку пострадянських держав. Провокаційні дії з боку російської влади утвердили в українському політикумі переконання про необхідність підтримки з боку інших світових держав, аби не дозволити Росії втягнути себе в нове союзне утворення, що стало б реальною загрозою суверенітету та незалежності Української держави⁷. Ця теза, а також намагання увійти до міжнародної спільноти цивілізованих держав спонукали Україну вступити в Раду Північноатлантичного співробітництва (РПАС) в грудні 1991 р. Діалог на рівні РПАС мав переважно політичний характер⁸. Однак Україна, попри це, залишалася її активною учасницею впродовж усієї історії існування РПАС, ставши згодом однією з держав-засновниць Ради Євроатлантичного партнерства, що прийшла на заміну РПАС у травні 1997 р.

Євроінтеграційні прагнення закріплено в Законі «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02 липня 1993 р. Цікаво, що серед інших геополітичних інтересів у законі звернули увагу на питання європейської безпеки, її мали оформити в систему на ґрунті наявних міжнародних інститутів та вважали пріоритетною «в умовах зникнення блокового протистояння в Європі». Автори документа цілком справедливо зазначали, що безпосереднє та повне членство

³ Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. С. 114.

⁴ Гуменюк Б. І., Полторацький О. С. НАТО і проблеми національної безпеки України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України* (Київ). 2002. Вип. 7. С. 21–36.

⁵ Огарков Н. История учит бдительности. Москва: Воениздат, 1985. 96 с.

⁶ НАТО в контексті національних інтересів України. URL: <https://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc10-2002-09> (дата звернення: 26.11.2019).

⁷ Кондратенко О. Процес ядерного роззброєння і Україна. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/3265> (дата звернення: 05.08.2019).

⁸ Ліпкевич С. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. URL: http://vlp.com.ua/files/28_5.pdf (дата звернення: 17.11.2019).

України в такій структурі дало б змогу утворити зовнішні гарантії її національної безпеки і закріпити за нею статус нейтральної та позаблокової держави⁹.

Практичним механізмом реалізації здобутків Альянсу у взаємодії із державами Східної Європи стала ініціатива «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Належно оцінивши програму ПЗМ, покликану сприяти розвитку і поглибленню взаємин Альянсу з країнами-членами РПАС в галузі оборони та військового співробітництва, 8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ. Наша держава сподівалася використати досвід і допомогу керівних структур Альянсу, держав-членів і країн-партнерів у реформуванні і розвитку ЗСУ. За допомогою НАТО передбачалося вдосконалити механізми соціального захисту солдатів та офіцерів, підготовку військових контингентів та інфраструктури України для взаємодії з підрозділами НАТО в межах спільних миротворчих, пошукових і рятувальних операцій. Вже 25 травня НАТО отримало Презентаційний документ щодо участі нашої держави в ПЗМ. У ньому було визначено політичні цілі такої участі, заходи, які планувалося здійснити для їхнього досягнення, а також сили і засоби, які Україна виділяла для участі в програмі. ПЗМ також відкривало збройним силам шлях до безпосередньої співпраці з підрозділами НАТО, адже, крім політичних цілей, програма передбачала також і військові заходи¹⁰. Приєднання до ПЗМ загалом відображало тодішні політичні процеси в Україні. Як стверджував у своєму листі до першого президента України Л. Кравчука віцепрем'єр України В. Шмаров, Україна була зацікавлена в створенні системи загальноєвропейської безпеки та розглядала НАТО як основну організацію, здатну забезпечити потрібний рівень стабільності і безпеки на континенті. За його словами, ПЗМ було попереднім етапом у процесі інтеграції в напрямку поступового виконання вимог, необхідних для зближення з НАТО і можливого набуття статусу члена Альянсу.

Першими спільними навчаннями в межах програми «Партнерство заради миру», що відбулися за участі України, стали військові навчання 9–18 вересня 1994 р. «Міст співробітництва-94».¹¹

За підсумками консультацій України з НАТО, що проходили у форматі «16+1», у березні 1994 р. була складена Індивідуальна програма партнерства (ІПП-95), яка передбачала двостороннє співробітництво у 1996–1998 рр. У спільній заяві сторони декларували «розширені і поглиблені» відносини між собою, які наприкінці 1996 р. піднялися до рівня «особливих та ефективних». Як охарактеризував офіційну українську позицію щодо НАТО керівник Головного управління з питань зовнішньої політики Адміністрації президента України В. Огризко, наша держава розглядала розширення НАТО як природний процес нової системи безпеки в Європі¹². Однак, попри задекларовані наміри України інтегруватися до Європи та структур Альянсу,

⁹ «Про Основні напрями зовнішньої політики України». Постанова Верховної Ради України № 3360-ХІІ від 2 липня 1993 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення: 16.11.2019).

¹⁰ Хронологія відносин Україна – НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato> (дата звернення: 03.11.2019).

¹¹ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: РІЦ УАННП, 1997. С. 275.

¹² Огризко В. Європейський вимір зовнішньої політики України. *Стратегічна панорама* (Київ). 1998. № 3–4. С. 36–40.

процес євроатлантичної інтеграції гальмувався внаслідок політичної боротьби як всередині країни, так і за її межами¹³.

Розширення Альянсу на терени Центрально-Східної Європи станом на середину 1990-х років відповідало стратегічним інтересам України, що полягали в її подальшому інтегруванні в європейські політичні та безпекові структури. Крім того, українська влада вважала, що, зумівши домовитись з Росією та отримавши міжнародні гарантії безпеки від НАТО, вона суттєво підвищить авторитет України на міжнародній арені¹⁴. Це також мало би сприяти повномасштабному залученню до розбудови архітектури європейської безпеки. Водночас НАТО вбачало у без'ядерному статусі України один з основних чинників для забезпечення стабільності та безпеки на континенті. Тому Альянс визнав стратегічний курс України до євроатлантичних структур. На Будапештській зустрічі Організації з безпеки і співробітництва в Європі в грудні 1994 р. було погоджено, що держави зможуть стати учасниками союзних договорів лише за умови перетворення НАТО з воєнно-політичного угруповання в структуру із забезпечення миру та безпеки¹⁵. Своєрідною «дорожньою картою» партнерства України і НАТО стала «Реалізація розширення і поглиблення відносин між Україною і НАТО», що була ухвалена в березні 1996 р. та охопила різноманітні спектри двосторонніх відносин.

Особливе партнерство України з Альянсом було закріплене в Хартії Україна–НАТО¹⁶. Вона заклала правову основу співробітництва між сторонами, визначила напрями консультацій. Основою безпекової співпраці в Хартії було названо підтримку суверенітету та територіальної цілісності незалежної України. Крім гарантій забезпечення суверенітету та недоторканості державних кордонів, найважливішою для України стала підтримка з боку НАТО демократичного та економічного розвитку нашої держави, а також її право звертатися за допомогою в разі загрози її незалежності та безпеці¹⁷. Щобільше, Хартія засвідчила визнання Альянсом геополітичної ролі України в структурі європейської системи безпеки. Загальну оцінку стану розвитку динаміки відносин покладено на Комісію Україна–НАТО. У грудні 1997 р. було створено Місію України при НАТО.

Відносини з Альянсом оформились у взаємодію сторін у трьох взаємопов'язаних площинах. У межах ПЗМ відбувалося налагодження партнерства в галузі оборони, військового співробітництва та операцій з підтримання миру. Зрештою «особливе» партнерство, що було регламентоване Хартією Україна–НАТО, встановлювало відносини Україна–НАТО. У листопаді 1998 р. була затверджена «Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору на період до 2001 року», покликана реалізувати ключові положення

¹³ Сунгуровський М. Дефіцит безпеки: чинники, тенденції, роль експертного співтовариства у подоланні. *Національна безпека і оборона* (Київ). 2009. № 2. С. 14–19.

¹⁴ Перепелиця Г. Україна і НАТО: перспективи співробітництва. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 8. С. 37–41.

¹⁵ Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, О. М. Гончаренко та ін. Київ: ІСЕМВ, 1998. С. 147.

¹⁶ Омелян В. Україна в новій архітектурі європейської безпеки. *Нова політика* (Київ). 1997. № 3. С. 10.

¹⁷ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного Договору від 09.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (дата звернення: 03.11.2019).

Хартії про особливе партнерство. Значну увагу було приділено питанням вдосконалення військово-технічного співробітництва, проблемам оборонного планування та конверсії військово-промислового комплексу (ВПК), військової підготовки та навчання. Серед іншого в Хартії йшлося про цивільне планування за надзвичайних ситуацій, боротьбу з розповсюдженням ядерних технологій та ін.

Аналізуючи громадську думку стосовно відносин з НАТО, зазначимо, що в українському суспільстві не було єдності навколо цього питання. Зокрема, лідер Соціалістичної партії України (СПУ) О. Мороз зазначав, що «розширення НАТО на Схід може призвести до розширення іншого блоку із Сходу на Захід, а також змусить Росію посилювати свій флот на українських теренах – в Севастополі»¹⁸. Ставлення до євроінтеграції та НАТО яскраво продемонстрували вибори до Верховної Ради, що відбулися 29 березня 1998 р. Розглядаючи питання безпеки та оборони, учасники передвиборних перегонів у своїх програмах розглядали доцільність вступу України до Альянсу та можливість цього в найближчій перспективі. Однією з перших питань НАТО у своїй політичній риторичі порушила Народно-демократична партія, яка пропонувала поступову інтеграцію України в європейське та світове співтовариство. З цією метою представники політичної сили пропонували підтримувати трансформацію НАТО на систему колективної організації, а самій Україні брати активну участь в запобіганні збройним конфліктам¹⁹. Були й ті політичні сили, які декларували потребу дотримання позаблокового статусу України, серед них Аграрна партія²⁰. Категорично проти встановлення будь-яких відносин із НАТО виступали представники лівого табору українського політикуму. Зокрема, напередодні виборів блок СПУ та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» вимагав не допустити перетворення України в «додаток до НАТО». Політичне об'єднання також наполягало на важливості розвитку добросусідських, братерських економічних та політичних відносин передусім зі слов'янським світом: Росією, Білоруссю та іншими державами²¹.

Інше бачення перспектив розширення НАТО та місця України в цих процесах, яке побутувало серед виконавчих владних структур середини 1990-х років, озвучив тодішній очільник українського МЗС Г. Удовенко: «Ми не поділяємо тих підходів, згідно з якими пропонується надати ОБСЄ в новій системі загальноєвропейської безпеки роль політичної надбудови. Нова система безпеки має базуватися на розподілі функцій, взаємодії і взаємодоповненні всіх європейських і євроатлантичних структур, що існують, зокрема таких, як НАТО, ОБСЄ, ЄС, ЗЄС та Рада Європи»²². Проєвропейськи налаштована частина українського політикуму вважала, що налагодження співпраці з НАТО певною мірою стало на заваді можливості перетворення України на буферну зону між НАТО та Росією. Водночас навіть найпалкіші прихильники євроінтеграції розуміли, що можливість вступу України до НАТО була умовною через невідповідність рівня української армії, законодавства та військових витрат. На шляху до цього стояла нестача коштів. Як заявляв свого часу голова Міноборони України О. Кузьмук: «чималі гроші потрібно було вкласти державам

¹⁸ Омелян В. Україна в новій архітектурі... С. 10.

¹⁹ Голос України (Київ). 1998. 27 лютого. С. 4.

²⁰ Там само. 12 березня. С. 4.

²¹ Там само. 13 березня. С. 4.

²² Тертичний В. Осінній марафон НАТО. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 62–64.

для того, щоб стандартизувати під вимоги НАТО управління, озброєння, техніку, структури, бойову підготовку своїх побратимів»²³. Міністр оборони України також стверджував, що в умовах позитивних змін у контексті розвитку світового співробітництва, активізації процесу роззброєння, зниження рівня воєнного протистояння, а також співвідношення бойових потенціалів сусідніх без'ядерних держав треба було зробити висновок, що для реалізації концепції оборонного стримування Україна мусить мати «відносно невелику але повністю укомплектовану, добре навчену, оснащену сучасним озброєнням армію». Така армія, за його словами, була потрібна не лише для війни, але й насамперед для забезпечення національних інтересів держави, надання вагомості її мирному зовнішньополітичному курсу²⁴. Практичні ж можливості взаємодії ЗСУ та підрозділів НАТО виникли тільки після рішення українських парламентарів про спрямування миротворчого контингенту до Косово. З огляду на миротворчу діяльність України, окремим завданням ЗСУ станом на 2000 р. було визначено формування та підготовку спеціальних контингентів військ для забезпечення участі в миротворчих операціях²⁵.

Завдяки політиці, що у владних колах отримала визначення «багатовекторної», Україні вдавалося налагоджувати відносини з основними геополітичними гравцями. Однак позаблоковий статус України та спроби її керівництва зберегти так зване «стратегічне партнерство» з Росією ставали на заваді впровадженню практичних кроків щодо зближення з НАТО. Стратегічна концепція Альянсу, яка визначала принципи і завдання НАТО в нових умовах, відводила незалежній Україні одну з основних ролей в забезпеченні безпеки і стабільності в Європі. Такий сигнал з боку міжнародних партнерів ставив українську владу перед потребою геополітичного визначення: відмови від позаблоковості та поглиблення відносин з НАТО в руслі євроінтеграційних процесів чи збереження позаблокового статусу і подальшого політичного лавірування між європейськими партнерами та Росією. Остання, до слова, докладала чимало зусиль для протидії інтеграції України не лише в структуру НАТО, але й і в будь-які європейські структури. Переможець президентських виборів 1999 р. Л. Кучма був змушений реагувати на суспільно-політичну кризу в Україні. Крім того, додавало складнощів і ставлення українського населення до НАТО: більшість українців мала стереотипне уявлення про Альянс, що було сформоване ще під впливом радянської пропаганди.

Входження до складу НАТО у 1999 р. Польщі, Угорщини та Чехії стало вагомим чинником для формування нової системи безпеки в Європі. Для України це було додатковим стимулом для реформування армії згідно зі зразками НАТО. Військова взаємодія України з Північноатлантичним альянсом отримала практичне втілення в спільних щорічних військових навчаннях, а також у діяльності різного роду консультаційних комісій з питань реформування ЗСУ. Поступово взаємовідносини України і НАТО набули внутрішньодержавного значення, адже впливали на хід військової реформи, що полягала в переході ЗСУ на стандарти Альянсу, а

²³ Кузьмук О. Основні напрями та пріоритети будівництва Збройних Сил України. *Наука і оборона* (Київ). 1998. Вип. 1. С. 5.

²⁴ Там само.

²⁵ Шкідченко В. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки і погляд у майбутнє. *Наука і оборона*. 2000. Вип. 4. С. 6.

також досягнення ними оперативної сумісності з військами інших держав²⁶. Чимале значення відігравала також адекватна оцінка тактичних і стратегічних цілей ключових геополітичних гравців щодо питань європейської безпеки, а також їхня дотичність до українських інтересів щодо розширення НАТО та системи колективної безпеки ЄС в найближчому майбутньому.

У новому тисячолітті Україна заявила про наміри поглиблення відносин з Альянсом настільки, наскільки це відповідатиме її національним інтересам та інтересам загальноєвропейської безпеки²⁷. У березні 2000 р. ВРУ ратифікувала Угоду про статус військ, яка дозволяла військовим НАТО тренуватись в Україні без візових та митних формальностей. Втім, попри затверджену в 2000 р. Державну програму розвитку ЗСУ, де кінцевою метою було визначено перехід українського війська на європейські стандарти та організацію, ціла низка ключових питань, зокрема з перенесення військовослужбовців ЗСУ, залишилась поза увагою українських політиків. Імовірно, причиною цього став так званий «касетний скандал», який зупинив подальші військово-політичні інтеграційні проєкти Української держави. І це тоді, як Комісія Україна–НАТО на початку 2000-х років розгорнула небачену активність: щороку відбувалося до 500 заходів, спрямованих на розвиток взаємовідносин з Альянсом²⁸.

Україна всіляко намагалась висловити свою підтримку процесам розширення Альянсу. На цьому, зокрема, наголошували в рішенні РНБО «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору» від 23 травня 2002 р. Документ було схвалено на тлі політичної ізоляції президента Л. Кучми через скандал навколо імовірного продажу «кольчуг» Іраку. ВРУ підтримала цю Стратегію, а депутати наголосили на потребі інтенсифікації процесу підготовки України до членства в Альянсі²⁹. Коментуючи документ, голова МЗС А. Зленко наголошував на зміні характеру Альянсу, зближенні НАТО та Росії і необхідності консолідувати зусилля провідних держав на боротьбі зі світовим тероризмом³⁰. Можна припустити, що українська дипломатія у цей час продовжувала працювати у фарватері російської. Про це свідчить документ, який з'явився на тлі змін у відносинах НАТО з РФ, що характеризувались потеплінням між Брюсселем і Москвою. Такої ж думки дотримується Ю. Щербак, який пояснює рішення про активізацію перемовин із НАТО виведенням відносин Альянсу і РФ на якісно новий рівень³¹.

У Стратегії щодо НАТО Україна називала кінцевою метою своєї євроатлантичної політики «вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури

²⁶ Огризко В. Зовнішньополітична діяльність Президента України у 1998 році. *Всесвіт* (Київ). 1999. № 2. С. 112.

²⁷ Цит. за: Гуменюк Б. І., Полторацький О. С. НАТО і проблеми національної безпеки України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 7. С. 21–36.

²⁸ Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України та НАТО. URL: http://www.ji.lviv.ua/n77texts/Zasady_spivrobotnytstva.htm (дата звернення: 11.12. 2019).

²⁹ «Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО». Постанова Верховної Ради України № 233 від 21 листопада 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233-IV#Text> (дата звернення: 11.12. 2019).

³⁰ Зленко А. Україна – невід'ємна частина євроатлантичної спільноти. *Національна безпека та оборона*. 2003. № 7. С. 2–3.

³¹ Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. Київ: Дух і літера. 2003. С. 460–461.

безпеки»³². Україна сама визначилась із цим кроком, ухваливши Стратегію від 23 травня 2002 р., а згодом і закріпила як стратегічну мету повноправне членство в НАТО у Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.³³ У жовтні 2002 р. у Варшаві обговорювали розширення Європейського Союзу і НАТО та перспективи в цьому процесі України, а вже у листопаді цього ж року було прийнято План дій Україна–НАТО. Непослідовність державної політики стояла на заваді переходу від декларацій до конкретних дій та цілеспрямованих кроків. Яскравим свідченням «охолодження» відносин України з Альянсом стало розміщення учасників Празького саміту у листопаді 2002 р., серед яких був президент України Л. Кучма, не за англійським алфавітом, а за французьким, що унеможливило перебування поруч президента України та лідерів Великої Британії і США. Водночас за підсумками Саміту Україні вдалось отримати План дій Україна–НАТО, в межах якого мали реалізовуватись щорічні цільові плани щодо реформ³⁴, це інтенсифікувало діалог нашої держави стосовно членства в Альянсі.

Напередодні березневих виборів до Верховної Ради 2002 р. виокремився ідеологічний поділ серед політичних сил у ставленні щодо співпраці з НАТО. До групи прихильників співпраці та зрештою вступу України до НАТО належать Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок «За Єдину Україну!», Блок Юлії Тимошенко та СДПУ(о). Іншу групу становили політичні сили, що виступали проти такої співпраці, зокрема Блок Наталії Вітренко і КПУ. Звернімо увагу на те, що прихильники входження України до складу НАТО реально оцінювали можливості для вступу держави до Альянсу, як «перспективу». Серед цих політичних сил не було єдиного бачення щодо термінів та передумов такого вступу. Зокрема, Блок Юлії Тимошенко та СДПУ(о) вважали, що Україна може приєднатися до Альянсу вже через 5–10 років; Блок «Наша Україна» вбачав таку можливість після «трансформування НАТО в структуру ОБСЄ»; передвиборчий Блок «За Єдину Україну» не називав конкретних термінів вступу, бо це залежатиме від стану економіки, вирішення соціальних проблем ЗСУ, усвідомлення усім суспільством потреби вступу до Альянсу³⁵.

Прихильники інтеграції в проросійській структурі вимагали негайного рішення влади про відмову від співпраці з Альянсом. Зокрема, блок політичних партій «Руський блок» виступав за негайне згортання військово-політичного співробітництва з НАТО³⁶. Законодавчо закріпити відмову від інтеграції в НАТО вимагала партія КІРС³⁷. Проти співпраці з НАТО у питаннях безпеки виступав виборчий блок «ЗУБР» (За Україну, Білорусь, Росію), який вбачав захист геополітичних інтересів у створенні системи колективної безпеки за участі України, Білорусі та РФ³⁸. Традиційну «антиНАТОВську» риторику продовжували такі політичні сили,

³² «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Рішення Ради національної безпеки та оборони України від 23 травня 2002 р. URL: <https://archives.gov.ua/International/Strategia.pdf> (дата звернення: 21.10.2019).

³³ «Про основи національної безпеки України». Закон України від 19 червня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 21.10.2019).

³⁴ Prague Summit 2002. Selected documents and statements. URL: <https://www.nato.int/docu/0211prague/speeches-e.pdf> (дата звернення: 20.12.2019).

³⁵ Голос України. 2002. 23 березня. С. 4.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. 23 лютого. С. 4.

³⁸ Там само. 16 лютого. С. 4.

як Блок Наталії Вітренко, Комуністична партія України (оновлена), СПУ та інші ліві партії. Низка політичних сил, серед яких була Партія зелених України, виступала взагалі проти вступу України до військово-політичних блоків.

Підтримка євроінтеграції України прозвучала на відкритих парламентських слуханнях, які відбулися в Києві 23 жовтня 2002 р. Верховна Рада своєю постановою «Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» (№ 233 від 21 листопада 2002 р.) підтримала інтенсифікацію процесу підготовки України до членства в Альянсі. У документі зазначалося, що Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської системи безпеки, підтримує процес її розширення та визнає кінцевою метою євроінтеграційної політики вступ держави до Альянсу. Ухвалена постанова містила відгук до Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., у якому було закріплено курс України на набуття членства в ЄС і НАТО. Водночас реалізація такого курсу мусила включати збереження стратегічного партнерства з РФ та іншими пострадянськими республіками³⁹.

Парламентські слухання «Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи», які відбувалися 18 листопада 2003 р.⁴⁰, продемонстрували наявні візії до перспектив євроінтеграції України та її членства в НАТО. Виступаючи перед депутатами, міністр закордонних справ України К. Грищенко наголосив, що пріоритетним, стратегічним напрямком розвитку державної політики залишається євроінтеграційний, а саме налагодження співпраці з ЄС та НАТО. За його словами, це дало б змогу створити надійну смугу миру, стабільності і безпеки навколо України, зміцнити її позиції в регіоні, а отже, збільшити вагу на міжнародній арені. Водночас міністр наполягав на вирішенні в «дусі добросусідства» низки наявних проблем у відносинах з РФ після підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство та визначення правових засад розміщення на території України Чорноморського флоту РФ. Тут міністр мав на увазі конфлікт навколо острова Коса Тузла.

Голова Комітету ВРУ у закордонних справах Т. Сташевський зазначав, що «багатовекторність» зовнішньої політики України не витримувала критики, адже була невизначеною та непослідовною. Голова Комітету Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції від Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» Б. Тарасюк вважав, що влада почала відходити від євроатлантичної інтеграції, віддавши перевагу так званому «східному крену». Таку ситуацію він вбачав у наступі на парламентаризм та намаганні підпорядкувати собі дві інші гілки влади – законодавчу і судову. Це супроводжувалося наступом на свободу слова, запровадженням цензури, а також цинічним використанням адмінресурсу. Натомість фракція «Наша Україна» виступала за послідовне втілення курсу на євроатлантичну інтеграцію, за розвиток стосунків з Російською Федерацією, іншими сусідами й іншими країнами світу та наполягала на поданні членства в ЄС та НАТО.

³⁹ «Про основи національної безпеки України». Закон України від 19 червня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 27.12.2019).

⁴⁰ Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи: Парламентські слухання 18 листопада 2003 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/par_sl/sl191103.htm (дата звернення: 13.12.2019).

Депутат від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)) І. Шурма зазначав важливість для зовнішньої політики держави активної участі у формуванні системи європейської безпеки на засадах рівності її учасників та визнання інтересів безпеки всіх країн, незалежно від членства у військових та військово-політичних угрупованнях. На його думку, у цьому плані бажаним для України варіантом мало б стати укладення зобов'язувальних угод та посилення політичних компонентів у діяльності структур європейської безпеки разом із забезпеченням участі країни в процесах європейської інтеграції. Натомість І. Рішняк з Аграрної партії України вбачав наявність у зовнішній політиці України впливу західних міжнародних організацій МВФ, НАТО та США, які, на думку нардепа, диктували свої умови Україні. Схожу риторику мав лідер Комуністичної партії України (КПУ) П. Симоненко, який пов'язував критичний стан української армії з відмовою влади від курсу на перетворення України в нейтральну позаблокову державу. Політик переконував, що лише п'ята частина громадян України підтримувала вступ України до НАТО, а більшість була проти спрямування до Іраку українських миротворців та зближення з Альянсом. Очільник КПУ вбачав небезпеку в проведеному операцій з урегулювання кризових надзвичайних ситуацій і конфліктів та навчання під проводом НАТО на території України, оскільки це, на його думку, могло призвести до «втягування України в можливі авантюри» Альянсу⁴¹.

На тлі загострення стосунків з Росією навколо Тузли та неоднозначних заяв з боку російських високопосадовців Верховна Рада України 22 жовтня 2003 р. звернулася за допомогою до ООН та НАТО, якщо Росія продовжить будівництво дамби. Парламентарі ухвалили Постанови «Про усунення загрози територіальній цілісності України», що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці⁴², а також «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла»⁴³.

У новій редакції «Воєнної доктрини України» від 15 червня 2004 р. кінцевою метою України було вказано набуття повноправного членства в НАТО, а також реалізація реформ відповідно до європейських стандартів⁴⁴. На тлі загострення відносин з РФ президент Л. Кучма у своєму зовнішньополітичному курсі відводив важливе місце відносинам з НАТО, які разом із євроінтеграційною політикою України розглядали як чинник послаблення впливу РФ та унеможливлення перетворення України на буферну зону. Щоправда, окреслений курс мав здебільшого декларативний характер, адже реалії внутрішньополітичного життя відрізнялись від задекларованої відданості реформам.

⁴¹ Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави...

⁴² «Про усунення загрози територіальній цілісності України», що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці». Постанова Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1234-15> (дата звернення: 14.12.2019).

⁴³ «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла». Постанова Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1235-iv> (дата звернення: 13.12.2019).

⁴⁴ Воєнна доктрина України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004> (дата звернення: 14.12.2019).

У листопаді–грудні 2004 р. в Україні відбулися події, які, за словами відомого американського дослідника З. Бжезинського, засвідчили «масовий вилив прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства»⁴⁵. Саме Помаранчева революція започаткувала новий етап у відносинах України з НАТО. Перемога «проєвропейського» опозиціонера В. Ющенко над «проросійським» кандидатом В. Януковичем на тлі багатомільйонних протестів в Україні, як видавалось, мала остаточно закріпити геополітичну переорієнтацію України на Захід, започаткувати проведення кардинальних реформ та остаточний вихід України з-під російського впливу. В межах Брюссельського саміту НАТО 22 лютого 2005 р. президент України В. Ющенко підтвердив європейсько-атлантичну інтеграцію та відмову від багатовекторної моделі зовнішньої політики України. Визначивши стратегічною метою повноправне членство України в Альянсі, президент України наголосив, що першочерговим у цьому напрямку мало стати надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ).

В квітні 2005 р. задля активізації курсу на набуття членства в НАТО було внесено зміни до Военної доктрини України. Стратегічним завданням було визначено членство в Альянсі, а першим наслідком поглиблення такого курсу стало започаткування Інтенсифікованого діалогу між Україною і НАТО з питань членства та відповідних реформ⁴⁶. У грудні 2005 р. було введено в дію рішення РНБО «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)»⁴⁷. Як влучно висловився тоді В. Горбулін, «Входження України до НАТО не є ціллю державної політики, а саме інструментом політики національної безпеки – що може поліпшити умови для вирішення проблем, членство в НАТО як воєнно-політичному союзі сприятиме виходу із постімперського простору та збереженню свободи дій на майбутнє...»⁴⁸.

Під час президентства В. Ющенко Україна активізувала євроатлантичні прагнення в керівних структурах і державних установах, особливо по лінії МЗС України. Вказуючи на певну обмеженість інтенсивного діалогу, наша держава наполягала на підвищенні рівня співпраці через приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО, що зробило питання щодо приєднання до ПДЧ актуальним на досить тривалий період.

Розпад «помаранчевої коаліції» та політична криза в Україні призвели до активізації противників євроатлантичної інтеграції, які навесні–влітку 2006 р. провели акції проти НАТО. Їхніми аргументами стали побоювання щодо можливості втягнення України у воєнні дії Альянсу, розміщення на території України американських військ. Вони також апелювали до негативного ставлення російської

⁴⁵ Бжезинський З. Україна – вибух самосвідомості. *День* (Київ). 2004. 4 грудня. С. 4.

⁴⁶ Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012 (дата звернення: 18.12.2019).

⁴⁷ «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 року «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)». Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861/2005> (дата звернення: 28.12.2019).

⁴⁸ Горбулін В. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України. *День*. 2008. № 116. С. 3–4.

влади щодо зближення України й Альянсу⁴⁹. Навіть в умовах симпатій з боку лідерів іноземних держав до України у самому українському суспільстві порівняно з попередніми роками зросла кількість противників вступу України до НАТО. Зокрема, на відміну від 2002 р., коли за вступ до НАТО висловлювались 32% опитаних, у 2006 р. таких було лише 17%⁵⁰.

Однак навіть в умовах внутрішньополітичної кризи в Україні країни Альянсу висловлювали готовність сприяти її євроінтеграційним прагненням. В Альянсі заявляли, що очікують формального звернення України про бажання приєднатись до Плану дій з отримання членства в організації. У відповідь вища політична верхівка України (В. Ющенко, голова ВРУ А. Яценюк та прем'єр-міністр Ю. Тимошенко) звернулись до генсека НАТО з проханням підтвердити приєднання України до ПДЧ на найближчому саміті НАТО. Таке звернення було неоднозначно сприйняте як з боку ЄС, так і в українському політикумі. В умовах відсутності достатньої кількості голосів в парламенті за прийняття потрібних рішень такі заяви трактували радше як вимушений крок. У підсумку президента і його команду жорстко розкритикували проросійські політичні сили⁵¹.

Розкол «помаранчевої коаліції» сприяв утворенню «Антикризової коаліції» у складі Партії регіонів, СПУ, КПУ та призначенню В. Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Впродовж 2007 р. уряд В. Януковича, маючи надійну підтримку з боку Партії регіонів, СПУ та КПУ у Верховній Раді неодноразово намагався змінити євроатлантичний та європейський інтеграційний курс України на проросійський.⁵² Однією з таких спроб було намагання прийняти проєкт Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України», поданий Кабінетом міністрів України, в якому зняли положення про набуття членства України в НАТО та ЄС. Виконавча влада призвела до втрати Україною темпів європейської та євроатлантичної інтеграції⁵³.

Такі кроки проросійських сил відбувалися, попри затверджену президентом України В. Ющенком Стратегію національної безпеки України 12 лютого 2007 р.⁵⁴. У підсумку інтенсивний діалог з НАТО виявився не завершеним, а цільовий план Україна–НАТО на 2007 р. було затверджено тільки у червні 2007 р. Водночас Україна залишалась єдиною з країн-партнерів, яка брала участь у всіх операціях під егідою Альянсу. На тлі відсутності єдності у вищій політичній верхівці спостерігався поступовий відхід України від євроатлантичних перспектив. Це втілювалося у спробах реалізувати російськоцентричну модель зовнішньої політики, що не лише завершувало євроатлантичну інтеграцію, але й означало фактичну відмову від участі України в регіональних об'єднаннях, у яких не була присутня

⁴⁹ Макар Ю. І. Зовнішня політика України: наміри та реалії. *Україна–Європа–Світ: міжн. зб. наук. праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2008. Вип. 1. С. 189–198.

⁵⁰ Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 9. С. 20–38.

⁵¹ Макар Ю. І. Зовнішня політика України... С. 194.

⁵² Євроатлантичний вектор України. URL: http://www.nbu.gov.ua/sites/default/files/all_files/202004_artilces_field_dopmat_files/ukr0006477.pdf (дата звернення: 07.12.2019).

⁵³ Там само.

⁵⁴ Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/105/2007> (дата звернення: 04.06.2018).

Росія. Це призвело до значного послаблення позицій України в регіоні, а також втрати позитивного міжнародного іміджу⁵⁵.

Прихід до влади орієнтованого на Москву В. Януковича позначився на відносини з НАТО. 2 квітня 2010 р. Президент В. Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО⁵⁶. Уже 1 липня 2010 р. парламент ухвалив Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», у якому наша держава ідентифікувалась як позаблокова європейська держава⁵⁷. Загалом можна констатувати, що цей закон було спрямовано насамперед проти вступу України до НАТО, водночас він заклав основи майбутньої економічної та політичної інтеграції з Росією. Суттєвого удару налагодженню відносин з НАТО та подальшим європейським безпековим перспективам завдало підписання 21 квітня 2010 р. у Харкові президентом України В. Януковичем та президентом РФ Д. Медведевим так званих «харківських угод», згідно з якими термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі подовжено з 2017 р. до 2042 р. з автоматичним продовженням на 5 років, якщо будь-яка сторона не висловить заперечення, та встановлена орендна плата⁵⁸.

Співробітництво України та НАТО у 2010–2014 рр. тривало, хоча і не мало минулорічних темпів та масштабів. Україна продовжила партнерство з Альянсом, спрямоване на вирішення пріоритетних завдань розвитку ЗСУ з метою забезпечення належного рівня взаємосумісності підрозділів ЗСУ з військовими структурами країн-членів НАТО⁵⁹. Влада України запевняла, що партнерство України та НАТО не втратило своєї цілеспрямованості щодо проведення реформ в оборонній сфері, зменшення наслідків військової діяльності та забезпечення спільного внеску в гарантування миру і стабільності в Європі та світі⁶⁰. Водночас дедалі більше уваги почали приділяти співробітництву України з організацією Співдружності незалежних держав (СНД). Враховуючи статус України як спостерігача, підсумкові документи засідань не підписували⁶¹.

Проблеми національної безпеки (НАТО–Україна–Росія) та зовнішньополітичного вибору у 2010–2014 рр. перетворилися на розмінну монету в боротьбі за владу між політичними силами різного ідеологічного спектра. За підтримки Партії регіонів Кабмін відмовився від курсу на євроінтеграцію передусім в безпековому вимірі, а

⁵⁵ Зовнішня політика України – 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети: щорічник / ред.: Г. М. Перепелиця. Київ: Стило, 2008. С. 57–58.

⁵⁶ «Про ліквідацію Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО». Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/496/2010> (дата звернення: 12.12.2019).

⁵⁷ «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 30.11.2019).

⁵⁸ «Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України». Закон України від 27 квітня 2010 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102153.html (дата звернення: 30.11.2019).

⁵⁹ Біла книга-2010. Збройні сили України / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ: Міністерство оборони України, 2011. С. 57.

⁶⁰ Там само. С. 60.

⁶¹ Там само. С. 59.

запропоновані ним заходи щодо реформування армії на практиці лише сприяли її остаточному занепаду⁶². Такий стан речей розуміла низка українських політиків та політичних партій, які неодноразово озвучували своє занепокоєння через знищення армії. Передвиборні гасла та законодавча ініціатива політичних сил на парламентських виборах наочно продемонстрували фактичну одноосібність в ухваленні необхідних законодавчих ініціатив, що надходили з Адміністрації президента.

Питання євроінтеграції та співпраці з НАТО залишалось на порядку денному окремих політичних сил. Зокрема, «Наша Україна» на виборах до ВРУ в 2012 р. у програмі цілий розділ присвятила питанню «національної безпеки». Політична сила пропонувала відновити інтеграцію в НАТО та ЄС, денонсувати «харківські угоди» та угоди з Росією щодо газу⁶³. Загалом всі політичні сили задля зміцнення національної безпеки держави пропонували вступити Україні до Європейського Союзу та НАТО, включивши цей курс у гасло: «європейський вибір, євроатлантична безпека». Їм протистояли проросійські політичні проекти, зокрема «Руський блок»⁶⁴.

Російська агресія проти України, що настала після подій Євромайдану та Революції Гідності, підтвердила, що в безпековому плані Україна є вразливою, а її система безпеки та оборони потребує негайного реформування. Не дивно, що першим пунктом Коаліційної угоди, підписаної 21 листопада 2014 р., було закріплено потребу проведення реформи системи національної безпеки та оборони. У ній чітко сформовано кінцеву мету – набуття членства в НАТО. Практична реалізація такого кроку закріплена в рішенні РНБО «Стратегія національної безпеки України», затвердженому президентом П. Порошенком у травні 2015 р. Її основним завданням було визначено інтеграцію нашої держави в Європейський Союз і формування умов для вступу в Альянс. У вересні 2015 р. було схвалено нову редакцію Воєнної доктрини України. «Головним змістом зазначених документів є відмова від дотримання політики позаблоковості, інтеграція України до ЄС і НАТО», – наголосили в Міністерстві оборони України⁶⁵. 6 червня 2016 р. президент України П. Порошенко ввів у дію рішення РНБО від 20 травня 2016 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», в якому прописані основні напрями реалізації воєнної політики України та розвитку сил оборони до кінця 2020 р. У ньому визначено шляхи досягнення цілей оборонної реформи, зокрема щодо збільшення спроможностей сил оборони до рівня, що дасть змогу забезпечити виконання завдань оборони держави і відновлення її територіальної цілісності, активну участь у реалізації Спільної безпекової і оборонної політики Європейського Союзу та активне співробітництво з НАТО з досягненням критеріїв, необхідних для набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору⁶⁶.

⁶² Воєнна історія. Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html> (дата звернення: 27.09.2019).

⁶³ Україна фактично перебуває в міжнародній ізоляції, – Ющенко. URL: https://zaxid.net/ukrayina_faktichno_perebuvaє_v_miznarodnii_izolyatsiyi_yushhenko_n1261380 (дата звернення: 12.12.2019).

⁶⁴ Політична партія України «Руський блок». URL: <https://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p30> (дата звернення: 15.12.2019).

⁶⁵ Біла книга-2015. Збройні Сили України. С. 3.

⁶⁶ Як змінились Збройні сили України за 25 років. URL: <https://www.depo.ua/ukr/war/yak-zminilis-zbroyni-sili-ukrayini-za-25-rokiv-06122016110000> (дата звернення: 17.12.2019).

З метою підвищення рівня підтримки громадськістю державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції та рівня довіри громадян України до НАТО як ключової інституції у зміцненні міжнародної безпеки 21 лютого 2017 р. глава держави затвердив Концепцію вдосконалення інформування громадськості про співробітництво України з НАТО на період 2017–2020 рр.⁶⁷ Її реалізація мала б забезпечити якісне інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції, зокрема шляхом роз'яснення принципів політики та діяльності НАТО, змісту і засад взаємодії України з НАТО, стану та перспектив такого співробітництва, а також ролі НАТО у зміцненні міжнародної стабільності і безпеки. У липні 2017 р. повноцінно запроцював Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України»⁶⁸, яким було внесено зміни до законів України «Про основи національної безпеки України», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» та визначено стратегічний курс держави на набуття членства в Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Отже, відносини з НАТО стали невід'ємною частиною євроатлантичного вектора зовнішньої політики України та чинником її суб'єктивізації на міжнародній арені. Потреба в міжнародному визнанні спонукала нашу державу налагоджувати відносини з європейськими державами серед іншого і в безпековій сфері. Крім того, співпраця з НАТО та ідея досягнення стандартів Альянсу стимулювала проведення політичних та соціально-економічних реформ в Україні. Водночас у різні роки співробітництво України з Альянсом залежало як від ефективності реалізації нею реформ, так і від політичної волі вищого керівництва України та європейських лідерів. В умовах військової агресії питання співпраці з НАТО потрібно розглядати в контексті європейської інтеграції, воно є та, очевидно, буде одним із найголовніших в контексті зміцнення національної безпеки України.

⁶⁷ «Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки». Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43/2017> (дата звернення: 02.11.2019).

⁶⁸ «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України». Закон України від 8 червня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2091-19#Text> (дата звернення: 12.12.2019).

СТАНДАРТИ НАТО У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ, СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ

Конструктивний діалог України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на сучасному етапі українського державотворення можливий за умов запровадження у Збройних силах України (ЗСУ) стандартів цього Альянсу. Сучасні науковці справедливо зазначають, що сьогодні «найбільш публічним та актуальним є впровадження стандартів НАТО. Саме з ними часто пов'язують боєздатність і можливості українських силових підрозділів. Для Альянсу це також важливий показник, оскільки показує можливості сумісності української армії з силами країн-членів Альянсу»¹.

Отже, важливим елементом на шляху до членства нашої держави в НАТО є досягнення взаємосумісності з арміями держав-членів Північноатлантичного альянсу². Зважаючи на політику багатовекторності, яку декларували українські президенти у 1990–2000-х роках, стандартизація («розроблення та запровадження процедур, проектів і термінології для досягнення належного рівня взаємосумісності») у Збройних силах України в окреслений період проходила безсистемно та непослідовно, що вимагає неупередженого аналізу.

Процес стандартизації відбувається у межах різноманітних ініціатив: «Партнерство заради миру», «Стамбульська ініціатива співпраці», «Середземноморський діалог» тощо³. У процесі стандартизації кожна держава керується власними зовнішньополітичними пріоритетами, що унеможливорює появу єдиного механізму під час переходу на стандарти НАТО⁴, та вибирає сфери стандартизації (мал. 1)⁵.

Аналізуючи процес впровадження стандартів НАТО у ЗСУ, можна виокремити головні причини стандартизації: 1) політичні – впровадження цивільного демократичного контролю над ЗСУ для контролю громадянського суспільства над армією; 2) технічні – армії, які перейшли на стандарти НАТО, більш ефективні й підготовлені.

¹ Козій І., Тарасюк Т. Що таке «стандарти НАТО», і що вже зроблено на шляху стандартизації. URL: <https://rpr.org.ua/news/standarty-nato-prohres-vprovadzhenia-v-ukraini/>

² Strategic Concept For the Defence and Security of The Members of the North Atlantic Treaty Organisation. Adopted by Heads of State and Government Lisbon. Active Engagement, Modern Defence. URL: <http://www.nato.int/lisbon2010/strategic-concept-2010-eng.pdf>

³ Політика стандартизації Північноатлантичного Альянсу / С. М. Возняк, А. М. Іващенко, В. І. Пеньковський. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. Київ, 2016. № 2. С. 75.

⁴ Там само.

⁵ Козій І., Тарасюк Т. Що таке «стандарти НАТО»...

Мал. 1.

Стандарти НАТО та сфери їхнього застосування

Натовські підходи до організації спроможностей збройних сил, їхнє планування та застосування є найефективнішими, що доведено на практиці. Українські військові зазначають, що в разі взаємосумісності «буде розуміння один одного й ефективне виконання спільних завдань. А це, зі свого боку, дає змогу більше залучатися у місії й навчання, глибше інтегруватися в систему Альянсу. І як наслідок – посилити спроможності армії та загалом міжнародну кооперацію України»⁶.

Перехід на стандарти НАТО передбачає якісно новий рівень, остаточне позбавлення від так званого пострадянського спадку, «це означає розробку, прийняття та поступове впровадження у Міністерстві оборони України та у ЗСУ внутрішніх положень та правил, включаючи, наприклад, норми забезпечення та положення статутних документів, які дозволятимуть ЗСУ досягати оперативної сумісності з військовими підрозділами та частинами з країн НАТО»⁷. Так, «стандарти НАТО» – це не абстрактна категорія. «Це ретельно розроблені та формалізовані у документах регламенти та норми, які стосуються тієї або іншої сфери військової діяльності, – зауважує В. Муженко. – Метою запровадження стандартів НАТО є забезпечення максимальної взаємосумісності ЗСУ зі збройними силами держав-членів Альянсу»⁸.

⁶ Як вплине на обороноздатність України перехід на стандарти НАТО. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2019/12/21/yak-vpline-na-oboronozdatnist-ukraini-perehid-na-standarti-nato/>

⁷ Збройні сили України: курсом до НАТО. Розповідає головнокомандувач Збройних Сил України, генерал армії Віктор Муженко. URL: <https://hi-tech.ua/article/zbroyni-sili-ukrayini-kursom-do-nato/>

⁸ Збройні сили України: курсом до НАТО...

Впровадження стандартів НАТО в Україні – важливий елемент реформування сектора безпеки і оборони, це вважають одним із найоптимальніших шляхів підвищення рівня боєздатності і, відповідно, обороноздатності всієї країни. Для прикладу, тільки у 2018–2019 рр. було впроваджено 596 стандартів Альянсу (130 для індивідуальної та 466 для колективної підготовки). До кінця 2019 р. заплановано повністю перейти на «натовську» організаційно-штатну структуру. «В нашій системі підготовки вже втілені основні стандарти Альянсу. Це наше головне досягнення», – резюмували представники Генштабу ЗСУ⁹.

Однак не всі науковці та експерти поділяють вищенаведену думку. Зокрема, В. Бадрак застерігає від надмірного поспіху в процесі стандартизації. «Стандарти НАТО потрібні, але вони не можуть бути головним пріоритетом створення оборонного потенціалу. За мотивацію бійців майбутньої армії потрібно боротися, бо вакуум дій заповниться. Так само, як і за розвиток вітчизняних озброєнь – Захід між примиренням з Москвою або озброєнням України точно вибере перше!», – зауважував директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння¹⁰.

Все ж у 2014–2019 рр. Україна розбудовувала збройні сили з метою досягнення найвищого рівня партнерства з НАТО. Міністр оборони Степан Полторак вважав, що «нині в українській армії тривають реформи, які є безпрецедентними за масштабом та амбіціями в історії. Вони вже набули необхідного темпу і є незворотними. Реформи впроваджуються разом із радниками та експертами країн НАТО»¹¹. Експерти зазначають, що під «переходом України на стандарти НАТО» треба розуміти реформу збройних сил, тобто впровадження у національному законодавстві та нормативному полі України угод зі стандартизації та інших нормативних документів НАТО. Однак потрібно відрізнити власне «стандарти» (систему нормативних документів) і «практики НАТО», адже в українському політичному дискурсі стандартами часто некоректно називають і те, й інше¹².

В аналітичній доповіді Центру Разумкова «Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів» констатовано, що посилення співробітництва та покращення взаємодії НАТО з іншими організаціями у сфері безпеки не лише дають можливість отримати переваги аналогічного характеру, але й висувають додаткові вимоги до всіх учасників процесу забезпечення міжнародної безпеки: досягнення порозуміння стосовно необхідності узгодження сфер компетенції і проведення взаємоузгоджених інституційних реформ¹³.

Такі реформи сектора міжнародної безпеки «могли б надати можливість країнам-учасникам різних організацій і самим організаціям позбавитися тягаря надмірних витрат за рахунок перерозподілу функцій та уникнення дублювання,

⁹ ЗСУ за останні два роки впровадили майже 600 стандартів НАТО – Генштаб. URL: <https://www.unian.ua/society/10723713-zsu-za-ostanni-dva-roki-vprovadili-mayzhe-600-standartiv-natogenshtab.html>

¹⁰ Бадрак В. Справжнє будівництво армії vs стандарт. URL: <http://opk.com.ua>

¹¹ Полторак: Україна розбудовує Збройні сили, які мають досягти найвищого рівня партнерства з НАТО. URL: <https://www.unian.ua/politics/2097594-poltorak-ukrajina-rozbudovue-zbroyni-silyaki-mayut-dosyagti-nayvischogo-rivnya-partnerstva-z-nato.html>

¹² Україна і стандарти НАТО: як влучити у «рухому ціль»? URL: <http://neweurope.org.ua/analitics/ukrai-na-i-standarty-nato-yak-vluchyty-u-ruhому-tsil/>

¹³ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів. Доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона* (Київ). 2012. Вип. 2–3. С. 2.

зробити ці витрати більш цілеспрямованими, зосередити діяльність на тих сферах та етапах процесу забезпечення безпеки (попередження загроз, реагування на них, врегулювання конфліктів, ліквідація їх наслідків), де їх спроможності можуть бути використані найбільш ефективно. Всі ці питання мають стати предметом уважного, всеохопного аналізу та широкого діалогу, ініціатором яких міг би виступити НАТО»¹⁴.

Констатуємо, що, на жаль, сьогодні стандартам НАТО в Україні поки що відповідають лише зброя й технічні засоби, подаровані чи куплені у США та в решти країн Альянсу (наприклад, протитанкові ракетні комплекси «Джевелін» або безпілотники «Рейвени»). «Натовськими» у Збройних силах України будуть також системи радіозв'язку, які почали закуповувати в Туреччині¹⁵.

Хоча з плином часу стає зрозуміло, що ЗСУ вже сьогодні могли відповідати стандартам НАТО. Так, завдання прийняття і впровадження стандартів НАТО гостро стояли перед Українською державою ще у 1997 р., після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору¹⁶. У ст. 3 йдеться про те, що «Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над збройними силами та підвищувати їхню оперативно-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів»¹⁷.

На важливості стандартизації наголошено у Державній програмі співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2001 р.¹⁸. Зокрема, відзначено пріоритети стандартизації: досягнення взаємосумісності з НАТО у галузі озброєнь; здійснення з державами-членами НАТО спільних розробок і виробництва озброєння та військової техніки; запровадження досвіду держав-членів НАТО у сфері планування розвитку об'єктів військової техніки; вдосконалення режиму контролю за експортом озброєнь¹⁹. Окреслені заходи створювали підґрунтя для участі військових України у Багатонаціональних загальновійськових оперативно-тактичних силах та миротворчих операціях НАТО.

На Вільнюському саміті НАТО 2005 р. Альянс вкотре підтвердив готовність допомогти Україні в разі реалізації наміру приєднання держави до складу НАТО²⁰. Основною метою зовнішніх військово-політичних відносин України і Північноатлантичного альянсу проголошено приєднання до «Плану дій щодо набуття членства, який передбачав програму заходів, спрямовану на вдосконалення вітчизняного законодавства у військовій сфері, а також здійснення військової реформи,

¹⁴ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів... С. 3.

¹⁵ Тарасов р. Стандарти НАТО: що це таке і де Україна зараз <https://www.radiosvoboda.org/a/29350613.html>

¹⁶ Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

¹⁷ Гетьманчук А., Зарембо К., Фахурдінова М. Україна і стандарти НАТО: як влучити у «рухому ціль»? Центр «Нова Європа». 2019. 10 липня. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrai-nai-standarty-nato-yak-vluchyty-u-ruhomu-tsil/>

¹⁸ Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. Указ президента України від 4 листопада 1998 року № 1209/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>

¹⁹ Там само.

²⁰ Головко В. Бухарестський саміт НАТО. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0404Q/>

підготовки фінансової, організаційної та безпекової системи держави до такого рішення»²¹.

Певні зрушення у сфері стандартизації відбулися в період президентства В. Ющенка: для розв'язання проблем сумісності дій та взаємозамінності частин і підрозділів у країн-членів НАТО було створено організаційні структури, системи управління і логістики, мовлення та спілкування, регламентовано відповідні правила й процедури та налагоджено стан інформаційної системи, побудованої на сучасних технологіях. «Україна має намір приєднатися до країн-членів Євросоюзу і НАТО, тому повинна взяти на себе певні зобов'язання і виконувати їх відповідно до встановлених правил і процедур», – наголошували експерти²².

Проросійська зовнішньополітична ідеологема В. Януковича загальмувала процес стандартизації. В аналітичній доповіді Центру Разумкова «Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів» 2012 р. спрогнозовано, що «в середньостроковій перспективі законодавчо закріплена позаблокова політика залишатиметься реальністю, з якою мають рахуватися західні і східні сусіди та в рамках якої Україна будуватиме політику національної безпеки та відносини із зовнішніми партнерами, в т.ч. з НАТО»²³.

Експерти зауважували, що після проголошення у липні 2010 р. Україною позаблоковості розпочався новий етап її партнерства з НАТО, характерними ознаками якого з українського боку стали: «послідовність у декларуванні намірів стосовно продовження конструктивного партнерства, інерційність у виконанні планів, збереження формату відносин з одночасними несистемними організаційними змінами в інфраструктурі партнерства, невизначеність головних цілей і пріоритетів»²⁴.

Проте навіть в умовах багатовекторності, відповідно до Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 р.²⁵, задекларовано намір продовжити заходи для досягнення стандартів НАТО. Пріоритетними завданнями визначено проведення консультацій з експертами НАТО щодо оцінки досягнутого прогресу в реалізації Цілей партнерства для України. Серед іншого запропоновано:

- провести оновлення пакета Цілей партнерства в межах Процесу планування та оцінки сил;
- провести уточнення календарних планів участі визначених підрозділів Збройних сил України у Програмі перевірки та зворотного зв'язку Концепції оперативних можливостей НАТО;
- ужити заходів для досягнення оперативної сумісності визначених сил і засобів Збройних сил України в межах Концепції оперативних можливостей НАТО;

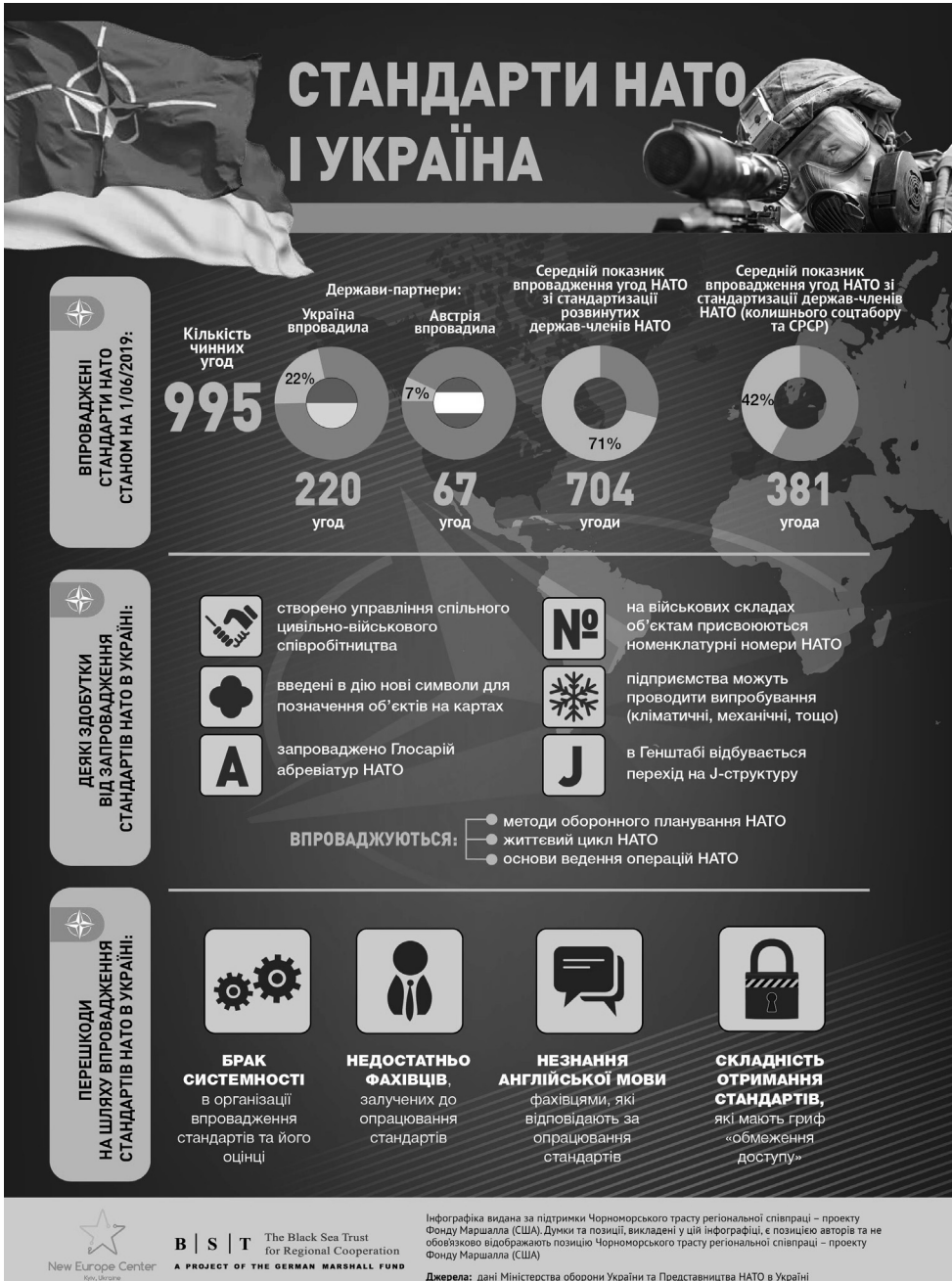
²¹ Головка В. Бухарестський саміт НАТО. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0404Q/>

²² Білетов В., Закалад М., Пивовар О., Ворона Т. Стратегія військово-технічного співробітництва Збройних Сил України в умовах їх євроінтеграції та переходу на євростандарти. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 122–125.

²³ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів. Доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2012. Вип. 2–3. С. 4.

²⁴ Там само.

²⁵ Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік від 19 квітня 2012 року № 273/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2012#Text> (дата звернення: 05.08.2019).

Впровадження стандартів НАТО у Збройних силах України (2019)²⁶

²⁶ Стандарти НАТО і Україна. URL: <http://neweurope.org.ua/visual-materials/standarty-nato-i-ukrayina/>

- продовжити нарощування оперативних можливостей сил та засобів, що залучатимуться до чергових ротацій у складі Сил реагування НАТО;
- продовжити вдосконалення навчальної матеріально-технічної бази підготовки військ Збройних сил України;
- забезпечувати обмін інформацією з Альянсом про повітряну обстановку в межах Програми ОДПО/ASDE та ін.²⁷.

Після завершення Уельського саміту НАТО 2014 р. започатковано ініціативу з питань розвитку взаємосумісності з операційними партнерами. Також важливою тогочасною геополітичною подією, яка прискорила запровадження стандартів НАТО, став початок російсько-української війни. Саме в цей період Альянс через Трастовий фонд НАТО з реформування систем логістики і стандартизації Збройних сил України (завдяки Річним національним програмам під егідою Комісії Україна – НАТО, Дорожній карті Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва) значно прискорив процес консультацій щодо запровадження стандартів НАТО у Збройних силах України²⁸.

Сьогодні перспективним напрямом діяльності Міністерства оборони України має стати впровадження на підприємствах обороно-промислового комплексу документації НАТО з кодифікації оборонної продукції. Нині 40 підприємств Укроборонпрому вже працюють з Головним каталогом НАТО з логістики. Мета такої роботи – здобуття досвіду кодифікації оборонної продукції та набуття практичних навичок із застосування стандартів НАТО з класифікації та каталогізації продукції²⁹.

Отже, як слушно зазначає Р. Вус, стандарти НАТО – це система угод, яку уклали держави-члени НАТО і яка охоплює широке коло проблем – від штабних процедур до типу палива для літаків, БТРів чи танків та розміру горловин баків цих машин (кількість стандартів постійно зростає і сьогодні становить близько 1300)³⁰. Вони допомагають найефективніше здійснювати спільне управління силами й засобами збройних сил, уможливають спільні операції та місії, бойову підготовку, технічне оснащення армій, розробку й виробництво озброєння та військової техніки (Standardization Agreement)³¹. Зміст «стандартів НАТО» у тому, щоб отримувати/надавати допомогу, активно сприяти формуванню колективної безпеки через участь у програмах НАТО, передусім «Партнерстві заради миру».

²⁷ Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО...

²⁸ Гетьманчук А., Зарембо К., Фахурдінова М. Україна і стандарти НАТО...

²⁹ Лапаєв Ю. Стандарти НАТО: шлях у тисячу лі URL: <https://tyzhden.ua/Society/195949>

³⁰ Вус Р. Стандарти НАТО: переваги і складнощі переходу на них: URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/03/02/standarty-nato-perevagy-i-skladnoshhi-perehodu-na-nyh/> (дата звернення: 05.08.2019).

³¹ Там само.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ VIII СКЛИКАННЯ

Спрямований проти спровокованої ззовні спроби ревізії європейського цивілізаційного вибору Євромайдан, що поступово переріс у протест українців проти порушення владою основоположних принципів демократичного суспільства – Революцію Гідності у 2014 р., відкрив перед Україною нові можливості для докорінного реформування публічних інститутів, оновлення державної влади, радикального перегляду системи відносин між громадянином, суспільством і державою¹. Користуючись значним кредитом довіри та симпатією з боку європейських держав, Україна отримала черговий, після подій Помаранчевої революції 2004 р., шанс активізувати євроінтеграційні процеси, провести демократичні реформи та, зрештою, реалізувати потенційну можливість виходу із зони впливу Російської Федерації, яка роками готувалася до агресії проти України².

В умовах російської агресії проти України, що супроводжувалась анексією Кримського півострова та сепаратистськими заворушеннями у південно-східних регіонах нашої держави, у пересічного українця та й, зрештою, низки провідних політологів та аналітиків склалося враження, що після подій Революції Гідності українська політична еліта об'єдналася навколо євроінтеграції як нового цивілізаційного вибору та відмовилася від існування олігархічно-кримінальної держави на користь держави правової та демократичної³. На такі думки, зокрема, наштовхували президентські вибори 2014 р., на яких політичні однодумці зуміли досягти порозуміння і другий за рейтингом кандидат Віталій Кличко зняв свою кандидатуру на користь іншого кандидата з близькими політичними переконаннями – Петра Порошенка, який у підсумку переміг на виборах вже в першому турі⁴.

Обраний у 2012 р. склад Верховної Ради VII скликання не відповідав новим суспільним запитам з огляду на те, що в ньому залишалось чимало представників Партії регіонів – політичної сили четвертого президента України Віктора Януковича, який на той час терміново покинув територію України та перебрався до Росії. Відтак

¹ Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ: НІСД, 2014. С. 5.

² Див.: Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

³ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ, 2016. С. 110.

⁴ Оброблені 100% бюлетенів: Порошенко переміг у першому турі. *Українська служба BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140529_poroshenko_vote_count_dt (дата звернення: 20.10.2019).

після президентських виборів, що відбулися у травні 2014 р., перезавантаженню політичної системи України мали б сприяти вибори до парламенту. Скориставшись формальною підставою відсутності у Верховній Раді парламентської коаліції упродовж більше місяця, новообраний Президент України П. Порошенко застосував статтю 90 Конституції України та 27 серпня 2014 р. припинив повноваження Верховної Ради, призначивши нові вибори до парламенту на 26 жовтня 2014 р.⁵

На позачергових виборах 29 політичних партій представили свої виборчі списки. Ще 3 322 громадяни України взяли участь як мажоритарні кандидати, які балотувалися і від політичних сил, і в порядку самовисування. Зазначимо, що через проведення Антитерористичної операції (АТО) позачергові парламентські вибори відбулися не в усіх округах Донецької та Луганської областей і не проводилися в окупованому Росією Криму, загалом у 27 округах. Тому до Верховної Ради VIII скликання було обрано 423 депутати, а не 450, як звично. За партійними списками до парламенту пройшло 225 депутатів, ще 198 – у мажоритарних округах. Втім, це ніяк не вплинуло на легітимність нового парламенту, оскільки згідно з Конституцією України він вважався повноважним за умови обрання не менш як третини від конституційного складу. Явка виборців на позачергових парламентських виборах становила 52,42%; всього в Україні проголосувало 15 963 312 виборців, на закордонних дільницях – 40 730⁶.

Дострокові парламентські вибори були покликані докорінно реформувати склад депутатських фракцій нового скликання парламенту. Зрештою, за їхніми підсумками склад Верховної Ради суттєво змінився кількісно, адже до вищого законодавчого органу майже половина парламентарів пройшла вперше. Найбільше місць у парламенті здобув Блок Петра Порошенка (БПП), отримавши за партійними списками і в мажоритарних округах загалом 132 місця. Народний фронт (НФ) отримав 82 депутатські мандати, Об'єднання «Самопоміч» – 33, Опозиційний блок – 29, Радикальна партія Олега Ляшка – 22, ВО «Батьківщина» – 19. Крім того, до парламенту в одномандатних округах пройшли шість представників ВО «Свобода» і по одному від партій Сильна Україна Сергія Тігіпка, Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ», Правий сектор і Воля⁷. Завдяки тому, що народне волевиявлення відбулося демократично, чесно і відкрито, результати виборів нікому не вдалося заперечити чи знівелювати у той чи той спосіб.

Зовнішня військова загроза поряд із внутрішньополітичними протистояннями посприяли світоглядним змінам в системі ціннісних орієнтацій населення України: особистісні потреби й інтереси поступилися потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Зазначені зміни підтверджують і результати соціологічних опитувань⁸. У 2014 р. страх нападу

⁵ Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. Указ Президента України від 27.08.2014. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/690/2014> (дата звернення: 23.10.2019).

⁶ Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. *Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України*. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/viborinarodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html

⁷ Голос України (Київ). 2014. 12 листопада. С. 2.

⁸ Українці все менше бояться безробіття і безгрош'я, і все більше – розпаду країни. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ukrayinci-vse-menshe-boyatsya-bezrobittya-i-bezgroshiv-ya-i-vse-bilshe-rozpadu-krayini-153428_.html (дата звернення: 24.10.2019).

на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїла загроза розпаду України як держави, 34% боялися виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожний п'ятий із опитаних (18%) побоювався встановлення режиму диктатури і до 13% виросла кількість тих, хто боявся повернення старих порядків. Тому й не дивно, що у своїй більшості до парламенту потрапили політичні однодумці, представники колишньої опозиції до режиму В. Януковича, які частково чи безпосередньо брали участь у подіях Майдану, декларували європейський вибір та європейські цінності, а також заявляли про намір побудувати в Україні правову демократичну державу. Як засвідчили дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 46% виборців вважали першочерговим завданням досягнення миру та зміцнення обороноздатності країни. На другому місці стояло подолання корупції і люстрація влади (25%), а на третьому – вирішення економічних проблем (19,5%). Зміцнення обороноздатності та досягнення миру першочерговим завданням вважали виборці тих політичних сил, які отримали більшість на виборах: БПП – 55%, НФ – 52%, ВО «Батьківщина» – 49%, Радикальної партії Олега Ляшка – 47%⁹. Питання європейського вибору, посилення обороноздатності та необхідності протистояння зовнішньому агресору задля збереження суверенітету й територіальної цілісності також траплялися у передвиборних програмах цих політичних сил.

З огляду на задекларовані спільні європейські цінності, а також в умовах військової загрози з боку північного сусіда 21 листопада 2014 р. між представниками НФ, БПП, Об'єднання «Самопоміч», ВО «Батьківщина», Радикальної партії Олега Ляшка було підписано Коаліційну угоду про створення у Верховній Раді VIII скликання Коаліції депутатських партій. До неї увійшла більшість народних депутатів від конституційного складу українського парламенту. Ключовими завданнями коаліції було визначено забезпечення обороноздатності України, а також захист її суверенітету та територіальної цілісності. Головним завданням підписанти Коаліційної угоди називали «забезпечення обороноздатності України, відновлення економічного зростання, захист прав і свобод громадян України, у тому числі законних інтересів кримськотатарського народу, усіх громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим і Севастополя, на тимчасово непідконтрольних органам влади України територіях Луганської та Донецької областей (у тому числі тих, які тимчасово виїхали із зазначених територій), і звільнення цих територій»¹⁰.

Першочергове значення в Коаліційній угоді було відведене реформам у сфері безпеки. Парламентарі декларували намір реформувати Збройні сили України відповідно до сучасних вимог та досвіду, набутого під час проведення АТО. Крім цього, було задекларовано прагнення розвивати вітчизняний оборонно-промисловий комплекс для максимального задоволення потреб армії та виходу на зовнішні ринки¹¹. Поряд із розробленням та ухваленням нових редакцій Стратегії національної

⁹ Парламентські вибори-2014: підсумки і роздуми про майбутнє. Прес-конференція Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 5 листопада 2014 року. URL: http://razumkov.org.ua/upload/1415269995_file.pdf (дата звернення: 23.10.2019).

¹⁰ Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». *Верховна Рада України. Законодавство України*. 27.11.2014. С. 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15#Text> (дата звернення: 23.10.2019).

¹¹ Там само. С. 5.

безпеки та Воєнної доктрини, що мали б врахувати зміни у воєнно-політичній ситуації довкола України, та визначення у Воєнній доктрині певної держави (групи держав) вірогідним противником, парламентарі декларували намір скасувати позаблоковий статус України, відновити політичний курс на інтеграцію до Євроатлантичного безпекового простору та набуття членства в Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Зазначимо, що такі кроки з боку влади передбачалося реалізувати вже у IV кварталі 2014 р., тобто майже відразу після початку роботи нового складу українського парламенту.

Наступним кроком мало стати впровадження системи стратегічного планування та прогнозування з метою запобігання загрозам національній безпеці. Вона б мала об'єднати в єдиний комплекс заходи політичного, воєнного, економічного, інформаційного та іншого характеру. У подальшому було запропоновано реформування всієї системи мобілізаційної підготовки та мобілізації України з урахування особливостей збройної агресії в сучасних умовах (системи мобілізації Збройних сил України та інших військових формувань, сил цивільного захисту, національної економіки). Внести необхідні зміни до законів України «Про оборону України» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», переглянути всі стратегічні мобілізаційні плани¹². Крім того, передбачалося встановлення мінімального рівня витратів на оборону в розмірі не менше 3% обсягу внутрішнього валового продукту (ВВП)¹³.

Учасники парламентської коаліції домовилися про необхідність прийняття нових документів оборонного планування з урахуванням сучасних воєнних викликів і загроз національним інтересам та бойового досвіду, набутого в ході АТО. Також вони мали забезпечити перехід до нової функціональної структури ЗСУ, серед іншого, з урахуванням критерію швидкості реагування на загрози та готовності до виконання завдань; оптимізувати системи управління військами. Важливе значення в Коаліційній угоді мало положення про перехід до стандартів НАТО (STANAG), запланований на 2019 р. Так, вже в II кварталі 2015 р. мало відбутися приведення структури Генерального штабу Збройних сил України у відповідність із стандартами НАТО, що передбачало скорочення та оптимізацію структури Міністерства оборони та Генерального штабу ЗСУ з метою уникнення дублювання їхніх функцій¹⁴. Важливим з огляду на потребу запозичення досвіду європейських партнерів був намір реформувати та оптимізувати систему військової освіти з урахуванням кращих практик держав-членів НАТО, що передбачав вдосконалення системи освіти, яку надають на кафедрах військової підготовки вищих навчальних закладів України¹⁵.

У межах реформи оборонно-промислового комплексу передбачали вже у III кварталі 2015 р. розробити Концепцію імпортозаміщення, розроблення та створення нових промислових потужностей, наприклад, ліцензійного виробництва критично важливих комплектуючих для забезпечення українських виробників елементною базою, якої не виробляли в Україні. Це мало супроводжуватись організацією в IV кварталі 2015 р. співробітництва в галузі розробок озброєння та військової техніки

¹² Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»...

¹³ Там само. С. 6.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. С. 7.

з іноземними виробниками (держави ЄС, Південно-Східної Азії, Канада, США)¹⁶. Виходячи із заявлених пріоритетів, українські парламентарі розпочали роботу над їхньою реалізацією.

Важливим чинником, який давав змогу парламентарям впроваджувати реформи, стала підтримка євроінтеграції з боку українського суспільства. Як засвідчують дані Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, після Майдану значно зросла підтримка вступу до Євросоюзу і зменшилася частка противників євроінтеграції. Це відображають і зміни у визначенні пріоритетів зовнішньої політики: майже половина (51%) респондентів вважала пріоритетними для України відносини з країнами ЄС, у той час як відносини з Росією пріоритетними вважали лише 11% опитаних, з іншими країнами (не вказаними в переліку) та з країнами СНД (крім Росії) – по 6%, а зі США – 3%. Тимчасом як у 2007 р. відносна більшість (41%) респондентів вважала пріоритетними відносини з Росією, 31% – з країнами ЄС, 7% – з країнами СНД, 1% – відносини з США¹⁷. Фактично склалися всі умови для того, щоб Україна, за вдалих визначенням фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, зосередившись на одному (європейському) цивілізаційному векторі, могла б «позбутися рис порубіжної, суміжної цивілізації, конфліктного потенціалу культурного і релігійного синкретизму, зміцнити національну ідентичність, надати їй чітких рис, збільшити гуманістичне наповнення суспільного життя»¹⁸. В іншому разі, без руху до євроатлантичної цивілізації, Україну очікувало дрейфування в бік Росії, підкорення їй, і, як наслідок, регресія суспільного розвитку, закритість суспільства, партикуляризм. По суті, Україна постала перед вибором не між євразійською та євроатлантичною цивілізаціями, а між поверненням до радянських цінностей та інституційних форм і модернізацією; вибором між цінностями, які намагається реставрувати й нав'язати Росія, та демократичними принципами, притаманними європейській цивілізації¹⁹.

Одним із перших кроків нової Верховної Ради стало скасування позаблокового статусу України. На своєму засіданні 23 грудня 2014 р. парламентарі прийняли за основу внесений президентом законопроект № 1014/3, що передбачав скасування позаблокового статусу²⁰. Як йшлося в пояснювальній записці до законопроекту, закріплений у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» позаблоковий статус виявився неефективним для захисту держави від зовнішньої агресії та тиску, а «тривале перебування України у “сірій” буферній зоні між потужними системами колективної оборони» стало додатковим викликом для України²¹. За словами Президента України П. Порошенка, оголошений в 2010 р. позаблоковий

¹⁶ Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»... С. 8.

¹⁷ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона* (Київ). 2016. № 3–4. С. 13.

¹⁸ Цивілізаційний вибір України... С. 132.

¹⁹ Там само. С. 249.

²⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. Закон України від 23 грудня 2014 року № 35-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text> (дата звернення: 23.10.2019).

²¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52994 (дата звернення: 21.11.2019).

статус не виправдав себе, а тому голова держави мав намір повернути Україну на шлях інтеграції в євроатлантичний простір. Крім того, Президент України наголосив, що європейська та євроатлантична інтеграція – безальтернативний шлях для держави, а питання можливого вступу України до НАТО у майбутньому вирішуватиметься на всенародному референдумі²².

Виступаючи перед парламентарями, міністр закордонних справ Павло Клімкін переконував, що в умовах російської агресії цей закон відкривав нові механізми і нові форми реалізації Україною ефективної зовнішньої політики. Міністр наголошував, що логіка і філософія цього закону, його формулювання відповідають баченню партнерів України по Альянсу і по Європейському Союзу, а отже, неодмінно сприятимуть інтеграції нашої держави в європейський та євроатлантичний простір шляхом реалізації всіх потрібних реформ і досягнення критеріїв, необхідних для членства в Альянсі²³.

Під час обговорення законопроекту депутат від фракції «Батьківщина» Борис Тарасюк назвав його розгляд та ухвалення «доленосним рішенням», оскільки вони давали відповідь на стратегічне питання, чи буде Україна забезпечувати свою національну безпеку шляхом відновлення курсу на членство в НАТО. Депутат висловив переконання, що оголошення так званої позаблоковості є злочином стратегічного масштабу, вчиненим режимом Януковича, а також нагадав, що під час ухвалення позаблоковості в липні 2010 р. її прихильники зазначали, що нею Україна зніме питання «занепокоєності» з боку РФ. Однак дії Росії засвідчили, що її імперську сутність не задовольнити, а сам факт існування незалежної України опинився під загрозою²⁴. Помилкою позаблоковий статус України назвав також лідер Радикальної партії Олег Ляшко. Парламентар наголошував, що позаблоковість є «розкішшою» для України, яка в умовах воєнних дій не має ні коштів, ні часу на негайне відновлення армії. На думку О. Ляшка, Україна мала користуватися колективною системою безпеки, якою є НАТО, а саме її місце – це членство в Євросоюзі, членство в НАТО²⁵. Свою підтримку відмови від позаблокового статусу висловила і фракція Об'єднання «Самопоміч». Голова фракції Олег Березюк вважав, що відповідний закон дасть Україні врешті-решт «повестися з тими, хто є уособленням колективної безпеки, інтелігентності, поваги до прав людини і взагалі розвитку»²⁶.

Натомість колишні депутати з Партії регіонів, які об'єдналися в межах політичної сили Опозиційний блок, дотримувались думки, що спроба скасувати позаблоковість є насправді маневром задля відвернення уваги населення від першочергових проблем. Зокрема, депутат Олександр Вілкул переконував, що партії провладної коаліції намагаються відвернути увагу людей від «катастрофічного падіння рівня життя в країні, від подорожчання продуктів харчування, медикаментів при заморожених заробітних платах і пенсіях». Він апелював до Декларації про

²² Рада скасувала позаблоковий статус. *Інформаційне агентство «Укрінформ»*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1742136-rada_skasuvava_pozablokovist_2004295.html (дата звернення: 22.10.2019).

²³ Стенограма засідання Верховної Ради України (1 сесія VIII скликання) від 23 грудня 2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=23122014&nom_s=1&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

державний суверенітет України, де було прописано позаблоковий статус держави. Парламентар від Опозиційного блоку переконував, що найбільш ефективною для України є позаблокова модель безпеки, наводячи приклад Швеції. Очевидно, свідомо опускаючи чинник російської агресії проти України, політик переконував, що НАТО Україна не потрібна, а європейський рівень життя, безвізовий в'їзд та інші європейські стандарти є лише деклараціями²⁷.

Незважаючи на позаблокову риторику низки парламентарів, законопроект підтримала конституційна більшість парламенту – 303 народні депутати. Відтак із Закону «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики» вилучили норму про позаблоковий статус України. У розділі про основні принципи зовнішньої політики закону була закріплена норма про поглиблення співпраці з НАТО «для досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації». Водночас у Закон «Про основи національної безпеки України» додали положення, згідно з яким серед пріоритетів національних інтересів було визначено інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою членства в Європейському Союзі і в НАТО²⁸. Кабінет міністрів України впродовж місяця привів свої нормативно-правові акти у відповідність із цим законом. Крім того, у двомісячний строк було забезпечено перегляд і приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їхніх нормативно-правових актів у відповідність із цим законом.

Непослідовна та неефективна політика влади впродовж майже 29-річного періоду розбудови незалежної України, корумпованість політичної еліти та її фактична нездатність до державного управління стали причиною того, що система нацбезпеки України, а також її ключові складові – армія та спецслужби – у момент загострення відносин з Російською Федерацією виявилися недієвими. Щобільше, як уже згадувалось, не виправдав себе і позаблоковий статус України, який відкидав гіпотетичну можливість її участі в системах колективної безпеки. Такий стан речей змусив народних обранців ініціювати докорінне реформування системи національної безпеки України, починаючи від утворення моделі її функціонування та закінчуючи закріпленням цілісної системи законодавчих актів у сфері національної безпеки й оборони держави. На думку низки експертів, депутати не продемонстрували професіоналізму і системності підходів до формування політики національної безпеки України²⁹, зокрема у розробці та затвердженні законодавства у сфері національної безпеки і оборони, що потребувало уточнення та доповнення через свою невідповідність загрозам національній безпеці України. Саме тому у травні 2015 р. указом Президента П. Порошенка було затверджено Стратегію національної безпеки України, що стала основою для розробки Воєнної доктрини, в якій було нормативно визначено головні базові цілі: продовження боротьби за відновлення

²⁷ Стенограма засідання Верховної Ради України (1 сесія VIII скликання) від 23 грудня 2014 р...

²⁸ Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. Закон України від 23 грудня 2014 року № 35-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text> (дата звернення: 23.10.2019).

²⁹ Аналіз державної політики у сфері національної безпеки і оборони України у 2015 році / А. Дацюк, В. Садовський, С. Полтораков, Р. Марутян. Київ. 2015. С. 16.

територіальної цілісності держави в чинних кордонах та забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу і формування умов для вступу в НАТО³⁰.

У Стратегії було зазначено, що Україна потребувала реформування системи забезпечення національної безпеки, а також формування ефективного сектора безпеки й оборони, нового геополітичного позиціонування у світі в умовах нестабільності глобальної системи безпеки. Попри те, що напрями реалізації базових цілей Стратегії щодо реформи структурних елементів сектора безпеки та оборони держави, а також інтеграції в ЄС і НАТО, на наш погляд, видаються визначеними не повною мірою, у ній йшлося про необхідність перегляду бюджетної політики, поетапне збільшення видатків на розвиток, бойову підготовку й оперативну діяльність відповідно до практики країн учасниць Альянсу. Крім того, було запропоновано впровадити інтегровану систему освіти, бойової і спеціальної підготовки персоналу для органів сектора безпеки та оборони із залученням викладачів, інструкторів з НАТО, ЄС, що, зрештою, мало вплинути на формування нової культури безпеки³¹. Задля підвищення обороноздатності держави Стратегія передбачала поглиблення військово-технічного співробітництва з державами-членами НАТО, ЄС з метою досягнення повної незалежності від Росії у питаннях виробництва озброєнь та військової техніки. Реформа розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів, а також структур Збройних сил України мала б відбуватися за стандартами НАТО з метою досягнення взаємосумісності з бойовими частинами держав-учасниць Альянсу³².

У Плані законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленому Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509–VIII, було запропоновано удосконалити систему демократичного цивільного контролю над сектором безпеки й оборони України та розробити дієвий контроль із залученням інститутів громадянського суспільства, зокрема за використанням фінансових і матеріальних ресурсів. Завдання з підготовки відповідного законопроекту було доручено Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони у другому кварталі 2015–2016 р.³³ Разом із Комітетом Верховної Ради у закордонних справах Комітет з питань національної безпеки і оборони мав розглянути ратифікацію Угоди про співробітництво у сфері підтримки між Кабінетом міністрів України та НАТО. Зауважимо, що активна співпраця з НАТО залишалася невід’ємною складовою євроінтеграційного курсу України, сприяла утвердженню демократичних цінностей та стала одним із ключових інструментів підтримки реформ у секторі безпеки й оборони, а також забезпечила спільну протидію безпековим викликам і загрозам³⁴.

Президент України П. Порошенко під час обговорення Воєнної доктрини на РНБО заявив, що свідоме чи півсвідоме несприйняття незалежності України глибоко

³⁰ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 26 травня 2015 року. № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text> (дата звернення: 24.10.2019).

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні. Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2015 року № 509–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text> (дата звернення: 24.10.2019).

³⁴ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. С. 35.

вкорінене в менталітеті російської політичної еліти й нікуди не подінеться в історичній перспективі³⁵. Аналіз виступів парламентарів на пленарних засіданнях Верховної Ради України у вересні та жовтні 2015 р. засвідчує загалом схвальне ставлення депутатів до нового стратегічно важливого документа РНБО. Зокрема, депутат від Радикальної партії Дмитро Лінько наголошував на своєчасності доктрини, у якій Росію визнавали агресором³⁶. А депутат від «Батьківщини» Микола Томенко пропонував на рівні Верховної Ради підтримати Воєнну доктрину, акцентувавши при цьому, що «в Україні формується контрактна професійна, соціально захищена, патріотична армія»³⁷.

У червні 2017 р. парламент підтримав законодавчу ініціативу низки народних депутатів від БПП, НФ, ВО «Батьківщина» щодо внесення змін до низки законів для «відновлення цілеспрямованого прагматичного курсу України на набуття членства в НАТО як стратегічного зовнішньополітичного пріоритету держави»³⁸. Унаслідок змін пропонували поглибити співпрацю України з НАТО з метою отримання членства в організації, а не просто «досягнення критеріїв», необхідних для цього, як було зафіксовано досі³⁹. Передбачалося, що вони можуть стати дієвим механізмом підвищення обороноздатності України через використання міжнародної системи безпеки, участь у необхідних для оборони країни системах колективної безпеки, створення нових союзів, блоків, коаліцій з іншими державами для захисту спільних інтересів і запобігання агресії з боку РФ⁴⁰. Представляючи законопроект, один з його ініціаторів – спікер парламенту Андрій Парубій – висловив переконання, що Росія робила все можливе, аби Україна не ввійшла в найбільш ефективну систему безпеки в світі. Великою мірою це призвело до агресії та бажання Росії мати право вето на зовнішньополітичний курс України⁴¹. Схожу позицію висловлював під час обговорення законопроекту депутат від Народного фронту Юрій Береза, який звинувачував «шакалів при владі» у тому, що наприкінці 2000-х років Україна не вступила до НАТО і тепер отримала стан неоголошеної війни на Донбасі. А голова Радикальної партії Олег Ляшко заявив, що все попереднє керівництво України, включаючи президентів Л. Кучму, В. Ющенка, В. Януковича та очільників

³⁵ Виступ Президента України про нову Воєнну доктрину України на засіданні Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року. URL: <https://www.president.gov.ua/public-info/publiczna-informaciya-veresen-2015-roku-287> (дата звернення: 24.10.2019).

³⁶ Стенограма засідання Верховної Ради України (3 сесія VIII скликання) від 3 вересня 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=04092015&nom_s=3&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

³⁷ Стенограма засідання Верховної Ради України (3 сесія VIII скликання) від 16 вересня 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=16092015&nom_s=3&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

³⁸ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо зовнішньополітичного курсу України) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61822 (дата звернення: 24.10.2019).

³⁹ Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України. Закон України від 8 червня 2017 року № 2091-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2091-VIII#Text> (дата звернення: 24.10.2019).

⁴⁰ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»...

⁴¹ Стенограма засідання Верховної Ради України (6 сесія VIII скликання) від 8 червня 2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=08062017&nom_s=6&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

виконавчої влади, колективно відповідає за те, що Україна досі не член НАТО, і за те, що сьогодні Україна зазнає військової агресії від Російської Федерації⁴².

На потребі невідкладної участі України в системі колективної безпеки, якою є НАТО, наполягав экс-голова МЗС, заступник голови Комітету у закордонних справах ВРУ та депутат від «Батьківщини» Борис Тарасюк. Депутат також зазначав, що його політична сила вже пропонувала схожий законопроект, який, втім, був відхилений на користь президентського законопроекту, де містилось «послаблене формулювання щодо курсу на членство в НАТО»⁴³. Нардеп від Об'єднання «Самопоміч» О. Березюк під час обговорення законопроекту визначав, що парламентська коаліція розпалася, натомість Коаліційна угода залишається чинною, адже задекларований шлях до НАТО – «це шлях до самостійності, незалежності і волі українського народу»⁴⁴.

Натомість депутати від Опозиційного блоку досить стримано намагалися вказати на несвоечасність законопроекту. Зокрема, нардеп Юрій Мірошниченко, озвучуючи позицію політсили, переконував, що починати розгляд національної безпеки треба з блоку економічних питань, зокрема соціального захисту населення, створення нових робочих місць, забезпечення наповнення бюджету. Водночас він намагався переконати, що вступу України до міжнародних організацій з безпеки має передувати серйозна дискусія на рівні РНБО, а тому законопроект варто приймати виключно в першому читанні⁴⁵. Втім, за посилення співпраці з НАТО та фактичне поновлення редакції Закону «Про засади національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. проголосувало 276 депутатів. Зокрема, проголосували «за» 119 нардепів БПП зі 140 депутатів політсили, 8 не голосували і ще 13 були відсутні. У Народному фронті на підтримку законопроекту назбиралося 68 голосів. З фракції не голосувало четверо депутатів, ще дев'ятеро були відсутні. Об'єднання «Самопоміч» голосувало за документ майже повним складом: 22 з 26 голосів «за». Двоє депутатів не брали участі в голосуванні та ще двоє не з'явилися у парламенті. Радикальна партія також голосувала майже в повному складі: 18 голосів «за». Із 20 нардепів від «Батьківщини» документ підтримали 17 депутатів, ще троє не були в парламенті. У групах «Відродження» і «Воля народу» серед депутатів, які все ж взяли участь у голосуванні, велика частина голосувала «за»: 5 і 6, відповідно. Із 47 позафракційних депутатів закон підтримав 21 народний обранець, ще 17 не з'явилися в залі засідань. Найбільше критикували законопроект в Опозиційному блоці, за нього з політичної сили не проголосував жоден нардеп.

Набуття Україною членства в ЄС та НАТО було визначено одними із фундаментальних національних інтересів і закріплено в Законі «Про національну безпеку», який був схвалений парламентом 21 червня 2018 р. Народні депутати 248 голосами «за» підтримали закон, який визначав пріоритетними завданнями інтеграцію України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір; набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; розвитку рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами⁴⁶.

⁴² Стенограма засідання Верховної Ради України (6 сесія VIII скликання) від 8 червня 2017 р...

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20180621#Text> (дата звернення: 23.10.2019).

Закон зафіксував, що пріоритети державної політики у сферах національної безпеки та оборони визначені у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, інших документах з питань національної безпеки та оборони, які схвалює РНБО і затверджують укази президента України. Також у законі йдеться про цивільний контроль над органами сектора безпеки та оборони. Наприклад, увагу привертає стан правопорядку в органах сектора безпеки та оборони, їхня укомплектованість, оснащеність озброєнням, військовою і спеціальною технікою, наявність необхідних запасів матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період; ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектора безпеки та оборони⁴⁷.

Законом встановлено, що сектор безпеки та оборони сформований з чотирьох взаємопов'язаних складових: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни і громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Обсяг видатків на фінансування сектора безпеки й оборони має становити не менше 5% запланованого обсягу внутрішнього валового продукту, з яких не менше 3% має йти на фінансування саме сил оборони⁴⁸.

Під час обговорення законопроекту парламентарі висловлювали пропозиції надати Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу, Воєнній доктрині та Концепції розвитку сектора оборони комплексний підхід за допомогою закріплення стратегічних ризиків для України з боку РФ (Ю. Левченко); дублювання функцій, які покладені на Державну прикордонну службу на Міністерство внутрішніх справ (А. Шинькович); внесення чіткості в командування Національною гвардією України (Т. Пастух); вирішення питання української розвідки (С. Заліщук) та законодавчого формулювання (О. Рябчин)⁴⁹.

Парламентарі Верховної Ради VIII скликання також ухвалили історичне рішення щодо закріплення в Конституції курсу України на участь в Європейському Союзі та НАТО⁵⁰. На початку вересня 2018 р. Президент П. Порошенко подав до Верховної Ради законопроект з правками до Конституції, який був покликаний закріпити європейський та євроатлантичний напрям розвитку України. У пояснювальній записці до законопроекту було згадано російську військову агресію проти України та зазначено, що саме вона стала причиною докорінних змін у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі України, «що обумовлює необхідність пошуку нових механізмів гарантування національної безпеки та чіткого закріплення в основному законі держави незворотності цивілізаційного вибору України, уособленням якого є європейська та євроатлантична інтеграція

⁴⁷ Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII...

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Стенограма засідання Верховної Ради України (8 сесія VII скликання) від 21 червня 2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=21062018&nom_s=8&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

⁵⁰ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-VIII#Text> (дата звернення: 23.10.2019).

України»⁵¹. Вважалося, що закріплення на рівні Конституції зовнішньополітичного курсу України на членство в ЄС і НАТО мобілізуватиме українське суспільство й українську владу, а також сприятиме реформам, спрямованим на досягнення критеріїв повноправного членства в ЄС і НАТО; Також було вказано, що переважна більшість українців підтримує курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО, оскільки усвідомлює в цьому гарантію розбудови демократичної правової держави та забезпечення її безпеки.

20 вересня українські парламентарі підтримали законопроект про внесення змін до Конституції щодо стратегічного курсу України. За відповідний проект постанови проголосував 321 народний депутат із 366 зареєстрованих. Рішення не підтримали лише депутати Опозиційного блоку. Після чого проект спрямували до Конституційного Суду України для отримання висновку щодо правомірності змін до Конституції. Конституційний Суд України дійшов узагальненого висновку (№ 3-в/2018 від 22 листопада 2018 року), що Законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Також Конституційний Суд України у своєму висновку не висловив застережень до законопроекту⁵².

Не виникало труднощів зі схваленням законопроекту на засіданнях парламентських комітетів: Комітет з питань національної безпеки і оборони ухвалив рішення прийняти до розгляду та підтримати зазначений законопроект; Комітет з питань запобігання і протидії корупції зазначив, що у проекті акта не виявлено корупціогенних чинників, проект акта відповідає вимогам антикорупційного законодавства; Комітет з питань європейської інтеграції прийняв рішення рекомендувати головному комітету подати проект закону на розгляд Верховної Ради України для прийняття за основу. Постановою Верховної Ради України від 22 листопада 2018 р. № 2622-VIII законопроект попередньо схвалено більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Після чого Комітет Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя надав схвальний відгук на президентський проект та не висловив до нього зауважень. Зазначимо, що євроінтеграційні ідеї мали значну підтримку серед українців. Згідно з проведеними наприкінці грудня 2018 р. опитуваннями соціологічної групи «Рейтинг», 53% українців підтримували вступ України до ЄС, натомість 13% – вступ до Митного союзу з Росією. Серед прихильників головних українських партій, які мають фракції у парламенті, підтримка вступу до ЄС серед виборців БПП становила 84%, «Самопоміч» – 74%, «Батьківщини» – 60% та Радикальної партії – 50%. У прихильників Опозиційної платформи (так соціологи позначали партію після розколу в Опозиційному блоці) ідею євроінтеграції підтримували 26%. Вступ до НАТО користується меншою

⁵¹ Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) 9037 від 03.09.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64531 (дата звернення: 23.10.2019).

⁵² Надано Висновок Конституційного Суду України у справі щодо членства України в ЄС та НАТО (Висновок № 3-в/2018) від 22 листопада 2018 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/nadano-vysnovok-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-u-spravi-shchodo-chlenstva-ukrayiny-v-yes-ta-0> (дата звернення: 23.10.2019).

підтримкою за вступ до ЄС: за результатами опитування, 44% українців підтримували вступ, а 30% – були проти такої ідеї. Тут у всіх партій, окрім Опозиційної платформи, суттєво більше прихильників виступають «за» НАТО, аніж «проти». Серед виборців БПП прихильників вступу в НАТО 81%, «Самопоміч» – 68%, «Батьківщини» – 50% (проти – 25%), Радикальної партії – 44% (проти – 21%). Серед виборців Опозиційної платформи 16% прихильників НАТО, а от противників – майже 66%⁵³.

Історичним рішенням парламенту стало закріплення в Конституції України у лютому 2019 р. курсу на повноправне членство в Європейському Союзі та НАТО. За прийняття законопроекту №9037 загалом на засіданні 7 лютого 2019 р. проголосувало 334 депутати. На думку ініціаторів законопроекту, таке рішення мало б мобілізувати українське суспільство й українську владу, а також сприяти реформам, спрямованим на досягнення критеріїв повноправного членства нашої держави в ЄС і НАТО.

Представляючи запропоновані зміни до Основного закону, голова Комітету Верховної Ради України за питань правової політики та правосуддя Руслан Князевич зазначив, що їх підтримали члени Комітету з огляду на те, що закон пройшов експертизу Венеційської комісії, а також отримав висновок Конституційного Суду і 22 листопада 2018 р. був попередньо схвалений Верховною Радою України⁵⁴. Натомість парламентарі у своїх запитаннях до Р. Князевича висловлювали занепокоєння стосовно необхідної процедури внесення змін до Конституції в разі ймовірної зміни НАТО своєї аббревіатури чи назви. Нардепи від Об'єднання «Самопоміч» апелювали до КСУ, який, за їхніми словами, по суті, не надав жодного правового аналізу запропонованих змін, обмежившись виключно формальною процедурою.

Логічною та прогнозованою виглядала підтримка президентського законопроекту з боку пропрезидентської політичної сили в парламенті – Блоку Петра Порошенка. Незворотність євроатлантичного курсу України підтримали і в Народному фронті, а також групі «Воля народу», де запропоновані зміни до Конституції назвали великим історичним шансом. Голова фракції БПП «Солідарність» Артур Герасимов зазначав, що ухвалення рішення закріпить прагнення українців бути в Європейському Союзі й отримати додаткову колективну безпеку. Його колега з фракції НФ Максим Бурбак заявляв, що жодних сумнівів стосовно доцільності голосування за президентський законопроект не може бути. Закріплення в Конституції євроатлантичного курсу України депутат визначив як обов'язок сьогоденного скликання парламенту. Підтримав ініціативу і представник від групи «Воля народу» Євген Рибчинський. Депутат також висловив переконання, що якби Україна в 1994 р. замість Будапештського меморандуму підписали меморандум з НАТО, то війни з Росією не було б. Водночас за п'ять років війни, на думку депутата, змінилася свідомість українців і вони стали готовими до вступу в НАТО⁵⁵. Депутат

⁵³ Суспільно-політичні погляди населення України: опитування IRI. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_vzglyady_naseleniya_ukrainy_opros_iri.html (дата звернення: 23.10.2019).

⁵⁴ Стенограма засідання Верховної Ради України (10 сесія VIII скликання) від 7 лютого 2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_el_h2?data=07022019&nom_s=10&nom_skl=8 (дата звернення: 23.10.2019).

⁵⁵ Там само.

Віктор Чумак вважав, що НАТО і Європейський Союз – це ціннісний вибір кожного українця на користь верховенства права, соціальних стандартів та прав людини.

Однак не всі у Верховній Раді прихильно поставилися до запропонованих змін до Конституції щодо євроінтеграції. Зокрема, нардеп від депутатської групи «Відродження» Віктор Бондар переконував, що такі зміни до Конституції треба приймати на всенародному референдумі, який можна провести одночасно з президентськими виборами. Водночас депутат висловив припущення, що ані в ЄС, ані в НАТО ніхто України не чекає, а тому внесення змін до Конституції є «блефом», тому що «ніхто нас поки не очікує, найближчих 10 років там ніхто не буде». Усю ситуацію з внесенням змін до Конституції В. Бондар назвав головним «передвиборчим трюком» влади, на який вона зважилася задля проведення президентської кампанії⁵⁶. Схожу позицію озвучили депутати від Опозиційного блоку. Зокрема, нардеп від політичної сили Вадим Новинський назвав пропоновані зміни до Конституції передвиборними маніпуляціями Президента, які розколюватимуть країну, та наполягав на виключному праві ухвалювати подібні зміни в Основному Законі стосовно зовнішньополітичного курсу держави лише через проведення референдуму⁵⁷. За його словами, президент та його команда намагалися переписати Конституцію України у своїх власних передвиборчих інтересах. Депутат звинувачував президента в узурпації влади. В. Новинський переконував, що близько 40% українців підтримують курс на вступ до НАТО та лише близько половини громадян – вступ до Євросоюзу. Ці питання ділять Україну навпіл, а також, на думку нардепа, запропоновані зміни до Конституції віддаляють українців від миру в країні, адже можуть нашкодити пошуку компромісу та поверненню Донбасу і Криму, а тому вони є несвоєчасними⁵⁸. Заступник голови фракції Опозиційний блок Олександр Вілкул заявив, що пропозиція щодо прийняття змін до Конституції є не лише піаром, а й порожньою декларацією, «фількіною грамотою та очевидною узурпацією»⁵⁹.

Попри ідеологічну та євроінтеграційну риторику, президентські ініціативи хоч і визнавались слухними, однак були розкритиковані колишніми учасниками по парламентській Коаліції. Президента П. Порошенка звинуватили у спробі використання змін Основного Закону країни як інструмента для передвиборчих маніпуляцій. На цьому, зокрема, наголошував голова Об'єднання «Самопоміч» Олег Березюк, який висловив переконання, що «олігархічна влада» дійшла до використання Основного Закону країни як інструмента своїх дрібних передвиборчих маніпуляцій. Запропоновані ініціативи О. Березюк охарактеризував як «декларацію декларацій», яка записана в основний документ, а не конкретні дії, спрямовані на досягнення стандартів НАТО⁶⁰.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Верховна Рада закріпила в Конституції курс на членство в ЄС та НАТО. *Голос України*. 2019. 8 лютого. № 26 (7032). С. 2.

⁵⁸ Стенограма засідання Верховної Ради України (10 сесія VIII скликання) від 7 лютого 2019 р.

⁵⁹ «Шлях – незворотний»: як у ВР ухвалювали історичне рішення про курс України на ЄС і НАТО – підсумковий сюжет. *5 канал*. URL: <https://www.5.ua/polityka/shliakh-nezvorotnyi-ia-ku-vr-priymaly-istorychne-rishennia-pro-kurs-ukrainy-na-yes-i-nato-pidsumkovyi-siuzhet-186205.html> (дата звернення: 23.10.2019).

⁶⁰ Стенограма засідання Верховної Ради України (10 сесія VIII скликання) від 7 лютого 2019 р...

Лідерка «Батьківщини» Юлія Тимошенко висловила переконання, що Україна обов'язково мусить бути частиною НАТО. Однак зауваження від колишньої прем'єрки викликав той факт, що питання про внесення змін до Конституції було підняте лише за 50 днів до виборів. Як і її колега з фракції Об'єднання «Самопоміч», Ю. Тимошенко звинуватила президента та його команду у використанні питання членства України в ЄС і в НАТО для прикриття своїх кулуарних інтриг та домовленостей.

Критикував владу й очільник Радикальної партії Олег Ляшко, який, очевидно, з огляду на наближення виборів вдався до передвиборної пропаганди, вказуючи на низький рівень життя населення і риторично запитуючи: «коли мільйони заробітчани за кордоном, мільйони бідних, мільйони отримують копійчані зарплати і не можуть заплатити “космічні” ціни за комуналку, – то про яку євроінтеграцію можна говорити»⁶¹.

Юрій Левченко від Всеукраїнського об'єднання «Свобода» застерігав від суто декларативного змісту запропонованих ініціатив. Нардеп обурювався відсутністю в Конституції положень, які б унеможливили будь-який рух України, крім як рух в НАТО і до Європейського Союзу, наполягав на важливості їхнього прийняття, оскільки в парламенті може з'явитися повністю промосковська більшість, яка, за словами парламентаря, матиме змогу «спокійно наплювати на ці норми ... і рухатись з Москви, якщо вона це захоче»⁶².

Втім, попри численні зауваження, депутати підтримали законопроект. Голова Верховної Ради Андрій Парубій, вітаючи це історичне рішення, заявив, що прийняті зміни до Конституції свідчать про незворотність європейського вибору України, початок справжньої інтеграції, «віховий день в історії нашої держави»⁶³. Прийняттям закону нардепи доповнили преамбулу Конституції словами про підтвердження «європейської ідентичності українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України», а статті Основного закону словами, що до повноважень Президента, Верховної Ради та Кабміну належать також забезпечення реалізації курсу на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО. Президент України таким чином ставав гарантом реалізації стратегічного курсу держави на членство в ЄС і НАТО, а уряд, своєю чергою, мав забезпечувати реалізацію стратегічного курсу на членство України в цих організаціях⁶⁴. Незважаючи на внутрішні суперечності, тодішній голова держави П. Порошенко перед голосуванням назвав 7 лютого історичним днем. «НАТО – це про безпеку, не лише про військову, а і про безпеку громадянина, безпеку на вулицях, верховенство права», – сказав він та додав, що Верховна Рада мала б продемонструвати єдність, яку демонструвала останні 4 роки. Зрештою, Верховна Рада схвалила звернення до лідерів та парламентів держав-членів НАТО, Північноатлантичної ради та Парламентської асамблеї НАТО з проханням надати Україні план дій щодо членства на саміті Альянсу в Лондоні в грудні 2019 р. Тут видається доцільним зазначити, що, попри закріплення в Основному законі євроінтеграційних прагнень

⁶¹ Верховна Рада закріпила в Конституції курс на членство в ЄС та НАТО. С. 2.

⁶² Стенограма засідання Верховної Ради України (10 сесія ІV скликання) від 7 лютого 2019 р....

⁶³ Верховна Рада закріпила в Конституції курс на членство в ЄС та НАТО. С. 1–2.

⁶⁴ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі...

України, консолідований вибір країною геополітичного, а відтак і цивілізаційного вектора розвитку перебуває у певній залежності від притаманної для політичної еліти риторики про повернення територій «ДНР» і «ЛНР», а також Криму. Адже розрахунки на повернення окупованих територій ігнорують ту обставину, що нездоланною перешкодою вступу України до НАТО та ЄС є військовий конфлікт, у який вона втягнута, і цілком імовірно, що держава-агресор – Російська Федерація – перманентно буде його підживлювати⁶⁵.

Під час інавгурації 20 травня 2019 р. новообраний президент України В. Зеленський заявив, що розпустить Верховну Раду. Наступного дня голова держави виконав свою обіцянку і підписав указ про розпуск Верховної Ради України VIII скликання. В умовах конституційного конфлікту між главою держави та парламентом, «який не має правового вирішення», Конституційний суд України визнав таке рішення президента конституційним⁶⁶. Зрештою, на дострокових виборах до Верховної Ради IX скликання у липні 2019 р. політична сила В. Зеленського отримала більшість у парламенті. Завдяки такому ризикованому кроку В. Зеленський отримав, на додаток до гарантованих Конституцією повноважень Президента України та Верховного головнокомандувача, унікальні можливості реалізації зовнішньої і безпекової політики, також і щодо реформування відповідних відомств⁶⁷. Цілком імовірно, що з огляду на суспільний запит, нове скликання парламенту залишатиметься проєвропейським, а євроінтеграційний крен і надалі переважатиме в українській зовнішній політиці.

Що стосується підсумків діяльності Верховної Ради України VIII скликання стосовно участі України в системі євроатлантичної безпеки, то можна з упевненістю стверджувати, що більшість представлених у парламенті політичних партій підтримували такий зовнішньополітичний курс. Консенсус щодо необхідності вступу України до найрозвиненішої євроатлантичної структури колективної безпеки полягав у тому, що інтеграція до складу ключових безпекових організацій в євроатлантичному просторі – ОБСЄ та НАТО – була найоптимальнішим шляхом зміцнення обороноздатності та забезпечення національної безпеки України. Верховна Рада скасувала позаблоковий статус України та ухвалила низку важливих законодавчих ініціатив у руслі євроінтеграційного вектора зовнішньої політики, зокрема в приведенні українських військових формувань до стандартів НАТО. В умовах кризових процесів в середині українського парламенту, що зрештою призвели до фактичного розпаду парламентської коаліції, питання зміцнення обороноздатності відійшли на задній план, перетворившись певною мірою на об'єкт політичних спекуляцій. На жаль, попри тривалий період часу, що минув з початку російського військового вторгнення на територію України, український політикум досі дискутує довкола

⁶⁵ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богущкий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. Київ, 2017. С. 123.

⁶⁶ КСУ визнав конституційним Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». *Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт*. 20 червня 2019 р. URL: www.ccu.gov.ua/novyna/ksuvyznav-konstytuciyunum-ukaz-prezydenta-pro-dostrokovye-prypynennya-povnovazhen-verhovnoyi (дата звернення: 23.10.2019).

⁶⁷ Зовнішня політика та політика безпеки після оновлення влади: послідовність, зміни, перспективи. *Razumkov centre*. Київ, 2019. С. 16.

причин військового конфлікту на Донбасі, а питання інтеграції України до складу безпекових структур стало зручним інструментом у політичній боротьбі між різного роду партіями та рухами, які, беручи до уваги вподобання електорату, виступають «за» чи «проти» такої інтеграції. Незважаючи на те, що в українському суспільстві, здавалось би, оформився консенсус навколо доцільності євроінтеграції держави, сама її реалізація нашоветься не лише на потребу в досягненні стандартів європейських безпекових структур, але й відверто антиєвропейську риторику окремих політичних сил, які позиціонують себе як проросійські та намагаються перекласти відповідальність за окупацію Криму та ситуацію на Донбасі виключно на владу, що прийшла після втечі В. Януковича з країни.

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ СУСІДСТВА: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Після кількох хвиль розширень Європейського Союзу актуалізувалися дискусії про характер цього утворення та перспективи приєднання до нього нових держав. Вхідження в європейську спільноту, окрім суто економічних чинників, приваблює ще й з огляду на формування там єдиного соціокультурного простору з домінуванням певних цінностей та норм, таких як: демократія, правова держава, толерантність, справедливість, повага прав людини¹. Також інтеграційний процес на європейському континенті давав змогу, згідно з принципом «Європа націй», зберегти національну та соціальну ідентичність кожного народу². Зважаючи на це, після розпаду Східного блоку і початку демократичної трансформації країн Центрально-Східної Європи більшість з них заявили про свої європейські прагнення та висловили бажання приєднатися до європейської співдружності народів. Водночас з погляду потенціалу економічного співробітництва держави, що прагнули вступу, не мали для об'єднаної Європи важливого значення, а отже, позитивне рішення щодо подальшого розширення ухвалювали передусім з огляду на політичні аргументи солідарності ЄС з менш розвинутими країнами регіону³. Тож відкритим залишається питання, чи зі вступом балканських держав (політичне рішення щодо інтеграції яких, хоч і у віддаленій перспективі, уже прийнято) процес об'єднання ЄС можна буде вважати завершеним, чи перспектива розширення охоплюватиме й країни Східної Європи.

З перших років здобуття незалежності України євроінтеграцію завжди визначали як один із найперспективніших напрямів її зовнішньої політики, і не лише загальноєвропейську інтеграцію, а й регіональну співпрацю. Проте впродовж тривалого періоду відносини з ЄС не відзначалися динамізмом, попри гучні декларації офіційного Києва щодо прискореного руху у Європу, йому бракувало відкритості та цілеспрямованості в реалізації західного вектора. Проблемою у відносинах також стало утвердження парадигми багатовекторності зовнішньополітичного курсу нашої держави та відсутність інституційних механізмів для поглиблення співробітництва. Погодимось з думкою М. Козловець, що геополітичний і цивілізаційний вибір

¹ Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. 2013. URL: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf (дата звернення: 08.09.2019); Куц Г. Формування спільної європейської ідентичності: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія. Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. праць. Харків, 2014. № 3(22). С. 120–127.

² Козловець М. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: Серія. Філософія: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2009. Вип. 37. С. 77.

³ ЄС на початку ХХІ століття: основні виклики. Європейська політика сусідства. *Концепт «Європа»*: навч. посібн. / Ващенко А.В., Гаврилов В.М., Дятлов В.О. та ін. Чернівці, 2018. С. 250.

України між Сходом і Заходом належить до найактуальніших та найпроблемніших в українському державотворенні⁴.

Приєднання країн Центрально-Східної Європи у травні 2004 р. до ЄС мало потужний вплив на геополітичні реалії в регіоні, змінило основні критерії зовнішньополітичних стратегій як ЄС, так і України. Кордони ЄС тепер становили своєрідну цивілізаційну межу між країнами, які вдало подолали процес демократичної і економічної трансформації та залишили позаду негативну спадщину комуністичного минулого, і їхніми східними сусідами, що залишалися в «сірій зоні» політичної невизначеності з усіма економічними, соціальними і політичними наслідками такого співіснування. Тому перед Україною актуалізувалося питання геостратегічного вибору. Все очевиднішим ставав крах панівної у попередній період доктрини багатовекторності, що полягала в балансуванні між євроатлантичною та євразійською системою цінностей. Суперечливість поглядів української панівної еліти, брак економічних реформ, корупція та вплив олігархічних угруповань на політичні процеси, невизначеність та постійна зміна ключових зовнішньополітичних орієнтирів України призвели до того, що курс на євроатлантичну інтеграцію опинився під загрозою. Відчувалося поступове розчарування Заходу в Україні, особливо ключових країн ЄС (Франції та Німеччини), які до надання нашій державі сигналу про можливість майбутнього членства ставилися здебільшого негативно.

Ще 2003 р. Польща виступила зі зверненням до Європейської комісії щодо активізації «східного виміру» ЄС, який містив концепцію особливих відносин з Україною. Йшлося про необхідність чіткого визначення перспективи членства для України. Така ініціатива не отримала належної підтримки членів Євросоюзу. В результаті східні сусіди ЄС були приєднані до програми «Ширша Європа – сусідство: новий формат відносин з нашими східними та південними сусідами», куди також входили країни Середземномор'я. А вже наступного року було впроваджено загальну стратегію відносин Європейського союзу з сусідніми країнами «Європейська політика сусідства» (ЄПС), яку реалізовували з кожною країною на підставі Угоди про партнерство і співробітництво (УПС), а ту, своєю чергою, через План дій. Угода не передбачала надання країнам-учасникам будь-яких гарантій майбутнього членства, натомість мала сприяти належному проведенню прикордонними з ЄС державами політичних та економічних реформ, їхній частковій економічній інтеграції з ЄС, підтримці запровадження європейських стандартів в регіоні та належному розвитку політичних контактів на двосторонньому рівні⁵.

Перемога в Україні Помаранчевої революції і В. Ющенко на президентських виборах 2004 р., якому симпатизували на Заході, відродили надії окремих тамтешніх політиків на поглиблення європейського курсу Києва. Майдан як вияв народної волі та демократичних традицій мав серйозний вплив на відновлення позитивного іміджу України на міжнародній арені та формування почуття європейської

⁴ Козловець М. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2008. Вип. 35. С. 150.

⁵ Близняк О. Східний напрям європейської політики сусідства: польські ініціативи. *Політичне життя* (Вінниця). 2018. № 2. С. 113.

ідентичності в українців, що відкривало нові можливості для внутрішньої демократичної трансформації країни⁶.

Відразу після обрання президентом В. Ющенко розпочав активну дипломатичну діяльність, спрямовану на те, аби переконати західних партнерів України, що вона категорично пориває з попередньою політикою «багатовекторності», а головним її пріоритетом стає набуття членства в ЄС і НАТО. Він закликав надати Україні «сигнал щодо європейських перспектив». У січні 2005 р. Європарламент за ініціативи польських депутатів прийняв резолюцію, що зверталася до керівних органів ЄС з проханням про можливість розглянути питання розширення відносин Євросоюзу з Україною. Однак зазначимо, що йшлося не про швидке приєднання Києва до Євросоюзу, а про визнання останнім самої можливості європейської перспективи України, що само собою могло надати їй імпульс для внутрішніх перетворень.

Незважаючи на запевнення ЄС у підтримці демократичних реформ в Україні після Майдану, його офіційні речники й надалі намагалися уникати заяв щодо можливої перспективи членства Києва. Підписаний 21 лютого 2005 р. План дій для України (на 2005–2007 рр.) містив заходи з розширення політичної співпраці та поглиблення економічної інтеграції України до ЄС і в перспективі мав привести до поширення на неї принципу чотирьох свобод (вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили). Україна на основі схваленої «дорожньої карти» отримала також обіцянку щодо членства у Світовій організації торгівлі (СОТ) і підтримку визнання країни з ринковою економікою⁷. Подібні до українського плани дій (з урахуванням індивідуальних особливостей) були запропоновані також низці інших партнерів, з якими Євросоюз провадив політику сусідства, зокрема: Йорданії, Ізраїлю, Молдові, Марокко, Палестинській Автономії, Тунісу. Так ЄС демонстрував однакове ставлення до країн, які своєю метою проголосили повноцінну європейську інтеграцію, і країн, які не мали перспективи вступу та не декларували відповідних намірів. На думку Т. Сидорук, відповідно до принципу «обумовленості», ЄПС пропонувала дуже слабкі стимули, які не могли зацікавити партнерів і спонукати їх до впровадження справжніх змін, адже не було чіткого розуміння заходів, за виконання яких Євросоюз надає «винагороду». До того ж Плани дій не мали обов'язкової юридичної сили та передбачали лише формальний контроль над їхньою реалізацією⁸.

Концепцію впровадження ЄПС від самого початку позиціонували як альтернативу процесу розширення ЄС. І незважаючи на те, що План дій був покликаний вивести на якісно вищий рівень відносини України та ЄС, порівняно з загальними рамками УПС він віддзеркалював принципову розбіжність у поглядах підписантів щодо кінцевої мети співпраці. Такий формат інтеграційної політики був для України серйозним викликом, адже ставив під сумнів її ціль – набуття повноправного членства. Не дивно, що офіційний Київ обережно висловлював своє невдоволення

⁶ Віднянський С., Мартинов А. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал* (Київ). 2006. Вип. 4. С. 40; Скрипник О. Історія співпраці України з Європейським Союзом у рамках Європейської Політики Сусідства. *Уманська старовина* (Умань). 2017. Вип. 3. С. 30.

⁷ Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: кол. моногр. / наук. ред. А. І. Кудряченко. Київ, 2010. С. 243.

⁸ Сидорук Т. Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції. *Політичний менеджмент* (Київ). 2011. № 1. С. 125–126.

позицією Брюсселя, пропонуючи перехід до обговорення політичної асоціації та економічної інтеграції в межах «нової посиленої угоди»⁹.

Одним з найбільш вагомих викликів для України на шляху євроінтеграції була залежність геостратегічного вибору від внутрішньополітичної кон'юнктури. Мінлива політична ситуація не сприяла рішучому проведенню реформ так необхідних для інтеграційного поступу. Прозахідні прагнення частини українських політичних еліт стикнулися з підтримкою іншою частиною українського населення політики багатовекторності і помітним дрейфом суспільних настроїв на схід, у бік інтеграції з РФ. Прихильниками цих ідей був значний відсоток українських громадян, який фактично відповідав відсотку прихильників інтеграції з європейськими структурами, що свідчило про дезорієнтацію українського суспільства. Прихильники «багатовекторності» зовнішньополітичного курсу країни (прем'єр В. Янукович, значна частина депутатів Верховної Ради, політикуму) продовжували закликати до відмови від прискороного поступу в бік Заходу як засобу геополітичного відриву від Росії. І хоча зовнішньополітичні цілі президента В. Ющенко, спрямовані на європейську і євроатлантичну інтеграцію, залишилися незмінними, однак їхня фактична реалізація без опертя на повноцінну більшість в парламенті та суспільстві ставала все менш реальною¹⁰.

Додавався і чинник Росії, на який у Європі традиційно звикли зважати. Росія категорично відкинула ідею бути включеною «в пакет» ЄПС з іншими східноєвропейськими країнами, адже намагалася самостійно вибудувати особливі відносини з ЄС, а також розробляла альтернативні концепції інтеграції на пострадянському просторі. Після Помаранчевої революції Кремль був роздратований новим зовнішньополітичним курсом України та відмовою від симетричності відносин із Росією. Не маючи політичних ресурсів змінити внутрішню розстановку сил в Україні, Москва вдалася до газового шантажу, аби забезпечити реалізацію своєї політики домінування в регіоні. Європа, залежна від російських енергетичних сировинних ресурсів, зважаючи також на відносини ЄС – Росія, змушена була з обережністю формувати східний вектор.

Намагаючись виступати чи не головним експертом у питанні східної політики ЄС, активну підтримку Україні в межах процесу євроінтеграції надавала Польща. Протягом тривалого періоду вона акцентувала на потребі формування більш інтенсивної стратегії щодо східних сусідів Євросоюзу¹¹. Проте підготовані польськими експертами МЗС програми «Європейська політика сусідства – Східний вимір» та «Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції», які були орієнтовані на поступове наближення пострадянських держав до Євросоюзу, що давало б змогу уникнути їхнього повернення до російської сфери впливу, наштовхувалися на протидію і незацікавленість з боку Німеччини, Франції та Італії. Останні дві, зокрема, обстоювали розширення співпраці з державами Середземномор'я, а німецьке бачення ґрунтувалося на більш широкому охопленні східного вектора ЄС, де політика щодо Росії була центральним компонентом¹².

⁹ Встановлення діалогу та укладання правової бази відносин між Україною і ЄС. *Концепт «Європа»*: навч. посібн. / Ващенко А.В., Гаврилов В.М., Дятлов В.О. та ін. Чернівці: Десна Поліграф, 2018. С. 212.

¹⁰ Віднянський С., Мартинов А. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). С. 43.

¹¹ Близняк О. Східний напрям європейської політики сусідства: польські ініціативи. С. 110.

¹² Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. *International Review* (Київ). 2010. № 3. С. 3.

Після приходу в Польщі до влади уряду Д. Туска і залагодження непорозумінь з європейськими партнерами польська дипломатія не приховувала прагнення домогтися активізації східного вектора ЄС. Міністр закордонних справ Р. Сікорський, виступаючи в сеймі РП у травні 2008 р., наголосив, що Польща як одна з найбільш заангажованих у справі Сходу країн ЄС має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо цього напрямку. Для цього, стверджував він, має бути опрацьований формат відносин, що давав би додатковий інструментарій у взаєминах з тими державами, для яких європейська перспектива найбільш бажана. І Україну треба розглядати як ключового кандидата на поглиблення відносин з Євросоюзом¹³.

Потреба в оновленні політики щодо країн пострадянського простору ставала все більш очевидною і в самому Брюсселі, адже збереження зацікавленості в політиці сусідства вимагало надання більш чітких та привабливих пропозицій від ЄС. До того ж конфлікт між Росією і Грузією у серпні 2008 р. змушував Євросоюз шукати шляхи забезпечення стабільності довкола своїх кордонів. Йшлося не про відмову від ЄПС, а про вдосконалення її структури і доповнення дієвими інституційними компонентами¹⁴. За таких умов Німеччина вже не розглядала можливості узгодження нового формату з Росією, а Франція була зацікавлена в підтримці центральноєвропейськими державами свого середземноморського проєкту. 26 травня 2008 р. Польща і Швеція презентували програму «Східне партнерство» (СП), яка стала продовженням ЄПС і передбачала поглиблення та активізацію східного вектора зовнішньої політики Євросоюзу щодо шести країн (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови й України). 19–20 червня ідею нової стратегії представив міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський на засіданні Європейської Ради, яка і доручила Єврокомісії розробити відповідну пропозицію до весни 2009 р.¹⁵

Запропонований проєкт мав мало шансів для реалізації через наголос на перспективах вступу країн-учасників СП до ЄС у майбутньому. Ініціатори вважали: якщо на певному етапі якась із країн-учасниць СП достатньо наблизиться до європейських стандартів та демократичних цінностей ЄС, то політичні структури організації можуть дійти консенсусу щодо можливості продовження розширення в індивідуальному порядку. Водночас в остаточному варіанті документа на вимогу частини країн-членів ЄС було знято формулювання про європейську ідентичність та перспективи набуття повноправного членства. Також, попри декларовані вигоди для України у її відносинах з ЄС, польській дипломатії не вдалося досягти відчутних практичних результатів щодо їхнього відстоювання у Брюсселі, можливо, за винятком збільшення фінансування програм СП.

Хоча започаткована ініціатива покликана була збільшити вагу східноєвропейського регіону у зовнішній політиці Євросоюзу і створити додаткові стимули для євроінтеграційних прагнень його країн-учасниць, після її оприлюднення українська сторона з осторогою поставилася до ініціатив у межах цієї програми. На

¹³ Sikorski R. Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2008 r., przedstawiona na 15 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 7 maja 2008 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa, 2011. S. 383.

¹⁴ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. С. 3.

¹⁵ Дальський В. Східне партнерство у контексті Європейської політики сусідства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць*. Київ, 2011. Вип. 97, ч. 2. С. 165.

це були підстави, адже загальний підхід до країн-учасниць, що декларували свої інтеграційні плани (Україна, Молдова, Грузія), і тих, що не висловлювали таких намірів (Білорусь, Азербайджан, Вірменія), на практиці міг означати гальмування процесу вступу до ЄС більш зацікавлених в цих процесах держав¹⁶. СП бракувало раціонального підходу, який враховував би особливості зовнішньої політики і соціально-економічних умов країн-учасниць, об'єднуючи їх у єдину групу з нібито схожим баченням, потребами та інтересами. Водночас таке рішення було своєрідним компромісом між державами ЄС, які прихильно ставилися до подальшого розширення, і його противниками, бо включення Азербайджану, Вірменії та Білорусі, які не виявляли значних євроінтеграційних прагнень, повинно було засвідчити, що ініціатива не передбачатиме членства в Європейському Союзі¹⁷.

У межах СП ЄС пропонував своїм сусідам вийти на новий рівень взаємин. Стимулами проведення глибоких і комплексних внутрішніх реформ країнами-партнерами мали стати політична асоціація та економічна інтеграція. Інструментами реалізації поставлених завдань були двосторонні Угоди про асоціацію, які б замінили Угоди про партнерство та співробітництво. Іншим можливим позитивним чинником СП було те, що воно також передбачало в майбутньому інтеграцію країн-партнерів до ринків ЄС через утворення всеосяжних зон вільної торгівлі та візову лібералізацію, співпрацю у сферах енергетики, довкілля, транспорту та гуманітарних зв'язків¹⁸. В Комунікації до програми було зафіксовано, що зміст таких угод відрізнятиметься відповідно до цілей та спроможностей кожної з держав-партнерів, а проблема диференціації країн, більш зацікавлених у співпраці від решти, мала б формуватися згідно з принципом «більше за більше». Як потенційний стимул до тіснішої співпраці з ЄС і внутрішнього реформування, зокрема, розглядали питання надання фінансової допомоги відповідно до інтеграційних амбіцій¹⁹.

З урахуванням інтеграційної заангажованості Україна стала першою, згідно з програмою СП, з ким Європейська Комісія ще 9 вересня 2008 р. на саміті в Парижі розпочала перемовини щодо Угоди про асоціацію. Остаточного підписання спільної декларації між шістьма країнами-учасниками і керівництвом Євросоюзу відбулося 7 травня 2009 р. під час Празького саміту. Намагання української сторони новою угодою зафіксувати перспективу членства не увінчалися успіхом²⁰.

На початку 2010 р. в Україні відбувалися чергові президентські вибори. Чинний глава держави В. Ющенко, втративши довіру громадян, уже не міг претендувати на переобрання. За цих умов головними претендентами були прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, яка хоч вважалася прозахідним кандидатом, все ж більш

¹⁶ Машкевич М. Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації / пер. з пол. Київ, 2015. С. 257.

¹⁷ Нагорняк І. Ініціатива ЄС «Східне партнерство». Інституційні основи, завдання та перспективи змін. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 2. С. 352.

¹⁸ ЄС на початку XXI століття: основні виклики... С. 266.

¹⁹ Палагнюк Ю. Зміст та перспективи політики Східного партнерства як зовнішньополітичної ініціативи ЄС щодо України. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 2. С. 16.

²⁰ Халаджи В. Польсько-шведська ініціатива «Східне партнерство» – засади формування, основні принципи та можливості, які вона відкриває для України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 97, ч. 2. С. 176.

помірковано, ніж чинний президент, ставилася до європейської і, особливо, євроатлантичної інтеграції, а також проросійський лідер Партії регіонів В. Янукович, який заявляв про потребу «рівноправних» відносин з ЄС та виступав проти зближення з НАТО. Зрештою перемога В. Януковича та прихід урядової команди на чолі з Миколою Азаровим засвідчили початок наступного етапу у відносинах України та ЄС. В європейських столицях наростало розчарування українськими політичними елітами, а тому політика щодо України мала реально відображати стан і шанси української держави у сфері інтеграції зі західними інституціями.

У другій половині 2010 – першій половині 2011 р. українська влада продовжувала вести діалог з ЄС, ставлячи на перше місце переговори щодо Угоди про асоціацію, що майже наближалися до свого завершення. Президент В. Янукович у посланні до українського народу в червні 2010 р. укотре підкреслив важливість партнерства з ЄС (поряд із співпрацею зі США та Росією) для економічної і політичної стабільності в Україні²¹. Водночас Верховна Рада у затвердженому 1 липня 2010 р. законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначила одним зі зовнішньополітичних пріоритетів «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»²². Проте для української влади механізми СП були, по суті, додатковими інструментами двосторонньої співпраці з ЄС. Як зазначала О. Шаповалова, українська дипломатія, наголошуючи, що європейська інтеграція не є самоціллю для України, а лише інструментом модернізації держави, прагнула «перевести відносини з ЄС у площину звичайного торгу стосовно умов та переваг запропонованих форматів співробітництва»²³. І все ж важливе значення в обговоренні сторін займала проблема підписання Україною широкої Угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, фактичне узгодження основних пунктів Угоди за участю В. Януковича було задекларовано на саміті Східного партнерства 29–30 вересня 2011 р. у Варшаві, а вже 19 грудня під час засідання Україна – ЄС у Києві оголошено про завершення діалогу.

Для України в міру просування її переговорів з ЄС значним викликом стала позиція РФ. Москва виступала проти структурування політичних і економічних відносин Євросоюзом на пострадянському просторі без узгодження з її власними зовнішньополітичними практиками, вбачаючи у цьому спробу трансформації геостратегічної ситуації у Східній Європі та позбавлення Росії статусу глобального гравця в міжнародній політиці²⁴. Вона прагнула приєднання України до Митного союзу та наголошувала на неприйнятності Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, адже це суперечило її економічним і геополітичним інтересам. Спротив Москва виявляла через відверту торговельну війну з Україною та шантажистські заяви щодо європейських партнерів.

Заразом все очевиднішими ставали антидемократичні дії влади всередині країни: незаконна зміна чинної конституції на користь президента В. Януковича,

²¹ Божко С. Інтеграція в Європейський Союз як зовнішньополітичний пріоритет в українському політичному дискурсі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 108(1). С. 75.

²² Закон України від 1.07.2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701>.

²³ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. С. 7.

²⁴ Там само. С. 6.

переслідування опозиції та політично вмотивовані вироки Ю. Тимошенко та Ю. Луценка не могли не позначитися на оцінці Брюсселем стану демократії в Україні, а отже, доля Угоди про асоціацію, підписати яку планували до кінця 2011 р., залишилася невирішеною і великою мірою залежала від дотримання українською владою демократичних свобод. Водночас погіршення відносин між Україною та Євросоюзом спричинило кризу східної політики ЄС, насамперед програми СП²⁵. Це яскраво ілюструють слова міністра закордонних справ Франції А. Жюппе про те, що ЄС «взяв до відома європейські прагнення України», проте відносини між Україною та ЄС в рамках ЄСП та СП спрямовані на зміцнення стосунків і «не передбачають їхньої майбутньої еволюції». Вказана заява відрізнялася від попередніх тим, що європейський чиновник високого рангу відмовився від дипломатичної невизначеності і чітко заявив про відсутність «європейської перспективи» України як теми для дискусії²⁶.

Після проведення в країні політичних процесів над опозицією українське керівництво опинилося в становищі «м'якої ізоляції» у Європі. Водночас Польща, яка була ініціатором СП, не була налаштована підтримувати ізоляцію України, адже та поверталася у бік євразійської інтеграції, що означало формування на українській території зони нестабільності з авторитарним режимом на чолі²⁷. Керівництво Польщі продовжувало пропагувати євроінтеграцію України серед країн-членів ЄС, проводячи чимало двосторонніх зустрічей як з представниками Європейської Ради, Єврокомісії і Європарламенту, так і з високопоставленими українськими урядовцями задля того, щоб віднайти консенсусне рішення, яке б задовольнило чиновників ЄС, а українська сторона виявила раціональну політичну волю і усунула перешкоди, що стояли на шляху асоціації. Одним з прикладів цього може слугувати створення моніторингової місії Кокса-Квасневського, яка мала на меті відслідковувати дотримання демократичних свобод та врегульовувати ситуацію зі становищем політичних в'язнів в Україні²⁸.

Водночас 25 лютого 2013 р., під час саміту Україна – ЄС, було узгоджено, що підписання Угоди про асоціацію відбудеться на саміті Східного партнерства у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Однак напередодні саміту 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України на чолі з М. Азаровим оголосив про зупинення процесу укладання Угоди. Відмова під тиском Росії від підписання політичної асоціації та режиму вільної торгівлі була неочікуваною для українського суспільства, адже упродовж багатьох років влада наголошувала, що інтеграція з ЄС є стратегічною метою нашої держави. Наслідком відмови В. Януковича підписати у Вільнюсі Угоду про асоціацію України з Євросоюзом став початок Євромайдану та Революції Гідності, унаслідок яких попереднє керівництво держави було змінено.

²⁵ Чорна Н. Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу. *Україна–Європа–Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 9. С. 97.

²⁶ Яворська Г., Снігір О. Щодо змін у європейській політиці сусідства: наслідки для України. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/526/>

²⁷ Baluk W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2005–2012. Od romantyzmu do pragmatyzmu. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2012. R. 10, zesz. 1. S. 33.

²⁸ Антонюк Н., Сенюк Ю. Україна у сфері геополітичних інтересів Республіки Польща. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. Львів, 2014. Вип. 35. С. 61.

Незважаючи на збройну агресію Росії та анексію Криму, на початку березня 2014 р. уряд А. Яценюка ухвалив рішення про відновлення роботи над Угодою про асоціацію з ЄС. Її прийняття засвідчило б фундаментальний геополітичний вибір України на користь євроінтеграційного курсу, тому не дивно, що Росія намагалася перешкодити її укладенню, втручаючись в переговорний процес. Спірним питанням внаслідок російської позиції стало укладання економічної частини Угоди та режиму вільної торгівлі між Україною та ЄС, тому підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулось у два етапи. До моменту узгодження економічних позицій сторонами прем'єр-міністр України А. Яценюк 21 березня 2014 р. підписав політичну частину, а вже 27 червня 2014 р. новообраний президент України П. Порошенко узгодив економічну частину асоціації та договору про всеосяжну Зону вільної торгівлі з ЄС (її повноцінне застосування відкладалося до 1 січня 2016 р.). Це було важливим кроком в інтеграційному процесі з огляду на те, що передбачені угодами правові, економічні й організаційні засади для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів між Україною та ЄС, усунення бар'єрів для зовнішньої торгівлі, гармонізації регуляторних режимів і вдосконалення ринкових інститутів можуть стати потужними драйверами зростання української економіки. Зрештою 16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію одночасно була ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом²⁹.

Опитування, проведене 2015 р. Асоціацією з міжнародних питань (АМО) у країнах-учасниках СП поміж експертами зі зовнішньополітичних питань, засвідчило, що серед найважливіших переваг участі в ініціативі була можливість тіснішого політичного співробітництва (69,1%) і більш глибокої інтеграції з державами-членами ЄС (27,8%), а також економічний розвиток (39,2%). Крім цього, більшість респондентів (84,8%) висловила впевненість, що СП має слугувати інструментом запровадження європейських норм і стандартів³⁰.

Концепція СП пропонує можливості двостороннього співробітництва з ЄС, спрямованого на підтримку внутрішніх демократичних перетворень, економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм та стандартів ЄС в різних секторах економіки. Основними напрямками, започаткованими в межах ЄПС, за якими розробляли програми допомоги, є вдосконалення управління кордонами, підтримка економічного зростання і розвитку, допомога у становленні регіональних енергетичних ринків і посиленні енергетичної безпеки, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, розбудова транспортної інфраструктури, поліпшення екологічної ситуації, регулювання міграції та активізація культурних і освітніх обмінів³¹. Водночас в означеному вище опитуванні 91,1% респондентів з країн Східного партнерства вказали, що запропонований ЄС прямики у формі членства міг би стимулювати подальші реформи³². Проте в підсумкових комюніке самітів Східного партнерства в Ризі у травні 2015 р. і Брюсселі в листопаді 2017 р. було вкотре зафіксовано, що програму розробляли як частину Європейської політики сусідства, а отже, вона не може передбачати автоматичної перспективи членства в ЄС.

²⁹ ЄС на початку XXI століття: основні виклики... С. 273.

³⁰ Достал В., Карасова Н., Лідл В. Тренди Східного партнерства. 2015. 28 квітня. С. 9. URL: <http://iwp.org.ua/publication/trendy-shidnogo-partnerstva/>

³¹ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. С. 8.

³² Достал В., Карасова Н., Лідл В. Тренди Східного партнерства. С. 11.

У документах опинилося компромісне формулювання про «європейські прагнення та європейський вибір партнерів, як зазначено в угодах про асоціацію України, Грузії, Молдови»³³. Таким результатом були незадоволені не лише в Україні, але й у Польщі, країні, що була одним з ініціаторів СП і чи не найбільше обстоювала позицію про закріплення у статутних документах перспективи членства для найбільш просунутих в контексті євроінтеграції держав. На думку міністра закордонних справ цієї країни В. Вашиковського: «Східне партнерство створювало для цих країн ілюзію, але не створювало перспективи членства в Євросоюзі... Програма відводила зазначеним державам лише роль буферної зони між Росією та ЄС»³⁴.

Незважаючи на формалізацію відносин в межах Угод про асоціацію з Україною, Молдовою і Грузією, в експертному середовищі не вщухають дискусії щодо цілей і завдань східної політики ЄС. Погляди країн-учасниць СП щодо співпраці з ЄС суттєво різняться. Так, Азербайджан, Вірменія і Білорусь поступово мінімізували участь у проєктах СП, а Україна, Молдова та Грузія навпаки активно співпрацювали з ЄС, сподіваючись отримати європейську перспективу. Така різноманітність позицій всередині СП унеможливило застосування уніфікованої політики ЄС до країн регіону. Саме тому актуальним стало питання розробки нової концепції відносин з країнами-учасницями СП, перегляд її змісту у напрямі здійснення регіональної та секторальної диференціації, який мав відповідати сучасним реаліям³⁵.

З огляду на геополітичні реалії та нові безпекові виклики в регіоні реформована програма СП мусить враховувати політичні, економічні та ідеологічні відмінності країн-партнерів, диференційований рівень їхньої залежності від Росії, а також наявність вакууму безпеки, в якому опинилися ці держави³⁶. Посилення безпекових функцій у межах розвитку СП є вкрай важливим, зокрема для України, Грузії і Молдови, хоча сумнівно залишається перспектива залучення в єдиний безпековий формат Вірменії та Білорусі, які є членами Євразійського економічного союзу та ОДКБ і перебувають під військово-політичним контролем РФ³⁷. Немає взаємопорозуміння і всередині ЄС, адже частина держав «старої Європи», зайнятих пошуком відповідей на геополітичні виклики (Брекзит, нелегальна міграція, агресія Росії), не вважають ініціативу СП пріоритетною. У цій ситуації більшість європейських політиків надають перевагу збереженню статус-кво, а це перешкоджає конструктивній дискусії щодо оновлення програми СП та формуванню пошуку нових рішень і завдань. Повністю неприйнятним для України є й те, що на рівні керівних органів ЄС існують думки про потребу враховувати інтереси, передусім Росії, при проведенні СП, а також узгоджувати його з цілями взаємовідносин ЄС і РФ³⁸.

³³ ЄС на початку XXI століття: основні виклики... С. 280.

³⁴ Польща: «Східне партнерство» зазнало краху. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3622325-polscha-skhidne-partnerstvo-zaznalo-krakhu>.

³⁵ Турчин Я. Перспективи східного партнерства в умовах геополітичних та безпекових змін Східноєвропейського регіону. *Humanitarian Vision = Гуманітарні візії: наук. журн.* Львів, 2016. Т. 2. № 1. С. 65.

³⁶ Турчин Я. Перспективи східного партнерства... С. 62.

³⁷ Толстов С. Східноєвропейська політика ЄС: цілі, методи, способи реалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 125, ч. 1. С. 37.

³⁸ Богдан Т. Євроінтеграційний курс України: проблеми, протиріччя, перспективи. *Дзеркало тижня*. 2015. № 19. URL: https://dt.ua/macrolevel/yevrointegratsiyniy-kurs-ukrayini-problemi-protirichchya-perspektivi-_html

Для інтеграційних перспектив України важливим було закріплення в концептуальних засадах СП посилення диференціації країн-учасниць відповідно до різного рівня залучення у процеси євроінтеграції і, відповідно, застосування принципу «більше за більше» для отримання фінансової підтримки з боку ЄС, що стимулювало б досягнення кращих результатів у проведенні внутрішніх соціально-економічних реформ та адаптації законодавства до європейських стандартів. Заразом важливими напрямками залишаються посилення безпекового компонента ініціативи, зокрема у сфері енергетичної безпеки та розширення можливостей для мобільності громадян³⁹.

Розвиток мобільності був одним із пріоритетів СП від самого початку формування програми. Діалог України та ЄС щодо безвізового режиму, який офіційно розпочався 29 жовтня 2008 р. після початку переговорів про укладення Угоди про асоціацію, завершився 11 червня 2017 р., що засвідчило серйозні досягнення у виконанні Україною зобов'язань у проведенні реформ. Встановлення безвізового режиму перетину кордону з Євросоюзом, по суті, одне з тих рішень, яке на практиці дало змогу простим громадянам країн-партнерів відчутти переваги приєднання до програми СП і підписання Угоди про асоціацію.

З часу впровадження ЄПС 2004 р. та програми СП у 2009 р. все ще актуальним залишається питання закріплення перспективи членства в ЄС як ефективного рушія внутрішнього реформування, що було доведено державами Центрально-Східної Європи під час попередніх хвиль розширення. З огляду на те, що європейське суспільство ментально на сьогодні не готове розглядати Україну частиною своєї спільноти, їй варто усвідомити факт, що неодмінними передумовами її євроінтеграційних проєктів залишається подолання власної «кризи ідентичності» та визначення цивілізаційної належності⁴⁰. Вона повинна використати зростання інтересу до себе, щоб більш переконливо (насамперед завдяки полишенню у минулому зовнішньополітичної невизначеності й активній суспільно-політичній і економічній трансформації внутрішнього життя) доводити, що євроскептицизм і «звужені підходи» у ставленні до нашої держави можуть зашкодити не лише її демократичному розвитку, а й потенційно провокуватимуть нестабільність в цілому східноєвропейському регіоні.

Отже, виходячи з сьогоденних геополітичних реалій, Україні навряд чи доцільно формувати зовнішньополітичну стратегію щодо ЄС на основі визнання реальності швидкого вступу до цього об'єднання, однак було б не виправданою помилкою не розглядати такої можливості у більш віддаленій перспективі. За цих умов східний вимір ЄПС як один із суперечливих напрямків у зовнішній політиці Євросоюзу, замість обстоювання абстрактних цілей і завдань щодо різних за інтеграційною суттю держав, міг стати важливим інструментом формування стратегії безпеки на сході Європи. Європейська інтеграція нашої держави сприяла б не лише утвердженню української державності, а й стала б запорукою розвитку всього центрально-східного регіону як на підставі багатосторонньої взаємодії, так і у форматі субрегіональних зв'язків. Це можливо за умови, що українське суспільство, виразно задекларувавши європейські прагнення, через комплекс не виправданих сподівань вкотре не розчарується у правильності обраного шляху, а гучні заяви, що європейська інтеграція є одним з ключових зовнішньополітичних пріоритетів України, не залишаться лише деклараціями.

³⁹ Турчин Я. Перспективи східного партнерства... С. 66.

⁴⁰ Козловець М. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст. С. 157.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТА НОВА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Українське суспільство перебуває в суцільній соціально-економічній та політичній кризі. У суспільстві тривають пошуки шляхів подолання цієї кризи, проте не існує розуміння всього комплексу проблем. В аналітичних колах суспільства вже дійшли висновку, що подолання цих проблем не залежить від вектора руху країни: на схід чи на захід. Потрібно співпрацювати і зі сходом, і з заходом. Але всі кризові проблеми можна вирішити, зосередившись на національних інтересах. В Україні немає комплексної стратегії подолання кризи, яка б могла об'єднати суспільство. Автор статті пропонує суттєвий соціально-економічний аспект такої комплексної стратегії.

Євроінтеграційні прагнення й устремління українського суспільства та держави мають свій початок від часу розпаду Радянського Союзу і надання суверенних прав українському соціально-політичному механізму управління суспільними відносинами. Цим механізмом і є держава.

На початку 90-х років ХХ ст. українські європейські устремління панували лише у формі аморфних ідей, які у всіх прошарків суспільства отримували розуміння, але не керівництво до дії.

Після укладання Маастрихтської угоди 1993 р., яка заклала підвалини сучасного Європейського Союзу (ЄС), українська євроінтеграційна ідея перетворилась у державну. Це було відображено у формуванні різноманітних структурних підрозділів вищих органів державної виконавчої влади, які почали лобіювати питання гармонізації законодавства ЄС з окремими сферами правової системи України. Яскравими прикладами цієї гармонізації було скасування смертної кари і запровадження податку на додану вартість (ПДВ). Запровадження ПДВ у різноманітних наукових колах викликає суперечливе ставлення, адже цей податок в українських реаліях набув величезного корупційного і кримінального забарвлення, значною мірою понизив купівельну спроможність українського суспільства та був одним із чинників згорання виробничих потужностей промисловості.

Кінець 90-х років ХХ ст. посилив та розширив співпрацю органів державної влади і громадських організацій з різноманітними інституціями Європейського Союзу. Це був період, коли в Україні ще були реальні шанси стати членом Союзу. Саме тоді Російська федерація, як державний механізм, розпочала активні дії щодо унеможливлення євроінтеграційної та євроатлантичної української перспективи. Ці російські дії мали три вектори: дискредитація України в європейському просторі різноманітними інформаційно-комунікаційними заходами; втягнення України та її економіки до Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), ідею якого вже розпочали втілювати в життя; активізація внутрішніх проросійських лобістів і противників

євроінтеграційних українських устремлінь як у всій системі державного управління, так і в громадянському суспільстві.

Усі ці тенденції розвитку українських реалій поряд з глибоким укоріненням і поширенням корупції та остаточним становленням і пануванням олігархічно-монополістичної системи організації державної влади та економіки вже у середині 2000-х років остаточно ліквідували українські перспективи стати повноправним членом ЄС та Євroatлантичного оборонного союзу (НАТО). І хоча співпраця України з ЄС та НАТО поглиблювалась та досягла рівня укладання Угоди про Асоціацію України з ЄС, це остаточно зруйнувало потенційні можливості та віру українського суспільства щодо реальних можливостей і перспектив України стати повноправним членом ЄС та НАТО. Щобільше, співпраця України з ЄС на основі Угоди про Асоціацію прискорила та поглибила перетворення української економіки у сировинний додаток світової економіки та подальшу руйнацію національного промислового потенціалу, що й зумовило всі негативні соціальні процеси, зокрема ускладнення міграцією демографічної ситуації в країні; декваліфікацію трудових ресурсів та перманентне приховане безробіття; суттєве зубожіння широких верств населення тощо.

На перший погляд, акцентуючи увагу на цих соціально-економічних негараздах в Україні, можна зробити висновок про безперспективність і шкідливість її європейських інтеграційних устремлінь. Але це не так. Українське суспільство і держава мусять лише змінити цілі європейського вектора свого розвитку. Це не мають бути надії на повноправне членство в ЄС, «вихід» на багатий європейський ринок українських товарів і досягнення європейських стандартів життя громадян. Для України актуальним є питання запозичення стандартів якості та ефективності організації і ведення менеджменту в усіх сферах суспільного життя, зокрема і в державному управлінні, та започаткування і розвиток нової індустріалізації країни на сучасних технологічних засадах, чого досягнути без співпраці з Європою, США та Китаєм буде проблематично. Співпраця з Об'єднаною Європою за певних умов може бути стимулом для успішного проведення цілого комплексу соціально-економічних та політико-правових реформ.

Без успішного розвитку національної економіки, яка сформує достатню ресурсну базу, не може існувати надій на успіх усіх реформаційних процесів в Україні.

Для цього нам потрібно чітко усвідомити, що таке економіка. По-перше, економіка – це комплекс суспільних відносин. По-друге, це суспільні відносини у трьох сферах: у сфері виробництва, у сфері суспільного споживання та відносини щодо розподілу суспільних благ. Отже, економіка – це не просто господарська діяльність та способи її ведення, це суспільні відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання суспільних благ. Саме тому в Україні на порядку денному стоїть питання реформування цих суспільних відносин.

Якщо ми розуміємо, що національна економіка – це триєдиний комплекс суспільних відносин, то що в них нам потрібно змінювати, реформувати?

Щонайголовніше, українське суспільство і держава мусять реформувати систему виробничих суспільних відносин. Стратегічна мета цих змін – створити умови, щоб в Україні було вигідніше займатися виробництвом, аніж посередницькою торгівлею, консалтингом, наданням різноманітних послуг тощо. Це може зробити

лише держава, яка не послуговується у своїй діяльності політико-економічною ідеологією неолібералізму, для якого панівним є лозунги «менше держави в економіці», «вільний ринок самостійно вирішить усі проблеми». Ця ідеологія панує в Україні всі роки її політичної незалежності. Вона, як один із чинників, призвела до національної деіндустріалізації, руйнації національного трудового потенціалу і зuboжіння широких верств населення. Отже, саме держава має створити комплекс умов для національного виробника.

По-перше, вона мусить формувати в різних регіонах країни інфраструктурні умови для зручного ведення виробництва.

По-друге, (і цього не потрібно боятись, адже цим займаються всі розвинуті держави світу) створювати фінансові та фіскально-кредитні умови і пільги для українських виробників. Це має бути гнучкий та динамічний комплекс державно-управлінських заходів, який би миттєво змінювався залежно від потреб національних виробників.

По-третє, держава мусить розпочати проводити національну гнучку та збалансовану, егоїстичну протекціоністську політику, спрямовану на захист національного виробника. Досвід країн, які пройшли шлях реіндустріалізації, свідчить, що промисловий протекціонізм – це збалансований комплекс різноманітних заходів. До них належить вольове стимулювання експорту і тарифної політики – один із засобів підтримки національного виробника, який утворює робочі місця всередині країни. Іншими важливими заходами є організація промислової пропаганди, навчання нових методик виробництва за підтримки і фінансування цієї діяльності державними органами влади¹.

По-четверте, у всіх країнах світу, де існують українські національні економічні інтереси, державні представники повинні бути лобістами і захисниками національних виробників та сприяти експорту українських промислових товарів.

По-п'яте, держава має провести блискавичну політику щодо руйнування монополізму в усіх сферах національного виробництва і запустити конкурентні умови ведення промислового виробничого бізнесу.

По-шосте, і цю позицію може виконати лише державний механізм управління – запуск реального фондового ринку, який своїм функціонуванням буде руйнувати вплив на національні економічні відносини олігархічно-монополістичного капіталу, сприятиме розвитку внутрішнього інвестиційного потенціалу суспільства, а також зумовить швидке зростання питомої ваги середнього класу в українському суспільстві і його впливовості в усіх сферах суспільного життя.

По-сьоме, сприяння конкурентоздатності українських промислових товарів, чого неможливо досягнути без розробки та наполегливого втілення в життя державної інноваційної промислової політики, утворення інноваційних кластерів розвитку, формування національної інноваційної, зокрема й венчурної системи.

Окремо треба зупинитись на сьомому завданні державної інноваційної промислової політики. Українське глобалізоване суспільство живе в епоху четвертої технічної та енергетичної революції. Драйвером четвертої технічної революції є розвиток штучного інтелекту, біо-, нано- та космічні технології. Водночас у

¹ Данілішин Б. Вчимося відповідати на економічні виклики. *Дзеркало тижня. Україна* (Київ). 2019. 28 вересня. № 36(432).

багатьох країнах світу багатовекторного імпульсу інноваційному виробництву надає військово-промисловий комплекс (ВПК). У цьому аспекті існує нагальна потреба з'ясувати, як позиціонує себе Україна та її економіка за таких умов глобалізаційних процесів у світі.

Попри умови соціально-економічного розвитку України і державні пріоритети за часів її політичної незалежності, в Україні збереглися наукові школи, які займаються питаннями штучного інтелекту, біо-, нано- та космічними технологіями. Вони певною мірою відповідають сучасним науковим та технологічним вимогам завдяки своїй аутсорсинговій діяльності на іноземних замовників, які шляхом грантового фінансування замовляли наукові розробки в українських науковців. Функція держави – сприяти діяльності цих наукових шкіл, зокрема їхній кооперації з бізнесом і виробництвом. Саме держава має допомагати науці й бізнесу віднайти ті інноваційні сфери, де українські виробники можуть стати найкращими у світі, що суттєво піднесе на світовій ринковій арені конкурентоздатність національної економіки. Для цього не потрібно доганяти передові країни, а лише стати кращими в певних галузях інноваційного виробництва.

Для розвитку інноваційного виробництва перед Українською державою і суспільством стоїть декілька завдань:

- сприяти розвитку світових стандартів якості національного менеджменту;
- створювати та розвивати технопарки з відповідною інфраструктурою та сприятливим фінансово-кредитним і податковим кліматом;
- поступово та наполегливо формувати в суспільстві «моду» та престижність займатися наукою;
- стимулювати розвиток венчурного бізнесу;
- розвивати на внутрішній фінансовій базі інвестиційний клімат в Україні.

На жаль, в Україні ще й досі не приділяють уваги світовим стандартам якості управління як у системі державного управління, так і в системі менеджменту. Йдеться не про якість товарів і послуг, а саме якість здійснення менеджменту та організації управління. У 2016 р. в Україні прийнято новий стандарт ДСТУ ISO 9001:2015 (Вимоги до системи управління якістю)². Попередня версія стандарту ISO 9001:2008 скасована з 15 вересня 2018 р. Цікавим є те, що переважна більшість бізнесових організацій не спромоглась налагодити у своєму менеджменті навіть рівня якості управління, що відповідає стандарту 2008 р. Щобільше, український бізнес не лише не приділяє цьому питанню належної уваги, а й не прагне досягнути цього рівня. Передові і конкурентоздатні бізнесові структури Європи та світу вже давно не послуговуються стандартами управління якістю ISO 9001:2015. Якість їхньої системи управління вже «на голову» вища від цього стандарту. В усьому світі давно зрозуміли, що ефективність і конкурентоздатність залежать від якості організації ведення бізнесу. Цьому питанню в передових країнах світу надають неабиякого значення. Отже, не підтягнувши організації державного управління та всього бізнесу, особливо виробничого, спочатку до стандарту ISO 9001:2008, невдовзі до чинного ДСТУ ISO 9001:2015, промисловцям годі й думати про завоювання українського і світового ринків та конкурентоздатність. Обов'язок

² ДСТУ ISO 9001:2015. Система управління якістю. Вимоги. (ISO 9001:2015, IDT). [Чинний від 2016.07.01]. Вид. офіс. Київ: Держспоживстандарт України, 2016. 22 с.

держави – пропагувати ідею підвищення якості управління та створити фінансові умови в Україні, які б спонукали український бізнес налагоджувати поступове підвищення (відповідно до світових стандартів) якості власного менеджменту. Без відповідного управлінського прориву дуже мало перспектив для розвитку промислового виробничого сектора України, зокрема, в інноваційній сфері.

У чому полягає сутність і зміст технологічних парків? Технопарк – науково-виробничий територіальний комплекс, головне завдання якого – формувати максимально сприятливе середовище для розвитку малих і середніх наукомістких інноваційних фірм. У структурі технопарків містяться такі центри: інноваційно-технологічний, навчальний, консультаційний, інформаційний, маркетинговий, юридичний, фінансовий, економічний, промислова зона³. Їхнє створення має на меті комерціалізацію науково-технічної діяльності, більш швидке просування наукових досягнень у матеріальну сферу. Крім того, в умовах кризової ситуації вишівської науки в Україні створення технопарків має сприяти забезпеченню науковців творчою роботою, яку достатньо високо оплачують.

О. М. Тараненко вважає, що історія розвитку технопарків в Україні має три етапи:

- період становлення і розвитку – 1997–1999 рр.;
- період піднесення – 2000–2005 рр.;
- період занепаду – 2006 – дотепер.⁴

Проблеми функціонування технопарків в Україні учений виділив такі

– із 16 технопарків понад 99 % реалізації інноваційної продукції припадає на три з них, які створені на базі провідних наукових організацій Національної академії наук України – Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інституту монокристалів та Інституту фізики напівпровідників ім. В. Є. Лошкарьова;

- нестабільність державної політики з підтримки технопарків;
- обмежений попит на інноваційні пропозиції всередині країни і низька платоспроможність українських споживачів нової техніки;
- обмежені можливості фінансування інноваційної діяльності з державного бюджету;
- відсутність зацікавленості фінансових і банківсько-кредитних систем у підтримці інноваційних проєктів;
- наявність конкуренції на внутрішніх ринках з боку західних фірм розробників технологій, виробників і постачальників матеріалів, устаткування й технологій загалом;
- прагнення західних замовників без суттєвих інвестицій комерціалізувати у своїх інтересах наявний в Україні науковий потенціал, передусім із технологій подвійного призначення;
- політична нестабільність у країні.⁵

На жаль, сьогодні технопарки – єдина в Україні форма інноваційної діяльності. Розмови про створення в країні національної інноваційної системи так і

³ Антипов І. Інноваційний розвиток національної економіки в контексті створення інноваційних інфраструктур в освітній галузі: зб. наук. праць Донецьк, 2010. Вип. 148. С. 1–8.

⁴ Тараненко О. М. Історія та проблеми становлення технопарків в Україні. URL: <http://intellect21.cdu.edu.ua/?p=243> (дата звернення: 23.04.2012).

⁵ Там само.

залишаються розмовами внаслідок змін законодавства і повного виключення з нього будь-яких заходів державної підтримки інноваційної діяльності, широкої кампанії витискання технопарків з економічного й громадського життя країни. Без наполегливого формування і підтримки державою національної інноваційної системи вагомим економічним зростанням годі й чекати.

Без професійної і вивіреної маркетингової політики держави, яка поступово та наполегливо має формувати в суспільстві «моду» та престижність займатись науковою діяльністю, неможливо формувати внутрішній ринок, чого в Україні буде важко досягнути без запровадження американського досвіду розвитку венчурного бізнесу.

Венчурний бізнес реалізують дві структури: венчурний фонд і венчурна управлінська компанія. Венчурний (або закритий ризиковий) фонд – інвестор інноваційних проєктів. Він вкладає кошти виключно в інноваційні ідеї або замовлені великими міжнародними корпораціями інноваційні науково-технологічні теми, які реалізують через інноваційні проєкти. Основний принцип венчурних фондів – вкладання коштів у цілу низку інноваційних проєктів, з яких до 80% можуть бути збитковими, а 20% згенерують прибуток, який дасть змогу покрити збитки невдалих проєктів і принести прибуток, зазвичай починаючи від 100%.

Реалізують інноваційні проєкти венчурні управлінські компанії. Основний принцип їхньої діяльності – організація проєктного менеджменту на горизонтальних засадах, де немає підлеглих і керівників, а організаційна діяльність побудована на принципі виконання функціональних завдань. Науковці доводять інноваційну ідею до логічного завершення, а менеджери повністю забезпечують їхню діяльність усім необхідним, а також кооперують їхній результат із виробничо-бізнесовою сферою. Друге завдання менеджерів управлінської компанії полягає в маркетингу, тобто формуванні ринку збуту інноваційного товару або технологій, яких ще немає. Це завдання не реалізують, якщо проєкт виконують під замовлення великої технологічної корпорації. Для українських венчурних компаній формування ринку збуту інноваційного товару не обов'язково відбувається в Україні, а там, де є платоспроможний попит. Мета венчурної компанії – створити новий бізнес, який вигідно продати великій системній компанії. Отже, без державної підтримки розвитку венчурного бізнесу практично неможливо створити результативну та ефективну національну інноваційну систему, яка має бути драйвером бурхливого українського економічного розвитку.

Нову індустріалізацію України на сучасних технологічних засадах, промислові виробничі відносини, особливо в нішових інноваційних виробничих сферах, не можна активно розвивати без формування інвестиційного клімату, який має ґрунтуватись на внутрішній фінансовій основі. Тож національний уряд мусить докласти вагомих зусиль для формування національного фондового ринку, який дасть змогу перерозподіляти фінанси між ефективними галузями економіки. Запуск фондового ринку має відбуватися разом із заходами стимулювання виробництва в Україні. Всі інститути і чинне законодавство для функціонування фондового ринку в Україні є. Потрібно змінити лише закони щодо акціонерних товариств у питаннях захисту інтересів і прав міноритарних акціонерів.

Інноваційний прогрес у високотехнологічному виробництві може стимулювати національний військово-промисловий комплекс. Для України існує можливість

реалізації оперативного «квантового» стрибка у переозброєнні сил оборони шляхом утворення «технокластера», тобто координаційної структури для розвитку найбільш перспективних оборонних технологій, які суттєво міняють формат сучасного бою, а в подальшому і формат самої війни. Профільні експерти виділяють такі високотехнологічні напрями розробки озброєння, що дасть змогу Україні створити асиметричний щит стримування будь-якої агресії, зокрема російської:

- розвиток безпілотних авіаційних комплексів;
- робототехніка різноманітного призначення;
- розвиток систем управління військами і радіоелектронної розвідки, комплексів радіоелектронної боротьби та радіолокаційних станцій пошуку і засобів захисту зв'язку;
- проведення досліджень та розробка зброї на інших фізичних принципах, зокрема зброї нелетальної дії (із чинниками впливу імпульсів на людину – від больового сприйняття до втрати свідомості; зброї кінетичного і хімічного впливу, електромагнітного випромінювання спеціальної акустики; засобів впливу на озброєння та військову техніку противника)⁶.

Усі ці індустріально-інноваційні зміни можна реалізовувати за умов відповідної підготовки кадрів та постійного підвищення їхньої кваліфікації. Тобто державну кадрову політику саме в цьому аспекті потрібно докорінно змінити. Вона має орієнтуватись на пріоритети поширення природничої освіти і наукових знань та навичок серед значних верств населення України. Здобувати відповідну освіту та займатися наукою мусить стати в країні престижно і «модно».

Отже, євроінтеграція корисна для України з погляду запозичення управлінського та технологічного досвіду, зокрема через співпрацю зі США і технологічно розвинутими азіатськими країнами. Цей досвід потрібен для успішної нової індустріалізації на передових технологічних засадах, які зумовлені четвертою технічною та енергетичною революцією. Саме новітня індустріалізація країни буде драйвером її успішного та бурхливого економічного розвитку, що дасть змогу реалізовувати стратегічну мету українського суспільства й держави – благополуччя і добробут громадян України.

⁶ Бадрак В. Бюджет-2020: шлагбаум для розвитку армії. *Зеркало недели. Україна*. 2019. 5 октяб-
ря. № 37(433).

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобалізації міжнародна трудова міграція робочої сили перетворилась на один із ключових чинників розвитку як світового господарства в цілому, так і національних ринків праці зокрема. Україна також інтегрується до світових міграційних процесів. Сьогодні вона бере активну участь у міжнародному обміні трудовими ресурсами як імпортер та експортер робочої сили. У 1998 р. відомий польський політолог-антиглобаліст Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman), писав: «Після закінчення війни за території найміцнішим та найбажанішим фактором розшарування в світі стала мобільність: це та субстанція, з якої щодня будуються і перебудовуються нові, глобальні, соціальні, політичні, економічні та культурні ієрархії»¹. Суть сучасної глобалізації, на його думку, полягає в небаченому досі прискоренні процесів територіальної мобільності індивідів, капіталів та інформації, а глобальний світ ділиться на тих, кому доступна така мобільність, і тих, кому вона недоступна. З огляду на це, у сучасному світі проблеми міграції все частіше розглядають як загрози національній безпеці держави, оскільки вони набувають глобального характеру і мають серйозні наслідки для країн, які приймають, а відтак проблему треба розглядати на теоретичному та практичному рівнях.

В останні два десятиріччя нову якість набувають два найважливіші регулятори міграційної поведінки: середовище і соціальні норми, які визначають головну причину міграції – протиріччя між рівнем розвитку особистості, її потребами і умовою їхнього задоволення.

Серед спонукальних причин міграції все більше переважають не тільки зовнішні щодо мігранта чинники (наприклад, глобальна нестача робочих місць), а й внутрішні – прагнення до реалізації за допомогою еміграції потреб у розвитку особистості.

Важливу групу причин еміграції утворюють мотиви політичного характеру. Потік біженців, які прагнуть отримати в країні, що приймає, статус політичних іммігрантів, в сучасному світі дуже значний.

Чинником посилення трудової еміграції є суттєві відмінності в оплаті населенню праці в різних країнах. Відмінності в заробітках з урахуванням сформованих курсів валют інколи сягають різниці у 10–15 разів (більш точні оцінки ускладнені через диференціацію вартості життя), найвищі значення у фахівців високої кваліфікації.

Психологічні чинники, пов'язані з нестабільністю загальноекономічної ситуації в цілому і в сфері зайнятості зокрема, значно посилюють схильність до еміграції.

¹ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.

Проблема впливу міграційних процесів на соціальне, економічне і політичне життя країни неоднозначна: залежно від цілей і причин міграція може нести як позитивні, так і негативні наслідки для країни, що приймає.

З одного боку, міграція за несприятливої демографічної ситуації в країні може компенсувати дефіцит трудових ресурсів, забезпечивши економічне зростання, а також поповнити склад працездатної частини населення в умовах його старіння.

З іншого боку, в сучасному світі міграція населення набула стихійного характеру, проблеми, пов'язані з міграційними потоками, перебувають в центрі уваги керівників багатьох країн і всього світового співтовариства в цілому. У політичній сфері нелегальна міграція може стати прямою загрозою безпеці країни, її геополітичним інтересам і міжнародному авторитету. В економічній сфері міграція може спричинити розширення масштабів тіншової економіки, загострення ситуації на ринку праці і витіснення працівників з числа місцевих жителів.

Міграція в Україні є важливим чинником впливу не лише на соціально-економічний розвиток, а й на міжнародні відносини, вагомою складовою євроінтеграції. Її стимулює подолання успадкованої ще з радянських часів монополії держави на проведення зовнішньоекономічної діяльності і, як наслідок, розширення застосування механізмів ринкової економіки в державному будівництві.

За роки державної незалежності України характер, склад та спрямованість зовнішніх і внутрішніх трудових міграційних потоків постійно змінювались. Сталою впродовж останніх десятиліть є лише тенденція зростання обсягів трудової міграції з України, яка на сучасному етапі почала набувати загрозливого масштабу. Згідно з дослідженням, проведеним Центром економічної стратегії, станом на 2018 р. близько 16% українців працездатного віку працювали за кордоном – це 4 мільйони громадян². Зростанню масштабів трудової міграції з України сприяють насамперед зміни в соціально-економічних відносинах, економічні кризи і, як наслідок, падіння життєвого рівня населення. Перспективи набуття Україною членства в ЄС також вплинуть на подальший розвиток трудової міграції українців.

Зважаючи на те, що суб'єктами трудової міграції є переважно люди з високою працездатністю, цей процес має значний вплив на розвиток трудового потенціалу як країни в цілому, так і окремих її регіонів. Відповідно, така тенденція породжує численні світоглядні, мовно-культурні, психологічні, політико-правові і передусім соціально-економічні проблеми.

Міграційні процеси сьогодні стали глобальним явищем, а сама міграція – все більш значущим чинником світової політики й економіки. Тож перед науковим співтовариством, перед практиками та політиками постає необхідність вивчення глобальної транскордонної міграції, її впливу на розвиток і трансформацію національної держави в умовах глобалізації.

Американський дослідник Роджер Брубейкер (Rogers Brubaker) пропонує аналізувати міграційні потоки за їхнім впливом на національну державу на двох рівнях: розділяти національну державу як теоретичний ідеальний конструкт і як

² 4 мільйони українців працюють за кордоном: дослідження Центру економічної стратегії. URL: <http://uacrisis.org/ua/66428-research-on-labor-migration-ces> (дата звернення: 10.10.2019).

реальну територіальну одиницю, що об'єднує населення, політичну, економічну та інші системи життєдіяльності суспільства³.

Отже, питання впливу міжнародної трудової міграції на національний ринок праці в Україні залишається актуальним, постійно зростає його теоретичне й практичне значення. Дослідження цього процесу дасть змогу виробити рекомендації для формування міграційної, соціальної та економічної політики, яка сприятиме максимальному поєднанню трудової міграції з цілями сталого економічного розвитку України.

На сучасному етапі міграційні процеси привертають дедалі більшу увагу вчених в усіх провідних країнах світу. Особливе місце посідає саме інтелектуальна міграція. Людина, особливо її інтелект, освітній потенціал стали справжнім капіталом. Саме міграція формує основну частину цього капіталу. Міграція стає все більш диференційованою за освітніми, кваліфікаційними та професійними характеристиками, постійно втягуючи нові й нові категорії та групи осіб у круговерть обміну кадрами.

З неофіційних джерел відомо, що за кордоном у різних сферах працевлаштовано близько 7 млн українців. За даними Державної служби статистики України, ця цифра значно менша – щороку за кордоном працюють від 1 до 4 млн наших співвітчизників. Міжнародна організація з міграції оцінює кількість трудових мігрантів з України у 2,5 млн осіб. Зазначимо, що наявна система статистичного обліку не може в повному обсязі відтворити реальні масштаби трудової міграції за кордон⁴.

В сучасних умовах розвитку міжнародних економічних відносин міграційні процеси мають тенденцію до розширення. Однак в Україні сьогодні трудова міграція не тільки зменшує пропозицію робочої сили на вітчизняному ринку праці, а й знижує її якість. Саме тому така міграція становить особливу загрозу соціально-економічному розвитку країни та сталому розвитку суспільства. Власне, як тільки Україна визначилася з європейським вектором розвитку, відразу стало очевидним, що головним економічним ризиком для країни буде відтік економічно активного населення. Земля, корисні копалини і навіть застарілі інфраструктурні об'єкти без трудових ресурсів втрачають свій економічний потенціал.

Зовнішня трудова міграція зазвичай виявляється через глибокі соціально-економічні, політичні та фінансові кризові явища, що призводять до дисбалансу в науковій та освітній сферах, породжують нові виклики й загрози національній освітньо-науковій галузі, які позначаються на рівні технічного й технологічного розвитку України.

Вивчення досвіду сусідніх країн дає розуміння, що євроінтеграція і відтік трудових ресурсів – пов'язані процеси. Польща вступила в ЄС у 2004 р. Як наслідок – для поляків були відкриті ринки праці Великобританії, Ірландії і Швеції, а в 2006 р. – Фінляндії, Іспанії, Італії, Португалії і Греції. Пізніше до них приєдналися Голландія, Бельгія, Франція і Данія. В 2011 р. поляків на свої ринки праці вільно допустили Німеччина й Австрія.

³ Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.

⁴ Офіційний сайт Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України. URL: http://www.dknii.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/_08%2007%202013.p (дата звернення: 10.10.2019).

У 2004 р. з Польщі виїжджали на постійні або сезонні роботи близько 0,5 млн трудових мігрантів, однак до 2014 р. в цілому країну покинуло близько 2,4 млн осіб, тобто приблизно 6–7% від загальної кількості населення, або близько 12–15% економічно активного населення. Проте одна важлива обставина в Польщі пом'якшила «міграційний удар» по її економіці: на момент вступу в ЄС офіційне безробіття в цій країні сягало близько 19%⁵, а серед молоді її рівень доходив до 40%⁶. Тому для польського уряду відтік робочої сили став своєрідним порятунком від безробіття. Натомість вони отримали переказами грошовий потік від заробітчан. Інтенсивно зростали грошові перекази відразу після відкриття ринків праці ЄС: в 2004–2007 рр. середньорічний приріст обсягів грошових переказів становив понад 30%. Пізніше перекази стали не настільки значущим фінансовим потоком для Польщі і відійшли на третє місце після іноземних інвестицій і субсидій ЄС. У 2014/2015 рр. міграційна криза закінчилася і з'явилася тенденція до повернення трудових мігрантів⁷.

Процес відтоку трудових ресурсів пережили майже всі нові члени ЄС, причому в частині цих країн процес трудової міграції ще не завершений. У Болгарії 15,3% жителів проживає за кордоном, в Естонії – 13%, у Румунії – 12,8%, в Латвії – 12%, в Угорщині – 5,3%. Так, усі без винятку нові країни-члени ЄС переживають процес відтоку робочої сили.

За перше десятиліття XXI ст. обсяг грошових переказів, здійснених мігрантами, виріс більш ніж в 3 рази (з 132 млрд дол. США в 2000 р. до 440 у 2010 р.). Крім того, бюджет багатьох країн сьогодні частково наповнюється завдяки грошовим переказам, відправленим трудовими мігрантами (у 2012 р. обсяг переказів емігрантів з Таджикистану на батьківщину дорівнював 47% ВВП, Ліберії – 31, Киргизії – 29, Лесото – 26, Молдови – 23%)⁸.

В Україні ситуація дещо інша. Наша офіційна статистика засвідчує, що в країні економічно активного населення віком 16–59 років у I кварталі 2018 р. налічувалося 17,7 млн осіб⁹ (разом із безробітними, яких, за даними Державної служби зайнятості України, налічується 1,7 млн осіб). Але 17,7 млн – це всього 69% від населення в цьому віковому діапазоні (25 641 322 осіб). Тобто неврахованими є ще 7,9 млн осіб.

За підрахунками Інституту економіки та прогнозування, відтік такої робочої сили вже зараз обертається для української економіки втратою близько 40 млрд грн на рік¹⁰.

⁵ Рівень безробіття в Польщі: Світовий атлас даних. URL: <https://knoema.ru/atlas/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B0%D0%A3%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8B> (дата звернення: 10.10.2019).

⁶ 10 PL-UE. Polskie 10 lat w Unii. Raport. Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP. Warszawa, 2014. S. 196.

⁷ Там само.

⁸ International Migration Report 2013. *United Nations Department of Economic and Social Affairs*. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/migration/migrationreport2013/Full_Document_final.pdf (дата звернення: 10.10.2019).

⁹ Статистичні дані про переміщення населення України: база даних державного комітету статистики України URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_no_uk.asp (дата звернення: 10.10.2019).

¹⁰ Відтік робочої сили обертається втратами для економіки України: Інститут економіки та прогнозування НАНУ URL: <http://ief.org.ua?p=631> (дата звернення: 10.10.2019).

Але за даними Національного банку, станом на березень 2019 р. тільки за минулий рік грошові перекази в Україну від трудових мігрантів становили приблизно 9,3 млрд доларів¹¹.

Ця сума більш ніж у п'ять разів перевищує прямі іноземні інвестиції того ж року, які Нацбанк оцінив в 1,8 млрд доларів. Однак такий ефект є короткостроковим і в стратегічному плані несе загрози самому існуванню держави. Виділяючи негативні чинники, які вплинуть на державу в найближчому майбутньому, можна їх згрупувати.

По-перше, країни, в яких відбувається масова неконтрольована міграція, втрачають частину трудових ресурсів у найбільш працездатному віці, що призводить до поступового старіння нації. Зокрема, один працюючий українець створює в Україні за рік приблизно 8 000 дол. США ВВП. Якщо він іммігрує, то втрати України будуть, відповідно – 8 000 дол. США на рік. Як зазначає український професор О. Савченко, якщо за рік іммігрують приблизно 300 000 українців, тоді поточні втрати ВВП становитимуть 2,4 млрд дол. США на рік, тобто понад 2% ВВП країни¹². Однак, якщо припустити, що на інші економіки працюють близько 7 млн українців, то номінальні втрати української економіки сягають близько 18 млрд дол. США на рік.

По-друге, країни-донори втрачають кошти, пов'язані із загальноосвітньою і професійною підготовкою емігрантів. За даними Держстату, в 2015–2017 рр. з України виїхало 1,303 млн працівників. Найбільша група трудових мігрантів – понад чверть – люди віком 40–49 років. Більше третини з тих, хто вирішив працювати за кордоном, – це люди з професійно-технічною освітою. Якщо цю цифру зіставити з кількістю випускників профтехзакладів, вона майже дорівнюватиме кількості працівників, які виїхали на заробітки за кордон. Тобто вітчизняна професійна технічна освіта майже повністю працює на експорт робочої сили. Це стосується значною мірою і повної загальної середньої освіти. Так, згідно з даними Міністерства освіти, в середньому по Україні на одного учня витрачається 15 тис. грн на рік, тобто 165 тис. грн за повний цикл загальної середньої освіти¹³.

По-третє, відтік кваліфікованих кадрів, виїзд вчених і фахівців призводить до загального зниження науково-технічного, загальноосвітнього і культурного потенціалу країни. Відбувається «відплив умів», або інтелектуальний дефолт нації. Так, у 2016–2017 навчальному році в іноземних університетах здобували освіту 72 тис. українців. Серед найбільш популярних для навчання країн – Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Інші країни, де навчаються менше 1% студентів-українців, – Швейцарія, Туреччина, Словаччина, Греція, Литва, Білорусь, Латвія, Бельгія, Фінляндія, Молдова, Естонія, Австрія, Нідерланди, Швеція, Грузія, Словенія, Азербайджан, Хорватія, Ірландія, Сербія¹⁴.

¹¹ Звіт НБУ: Національний банк України URL: <https://bank.gov.ua/control/uk/index> (дата звернення: 10.10.2019).

¹² Савченко О. Втрати і прибутки від трудової міграції. URL: <https://savchenko.co.ua/%D0%B2%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86/> (дата звернення: 10.10.2019)

¹³ Красівський Д. О. Державна політика у сфері протидії інтелектуальній еміграції в Україні: сучасний стан та перспективи. *Економіка та держава: науково-практичний журнал. Серія. Державне управління*. Київ, 2019. № 1(9). С. 35–39.

¹⁴ Там само.

З 2010 р. до 2017 р. кількість українських студентів за кордоном збільшилася удвічі – з 28 тис. до майже 60 тис. осіб. Частка українців серед іноземних студентів Польщі у 2017 р. становила 53%. Вважаємо, що запровадження у 2017 р. лібералізації візового режиму з ЄС тільки посилить цю тенденцію, яка безпосередньо впливає на загальний рівень професійності та загрожує системною кризою компетентностей. Зокрема, 28,5% українців вважають, що знизився професійний рівень медпрацівників. А в 2017 р. деякі країни Близького Сходу вже перестали визнавати дипломи, видані українськими медичними ВНЗ. Загалом від'ємне сальдо вчителів (9%) випереджає показник викладачів вищих навчальних закладів (5,5%)¹⁵.

За підрахунками Київського міжнародного інституту соціології, середній вік осіб, які планують виїхати для працевлаштування за кордон, – 34,8 років; середній вік тих, хто вагається, – 36,6 років; категорично відмовляються залишити Україну – 54,8 років, з яких молодь віком від 18 до 30 років становить лише 9%¹⁶.

Тенденції інтелектуальної міграції є стратегічною загрозою для національної безпеки України. Зменшення наукового потенціалу призводить до стагнації економіки, поглиблення кризових явищ у соціально-економічній сфері українського суспільства. Зауважимо, що реалізація державної політики, навіть у контексті збереження статус-кво, становить загрозу каскадного руйнування не лише кадрового потенціалу держави, а й національного загалом. Деталізуючи це твердження, зазначимо, що інтелектуальний дефолт загрожує в цілому соціально-економічному розвитку держави як у короткостроковій перспективі, так і стратегічно.

По-четверте, змінюється національна структура населення, погіршується демографічна ситуація через виїзд насамперед працездатного населення, молодих робітників і фахівців. Як зазначає Державна служба статистики України, чисельність наявного населення в Україні на 1 грудня 2018 р. становила 42 177,6 тис. осіб. Упродовж січня – листопада 2018 р. чисельність населення зменшилася на 208,8 тис. осіб. Зокрема, станом на 1 січня 2019 р. в Україні зареєстровано 11,5 мільйона пенсіонерів. Про це свідчать дані Пенсійного фонду¹⁷. Тобто 16,6 млн працюючих у державі українців забезпечують виплати 11,5 млн пенсіонерів – на чотирьох працівників припадає 3 пенсіонери. Якщо корелювати ці цифри з кількістю осіб, які виїхали за кордон, можемо констатувати наявність загрози старіння нації та можливість втрати її здатності до самовідтворення.

Як видно з досвіду інших країн, трудова еміграція на короткий термін дає позитивний результат, рятує економіку від надмірного навантаження на соціальні видатки, залучає своєрідні іноземні інвестиції. В стратегічному сенсі відтік кадрового потенціалу несе загрозу національній безпеці держави, національному ринку праці зокрема, та економіці загалом.

¹⁵ Мостова Ю., Рахманін С. Кровотеча. *Дзеркало тижня*. 2018. 27 січня. № 3. С. 1–4.

¹⁶ Дослідження проводилося Київським міжнародним інститутом соціології з 21 листопада по 15 грудня 2017 р. у 110 населених пунктах в усіх областях України, крім Автономної Республіки Крим. У Донецькій та Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, підконтрольних Україні.

¹⁷ Звіт про роботу та виконання бюджету пенсійного фонду України у 2018 році: Пенсійний фонд України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/1534465-zvit-pro-robotu-ta-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny-u-2018-rotsi/> (дата звернення: 10.10.2019).

РОЗДІЛ ІІІ

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ
ТА УКРАЇНА

ПРОПАГАНДА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ЛОБІЮВАННЯ ТЕМИ «ВЛАСНИХ» ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ АМБІЦІЙ

Світогляд українського суспільства в аспекті духовно-культурних та політико-суспільних цінностей змінювався як «до», так і «після» подій Майдану, зокрема внаслідок проведення антитерористичної операції на Сході України (АТО). Гібридна війна, в якій Україна перебуває багато років поспіль, своєю головною зброєю – маніпуляцією суспільною думкою – тримає народ обох країн (України та Росії) в інформаційному полоні, фейковому вакуумі. Низка подій спричинила світоглядне віддалення України від Росії, наблизила до України Європейський Союз та запустила процес масштабної демократизації та європеїзації суспільства.

У свідомості українців прагнення жити по-європейськи ще міцніше закріпилося після виборів Президента України 2019 року; формулу української ідентичності «Армія. Мова. Віра» попереднього Президента П. Порошенка та його команди відкинули як непотріб. «Я не шучу» – саме таке гасло В. Зеленського почало міцно закріплюватися у свідомості кожного пересічного українця як квиток до нового життя, нових надій та сподівань.

Європейські цінності – демократія, релігія, гендерна рівність, мультикультуралізм, державний захист прав людини, окрім стабільності, гарантують також і безпеку. Всі ці принципи і є основою ідентичності Європейського Союзу.

Боротьба за європейські цінності змінює кожного зокрема та нашу країну загалом, вона змінює і лідерів України. Мас-медіа вдаються до таких негативних явищ, як ефект Земельвейса, псевдодискусії, астротурфінг, фейки, меми та конспірологія, фаєрвол тощо. Особливо активними є соціальні мережі Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter. Мас-медіа регулярно висвітлюють приватне, суспільне та політичне життя перших осіб України, Росії, Європейського Союзу та США, розставляючи потрібні акценти для спраглих до «гарячої» інформації українців.

Соціальні мережі перетворилися на середовище для розквіту популізму та інструмент маніпулювання суспільною думкою. Перші особи України із року в рік заповняють інтернет, перетворюючи соціальні мережі у свою платформу. Майже п'ятнадцять років (від початку Майдану) вони нав'язують свої суперечливі постулати європейських цінностей. Тому проблема тестування різних маніпулятивно-спекулятивних технологій на простих користувачах соціальних мереж гарантими конституції є досить актуальною.

Медіа як головний компонент сучасних соціологічних теорій досліджувало чимало науковців. Окремі аспекти постіндустріальних інтернет-медіа у контексті інформаційних «вкидів» у першоджерелах розглядали в різних площинах: Річард Доукінс (Richard Dawkins), С'юзен Блекмор (Susan Blackmore) вивчали меми,

мемократію; Жан Брікмон (Jean Bricmont), Жан Бодрійяр (Jean Baudrillard), Марк Постер (Mark Poster) – симулякри і симулятори; Ллойд Бентсен (Lloyd Bentsen), Ром Харре (Rom Harre), Майкл Вайт (Michael White) – псевдодискусії; Джордж Монбіот (George Monbiot), Раян Сінгер (Ryan Sanger) – астротурфінг, високотехнологічне обдурювання та ін.

Сьогодні актуальним є дослідження пропаганди європейських цінностей в соціальних мережах у контексті лобіювання теми «власних» президентських амбіцій та наслідків для України.

Мета дослідження – вивчення особливостей та інструментів пропаганди європейських цінностей в соціальних мережах; обґрунтування доцільності боротьби із «вкидами» інформації, які негативно впливають на рейтинги України в глобальному медіа-культурному та соціально-політичному середовищі.

Завдання нашої статті:

- розкрити сутність феномену медіатизації і гіперреалізації сучасного суспільства, їхні можливості та руйнівну силу на індивіда;
- розглянути особливості та інструменти пропаганди європейських цінностей в соціальних мережах Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter;
- вивчити досвід китайського фаєрволу та його можливості адаптації для України з метою «чистоти» інформації у соцмережах.

Про європейські цінності на рівні «так має бути» (хоча ніхто не знає точно, «як саме») ще декілька десятиліть не було й мови в Україні, не говорячи про той вплив глобалізації, який вона спричиняє на медіа сьогодні. Реальність спотворюється, одні стереотипи змінюють інші, а суспільство живе у власному коконі надій та сподівань бути частиною великої європейської сім'ї із 28 країн.

На сьогодні медіа є головним інформаційним компонентом сучасного суспільства, а медіатизація стала повсякденним середовищем життєдіяльності індивіда. Ембієнтальні медіа (ambient-media), зокрема нетрадиційні або альтернативні ЗМІ, виступили тим засобом, завдяки якому українське суспільство все більше і глибше заражається певним «євромесіанством»¹. Сучасні медіа створюють таке середовище проживання сучасного індивідуума, в якому немає рефлексії, а здатність міркувати, аналізувати, займатися самопізнанням знижується через абсолютну довіру реципієнтів на рівні навіювання, зомбування.

Медіатизація суспільства є продуктом конкретної соціально-економічної формації (вплив ринкових і ліберальних відносин), а медіа – фабрикою з виробництва гіперреальності, що оперує такими поняттями, як «симулякр» і «знак», «суспільство спектаклю». Сучасне медіасередовище штучне, воно перевершує в своїй реальності саму реальність. Як наслідок, отримуємо руйнівний вплив гіперреальності на реальний світ сучасного індивіда. Маємо справу із симульованим світом, який індивідуум сприймає за реальний і замінює його собою (Ж. Бодрійяр, Д. Боорстен, А. Боргманн та У. Еко). Соціальні мережі Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter та ін. здебільшого спотворюють реальність, розставляючи хибні акценти та пріоритети, які закріплюються у свідомості українців².

¹ Медіатизация современного общества: влияние социальных медиа. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediatizatsiya-sovremennogo-obschestva-vliyanie-sotsialnyh-media>

² Там само.

Так, станом на березень 2019 р. відвідувачів соціальних мереж в Україні цікавило не тільки спілкування з друзями, але й новини/події у світі, участь в обговоренні майбутніх виборів Президента України в тріаді: «Зе», «Юля» і «Порох»³. Через соціальні мережі можна достукатися до будь-якої аудиторії, незалежно від віку, статі, соціального стану, здійснити будь-який соціально-культурний чи політико-економічний вплив на аудиторію, донести до відома мас потрібні факти, цифри. Не стала винятком і парадоксальність вибору українців, які несвідомо пішли завдяки вдалим ідеологічним маніпулюванням у соціальних мережах шляхом Гватемали (Д. Моралес, президент з 2016 р.), Еквадору (Л. Морено, президент з 2017 р.), Словенії (М. Шарец, прем'єр з 2018 р.) та ін., зробивши Президентом В. Зеленського.

Новий кандидат на пост Президента України В. Зеленський в соціальних мережах Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter використовував різноманітні інструменти пропаганди, щоби більше, робив це наймасштабіше. На перший погляд, вони не надто спотворювали реальність. В уяві українців вже давно міцно вкоренилися певні стереотипи про тотальні переваги західного способу життя: у Євросоюзі достойні зарплати, права і свободи, низький рівень злочинності, населення толерантне, законослухняне, висококультурне. Команда В. Зеленського обрала дещо інший вектор: віддалила трохи Україну від ЄС, наблизивши її до НАТО.

Під час Президентських перегонів потрібно було формулювати нові смисли, змінювати історичну пам'ять, що і намагався зробити П. Порошенко, але безрезультатно («Армія. Мова. Віра» не прижилися). Адже людині, якій змінили історичну пам'ять, можна, як пластиліну, надати нової форми. Згадаймо невгамовні дискусії навколо доцільності створення Українського інституту пам'яті, який не так об'єднав навколо себе прихильників, як став яблуком розбрату та ворожнечі між громадянами України, пропагуючи досить односторонні цінності, які широкий загал не поділяв та не сприймав серйозно.

З «чистого листа» розпочала команда В. Зеленського, додавши нотки позитиву, гумору, невимушеної легкості своєму невидимому (тільки на перший погляд) впливу. В. Зеленський та його партія заповнили Instagram і перетворили соціальну мережу у свою платформу. Рейтинг на сьогодні є індикатором масової популярності, зокрема, коли йдеться про рейтинг у соціальних мережах. Тепле середовище соціальних мереж – вдала платформа для самоствердження, підкріплення своєї думки та псевдодискусій з однодумцями.

Якщо порівнювати інструменти пропаганди європейських цінностей П. Порошенка та В. Зеленського, то можна побачити, що «дії» першого були «вироком» в особі другого. Українці, вкотре повіривши, що будуть викорінені такі явища, як ейджизм, сексизм, гендерна нерівність, нехтування прав людини на пристойне життя, щодня зіштовхувалися з іншою реальністю, а на додачу з іще більшими проблемами, як-от небезпека, зневіра, брехня, хаос. Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter та YouTube розповідали та звітували про одне, а люди досвідчували зовсім інше, не отримавши омріяного європейського розміреного буття.

«Армовір» П. Порошенка («Армія. Мова. Віра») так і не зміг злетіти, розширивши горизонт цілепокладання за межі, доступні пересічному обивателю. Про

³ Складено рейтинг популярності соціальних мереж в Україні. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sostavlen-reyting-populyarnosti-sotsialnyh-1555070035.html>

Україну та її майбутнє не йшлося, її наче й не було на цьому ярмарку невгамовних амбіцій і знищених репутацій. Реакція користувачів на партії та кандидатів у Президенти відобразилась на реальних результатах виборів.

Під час передвиборної кампанії кандидатів у Президенти України 2019 р. масштабно застосовували різноманітні фейки та меми як активний інструмент політичних інформаційних вкидів та маніпуляцій. Наприклад, з метою дискредитування у публічній простір запустили тезу, яка багатьом запам'яталася: «*Зеленський наркоман*». У Facebook почали поширювати навіть тематичні відео з цього приводу. Серед фейків у Facebook, які зібрали чималу кількість лайків, перепостів та коментарів, назвемо ще й такі: «*Луценко відкрив кримінальну справу проти Зеленського*», «*Всі українці обурені появою Зеленського замість Порошенка на ТВ*», «*“Президент ЄС” назвав Зеленського шутком*»⁴. Звісно, не оминули фейки та меми іншого кандидата: «*Порошенко обіцяв єврейській еліті 4 області в разі перемоги*», «*Трамп наказав Порошенку піти мирно*», «*Дебати Зеленського і Порошенка: президент готує втечу, “він крупно помилився”*», «*Скандал на весь світ! Європейські ЗМІ звинуватили дружину Порошенка в крадіжці грошей у дітей-інвалідів*» та ін.⁵ Без сумніву, такі пости мали свій вплив на українців як виборців, адже певна частка людей не в змозі відфільтрувати правду від вимислу.

Мемократія все міцніше почала закріплюватися на сторінках соцмереж, виборці опинилися в полоні концепту логоцентризму, коли світ обертається навколо «слова». Меми розподілили людей на активних приборників та ярих противників, заражених медіа-вірусом. «*Думай!Те*» і «*Стадіон, так стадіон*» в Instagram – головні меми президентських виборів 2019 р., «*Я Вам нічого не винен*» та «*Даю Вам 24 години, думай!Те*» українці обігрують в соціальних мережах і до сьогодні. На одне фото може бути близько 100 інтерпретацій-коментарів (на рівні ідіом) користувачів.

Звісно, без астротурфінгу не відбувається жодної передвиборної кампанії. Створення штучної суспільної думки, емуляція громадської підтримки зацікавленими сторонами, піар – усе це засоби для просування кандидата під соусом схвалення. Для досягнення мети відсікають будь-які спонтанні суспільні реакції, отримують чітку і ясну імітацію (підробку) суспільної думки або поведінки для того, щоб озвучувати складені меседжі та впливати на суспільство. Як наслідок, маємо потрібну українцям партію «Слуга народу» – «Партія рішучих змін», яка виникла ще в 2017 р. на ґрунті основних людських потреб – гідне життя для кожного громадянина України (від дітей до людей похилого віку) під гаслом «Зробимо це разом!»⁶. Сучасна ідеологія доволі чітка, зокрема це мінархізм, класичний лібералізм, проєвропеїзм, пряма демократія. Народовладдя у «Країні мрій» В. Зеленського – ось що прийшло на зміну «Жити по-новому» (2014) та «НАТО, ЄС і боротьба з бідністю» (2019) П. Порошенка.

Якщо передивитися пости в Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter та ролики на YouTube, то можна переконатися, що «європейських цінностей» насправді не існує, вони є лише пропагандистським трюком, обдурюванням, адже будь-яка країна

⁴ Передвиборні фейки в українському Facebook: головна мішень – Зеленський. URL: <https://www.dw.com/uk/-facebook-47962432>

⁵ Яку «чорнуху» про Порошенка розкручували під час виборів. URL: https://ms.detector.media/mediaprosvita/research/yaku_chornukhu_pro_poroshenka_rozkruchuvali_pid_chas_viboriv/

⁶ Партія «Слуга народу»: офіційний сайт. URL: <https://sluga-narodu.com/>

світу має схожі досягнення і вади. Автоматично спрацьовує ефект Земельвейса: несприйняття навіть фактологічної інформації, якщо вона суперечить сформованій вірі або парадигмі. Всупереч надуманому світлому образу в ЄС наявні проблеми з дорожчанням житла, комунальних послуг, високим відсотком безробіття, навіть корупцією (лише в кількох країнах ЄС майже ідеальна картина з корупцією та безробіттям). Окрім цього, до «цінностей» і «стандартів» не тільки європейських, а й усього демократичного світу потрібно зарахувати кон'юнктурне ставлення до злочинів проти людяності: масових убивств, голодоморів, геноциду.

«Європейський Союз із його хваленими цінностями наразі тріщить по швах як об'єднання» – чи не найчастіше це можна почути у псеводискусіях із однодумцями. Лунають з різних боків у партії В. Зеленського «Слуга народу» заклики про те, що Україні не потрібні європейські цінності, що *«Євросоюз відчуває втому від України»*, *«Слуга народу відмовився від європейських цінностей»* або *«В партії Зеленського засумнівалися в європейських цінностях»*, *«Цінності України не збігаються з цінностями Європейського Союзу»* тощо. На підтвердження актуальності інформації використовують серфінг, технічну «накрутку» лічильника переглядів для підняття її в рейтингу, зокрема доведення до рівня ТОП-переглядів дня, тижня тощо. Потрібно згадати і про конспіративні технології, коли з'являється багато постів-невидимок, в яких немає інформації про власника ресурсу. Також активізувалися блогери як окремий елемент астротурфінгу на тлі зменшення ролі інших засобів. Серед фейків та мемів варто назвати такі, як *«Всі уроди – Зеленський злякався відповісти блогерам»*, *«Зеленський, блогери та співаки готові захопити Верховну Раду»*, Блогери про Зеленського: *«Країна у війні не повинна голосувати за гарненьких хлопчиків»*, *«Досвіду політика не має взагалі, й слова не скажи: ображається і вимагає»*, *«Бачите, його тітушки ржуть»* та ін.⁷

Насправді, Україна, як європейська країна, що «поділяє спільну історію та спільні цінності» з Європейським Союзом (теза з преамбули Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, про яку часто забувають), має знайти власне конкурентне місце в новій Європі. Але акцент на слові «власне» – ось що є правдою, яку відстоює теперішнє керівництво України на чолі з В. Зеленським. Можливо, досить лаконічне, неідеалізоване уявлення про членство в Європейському Союзі дасть українцям змогу бути більш раціональними, не імпульсивними, не витратити сил та енергії на псеводискусії як з однодумцями, так і з опонентами.

Сьогодні факт-чекінг, будь-яка відома раніше перевірка джерел та інші прийоми інформаційної гігієни не працюють. Фейкові новини звідусіль (Росія, США, країни Азії) формують свідомість, страхи, активізують хибні спогади. Щодня надходить компрометувальна інформація щодо України, шляхів її так би мовити «вдалого» продажу. Facebook та Instagram повниться заголовками: *«Сподобатися зарубіжним партнерам: кому і як команда Зеленського хоче продати Україну»*, *«Представники команди Зеленського хочуть зробити партію “Слуга народу” лібертаріанською, а це значить “налітай і купуй”»*, *«Там ніхто про нас не думає»*.

⁷ Зеленський блогерам: закройте рты, с...ки! Зе Президент Слуга Народа|Вольнов, Луганский, OM TV. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jo8_YPAAXD8

Це дуже красиве слово – “Асоціація з ЄС”», «Зеленський поширює російські фейки про втому США від України» та ін.⁸

З огляду на досвід китайського фаєрволу, де відбувається масове блокування іноземних фейків-сайтів, доцільно згадати про такий метод визначення неправдивої інформації, як «Хто є Хто». Під фаєрволом слід розуміти систему фільтрації вмісту інтернету в КНР (або інша назва «китайський щит»). Проєкт «Золотий щит» (The Golden Shield Project) було розпочато ще у 1998 р. шляхом контролю інтернету, зокрема контенту соціальних мереж (звісно, не такого тотального, як в КНР та Північній Кореї), до цього вдалися й інші країни – Росія (LinkedIn), Туркменістан (YouTube, Facebook, Twitter, VK), Туреччина (Twitter) та ін. На рівні Закону в Німеччині, Франції, Ізраїлі соціальні мережі зобов'язані стежити за своїм контентом, встановлена відповідна цензура. Блокування інтернет-сторінок повсюдно застосовують в державах-членах Ради Європи.

У Китаї заблоковано доступ до таких ЗМІ, як New York Times, BBC Chinese, Google News, YouTube, деяких статей Wikipedia. Це, звісно, не повний перелік. На рівні держави в Україні теж потрібно боротись із поширенням фейків, прийняти закон про відповідальність за фейкові новини, пропаганду та введення в оману. Соціальні мережі «внутрішнього» користування мають працювати «через сито».

Без сумніву, Майдан змінив нашу країну, але разом відбувалася низка подій як в Україні (Анексія Криму), так і в Європейському Союзі (Брекзит), які так чи так вплинули на більш ясне бачення, що таке європейські цінності, хто їх дотримується та чому від цього омріяного в ЄС життя хочуть втекти (Великобританія).

Українці не безпідставно пишалися тим, що Євромайдан і Революція Гідності засвідчили глибоку прихильність суспільства до європейських ідеалів. І в цьому українцям, підтримуючи євромесіанство, допоміг П. Порошенко. Однак його «Армовір» («Армія. Мова. Віра») так нічого доброго й не приніс, окрім назавжди втрачених можливостей для України. Можна стверджувати, що насправді велику роботу зробили соціальні медіа, тримаючи українців в омані, показуючи все те, що вони хочуть почути і побачити, створюючи навколо себе в Instagram, Facebook, Twitter та на каналі YouTube потрібний електорат.

Вихід із замкненого кола неочікувано став можливим не тільки для України (її громадян), але і для ЄС, Росії та США. Новий лідер В. Зеленський привніс кольори надій, але без нав'язливої ідеї жити по-європейськи, без втрати своєї ідентичності, раціональності та адекватного сприйняття дійсності. На зміну втраченим можливостям одного прийшли набуті автоматично переваги іншого. Вважаємо, що досвід китайського фаєрволу буде доречним для України. Перспективними для дослідження можуть стати напрями, пов'язані з вивченням «чистоти» медіа в соціальних мережах країн, які ввели блок-чекінг на зразок китайського фаєрволу.

⁸ «Понравиться зарубежным партнёрам»: кому и как команда Зеленского хочет «продать» Украину. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/645932-zelenskiy-ukraina-prodazha>

«ВЕЛИКА ЄВРОПА»: КОНЦЕПТ, ЯКИЙ МИ ВТРАТИЛИ

Між Європою та її «чужими» існує деяка компліментарність. І саме в ній полягає певне випробування, через яке має пройти Європа, щоб стати «чистокривною», не позбуваючись усіх своїх зовнішніх «домішок» та зв'язків.

Едвард Саїд

Чому концепти такі важливі?

Якщо не занурюватися в розмаїття смислів терміна «дискурс», а зафіксувати той, який найбільше відповідає заявленій у назві проблематиці, то дискурс – це особлива практика використання мови, що переслідує екстралінгвістичні цілі. У цьому значенні дискурс є соціокультурним (а не просто лінгвістичним) феноменом, «мово-світом», який не лише відображає певні реалії і чинить на них активний вплив, але насамперед творить «можливі світи»¹. У цьому сенсі дискурс тлумачиться як текст, що, концентруючись навколо певного «опорного» концепту, створює загальний контекст, описує дії окремих осіб, об'єкти, обставини, час, вчинки і т. д. Такий дискурс пов'язаний не стільки з послідовністю речень, скільки з тим спільним світом, який вибудовується (чи може бути вибудований) по мірі його розгортання². Щобільше, оскільки концепти не лише мисляться, а й переживаються³, вони здатні утворювати своєрідний «згусток» емоцій, мрій, сподівань, «сучасних асоціацій та оцінок»⁴, який слугує людині орієнтиром для ставлення до тих чи тих подій і явищ. А тому без них, по суті, неможливо задіяти механізм «внутрішнього гарантування легітимного порядку», першим елементом якого в Макса Вебера (Maximilian Weber) є елемент афективний, пов'язаний з «емоційною відданістю порядку»⁵.

¹ Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс. Оновлення методологічної культури: монографія. Київ, 2000. С. 26.

² Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования: сб. науч. тр. / отв. ред. и сост. В. И. Герасимов, М. В. Ильин. Москва, 2002. С. 74.

³ Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. 3-е изд. Москва: Академический Проект, 2004. С. 43.

⁴ Там само.

⁵ Вебер М. Основные социологические понятия. М. Вебер. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. С. 639–640.

Україна в пошуках своїх концептів

Для українського дискурсу з моменту проголошення незалежності України таким «опорним» концептом, його усталеною і «настирливо повторюваною темою»⁶, поміж іншими, можна вважати й концепт «європейська інтеграція». І якщо власне термін «європейська інтеграція» позначає процес створення європейських інститутів та політик, що еволюціонують у напрямі формування деякого наднаціонального центру, навколо якого й конституюється спільний європейський простір, то концепт «європейська інтеграція» акцентує добровільну основу зближення держав, суспільств та економік, яке виходить за межі наявних національних, політичних чи економічних кордонів. І, відповідно, добровільне визнання державами, які беруть участь у такому зближенні, феномену наднаціональності⁷. При цьому «“пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань»⁸, за допомогою яких розкривалося змістовне наповнення зазначеного концепту, групувався навколо двох «настирливо повторюваних тем». А саме: теми «повернення України в сім'ю європейських народів» і теми «збереження Україною своєї незалежності». Причому остання тема, конкретизована за допомогою словосполучень «захист незалежності», «виборювання незалежності», «визвольні змагання» і т. п. та доповнена відповідними «емоціями, симпатіями і антипатіями»⁹, не могла не реанімувати тієї розумово-сміслової зв'язки, що була винайдена в українській політичній думці ще у ХІХ ст. й змістом якої стала зумовленість існування незалежної Української держави завданням усунення Росії (а не просто Російської імперії) з політичної карти світу і з культурно-історичного поля людської цивілізації за рахунок її «розпаду» (Степан Бандера), «розбиття» (Дмитро Донцов), «розподілу» (Юрій Липа).

Згадаймо: створення незалежної самостійної Української держави, за висновком С. Бандери, вимагає «непримиренного ставлення» до Росії як такої, незалежно від її «політичного середовища», а сама побудова Української незалежної держави має відбуватися паралельно з розчленуванням Російської імперії на «самостійні національні держави»¹⁰. Щобільше, Російська імперія перестане існувати лише за умови припинення існування «московської нації» і, відповідно, Росії як такої. А тому боротьба за державну незалежність України і є «боротьбою проти Росії» і російського народу, тому що «Росія і російський народ і є ворог самостійної України, а не просто більшовицький імперіалізм». Тут «головний фронт історичного протистояння між Україною і Москвою»¹¹.

На думку Д. Донцова, майбутнє Української держави залежить від чіткого й остаточного вирішення нею такої дилеми: «або стати передовою стежею “воюючого

⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / автор. пер. з польськ. Київ: Критика, 2005. С. 59.

⁷ Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 2004. С. 243.

⁸ Степанов Ю. С. Константы... С. 42.

⁹ Там само. С. 43.

¹⁰ Бандера С. Перспективи української революції. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. 656 с. URL: https://royallib.com/book/bandera_stepan/perspektivi_ukranksko_revolyuts.html (дата звернення: 5.10.2019).

¹¹ Там само.

папізму”, чи “антантського імперіалізму”, чи німецького “пертя на схід!” – або авангардом “слов’янства” (себто Росії) в його поході на Захід. Отже, з ними або проти них!»¹². Відповідно, актуальним для України є не гасло самостійності як такої, а вимога відірвання від Росії і «зривання всякої злуки з нею», як політичної, так і культурної. Загалом обстоювання Україною своєї політичної незалежності невіддільне у Д. Донцова від орієнтації на європейські держави й від виступу України на боці тих держав, які мають за мету послаблення Росії впритул до її розбиття і розпаду.

«Розподіл Росії» як необхідну умову ствердження незалежної Української держави визначає і Ю. Липа, згідно з яким незалежна Україна може існувати лише в разі розчленування Росії на чотири політичні утворення відповідно до наявних на її території чотирьох осередків, що мають власний зміст і покликання. Йдеться про: Московію з сусідніми Північним Помор’ям і Надбалтією, або Північно-Західний осередок; Україну з сусіднім Кавказом та Закавказзям і взагалі Північно-Східним басейном Чорного моря, або Південний осередок; Сибір із Далеким Сходом, або Сибірський осередок; Киргизію і Середньо-Азійські туранські республіки, або Середньоазійський осередок, який мав би можливість впливати на алтайсько-енісейсько-ленські тюркські племена¹³. При цьому незалежність України має утвердитись не на противагу Росії, але шляхом відірвання від останньої насамперед Кавказу і Поволжя. Та й «стратегічно беручи, не байдужим для України є те, в чийх руках буде Смоленськ, Калуга, що лежать на мішаній московсько-білоруській території і є ключем до українських південних просторів»¹⁴. Тому тільки розпад Росії, робить висновок Ю. Липа, робить Україну справді незалежною. «Бо коли держава гноблення, хаосу і руйнування – Росія – зостанеться, то це означає: нема України – центру порядку, багатства і гідності»¹⁵. Лише у цій площині, підкреслює Ю. Липа, завдання для України поставлене правильно. Не може бути й мови про компроміси щодо сучасної російської держави, бо єдиним рятунком для існування української державності є цілковите знищення російської великодержавності¹⁶.

Пов’язування тем «незалежність України» та «розподіл Росії» в єдину розумову зв’язку неминуче деформувало концепт «європейська інтеграція», так що смисловий наголос у цьому концепті змістився з добровільності делегування державами-членами ЄС створеним ними самими спільним інститутам частини своїх повноважень й розумінні цієї добровільності як умови того, що рішення в певних сферах загальних інтересів можливо ухвалювати демократичним шляхом на загальноєвропейському рівні на сприйняття членства у ЄС як синоніма «неприпустимості для України будь-яких, – військових, господарських, митних тощо, – союзів з Росією»¹⁷, унеможливлення «геополітичного пов’язування» з нею (Ю. Липа) і загалом непримиренного протистояння «Росії всякій» (Д. Донцов) доти, доки не буде реалізовано план «остаточного і безповоротного поділу її»¹⁸. Лише

¹² Донцов Д. Твори. Львів: Кальварія, 2001. Т. I. Геополітичні та ідеологічні праці. С. 105.

¹³ Липа Ю. Розподіл Росії / упоряд. О. Гринів. Львів, 1995. С. 53.

¹⁴ Липа Ю. І. Призначення України / голов. ред. М. Луків. Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1997. С. 75. (Спец. вип. часопису «Дніпро», № 11–12).

¹⁵ Липа Ю. Панування, Труд і Лад. *Державність* (Львів). 1995. № 2. С. 4.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Донцов Д. Твори. С. 147.

¹⁸ Петлюра С. В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 252.

тоді, перефразовуючи Симона Петлюру, справу «здобуття власної держави» для України можна було б вважати закінченою¹⁹.

По суті, у концепт «європейської інтеграції» вводилось переживання необхідності «скомпрометувати ідею реставрації великої Росії як ідею нереальну, штучну й не вигідну для Європи, натомість виставляючи план поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все таїла в собі погрозу і небезпеку для Європи, що й тепер таїть в собі ті ж самі тенденції»²⁰. Відповідно, Україна мала не просто «повернутися у сім'ю європейських народів», а ввійти туди в статусі «ворога російської держави взагалі як такої» (Д. Донцов), «найбільш наперед висунутої стежі Заходу» (Д. Донцов), його аванпосту перед «маревом московського трамбувальника» (Д. Донцов). Статус вимагав, знову звернемося до Д. Донцова, постійного наголошування у своїх стосунках з європейськими державами тези про те, що саме від долі України залежить перемога європейського чи московського принципів на континенті²¹. «В цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні – в своїй власній державності і культурі – цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми»²². Українська незалежність в сенсі «унезалежнення від Росії» (Д. Донцов) мала позиціонуватися як умова ослаблення Росії та зміцнення Європи²³. А тому «доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя» означає «найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії»²⁴.

Передчуття «Великої Європи»: геополітика та цивілізація

Зацікавленість у такому «поділі» з боку самого «європейця» постулювалася як щось засадниче й очевидне одночасно, без урахування складної і неоднозначної динаміки відносин «Європа-Росія». Цікаве зауваження з цього приводу знаходимо в Олі Гнатюк: «Здається, українським дискусіям про Європу й досі притаманне недостатнє усвідомлення того, що розмови про європейську тожсамість Україні не потрібно вписувати в дискурс, який вилучає з Європи інших (Росію, іноді разом з Білоруссю)»²⁵. І далі: «... переконання в особливій ролі України та свідоме чи підсвідоме протиставлення Європи Росії й досі є поширеною інтелектуальною позицією»²⁶. Як наслідок, концепт «європейська інтеграція» в українському дискурсі почали використовувати в руслі логіки іншування (конструювання «іншого» як «чужого»²⁷, а сам український дискурс, «зісковзнувши» в «риторику вилучення» (О. Гнатюк), опинився в межах того, що Едвард Саїд (Edward Said)

¹⁹ Петлюра С. В. Статті... С. 254.

²⁰ Там само.

²¹ Донцов Д. Твори. С. 144.

²² Там само.

²³ Там само. С. 188.

²⁴ Петлюра С. В. Статті. С. 254.

²⁵ Гнатюк О. Прощання з імперією... С. 289.

²⁶ Там само. С. 290.

²⁷ Там само. С. 51, 63, 66.

назвав орієнталізмом²⁸. Д. Донцов, нагадаємо, визначає Росію «авангардом Азії» й стверджує, що Україна, яка завжди належала до Європи, має стати аванпостом у боротьбі останньої проти «східної навали». В Ю. Липи європеїзм є засобом, що дає змогу Україні ствердити себе в боротьбі з Росією, яка належить «до північно-азійського відтинку культури номадів»²⁹. Тобто Росія є «чужою» для України тому, що вона є «чужою» для Європи, а Україна історично була членом спільноти європейських народів і повинна туди повернутися. Тому вона приречена на відстоювання своєї незалежності проти (а не просто від) Росії.

Але існує один нюанс, який не беруть до уваги в розумово-смысловій зв'язці тем «незалежності України» та «розпаду Росії». Для Європи, якщо скористатися термінологією Е. Саїда, Росія є все ж таки не «чужою», а «компліментарною», «іншою» й існує у вигляді «оберненого зворотним боком позитивного автостереотипу»³⁰. Наприклад, німецький вчений Філіп Тер (Philipp Ther) пропонує описувати «звернення-відвернення» Росії і Європи відносно одна одної за допомогою образу «сполучених посудин», який, на його думку, підтверджує належність Росії до Європи³¹. Американський історик Мартін Малія (Martin Malia) стверджує, що ніякої «відвічної Росії», яка б за своєю природою протистояла Європі, не існує. Навпаки, європейські оцінки (і не лише Росії) більше залежать від еволюції самої Європи, аніж від стану тих країн, що під ці оцінки підпадають. Наприклад, пише М. Малія, в той час, коли Росія стає головним захисником усіх минулих монархічних режимів (1815 рік), ці режими втрачають довіру своїх народів, а тому європейці починають визначати Росію як країну східного деспотизму³².

І, звичайно, як не згадати в цьому контексті висновок російського дослідника Вадима Цимбурського (Вадим Цымбурский) про Європу не як просто культурну спільність, а як про особливим чином структуровану геополітичну систему³³. Йдеться про генетичну біполярність континентальної Європи, витоки якої сягають відокремлення та конкуренції двох великих провінцій Франкського королівства, а саме: Нейстрії та Австразії, на основі яких з часом виникають дві великі західно-християнські держави – королівство Франція та Священна Римська імперія германської нації³⁴. Відповідно, маємо західний (Франція) та східний (германські землі) центри романо-германської цивілізації, силу, що прилягає до Атлантики, й силу, що спирається на внутрішнє континентальне ядро Європи. Головна тенденція, яка була пов'язана з європейською геополітичною структурою, полягала, на думку В. Цимбурського, в можливості реорганізації та зміщенні східного центру Європи шляхом періодичного втягування в його потенціал резервів Росії³⁵. Для

²⁸ Див.: Саїд Е. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

²⁹ Липа Ю. Бій за українську літературу. Київ, 2004. С. 147.

³⁰ Див.: Гнатюк О. Прощання з імперією... С. 73, 476; Саїд Э. Европа и ее «чужие»: арабская перспектива. *Керни Р. Диалоги о Европе* / пер. с англ. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2002. С. 51.

³¹ Тер Ф. Україна на ментальній карті Європи. *Критика* (Київ). 2005. Чис. 9. С. 5–8.

³² Малія М. NON POSSUMUS. Ответ Алену Безансону. *Отечественные записки* (Москва). 2004. № 5. С. 266–271.

³³ Цымбурский В. Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1993–2006. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 107.

³⁴ Там само. С. 108.

³⁵ Там само. С. 109.

розуміння системи «Європа-Росія», наголошує В. Цимбурський, потрібно завжди враховувати, що в її основі лежить не просто культурно-стильова орієнтація верхів Росії на Захід, а й потреба³⁶ нарощувати свій ослаблений східний центр силами Росії³⁷. Ялтинська система, вважає В. Цимбурський, перетворила цю «глибинну біполярність» на поверхову конфігурацію «квазіуніполярний Захід під егідою США плюс зовнішня загроза з боку СРСР», а завершення «холодної війни» остаточно зруйнувало систему «Європа-Росія»³⁸.

Та чи не пам'ять про можливість використання «сил Росії» для нарощування потенціалу Європи (принаймні її східного центру) і була ще за часів ялтинської системи оформлена як концепт «Велика Європа»? Наприклад, у Шарля де Голля (Charles de Gaulle) Європа як суверенне континентальне утворення могла відбутися лише за умови її існування «від Атлантики до Уралу». У Жана Тіріара (Jean-François Thiriart) Європа, простягнувшись від «Дубліна до Владивостока», неможлива без визнання Росії не лише європейською країною, але й єдиною європейською країною, що не залежить від світової американської імперії, а також без спільної з Росією розробки Європою власної доктрини Монро, девізом якої буде: «... жодного американського солдата на Середземному морі»³⁹. У Жана Парвулеско (Jean Parvulesco) політично єдина Європа, що становить нездоланну перешкоду для реалізації США плану встановлення планетарної гегемонії, неможлива без визнання за Росією ролі «геополітичного рятівного мосту з Європи до Індії», внаслідок переміщення центру тяжіння сучасної велико-континентальної геополітики з Заходу на Схід⁴⁰.

Переживаючи «Велику Європу», або «Велика Європа» як концепт

Перше переживання, яке супроводжує концепт «Великої Європи», пов'язане із небажанням Європи миритися зі статусом, за визначенням Збігнева Бжезінського (Zbigniew Brzezinski), «молодшої союзниці»⁴¹, що його США з самого початку відводять Європі в системі трансатлантичного зв'язку, позбавляючи її здатності самостійно забезпечувати свій військовий захист⁴². Саме його, а не статус Європи як «рівної партнерки» З. Бжезінський вважає для США більш прийнятним і після «холодної війни», констатує, що Європа сьогодні «де-факто є військовим протекторатом США», що вона має зволікати «з реальною військово-політичною незалежністю» і «вбачати свій інтерес у підтриманні американської присутності на європейській

³⁶ Чи не пов'язана, до речі, з такою можливістю-потребою відома формула світового панування Хелфорда Макіндера (Halford Mackinder), націлена, поміж іншим, і на запобігання доступу Європи в особі Німеччини до ресурсів Росії?

³⁷ Цимбурский В. Л. Остров Россия... С. 122.

³⁸ Там само. С. 111–112.

³⁹ Тириар Ж. Сверхчеловеческий коммунизм. URL: <http://my.arcto.ru/public/8tiriar.htm> (дата звернення: 4.10.2019).

⁴⁰ Парвулеско Ж. Геополитика третьего тысячелетия. URL: <http://arctogaia.com/public/vtor12.htm#1> (дата звернення: 1.10.2019).

⁴¹ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів: Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. С. 61.

⁴² Див.: Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи / пер. з фр. Львів: Кальварія, 2006. С. 159.

периферії Євразії», що «зростання ступеня збіжності між членством у НАТО і ЄС вестиме до вищого ступеня трансатлантичного співтовариства», що процес розширення НАТО «повністю пов'язаний з розширенням самої Європи», а тому «НАТО і ЄС мають спільно працювати над об'єднаними планами подальшого розширення», причому «для США розширення Європи важливіше за європейську інтеграцію»⁴³.

І згадана вище пам'ять, і зазначене тільки-но переживання нині не такий уже й непотріб, зважаючи на описаний Юргеном Габермасом (Jürgen Habermas) феномен «розколотого Заходу», змістом якого є розходження між США та ЄС щодо бачення майбутнього устрою світу та способів розв'язання глобальних проблем⁴⁴. І тут, вважає Ю. Габермас, європейські держави мають вирішити: чи хочуть вони посісти в межах «коаліції слухняних» місце, відведене їм Вашингтоном, чи ж вони воліють надати перевагу посиленню колективної дієздатності ЄС, щоб здійснити «реконструкцію Заходу» в умовах відносної самостійності⁴⁵. Або ж обрати констатований Еммануелем Тоддом (Emmanuel Todd) «антагонізм між Європою та Америкою», внаслідок якого: «Дедалі сильніше прагнення до злиття зі Сполученими Штатами в Європі дедалі ефективніше тамується потребою роз'єднання, яка прогресує ще швидше»⁴⁶. Але, визнає Е. Тодд, якщо Європа «хоче позбутися американської опіки, їй потрібен російський полюс для врівноваження»⁴⁷. І це чудово розуміють у США, де все менше цікавляться НАТО відповідно до того, як «інтеграція Росії у сферу консультацій та, чому б і ні, прийняття рішень НАТО поступово стає для європейців реальною привабливою перспективою в міру того, як вона інституціоналізує існування стратегічної противаги США»⁴⁸. Відродження системи «Європа-Росія»? Наприклад, Роберт Каплан (Robert Kaplan) розглядає Росію як державу, що поряд з Німеччиною та Грецією буде у XXI ст. «визначати долю Європи»⁴⁹.

Друге переживання, що його несе зі собою концепт «Великої Європи», пов'язане з обіцяркою відсутності розділових ліній. Не випадково термін «Велика Європа» час від часу уживають як синонім до терміна «єдина Європа» і навіть терміна «велико-континентальне євразійське об'єднання»⁵⁰. У цьому сенсі ще Карл Гаусгофер (Karl Haushofer) писав про Європу, як про «панідею», тобто ідею, здатну проголосити цілі, що охоплюють народи⁵¹. Цікавим є те, що у К. Гаусгофера «пан-Європа» є лише елементом (заключним) в ланцюжку «пан-Азія – Євразія – пан-Європа», а сам цей ланцюжок виявляється шуканою панідеєю для Старого Світу,

⁴³ Див.: Бжезінський З. Велика шахівниця... С. 61, 71–81; Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 16, 24, 26–27.

⁴⁴ Хабермас Ю. Расколотый Запад / пер. с нем. Москва: Изд-во «Весь мир», 2008. С. 103–187.

⁴⁵ Там само. С. 69.

⁴⁶ Тодд Е. Після імперії... С. 157.

⁴⁷ Там само. С. 150.

⁴⁸ Там само. С. 177.

⁴⁹ Див.: Каплан Р. Месть географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. 411 с. URL: <http://www.rulit.me/books/mest-geografii-chto-mogut-rasskazat-geograficheskie-karty-ogryadushchih-konfliktah-i-bitve-protiv-n-read-405600-1.html> (дата звернення: 2.10.2019).

⁵⁰ Див.: Парвулеско Ж. Геополитика третьего тысячелетия. URL: <http://arctogaia.com/public/vtor12.htm#1> (дата звернення: 1.10.2019); Тириар Ж. Сверхчеловеческий коммунизм. URL: <http://my.arcto.ru/public/8tiriar.htm> (дата звернення: 4.10.2019).

⁵¹ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва: Мысль, 2001. С. 253.

яка відображає визначальну для нього нерозривність «першого паназіатського ривка ... до Песької світової імперії» і «першої, хоча ще й не пан'європейської, але панеллінської оборонної боротьби, яка згодом у протидії ідеї панування на морі деякої східно-середземноморської держави переросла у блиск походів Олександра Македонського і розквіт еллінізму, потім світової Римської імперії із сильною еллінською основою»⁵². І якщо «Перська світова імперія» «вперше поєднала один з одним три головні історичні народні ядра людства – європейське, індійське та східно-азіатське», то «просторове творіння Олександра Македонського» зв'язало «центральный ландшафт великого степу і периферійне східно-середземноморське узбережжя та острівний світ еллінів». Неохоплена ж цим «просторовим творінням» «зона сармато-скіфських несприйнятливих до утворення і порядку мандрівних волоцюг» була нейтралізована так, що «не зашкодила його посталій ефемерній панідеї»⁵³.

«Пан-Європа» невіддільна тому ані від «Пан-Азії», ані від «Пан-Євразії» («младоевро-азіатська точка зору») й сповнена розуміння необхідності «контактів з крайніми землями та скороминущого включення крайніх ландшафтів»⁵⁴. Чи не тому європейську стратегічну культуру можна охарактеризувати, як «вічний мир Канта», який протистоїть «війні всіх проти всіх» Гоббса, що є засадничою для американської стратегічної культури⁵⁵? Чи не тому, за висновком Фернана Броделя (Fernand Braudel), прихильники об'єднаної Європи не перестають повторювати, що єдність може бути досягнута лише внаслідок вільної дискусії⁵⁶? Чи не тому, за висновком Ю. Габермаса, Європа мусить відмовитись від концепту «войовничої демократії», урівноважити гегемоністську однобічність США своїм впливом в міжнародній сфері у межах реформованої ООН та світових економічних організаціях, стати новим «територіальним і моральним авторитетом для XXI століття»⁵⁷? Виступаючи від імені ліберальних традицій старих демократій, Європа має здійснити конкуруючий із США проєкт універсалістської формули світового порядку⁵⁸ й у такий спосіб стати противагою гегемоністському універсалізму США, зокрема, довести, що «у складному світовому суспільстві рахуються не лише із дивізіями, але й із м'якою владою переговорів, взаємостосунків та економічних вигод»⁵⁹.

На думку Ю. Габермаса, це зумовлено тим, що Європейський Союз сам собою є прикладом продуктивного осмислення європейськими національними державами свого сповненого війнами минулого⁶⁰. Існуючи як єдина у світі лабораторія багатонаціональної системи, де винаходиться система співіснування держав-націй, що добровільно погодилися на практику спільного здійснення та «взаємного обмеження»

⁵² Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет... С. 265.

⁵³ Там само. С. 267.

⁵⁴ Там само. С. 266.

⁵⁵ Див.: Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку. *Незалежний культурологічний журнал «І»* (Львів). 2004. С. 69; Тодд Е. Після імперії... С. 169; Хабермас Ю. Расколотый Запад. С. 36, 47.

⁵⁶ Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. Москва: Изд-во «Весь мир», 2008. С. 406.

⁵⁷ Хабермас Ю. Расколотый Запад. С. 27, 33, 35, 42, 49.

⁵⁸ Проєкт справжнього космополітизму, за Ульрихом Беком (Ulrich Beck), який означає рівність держав перед законом. Див.: Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 371.

⁵⁹ Хабермас Ю. Расколотый Запад. С. 41–42, 49, 176.

⁶⁰ Там само. С. 46–47, 52.

суверенітету, Європа пропонує світу досвід формування справді «багатополярної», комплексної системи міжнародних відносин. Європейці прагнуть створення такого світового порядку, який буде копіювати європейську систему управління, але в іншому масштабі. Будучи сама багатополярною, Європа, переносючи свою власну внутрішню практику назовні, може стати моделлю для форм «управління, що виходять за межі національних держав»⁶¹. Мішель Фуше (Michel Foucher) з цього приводу зазначає, що Європа перебуває на шляху винайдення автентичної до викликів сучасного світу конфігурації. А саме: багатодержавної системи, що ґрунтується на добровільному союзі древніх держав-націй, сукупність яких є чимось більшим від її частин. Єдність Європи існує не як монолітна цілісність, а як співвідношення комплексів та частин різних масштабів. Їхній спільний досвід неможливо виразити однією формулою, а тому неможливо й недоцільно встановлювати зараз кордони ЄС, контури якого будуть створені з часом⁶².

Тобто передбачена концептом «Великої Європи» відсутність розділових ліній стосується не лише внутрішнього простору «Великої (єдиної) Європи», а й зовнішніх її кордонів, які задаються Європою як «політичним та ідеологічним проектом», базованим на деякому єдиному духовному спадку, і які мають тенденцію до розширення відповідно до того, як «європейський образ дій буде прийнятий у всьому світі»⁶³. У цьому сенсі К. Гаусхофер говорив про «Пан-Європу», як про «великоєвразійську точку зору», згідно з якою «значимість Європи як частини Світу полягає насправді не в документально підтверженому просторі, а в її здатності постійно оновлювати отриманий спадок, що має духовну стійкість»⁶⁴. Ця стійкість є такою, що дає змогу, наприклад, Е. Тодду, вести мову про «конфлікт цивілізації між Європою і США», зумовлений домінуванням у Європі цінностей агностицизму, миру й рівноваги, що є чужими нинішньому американському суспільству⁶⁵. Цінності, які творять зазначений спадок, мабуть, і змушують Європу поставити під сумнів можливість замінити правове оформлення міжнародних відносин етизацією світової політики з боку США⁶⁶. І перетворюють «об'єднані нації Європи», за виразом Е. Тодда, в таку собі маленьку ООН в частині, яка стосується відпрацювання способів урегулювання майбутніх конфліктів⁶⁷, допомагають ЄС, за твердженням Сандро Гоці (Sandro Gozi), завдяки своїй політиці сусідства запобігти появі монополярної світової гегемонії, запропонувавши модель світового устрою, організованого довкола регіональних блоків, які будуть чимось значно більшим, аніж зони вільної торгівлі та економічного добробуту⁶⁸.

⁶¹ Див.: Леонард М. XXI век – век Европы. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ. 2006. С. 67; Тодд Е. Після імперії... С. 179; Хабермас Ю. Расколотый Запад. С. 44, 47, 52, 63.

⁶² Фуше М. Европейская республика: Ист. и геогр. контуры: Эссе / пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренниковой. Москва: Междунар. отношения: Белэн, 1999. С. 52–61, 97–108, 112–137.

⁶³ Див.: Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. Москва: Изд-во «Весь мир», 2008. С. 386–393; Гнатюк О. Прощання з імперією... С. 68, 71; Леонард М. XXI век – век Европы. С. 217; Хабермас Ю. Расколотый Запад. С. 46–47.

⁶⁴ Хаусхофер К. О геополитике... С. 267.

⁶⁵ Тодд Е. Після імперії... С. 160–162.

⁶⁶ Леонард М. XXI век – век Европы. С. 66–67; Хаусхофер К. О геополитике... С. 104.

⁶⁷ Тодд Е. Після імперії... С. 56.

⁶⁸ Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі. Київ: К.І.С., 2003. С. 284.

«Велика Європа» V «стратегічний Хартленд»: два концепти для Європи

Оскільки Європа «стратегічно зацікавлена у довгостроковому мирі»⁶⁹, концепт «Велика Європа» анігілює (відмінює) можливість існування того, що Х. Макіндер називає «Хартлендом у цілях стратегічного значення», протиставляючи його, так би мовити, поняттю власне Хартленду⁷⁰, що є продовженням започаткованої ним теми «географічної осі історії»⁷¹. Географічно «Хартленд у цілях стратегічного значення» існує у вигляді відкритих «“воріт” ... , які ведуть з напівострівної Європи до внутрішньої рівнини через просторий перешийок між Балтійським і Чорним морями»⁷². Простір усередині цього перешийка є «величезною потрійною базою людського ресурсу» у складі Бранденбург-Пруссії, Австро-Угорщини, а також Росії, зокрема її півдня, куди свого часу разом з міграцією російських селян перемістився центр населення усієї Європейської Росії⁷³. Зазначений простір є не стільки фізико-географічною сутністю, скільки стратегічною програмою. Тобто може бути використаний для «цілей стратегічного значення»⁷⁴, зокрема, для стримування власне Хартленду в його прагненні долучити до свого потенціалу «у відношенні населення, зерна, бавовни, пального і металів» потенціал того «центрального стратегічного положення, що його в Європі займає Німеччина»⁷⁵. І для блокування насамперед з боку Німеччини, але також Австро-Угорщини і Туреччини морських держав в їхньому прагненні розширити свою «зону проникнення» у власне Хартленд. Так, Балтійське море може бути «зачинене» сухопутними державами за допомогою «мін і субмарин». А Чорне море, залежно від того, хто контролює Дарданелли, може бути як внутрішнім, віднесеним до «континентальної» системи стоку річок, так і зовнішнім, поряд із Середземним та Адріатичним⁷⁶. Тому власне Хартленд – «це регіон, до якого за сучасних умов морські держави можуть втратити доступ, незважаючи на те, що західна його частина перебуває поза регіонами арктичного чи континентального стоків»⁷⁷.

Звідси ідея лімітрофних держав, які мають бути створені між Німеччиною і Росією, висловлена Х. Макіндером у роботі «Демократичні ідеали і реальність», де, скажімо, «Східна Пруссія, хоч і описана як німецька, не обов'язково сприймається як частина Німеччини, а також є натяк, що Україна могла би бути відокремлена від Росії»⁷⁸. Там само «обговорюється можливість того, що Німеччина

⁶⁹ Тодд Е. Після імперії... С. 169.

⁷⁰ Х. Макіндер говорить «Хартленд», однак для розмежування останнього з поняттям «Хартленду в цілях стратегічного значення» будемо вживати термін «власне Хартленд».

⁷¹ Див.: Макиндер Х. Географическая ось истории. *Классика геополитики, XX век: сб. / сост. К. Королев*. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 9–30; Макиндер Х. Демократические идеалы и реальность. *Политические исследования* (Москва). 2011. № 2. С. 134–144.

⁷² Макиндер Х. Круглая земля и обретение мира. *Космополис* (Москва). 2006/2007 (зима). № 2(16). С. 63.

⁷³ Макиндер Х. Географическая ось истории. С. 26; Макиндер Х. Демократические идеалы... С. 144.

⁷⁴ Макиндер Х. Демократические идеалы... С. 143.

⁷⁵ Макиндер Х. Географическая ось истории... С. 27.

⁷⁶ Макиндер Х. Демократические идеалы... С. 143.

⁷⁷ Там само. С. 144.

⁷⁸ Блауэт Дж. Макиндер как британский Верховный Комиссар на юге России в 1919–1920 годах (G.W. Blouet The Geographical Journal. Vol. 142. No 2. (Jul. 1976). P. 228–236). URL: <https://>

і Росія могли би бути розділені на декілька держав, пов'язаних між собою узами вільної федерації»⁷⁹. Х. Макіндер обстоює подальший розподіл Східної Європи та Кавказу в доповнення до нових національних держав, створених відповідно до Версальського миру⁸⁰. «Згідно з його політикою потрібно було створити низку буферних держав, імовірно, Білорусію, Україну, Південь Росії, Грузію, Вірменію, Азербайджан й, можливо, Дагестан»⁸¹. Вказана політика ґрунтується на можливості використання Східної Європи для досягнення «цілей стратегічного значення» («чи не повинні ми все ще рахуватися з можливістю того, що значна частина Великого Континенту може бути одного разу об'єднана під загальним управлінням і що непереможна морська сила може базуватися на цій частині?»⁸²) й оформлюється у відомій формулі світового панування Х. Макіндера. Нагадаємо: «Той, хто керує Східною Європою, керує Хартлендом; Хто керує Хартлендом, керує Світовим Островом; Хто керує Світовим Островом, керує Світом»⁸³.

Цю формулу, своєю чергою, можна розглядати як своєрідне доповнення відомої тези Альфреда Мехена (Alfred Mahan) про три складові могутності нації – торговельний флот, військово-морський флот і бази (ресурсні, комунікаційні та військові). Саме від створення та утримання останніх залежить морська мобільність держави⁸⁴. Систему таких баз (Х. Макіндер говорить про «створення нових Європ» «посеред водних просторів»⁸⁵) не можна вважати завершеною, якщо вона не охоплює «осьового району» або власне Хартленду. Адже в цьому разі завжди існує ризик, що «осьова держава» здійснить експансію на прикордонні території Євро-Азії й використає свої необмежені континентальні ресурси для побудови флоту⁸⁶. Оскільки це можливо, «якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії як союзник»⁸⁷, то Східна Європа має бути перетворена із суто «історичного узагальнення стосовно областей, куди ... Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина – могли в історії перекривати доступ силам, які панують на Океані»⁸⁸, інакше кажучи, з «історичного узагальнення» стосовно зони силового проникнення «народів моря» вглиб Хартленду на цілком реальну базу їхньої постійної присутності⁸⁹ на «західній країні

varjag-2007.dreamwidth.org/5079475.html?style=site&thread=128984755 (дата звернення: 3.10.2019).

⁷⁹ Там само. Тема «Розподілу Росії», як бачимо, зумовлена темою «Хартленду в цілях стратегічного значення».

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Макіндер Х. Демократические идеалы... С. 139.

⁸³ Блауэт Дж. Макіндер как британский Верховный Комиссар на юге России в 1919–1920 годах (G.W. Blouet The Geographical Journal. Vol. 142. No 2. (Jul. 1976). P. 228–236). URL: <https://varjag-2007.dreamwidth.org/5079475.html?style=site&thread=128984755> (дата звернення: 3.10.2019).

⁸⁴ Див.: Мэхэн А. Влияние морской силы на историю. *Классика геополитики, XIX век*: сб. / сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 183–274.

⁸⁵ Макіндер Х. Географическая ось истории... С. 24.

⁸⁶ Там само. С. 28.

⁸⁷ Макіндер Х. Географическая ось истории... С. 28.

⁸⁸ Цымбурский В. Л. Остров Россия... С. 399.

⁸⁹ У цьому контексті доволі цікаве зауваження з приводу відмінності «аванпосту сили» і «бази довгострокових операцій» знаходимо в А. Мехена. Див.: Мэхэн А. Влияние морской силы на историю. С. 212.

Хартленду»⁹⁰. Або на так званий «стратегічний Хартленд», простір, контроль над яким дає змогу зазначеним силам збільшувати «зону проникнення» в Євро-Азії⁹¹. З політичного погляду, Східна Європа має бути оформлена у такий спосіб, щоб, з одного боку, перешкодити встановленню економічних та воєнно-стратегічних зв'язків між Німеччиною і Росією, а з іншого – гарантувати «зачинення» останньої у північній частині власне Хартленду й приречення її на існування в межах своїх «найнатуральніших границь», тобто «границь року 1553-го»⁹². «Чи то загроза йтиме від німців, чи то від росіян, вона виходитиме з центральної землі, й протиставити їй можна лише союз між народами, які населяють маргінальні зони Євразійського материка, та острівними народами, британцями або американцями»⁹³.

Неважко помітити, що «стратегічний Хартленд» Х. Макіндера географічно локалізується там, де й «Проміжна Європа» К. Гаусгофера. «Сьогодні ми називаємо вдало вибраним терміном “Проміжна Європа” ... ту її частину, яка розміщена між розвернутим обличчям до пан-Азії та спиною ... до Європи Радянським Союзом та сильно пронизаними романським духом творіннями нордичних рас у Внутрішній Європі ...»⁹⁴. Концепт «Велика Європа» не відмінняє географічного факту існування «Проміжної Європи», чи «відкритих воріт» «просторого перешийка між Балтійським і Чорним морями», чи, скажімо, загалом «Великої границі», про яку пише Ярослав Дашкевич⁹⁵. Але він не несе в собі необхідності перетворення цього географічного факту на факт військово-політичної присутності тут представників «острівних народів» і «непереможної морської сили» шляхом облаштування «аванпостів сили» або утворення «бази довгострокових операцій»⁹⁶. А отже, не передбачає розірвання ланцюжка «Пан-Азія – Пан-Євразія – Пан-Європа» і не протиставляє останнього його елемента, «Пан-Європу», першим двом – «Пан-Азії» і «Пан-Євразії», послаблюючи, зрештою, при цьому всі три через спонукання їх

⁹⁰ Каплан Р. Месть географии... URL: <http://www.rulit.me/books/mest-geografii-cto-mogut-rasskazat-geograficheskie-karty-o-gryadushchih-konfliktah-i-bitve-protiv-n-read-405600-1.html> (дата звернення: 2.10.2019).

⁹¹ Таке призначення Східної Європи зумовлене тим, що «морська міць у своєму фінальному застосуванні повинна бути земноводною, якщо вона покликана врівноважити міць сухопутну». Див.: Макіндер Х. Круглая земля и обретение мира... С. 61.

⁹² Липа Ю. Розподіл Росії. С. 68.

⁹³ Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. Київ: МП «Юніверс», 2000. С. 195.

⁹⁴ Хаусхофер К. О геополитике... С. 269.

⁹⁵ Див.: Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона). *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. Москва, 1989. С. 7–20.

⁹⁶ Див.: Мэхэн А. Влияние морской силы на историю. С. 212. Одне уточнення. Зважаючи на тезу З. Бжезінського про Європу як про «важливий геополітичний плацдарм Америки на євразійському континенті» (Див.: Бжезінський З. Велика шахівниця... С. 59), можна зробити висновок, що саме вона (у цьому сенсі З. Бжезінський говорить про «Західну Європу») будується як «база довгострокових операцій». Плацдарм, як відомо, – це сукупність умов, можливостей для існування або здійснення чого-небудь; вихідний пункт, відправна точка для чогось. Звідси – висновок З. Бжезінського про те, що без Європи як «геополітичного плацдарму Америки» контроль останньої «на Атлантичному океані і можливість поширювати вплив і владу глибше у Євразію були б строго обмеженими» (Бжезінський З. Велика шахівниця... С. 59). «Хартленд в цілях стратегічного значення» (З. Бжезінський веде мову про «Середню Європу») розбудовується саме як «аванпост сили», враховуючи всі нюанси, що передбачені семантикою цього терміна. А саме: передовий сторожовий пост.

до пошуку і «проведення переконливої границі між Європою і Азією»⁹⁷. «Свідомо будувати таку атлантичну спільноту, яка змінить географію Європи», – ось завдання, що його в цьому контексті формулює З. Бжезінський⁹⁸.

«Велика Європа» V «стратегічний Хартленд»: вибір України

Чи не є прийняття концепту «Великої Європи» підставою для облаштування Україною своєї ділянки «Великої границі» (Я. Дашкевич) як зони етнокультурного обміну⁹⁹? Зони, що передбачає «виникнення повноцінних опорних поселень, які потрібно знову захищати»¹⁰⁰? Зони, що стає комунікаційним центром і, врешті-решт, утілює в життя мрію стати визнаним центром загальноєвропейських процесів¹⁰¹? Чи не про це, скажімо, йдеться в Івана Лисяка-Рудницького, коли він наголошує на тому, що вкрай важливо відійти від постійного словесного декларування самостійності Української держави і запропонувати світові нову конфігурацію Східної Європи? «Коли кажемо, що прагнемо самостійної української держави, то така відповідь може задовольнити хіба нас самих (хоч і тут в умі залишається багато знаків запити: про яку самостійну Україну ідеться? про таку, що в ній господарювала б жовто-блакитна “чрезвичайка”?; але ж те, що світ хотів би почути від нас – це концепція реорганізації всієї Східної Європи, очевидно, включно з самою Росією»¹⁰². Географічною підставою цього є розміщення Києва, де перехрещуються силові лінії, що ведуть, з одного боку, до Москви, а з іншого боку – до Варшави, Праги, Будапешта, Бухареста і Софії. Реалізація Україною цього свого «великого післанництва» започаткувала б нову, кращу історичну епоху на Сході Європи і забезпечила б краще майбутнє не лише для неї самої, а й для всіх сусідніх народів¹⁰³.

Чи не про це, по суті, пише й Антін Синявський, звертаючи нашу увагу на ту точку земної кулі, де міститься територія України, береги якої омивають Чорне й Азовське моря, і де між побережжям Середземного моря і Чорним морем міститься Передня Азія й Балканський півострів? Побачивши цю точку на мапі, зазначає вчений, побачимо території, які з давніх часів перебували між собою в постійних культурно-економічних зносинах. «Крім того, територія України, йдучи з півночі на південь, уявляє собою міст до близького Сходу, з'єднаний найдешевшими водяними шляхами: річними та морем»¹⁰⁴. Завдяки Україні, зокрема будівництву Дніпрельстану, на думку А. Синявського, утворюється «дуже складний

⁹⁷ Хаусхофер К. О геополитике... С. 267.

⁹⁸ Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 72.

⁹⁹ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона). *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. Москва, 1989. С. 18.

¹⁰⁰ Хаусхофер К. О геополитике... С. 213.

¹⁰¹ Про необхідний зв'язок концептів «повернення до Європи» та «центр Європи» в українському дискурсі див.: Гнатюк О. Прощання з імперією... С. 357–360.

¹⁰² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. У. Гавришківа, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 327.

¹⁰³ Там само. С. 316.

¹⁰⁴ Синявський А. Україна і Близький Схід у світлі геополітики (проблема торговельних зв'язків). Харків: ВУНАС, 1927. С. 2.

комплекс» – єдиний торговельний шлях до Чорного моря і Світового океану¹⁰⁵. Чим не зона етнокультурного обміну?

І навпаки: уникнення концепту «Великої Європи» означає для України об'ясування своєї ділянки «Великої границі» як «певного санітарного бар'єру» (Я. Дашкевич), або «кордону» (К. Гаусгофер), поняття якого «передусім передбачає спостереження на велику глибину суміжної території»¹⁰⁶. Організація такого спостереження потребує «перетворення скрізь окремої частини повноцінного для нації народного ґрунту в особливі умови гласису»¹⁰⁷. Тобто, за версією Д. Донцова, в особливі умови¹⁰⁸ аванпосту (передового сторожового посту) Заходу супроти Росії, що першим приймає удари, боронячи «в своїй власній державності і культурі – цілу культуру Заходу»¹⁰⁹. Або, якщо згадати Степана Рудницького, в особливі умови «фронту проти Росії», бути яким Україна приневолена своїм положенням¹¹⁰. А як «найбільш наперед висунута стежа Заходу» (Д. Донцов) Україна вповні може розглядатися «кордоном наступу» («висунений уперед і перетворений на опорний орган») з класифікації кордонів К. Гаусгофера¹¹¹. «Наступальний кордон», на який можна опертися «як на прикриття» (А. Мехен), і як на «захисний гласис» (К. Гаусгофер), що ним можна пожертвувати¹¹².

«Велика Європа» в українському дискурсі: майбутнє, яке залишилось у минулому

Заради справедливості зазначимо, що концепт «Велика Європа» був наявний в українському дискурсі на початку 2000-х років. Так, Володимир Копійка, досліджуючи взаємовідносини ЄС з Росією та Україною у контексті нового розширення, робив висновок про встановлення нової форми взаємовідносин ЄС з Росією, яка буде стітись на принципах сусідства, скільки на ідеї включення Росії у загальноєвропейський економічний та соціальний простір¹¹³. Між ЄС та Росією, писав В. Копійка, по суті, існує консенсус щодо поглибленого «стратегічного партнерства» та формування «спільного європейського економічного простору», що передбачає сприяння вступу Росії до СОТ, секторальний рух до вільної торгівлі,

¹⁰⁵ Див.: Руденко В. П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії. Київ: Видавничий Дім «KM Academia», 1996. С. 161.

¹⁰⁶ Хаусгофер К. О геополитике... С. 94.

¹⁰⁷ Там само. С. 213.

¹⁰⁸ Про зміст цих особливих умов див.: Шульга М. А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Макіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 135–136.

¹⁰⁹ Донцов Д. Твори. С. 144.

¹¹⁰ Див.: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упоряд., передм. О. І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. С. 294. Фронт, поміж іншим, – це сторона військової частини, підрозділу, обернена до ворога, а також територія, зайнята такою частиною, підрозділом. А ще – місце, район, де відбуваються військові дії та розташовані діючі війська під час війни. Читання тлумачних словників – досить захопливе заняття!

¹¹¹ Хаусгофер К. О геополитике... С. 147.

¹¹² Див.: Мэхэн А. Влияние морской силы на историю. С. 267; Хаусгофер К. О геополитике... С. 213.

¹¹³ Копійка В. В. Теоретичний і практичний вимір розширення Європейського Союзу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ, 2004. С. 40.

співпрацю в галузі енергетики та захисту довкілля, діалог щодо проблем безпеки¹¹⁴. А Ігор Піляєв не виключав можливості створення Великої Європи спільних цінностей, спільних перспектив, спільної військової, економічної та демократичної безпеки¹¹⁵. Така Європа, на його думку, мала би бути «двоєдиною», тобто мати два центри політичного й економічного тяжіння – Росію та ЄС – за умови, що обидва центри поділятимуть спільні цінності та поступово просуватимуться в напрямі формування спільного європейського економічного простору¹¹⁶. Максиміліан Шепелєв наголошував на нагальності для України усвідомлення своєї інтегративної ролі у формуванні єдиного континентального простору Великої Європи. Йшлося про створення такої конструкції, щоб наявні «мінуси», які сьогодні потенційно загрожують Україні розколом за цивілізаційною ознакою, обернулися на «плюси». Першим кроком на шляху до такої конструкції, згідно із М. Шепелєвим, мала стати відповідь на питання про те, «... яка Європа найбільш сприятиме конкурентоспроможності нашої держави – Європа з новими розподільчими лініями ... або Європа, де Україна буде виконувати роль інтегруючої ланки і яка без України існувати не зможе?»¹¹⁷. А Олег Бодрук вважав, що використання транзитного потенціалу України та її перетворення у майбутньому на державу-міст допоможе запобігти перетворенню України на буфер між Заходом і Сходом¹¹⁸.

Однак після 2004 р. концепт «Велика Європа» зникає з українського дискурсу, так і не встигнувши в ньому закріпитися у вигляді «настирливо повторюваної теми». Натомість роль такої теми починає виконувати акцентування синонімічності словосполучень «європейська інтеграція» та «євроатлантична інтеграція». Останньому словосполученню судилося стати не «опорним» концептом (і навіть просто не концептом), а нормою закону. Може, тому виголошена нещодавно промова Президента Франції Емманюеля Макрона (Emmanuel Macron) на нараді французьких послів 27 серпня 2019 р. залишилася непоміченою в українському дискурсі? Йдеться, зокрема, про такі тези промови, як: «ми є свідками кінця західної гегемонії у світі»; «Європа зникне разом із розпадом цієї західної епохи, і світ буде вибудовуватися навколо двох великих полюсів: США і Китаю»; «у нас буде вибір між домінуванням двох сил»; «Європа завжди характеризувалася справжнім гуманізмом», а «США перебувають у західному таборі, але не несуть у собі такого ж гуманізму»; ми маємо «спробувати побудувати новий порядок, у якому знайдеться місце не тільки для нас, але й для наших цінностей та ключових інтересів»; «у переосмисленні ключових відносин треба насамперед зазначити відносини з Росією», адже «ми у Європі, як і Росія»; «якщо ми не зможемо у певний момент зробити щось корисне з Росією, то залишимося у стані цілком непродуктивної напруженості»; «витіснити Росію з

¹¹⁴ Копійка В. В. Теоретичний і практичний вимір розширення Європейського Союзу...

¹¹⁵ Піляєв І. С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ, 2004. С. 13.

¹¹⁶ Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: монографія. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. С. 319.

¹¹⁷ Шепелєв М. А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. Київ: Вид-во «Генеза», 2004. С. 415–416.

¹¹⁸ Бодрук О. С. Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 21.01.01. Київ, 2003. С. 15.

Європи – це велика стратегічна помилка»; «нам треба побудувати нову архітектуру довіри й безпеки у Європі, бо європейський континент ніколи не буде стабільним і безпечним, якщо ми не досягнемо миру і ясності у стосунках з Росією»; «нам потрібно кардинально переглянути граматику цих стосунків»; «нам потрібен діалог з Росією»; «мені хочеться, щоб ми сформуvalи цю вісь, оскільки вона необхідна для успішного досягнення результатів і справжньої європейської стратегії»¹¹⁹.

А трохи раніше, 19 серпня цього ж року, Е. Макрон написав на своїй сторінці у Twitter: «Я переконаний, що майбутнє Росії цілком європейське. Ми віримо в цю Європу, яка простягається від Лісабона до Владивостока»¹²⁰. 20 ж серпня на своїй сторінці у Facebook Е. Макрон написав російською: «Росія – глибоко європейська країна. Ми віримо у Європу, що простягається від Лісабона до Владивостока. Я переконаний у тому, що в ході багатобічної роботи нам потрібно розробити архітектуру безпеки та довіри між Європейським Союзом і Росією»¹²¹.

Відчуття «Великої Європи» не покидає Європи. Європа потребує «Великої Європи». «Великої» із прийняттям до уваги усієї складної семантики цього терміна. «Великої» в сенсі просторої, так що навіть довільне проведення її кордонів¹²² не відмінє факту цієї просторості. «Великої» в сенсі потужної, здатної претендувати на статус «рівної партнерки» США, а не їхньої «молодшої союзниці»¹²³. Але обидва значення можуть бути актуалізовані лише в разі врахування того, що обов'язковою (і засадничою?) конотацією прикметника «Велика» щодо Європи є складна архітектура її стосунків (геополітичного плану – «безпека» і цивілізаційного плану – «довіра») зі своїм «компліментарним “іншим”». Чи готова до цього Україна?

¹¹⁹ Макрон Э. Выступление на совещании французских послов 27 августа 2019 года. URL: http://sg-sofia.com.ua/makron-mi-svidetili-konza-zapadnoj-gigemonii?fbclid=IwAR330_CkBoU18zXgj-J2aHw2mzH2u9lnk4k1N99YproIqnpd7FC6hijhB8Fc (дата звернення: 4.10.2019).

¹²⁰ Див.: Макрон Э. Emmanuel Macron (@EmmanuelMacron) / Твиттер. URL: <https://twitter.com/EmmanuelMacron> (дата звернення: 6.10.2019).

¹²¹ Макрон Э. Emmanuel Macron @Emmanuel Macron URL: <https://www.facebook.com/EmmanuelMacron> (дата звернення: 6.10.2019).

¹²² Гнатюк О. Прощання з імперією... С. 70–71.

¹²³ Бжезінський З. Велика шахівниця... С. 61.

ЕКОНОМІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

За останні десятиліття на євразійському континенті виокремились два центри тяжіння – Європейський Союз (ЄС) та Росія. ЄС для поширення своїх пріоритетів використовує створення блоків країн-партнерів, які ґрунтуються на демократичних цінностях норм та правил. У статті проведемо порівняльну характеристику інновацій економічних аспектів Європейського Союзу та України. Розглянемо проблемні питання розробки інноваційної політики України, вирішення яких дасть їй змогу конкурувати з іншими європейськими країнами. Окреслимо основні норми та засади для ефективного входження України до міжнародних структур.

Визначення місця України у глобальному соціально-економічному просторі допоможе виробити практичні рекомендації щодо відновлення економічного розвитку на основі порівняння та оцінки макроекономічних даних, які використані в розрахунках показників сталого розвитку України та країн ЄС за період з 1991 р. до 2014 р. з урахуванням історичної ретроспективи.

На початку ХХІ ст. Україна остаточно визначилась з інтеграцією у світову та європейську економічні спільноти. Для сучасної системи безпеки характерне поєднання економічного, інформаційного та соціально-культурного простору, тому Україні доволі складно буде опинитися поза процесом цієї інтеграції. Оскільки у світових соціально-економічних відносинах простежується тенденція до глобалізації, то Україні потрібно долучатися до глобалізаційних процесів, зокрема посилити інтеграцію української економіки у світову економіку. Важливим чинником є диференціація геополітичної ситуації та геополітичних пріоритетів, а також усвідомлення особливої ролі території України як резервної ресурсної та екологічної зони світового значення. Диверсифікація економічних та соціальних ризиків є однією з переваг глобалізації. Сьогодні специфікою геоекономічного становища є близькість із найбільшими світовими економічними угрупованнями (корпораціями та синдикатами). Ще однією особливістю України є можливість взаємодії європейського та азійсько-тихоокеанського економічних угруповань, виконання ролі економічного мосту за активної участі у процесах світової економічної інтеграції.

Європейський Союз, який налічує 28 країн, що розташовані у Європі, формує єдиний ринок. Підтримка інвестицій у сфері енергетики, транспорту, наукових розробок – це основа економіки ЄС. ВВП Євросоюзу має тенденцію до зростання і у 2018 р. становив майже 16 млрд євро¹, тоді як ВВП України у 2018 р. – майже

¹ Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00001&language=en> (дата звернення: 24.10.2019).

131 млн доларів². Економічний потенціал європейського регіону творять економіки найрозвинутіших країн – Німеччини, Франції, Великобританії, Італії. Європейський Союз – це один із найбільших ринків світу, в якому сконцентровано 2/3 зовнішньої торгівлі або 32 % світової торгівлі³. Зазначимо, що Європейський Союз вдало втілює в життя низку високотехнологічних проєктів, таких як «Аеробус», «Галілео». Проєкт «Аеробус» успішно конкурує з «Боїнгом» – найбільшим авіаекспортером Сполучених Штатів Америки (США). Навігаційна система «Галілео» спроможна забезпечити послугами космічної навігації та зв'язку, а також перевершує за деякими якісними показниками американську навігаційну систему. Крім того, ЄС активно фінансує та підтримує міждержавні проєкти та консорціуми, які здатні витримати міжнародну конкуренцію і стати ресурсозбережними. Наприклад, «Міттал» (ArcelorMittal, чорна металургія), ЕАДС (European Aeronautic Defence and Space Company EADS N.V., Європейський авіакосмічний і оборонний концерн).

Економіка Європи у своєму розвитку зазнала чимало трансформацій. Неоконсолідоване угруповання (1951), за задумом Роберта Шумана (Robert Schuman), яке отримало назву Європейської спільноти з вугілля і сталі, стало локомотивом європейської інтеграції та перетворилося на найбільш конкурентоспроможну економічну зону. Сьогоднішня стратегія «Європа-2020» (2000) – це колективна відповідальність за створення науково-дослідної та інноваційної політики для вирішення основних суспільних проблем. Інновації мають відбуватися у всіх сферах, починаючи від конкурентоспроможності до створення нових робочих місць.

Сьогодні в науковому дискурсі є достатня кількість документів, які підтверджують задум входження східноєвропейських країн у майбутнє європейське інтеграційне співтовариство. Визначальним напрямом політики єдиної Європи щодо цих країн, серед них і України, є економічна складова. На початку зародження співпраці Європи та України (1991–1993) остання відчула деяку індиферентність з боку Західної Європи⁴.

Між Україною та Європейським Союзом 21 березня 2014 р. було підписано Угоду про асоціацію (Угоду)⁵. Економічну частину Угоди підписали 27 червня 2014 р., уряди ратифікували її 16 вересня 2014 р. У V розділі Угоди, крім загальних положень, акцентовано увагу на умовах та часових рамках щодо гармонізації законодавства України та ЄС. Україна зобов'язується реформувати інституційні спроможності для якнайкращої інтеграції до внутрішнього ринку Європи.

Україна з її економічним потенціалом може стати рівноправною країною-учасницею світових економічних глобалізаційних процесів. Основними суб'єктами економічного потенціалу будь-якої країни є природно-ресурсний, виробничо-технологічний, науково-технічний, інформаційний, інвестиційний і трудовий.

² Офіційний сайт The World Bank. Data & Reserch. URL: <https://data.worldbank.org/> (дата звернення: 24.10.2019).

³ Там само.

⁴ Alexandrova O. Ukraine and Western Europe. *Ukraine in the World. Studies in International Relations and Security Structure of Newly Independent State* / ed. by Lubomir A. Hajda. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 147.

⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 24.10.2019).

Наявні ж природні умови і ресурси України, які впливають на економічну діяльність і використовуються для виробництва матеріальних благ, зарубіжні експерти оцінюють у 8 балів із 10. У «Малій гірничій енциклопедії» за редакцією В. С. Білецького є дані, які доводять, що Україна зі своїми запасами основних видів корисних копалин з розрахунку на особу займає одне з перших місць у Європі. Наша держава є індустріально-аграрною країною з багатогалузевим сільським господарством, посідає у Європі друге місце за площею орних земель. Також ми транзитна держава, через територію якої проходять 5 із 10 міжнародних транспортних коридорів Європи⁶. Відомо, що природні ресурси є основним чинником потенціалу, який визначає можливість розвитку будь-якої країни. Для комплексного дослідження вивчають: рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинний та тваринний світ, а також взаємозв'язок між цими елементами. Для безперервного функціонування економічної системи потрібен певний обсяг природних ресурсів. Дехто помилково вважає, що в наш час найважливішим ресурсом є інформація, яка визначає перспективи розвитку та функціонування економіки. Проте без природних ресурсів (матеріальної основи виробництва) неможливе створення матеріальних благ, які, своєю чергою, дають змогу державі та її мешканцям бути конкурентоспроможними серед країн сучасного світу. Людський ресурс, незважаючи на постійне виснаження, є важливим інтелектуальним потенціалом України та її робочою силою.

Економічний розвиток незалежної України умовно можна поділити на такі етапи.

Перший етап (1991–1994) ознаменувався вибором ринкової економіки на зміну бюрократичному плануванню. Виникла необхідність відновлювати, а подекуди й створювати економічні зв'язки між колишніми соціалістичними республіками та європейськими країнами, оскільки до 1991 р. більшість контактів відбувалася через Москву. Комуністичний режим надійно цементував українське суспільство за допомогою тоталітаризму. Американський історик Мартін Малія (Martin Malia), який досліджував історію Росії та Радянського Союзу, визначав її як «велику утопічну авантюру нашого століття»⁷. Ця авантюра не давала керманічам можливості відмовитись від системи репресій, не поєднувала комунізму з економічною лібералізацією. Однопартійність та політична несвобода не давали змоги трансформувати суспільні та політичні відносини⁸. Отже, диктатура комуністичної номенклатури (меншості) над більшістю не давала можливості реформувати та адаптувати Радянську імперію до викликів часу, зокрема, гонки озброєнь та рівня життя ліберального європейського суспільства. Варто визнати, що в радянському минулому спроби переходу на ринкову економіку все ж таки були. Наприклад, відносна автономність суспільного життя з'являлась у період НЕПу (1922–1928) та в період перебудови (1985–1991). Проте цей досвід ішов у розріз із поняттями радянського комунізму і був ліквідований. На думку доктора економічних наук Катерини Самарі (Catherine Samary), «реформатори бюрократичного планування, які відкидали сталінізм без радикальної критики його політичної системи, дуже

⁶ Мала гірничя енциклопедія: у 3 т. / за ред. В. С. Білецького. Донецьк: Схід. видав. дім, 2013. Т. 3. С. 484–508.

⁷ Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York. 1994; Kotsonis Y. *The Ideology of Martin Malia*. *Russian Review*. 1999. January.

⁸ Urban M., Igrunov V., Mitrokhin S. *The Rebirth of Politics in Russia*. Cambridge, 1997.

швидко дійшли до теоретизування навколо хибної альтернативи: або бюрократичне планування (та державний тоталітаризм), або раціональність ринку (та свобода)»⁹. Реально обирали критерії, які визначали чинники включення національної економіки до світового ринку з повною закритістю національного ринку.

Перехід до ринкової економіки був «шоковим». Українська влада під впливом західних партнерів вдалася до лібералізації цін і ринкової свободи, що призвело до спаду української економіки. Так, 25 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про основні напрями економічної політики України в умовах незалежності»¹⁰. Їх визначали так: конверсія оборонної промисловості, переорієнтування машинобудування на задоволення потреб агропромислового комплексу, а також легкої та харчової індустрії.

Не дали позитивних результатів роздержавлення та приватизація. Прийнята 24 березня 1992 р. Постанова Верховної Ради України «Про основи національної економічної політики України» сприяла утворенню та діяльності 44 товарних бірж, майже 3 тисяч брокерських контор¹¹. Крім того, почали функціонувати комерційно-посередницькі підприємства, комерційні банки, сервісні центри, агентства, бюро та безліч інших структур. Ваучерна приватизація відбувалась без належного контролю. Спритні підприємці завоювали та привласнили ті засоби виробництва, які роками створював весь народ. Нечесні підприємці нещадно викачували прибутки з підприємств, нічого не залишаючи на розвиток цих об'єктів, і так доводили їх до розвалу.

«Шокові» реформи вільного ринку призвели до дезорганізації керівництва промисловістю та іншими сферами життя, що зумовило швидке зубожіння громадян України. Рівень інфляції визначався п'ятизначними цифрами. Хід інфляції знецінив заощадження населення. Стимування інфляції відбувалося загалом шляхом затримок виплати заробітної плати, стипендій, пенсій.

Українська влада, втрачаючи регулювальну роль над промисловістю, намагалася зберегти вертикальну систему управління господарством. Проте зношеність виробничих фондів і значна частка сфер, які потребували підтримки держави (вугільна, машинобудівна, космічна), завдавали невдач на початковій стадії економічних реформ. До 1993 р. промислові підприємства заборгували більш ніж 200 трлн крб, однак держава не могла надати відповідної допомоги, оскільки 70 % бюджетних асигнувань ішли на оплату енергоносіїв Російської Федерації (РФ) та іншим країнам. Відповідно, почав знижуватись внесок промисловості у Валовий внутрішній продукт (ВВП) України – з 51 % у 1992 р. до 25 % у 2014 р. Така ситуація стала можливою через неправильне формування грошово-фінансової системи України. Оскільки вона була орієнтована на ринкову систему виробництва, а ця система ще не була сформована, український уряд для зменшення знецінення карбованця змушений був зафіксувати курс купуно-карбованця щодо долара. Ці дії призвели до підняття ставки прибуткового податку з громадян до 90 %. Відповідно,

⁹ Samary C. Plan, Market and Democracy. *IIRE Notebooks for Study & Research*. Amsterdam, 1988. Р. 3.

¹⁰ Постанова Верховної ради України «Про основні напрями економічної політики України в умовах незалежності» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-12> (дата звернення: 31.09.2019).

¹¹ Постанова Верховної ради України «Про основи національної економічної політики України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2226-12> (дата звернення: 27.09.2019).

населення почало ухилятися від сплати податків, що спричинило ріст «тіньової» економіки, посилення корупції, переміщення капіталів за кордон. «Тіньовий сектор» становив 60 %, а зовнішній борг України досяг близько 12 млрд доларів.

Після президентських виборів 1994 р. починається другий етап економічних перетворень. Стан економіки в Україні продовжує погіршуватись. Після 144-трильйонної емісії стався новий спалах інфляції, підвищення цін та підвищення курсу долара майже у два рази. Борг України за енергоносії перевищив 1 млрд доларів. Взаємовідносини з РФ та Республікою Туркменістан як з країнами-постачальниками природного газу та нафтопродуктів погіршуються. Наприкінці 1994 р. Л. Кучма проголошує здійснення переорієнтації розвитку стратегічного партнерства з країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД) та РФ. Крім того, президент вдається до так званого «монетаристського адміністрування». Тобто в економіці зберігалася структура корпоративних інтересів, яка поєднувалася з оновленням геополітичних стратегій сусідніх держав. Темпи приватизації продовжували зростати. Проте робота приватизованих підприємств залишалася незадовільною.

У 1995 р. сталося різке уповільнення спаду виробництва¹². За 9 місяців 1995 р. спад виробництва становив 14,4 % порівняно з 31,2 % за аналогічний період 1994 р. Ця динаміка пов'язана з різким зниженням попиту і пропозиції. Відповідно, промислові підприємства не мали можливості збувати вироблену продукцію, що призводило до накопичення її на складах. Ще одним із чинників, який спричиняв наповнюваність складів, була низька продуктивність праці. Вироблена в Україні продукція не могла конкурувати з якісною продукцією іноземних виробників, тож ми втрачали ринки не тільки в країнах СНД, але й на Заході.

Як показав час, перехід до ринкової економіки є поступовим еволюційним ходом послідовних перетворень економічної системи із регулювальною функцією держави. Крім того, реформи потрібно здійснювати поетапно, згідно зі світовим досвідом, якого не врахували тодішні керівники України.

Третій етап перетворення в економіці України почався у 1996 р. ВВП продовжував знижуватись і досяг 10 %¹³. Обсяг промислового виробництва зменшився на 5,1 %. Кожне третє підприємство стало збитковим. Відповідно, зросла заборгованість із виплати заробітної плати. Ліквідація адміністративно-командної системи управління і планування відбувалася поспішно, без створення ринкової економічної системи. Економіка прискорено криміналізується, грошові засоби стрімко переходять до тіньового обороту.

Керівництво проголошує створення ринкової економіки, механізми роботи якої буде регулювати держава. Тобто держава намагалася сформувати сильні регулювальні функції для створення соціально-ринкового господарства. Чималими темпами продовжувалась приватизація. До початку 2000-х років законодавство було пристосоване до потреби ринкових реформ і стан економіки України почав набувати рис стабільності.

¹² Постанова Кабінету Міністрів України від 7 грудня 1995 року № 985 «Про підсумки роботи народного господарства України за 9 місяців 1995 року» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-95-%D0%BF/print> (дата звернення: 27.09.2019).

¹³ Постанова Кабінету міністрів України від 22.04.1997 № 368 «Про підсумки виконання Державного бюджету України за 1996 рік та заходи щодо наповнення доходної частини бюджету» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-97-%D0%BF> (дата звернення: 27.09.2019).

Світове товариство підтримало економічну політику України початку 2000-х років. Проте кредитна підтримка країн «Великої сімки», МВФ, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку призвели до утворення і зростання зовнішнього державного боргу, який становив 3 438 млрд грн, або 48 % від ВВП¹⁴.

Новий етап економічних перетворень України розпочався з настанням 2000-х років. У цей час відбулася відносна стабілізація економіки. 18 червня 2002 р. на першій сесії Верховної Ради України IV скликання Президент України у своєму Посланні «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» представив нову стратегію соціально-економічного розвитку, яка була спрямована на європейську інтеграцію¹⁵. Зокрема, Президент констатує подолання економічної кризи (1990–1999), визнає недовір'ям деякі рекомендації міжнародних фінансових інституцій та зарубіжних експертів, які зводились до застосування стереотипів із чужого досвіду та не враховували специфічних умов, у яких перебувала наша держава. У 2001 р. обсяг валового продукту зріс на 9,1 %, обсяг промислового виробництва збільшився на 14,2 %.

Основним завданням України після 2000 р. передбачено створення реальних передумов вирішення основного геополітичного завдання – вступ до Європейського союзу¹⁶. Цей шлях неможливо подолати без:

- забезпечення сталого економічного зростання; реалізації стратегії випереджального розвитку, яка б забезпечила щорічні темпи збільшення ВВП;
- зміни сировинного вектора розвитку економічних процесів, тобто утвердження України як високотехнологічної держави. Така зміна потрібна не лише для реалізації економічної стратегії, але й для консолідації нації;
- соціальної стабільності для побудови соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу.

Економічні перетворення, відповідно до Послання, планували здійснювати у два етапи:

1. 2002–2004 рр. мали ознаменуватись зміцненням конкурентоспроможності економіки, створенням накопичення інвестицій, суттєвим розширенням внутрішнього попиту та закріпленням щорічного зростання ВВП на рівні 5–6 %.

2. 2005–2011 рр. мали забезпечити модернізацію підприємств та закріпити щорічне зростання ВВП на рівні 6–6,5 %.

На жаль, за попередні роки незалежності України реструктуризація економіки не відбулась. Цей період треба було використати для переходу на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку, водночас окремі такі зусилля придушували через приватні інтереси, використовуючи спотворену систему політичної влади. Зростання у 2000–2008 рр., стали можливими лише завдяки застарілим радянським потужностям, проте це призводило до перетворення економіки України у сировинний придаток більш розвинених економік. Інвестиції, які надходили, використовували

¹⁴ Закон України від 20 квітня 2000 року «Про реструктуризацію боргових зобов'язань Кабінету Міністрів України перед Національним банком України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-14> (дата звернення: 18.09.2019).

¹⁵ Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02> (дата звернення: 18.09.2019).

¹⁶ Там само.

не для розвитку виробництва, а для зростання споживання імпортованих товарів. Світову фінансову кризу Україна зустріла як сировинна квазідержава.

Світова фінансова криза 2008 р. була глобальною та мала сильний негативний вплив на Україну. На думку доктора Еділберто Сегури (Edilberto Segura), голови наглядової ради Міжнародного фонду Блейзера, криза вплинула на Україну сильніше, ніж на інші держави¹⁷. Так, падіння ВВП у першому півріччі 2009 р. становило 19 %. Економічна активність зазнала суттєвого зниження в секторах, орієнтованих на експорт, і в секторах, які залежать від кредитних ресурсів. Обсяги експорту українських товарів у першому півріччі 2009 р. скоротилися на 49 %, а обсяг промислового виробництва – на 30 % у річному численні. Еділберто Сегура (Edilberto Segura) пояснює негативний вплив на економіку України існуванням таких ознак: недиверсифікованістю економіки як складової експорту у ВВП близько 50%, вузькою географією експорту. Крім того, продукція металургійної та хімічної промисловості займає 60 % від загального обсягу експорту товарів з України, що також зумовило негативні тенденції. Висока залежність економіки від притоку іноземного капіталу прискорювала поглиблення економічної кризи в Україні. Світова криза загострила проблеми банківського сектора України. 25 % усіх депозитів клієнти вилучили з фінансових установ. Виділені Нацбанком додаткові кошти не врятували ситуації, оскільки значна їхня частина була спрямована на збільшення банківського кредитування. Сукупність цих чинників призвела до девальвації гривні та втрати конкурентоспроможності української економіки.

Економічна криза 2008–2009 рр. відштовхнула економіку України на декілька років назад, кризові явища 2013–2014 рр. занурили її в довготривалу рецесію. У 2012–2013 рр. спостерігаємо майже нульове зростання ВВП України¹⁸. Цей макроекономічний показник означає консервацію виробничого сектора економіки та обмежувальний вплив на підприємницький сектор. Негативні тенденції гальмування європейської економіки, пов'язані з нарощуванням боргових ускладнень у країнах Європи, відобразились на економіці України та посилили негативні тенденції. Втрати промисловості продовжувались і через політико-економічний шок та російську агресію (2014). Невміла інвестиційна політика 2010–2013 рр. відвернула міжнародних інвесторів від України, унаслідок цього відбулося посилення кризових процесів та обвал в інвестиціях. Відповідно, це позначилось на ВВП, оскільки у структурі ВВП є частка інвестицій. Тобто гальмування інвестиційного розширення призводить до неможливості економічного прискорення. На основі проведеного аналізу та використаного матеріалу можна стверджувати, що одним із важливих чинників, які впливають на економічну кризу в Україні, є відсутність належного контролю з боку держави за лібералізацією фінансових ринків, що триває з 1990 р. Потрібно створити ефективну систему регулювання міжнародного руху капіталів.

Наголосимо, що економіка України в майбутньому має спиратись на реальні реформи, спрямовані на модернізацію та підтримку інноваційних проектів. Треба усунути розрив зв'язків між виробництвом і наукою. Використання новітніх

¹⁷ Вплив світової кризи ліквідності на Україну: робота над помилками. *Економічна правда* (Київ). 2009. 29 жовтня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/10/29/213719/> (дата звернення: 29.10.2019).

¹⁸ Офіційний сайт The World Bank. Data & Reserch. URL: <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/1f4a498/Popular-Indicators> (дата звернення: 24.10.2019).

досягнень науки дає змогу збільшити ріст цінності вироблених товарів за допомогою збільшення доданої вартості. Економіка Євросоюзу скерована на інноваційний бізнес, який покращує добробут та економічний розвиток. Це також збільшує конкурентоспроможність підприємств на ринку, створює нові робочі місця. Економіка України в найближчому майбутньому – це економіка, позбавлена сировинного спрямування, економіка, побудована на знаннях. Заразом потрібно зосереджуватись і на тих галузях, які мають високий потенціал (космічні технології, авіабудування, суднобудування тощо).

Корпоративне управління, управління ризиками, оперативний менеджмент – саме ці чинники допомогли впоратись європейським країнам із фінансовою кризою 2008–2009 рр., яка стала викликом для цілого світу. Проте економіка України не мусить копіювати європейські стандарти і цінності, а має створити нову модель соціально-економічного розвитку, яка б враховувала українські культурно-історичні відмінності, національно-культурну своєрідність, акумульовану в нашому менталітеті за тисячі років.

УКРАЇНЬСЬКА ОСВІТА І НАУКА: ЗДОБУТКИ ТА ЄВРОПЕРСПЕКТИВИ

Глобальні виклики, що постали перед Україною як плата за європейський вибір народу, спонукали її пришвидшити давно назрілі реформи у всіх сферах життя і насамперед в освіті.

Стрімкий розвиток технологій і цифрова революція спричиняють небачену досі конкуренцію в інтелектуальній сфері – у науці, в інженерії, в математиці, у технологіях, в архітектурі. Тут триватиме відчайдушна боротьба за таланти. Основною цінністю прийдешнього експерти називають мозок, емоції та розвиток.

Народ України має дуже давню історію, вирізняється мудрістю і великою працелюбністю. Сучасній Україні потрібна освічена патріотична молодь, орієнтована на успіх, компетентна, креативна, конкурентоздатна, із незалежною думкою, спрагла постійно вчитися.

«Унікальність української ситуації потребує унікальних зусиль. Це насамперед зусилля розумові»¹, – переконана головний редактор газети «День» Лариса Івшина. Її думку розвиває Петро Масляк – учений, громадський діяч, публіцист: «Українська нація дала світові Пісню, Хліб і Крила. Найбільша кількість наймелодійніших у світі пісень. Освоїли чорноземи на всій планеті. Чомусь уряди США, Канади, Аргентини, Бразилії для освоєння своєї цілини витрачали величезні кошти для залучення до своїх країн не німців, московитів, румунів чи поляків, а саме українців. Вони тоді вже розуміли те, чого ми навіть нині самі не усвідомили. З 20 основних теоретиків і практиків освоєння космосу 19 є етнічними українцями. У московитів узагалі все вкрадене в українців. Про інших ... я навіть не говорю. Якщо є, то нехай назвуть своїх Засядьків, Кибальчичів, Цюлковських-Наливайків, Корольових, Кондратюків, Челомеїв, Янгелів, Яримовичів, Кістяківських, Сікорських та інших. І тоді буде в нас предметна розмова. Вчіть українську мову, панове. Вона ще вам невдовзі стане в пригоді...»².

Юні українці – надія нації – стабільно посідають призові місця на математичних олімпіадах. За кількістю і фаховістю програмістів ми у світових топах. І це природно в країні, що подарувала світові першого у Східній Європі економіста, якого визнав світ, – Михайла Туган-Барановського.

Мільйони українців, які переїжджають працювати й жити до Європи, додатково посилюють її кадрово, інтелектуально та економічно, водночас знекровлюючи Україну. Це є наслідком того, що за роки незалежності український народ так і не самоідентифікувався й не став монолітною нацією. Хоча маємо всі передумови бути

¹ Пальчиков Д. Про «активне моделювання Української держави». URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/akcia-dnya-suspilstvo/pro-aktyvne-modelyuvannya-ukrayinskoji-derzavy>

² Масляк П. Дослівно. *Сільські вісті* (Київ). 2017. 7 листопада. № 87 (19532). С. 1.

передовою цивілізованою європейською країною: найбільшу в Європі територію з найкращими чорноземами (нашу землю зберігають у Парижі в Пробірній палаті як еталонний зразок чорноземів світу); давню героїчну історію; талановитий народ; високу якість освіти і науки; здатність опановувати новітні технології; належність до європейської цивілізації. Нам бракує: самоідентифікованості, згуртованості громадянського суспільства; оптимістичного світогляду; сучасного мислення; спільної мети; гідної патріотичної компетентної влади; самоповаги; рішучості; запрограмованості на позитив.

Прикро, що більшість ключових інтелектуальних сфер ми розвиваємо без задіяння наявного в Україні власного наукового потенціалу, імпортуючи інколи не зовсім доброякісні підходи до їхнього розвитку.

А тим часом освіта у всьому світі переживає кризу. Не задоволені своїми освітніми системами і прагнуть їх реформувати Норвегія, Японія і навіть Сполучені Штати Америки.

Щоб Україна й українці не грали чужих ролей у чужих виставах, нам треба здійснити квантовий стрибок у новий цивілізаційний простір. А це потребує від кожного здатності утверджувати нове, прогресивне, розкривати, розвивати, примножувати й конструктивно реалізовувати життєтворчий потенціал на користь собі й суспільству, а також запобігати викликам і долати їх.

Теоретичний фундамент прийдешніх змін закладають науковці, надзавдання яких – змінити країну за допомогою освіти.

Мобілізувати інтелектуальний потенціал нації покликана започаткована в Україні доктринальна реформа освіти, що охопила всі її галузі, напрями й ланки. Успішний хід реформи має наблизити, а точніше – повернути українську освіту до європейських і світових стандартів, до зародження й становлення яких вона була співпричетна.

Концептуальні орієнтири освітньої політики передових країн Європи і світу заклав компетентнісний підхід. Україна ж перебуває на стадії трансформації авторитарної системи навчання в демократичну.

Намагаючись виважено і конструктивно підійти до перебудови освітньої системи, українська наукова спільнота керується необхідністю, по-перше, максимально зберегти й розвинути те цінне, чого досягла українська педагогічна наука і практика, переосмислити його з позицій сьогодення і прийдешніх перспектив інтеграції в європейський і світовий освітній простір; по-друге, запозичуючи елементи закордонного досвіду, зберегти своє обличчя, не допустити зниження якості освіти, що неприйнятно для країни з традиційно високим рівнем освіти і культури, який сягає Київської Русі; по-третє, реалізуючи виховний потенціал освіти, заповнити світоглядний, ціннісний і духовний вакуум, який утворився ще з часів здобуття Україною незалежності і поглиблюється внаслідок пропаганди не притаманних нашому народові рис – байдужості, споживацької ідеології, пристосуванства, прислужництва, голого прагматизму, інформаційного протистояння, негативізму, космополітизму.

Освітня євроінтеграція, якій передують реформування української освіти за світовим зразком, передбачає увідповіднення стандартам найуспішніших країн. З іншого боку, в багатьох світових освітніх інноваціях простежується український слід, хоча дехто необізнаний вважає їх чужим винаходом. Ідеться насамперед про

актуальні для сьогодення і прийдешнього ідеї видатного українського педагога, вченого і письменника Василя Сухомлинського, які чомусь приписують іноземцям. Це принципи школи майбутнього, розширення не обмеженого школою освітнього простору, особистісно орієнтована освіта, розвиток критичного мислення («кімната думки»), уроки мислення серед природи, уроки просто неба, уроки Людяності, культ книги, читання як одна з ключових навичок XXI ст., успіх як мотиватор і результат освіти тощо³.

Нині лідерство політиків світового масштабу має ґрунтуватися на фундаменті *цінностей*, які треба люструвати й модернізувати з огляду на глобальні виклики.

Зміцніло прагнення України повернутися в європростір і пришвидшити впровадження *європейських цінностей* та євростандартів у всі сфери життя суспільства. Європейська цивілізаційна ідентичність українців сприятиме природному засвоєнню ними цінностей євроспільноти. До цього зобов'язує визначальна роль України у творенні справжніх європейських цінностей, осердяк яких була ще Київська Русь і які поширювала в Європі Анна Ярославна – королева Франції й просвітителька французького народу⁴.

Щоб Україна не розчинилася в євроспільноті ціною втрати власної унікальності, засвоєнню суто європейських цінностей має передувати відновлення української ідентичності, яку було знівельовано тривалим перебуванням нації у недружній, чужій культурі.

Основна функція цінностей – об'єднавча. «Згідно з теорією Ш. Шварца, основою сучасних європейських цінностей є базові людські цінності. Важливою для нас є думка Івана Франка щодо цінностей людського прогресу, зокрема вільної праці, свободи як найвищого ідеалу та пріоритетної цінності – самої людини. Іван Франко стверджував, що українська нація має бути пов'язана із загальноєвропейськими цінностями, але не за рахунок національних»⁵.

Українська нова школа покликана формувати в учнів цінності, які консолідують євроспільноту і включають *чотири блоки прав і свобод: фундаментальні* (дані людині від народження); *політичні; соціальні; культурні*.

Суть і специфіку суто європейських цінностей, їхній перелік і докладну характеристику крізь призму української ментально-ціннісної парадигми, а також механізми впровадження євроцінностей у реформований процес і простір розкрито в статті «Цінності Об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі»⁶.

Сповідуючи європейський світогляд як нація в центрі Європи, українці мають самі вибрати й актуалізувати найбільш природовідповідні саме їм цінності, які забезпечать поступальний рух уперед.

Таким підходом, зокрема, керувалися ініціатори створення Української «Конституції цінностей», яка може стати унікальним загальнонаціональним проєктом.

³ Бондаренко Н. В. Непроминуше значення доробку Василя Сухомлинського для розбудови Нової української школи. *Нова педагогічна думка* (Рівне). 2019. № 3 (99). С. 6–9.

⁴ Бондаренко Н. В. Цінності Об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі. *«Science progress in European countries: new concepts and modern solutions»: papers of the 8th International Scientific Conference*. (Stuttgart. 2019. 12 July). Stuttgart: ORT Publishing, 2019. P. 62–74.

⁵ Там само. С. 67.

⁶ Там само.

Цей документ буде символічним дороговказом у прийдешнє, зібранням фундаментальних настанов для прогресивного розвитку здорового, самокерованого суспільства й успішної держави, визначатиме основні правила гуманітарної безпеки та суспільного життя України.

Водночас прогрес суспільства неминуче призведе до дегуманізації, зникнення сотень професій і роботизації ринку праці. Тому здобувачам освіти, які визначаються з майбутньою професією, експерти радять орієнтуватися на предметну сферу, об'єднану аббревіатурою STEM (Science, Technology, Engeneering, Mathematics / Наука, Технологія, Інженерія, Математика).

Сьогодні ставить нові вимоги щодо компетентностей, необхідних у сучасному світі. Провідні світові експерти визначили перелік *ключових навичок XXI ст.*, які гарантуватимуть успішне життєздійснення. Це:

1. Креативність та інноваційність (здатність створювати нове).
2. Критичне [й прогностичне – Н. Б.] мислення, пластичність розуму (спроможність одночасно обдумувати й розвивати кілька ідей).
3. Здатність формувати власну думку, вирішувати проблеми і приймати оптимальні рішення.
4. Комунікаційні навички.
5. Співпраця з людьми.
6. Лідерство, спроможність керувати.
7. Вміння працювати з інформацією.
8. Здатність опановувати нові технології, адаптивність до змін.
9. Потреба самонавчатись і саморозвиватися.
10. Емоційний інтелект.

Взаємопроникність, взаємозв'язок і взаємозумовленість ключових навичок XXI ст. робить недоцільним їхній розподіл на три групи – навчальні та інноваційні; інформаційні, медіа- та комп'ютерні; життєві та кар'єрні, як пропонує дехто з науковців.

Попри необхідність розвивати вказані навички в українській освіті, бачимо нелогічну послідовність пріоритетів, коли перевагу надають тестам, а не набуттю навичок, потрібних у реальному житті, а перманентне реформування зводять до косметичних заходів.

Це підтверджують підсумки зовнішнього незалежного оцінювання – ЗНО-2019, які засвідчують низький рівень підготовки випускників. Із 339 753 учасників сесії лише 17 осіб здобули найвищий бал із державної мови – 200, у той час як з математики таких результатів досягли 98 (хоча рівень знань із точних наук визнають низьким).

Всеосяжна влада тестів і страх перед ЗНО призводять до викривлення мети й сенсу освіти. Усе це перетворює вивчення шкільних предметів на виснажливий спринтерський забіг із невизначеним результатом, а точніше – непередбачуваними наслідками, й «заохочує» репетиторство. Щодо державної мови, це блокує шлях до основної мети – розкрити унікальний феномен, виховати потребу в словесній творчості, здатність вирішувати найрізноманітніші життєві проблеми засобами мови. З іншого боку, стандартизовані тести спонукають зосередитися на базових навичках (таких як усвідомлене запам'ятовування правильного написання чи

живання форми слова), що закордонні інтерпретатори вважають не запорукою успіху в житті, а радше приємним бонусом.

І це не суто українська, а загальноосвітня проблема. Спілкуючись із провідними підприємцями і військовими щодо навичок, необхідних у сучасному світі, автори книги «Глобальний дефіцит досягнень» (2008) Тоні Вагнер (Tony Wagner) і Тед Дінтерсміт (Ted Dintersmith) дійшли невтішного висновку: роботодавці стурбовані «жахливими навичками комунікації у випускників старших шкіл і вищих навчальних закладів»⁷. Через сім років (2014) Тоні Вагнер пересвідчився, що проблема не зрушила з місця, а стан найзапитаніших навичок навіть погіршився. Уміння «гуглити» не може підмінити усвідомленого розуміння, тому помилковою є думка, що сучасні технології – це ключ до ефективного навчання. Очевидно, мав рацію геніальний Альберт Ейнштейн (Albert Einstein): «Якщо ви не можете пояснити якусь ідею дев'ятирічній дитині, це означає, що насправді ви самі її не розумієте».

Традиційно в наших школах склалася нежиттєздатна пропорція, коли 80% часу на уроці розповідає вчитель, а 20% – учні. А треба навпаки – 80% часу мають говорити й дискутувати здобувачі освіти.

Тож основна стратегія перебудови мовної освіти – її життєва адекватність, орієнтація на задоволення потреб і запитів особистості, пов'язаних зі спілкуванням, самореалізацією, практичною діяльністю, духовним життям, різнобічними інтересами.

А це можливо лише за умови володіння життєво важливими ключовими компетентностями, потрібними для вирішення проблем у різних сферах. Компетентність особистості розглядаємо як передумову свободи її життєвого вибору, повноти життєздійснення та гарантії успіху.

Освіта ХХІ ст. розвиватиметься в річищі компетентнізації й формування навичок-2020, необхідних молоді для успішної життєдіяльності.

Позитивні зрушення у сфері вітчизняної освіти розпочалися із прийняття Концепції Нової української школи (2016), Закону України «Про освіту» (2017) і запровадження її **компетентнізації** на основі компетентнісного підходу.

Ключовими визнано **компетентності**, потрібні всім людям для підвищення особистого потенціалу і розвитку, успішної соціалізації, активного громадянства та розширення можливостей працевлаштування. Під ключовими (*життєвими, універсальними, наскрізними, надпредметними, метапредметними, міжпредметними*) розуміють найбільш загальні за своїм характером та ступенем застосовності компетентності, що відповідають запитам багатоманітних сфер життя, дають змогу вирішувати широке коло особистих і суспільних проблем, досягати успіхів⁸.

Переліки ключових компетентностей, укладені в різних країнах, засвідчують різну акцентуацію підходів до їхнього визначення та вихід за межі освітньої сфери з огляду на універсальність, всеохопність і технологічність. Ці реєстри об'єднують те, що вони ґрунтуються на цілісному сприйманні особистості як такої, що має

⁷ Вагнер Т., Дінтерсміт Т. Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя / пер. з англ. Н. Борис. Київ: Наш формат, 2017. С. 121.

⁸ Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. Science and society. Proceedings of the 13th International conference (July 19, 2019). Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada. 2019. P. 127.

рівноважливій сфері життєреалізації: інтелектуальну, ціннісну, духовно-естетичну, фізичну, поведінкову, емоційну.

У Законі України «Про освіту» подано перелік і визначено характеристику одинадцяти груп **універсальних наскрізних ключових компетентностей**, «необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Це *вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання упродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність; інші компетентності, передбачені стандартом освіти*⁹.

У Рамковій програмі ЄС щодо **оновлених ключових компетентностей**, схваленій Європейським парламентом і Радою ЄС (2018), подано їхній осучаснений перелік. Він зводиться до восьми, хоча дві є багатокomпонентними. Це *грамотність; мовна компетентність; математична компетентність та компетентність у науках, технології та інженерії; цифрова компетентність; особиста, соціальна та навчальна компетентність; громадянська компетентність; компетентність культурної обізнаності та самовираження*. У документі акцентовано однакову важливість усіх компетентностей, які «можуть застосовуватися в різних контекстах і комбінаціях, перетинатися і поєднуватися в різних сферах»¹⁰.

Ми наголошуємо на адекватності й доцільності саме української, а не оновленої версії набору ключових компетентностей, обґрунтовуючи цю позицію унікальністю ситуації в Україні, яка ціною життя найкращих обстоює територіальну цілісність і незалежність. Це стосується світоглядної важливості виокремлення *вільного володіння державною мовою, підняття культурної компетентності на вищий щабель, роз'єднання таких зінтегрованих компетентностей, як соціальна й громадянська з огляду на їхню значущість та специфічність і визначальну роль останньої в патріотичному вихованні юного покоління*¹¹.

У всіх ключових компетентностях імпліцитно наявні узагальнені в Законі України «Про освіту» і в Рамковій програмі ЄС щодо оновлених ключових компетентностей (2018) такі **спільні вміння**: читати й розуміти прочитане; висловлювати думку усно і письмово; аналітично, критично і системно мислити; логічно обґрунтовувати позицію; виявляти ініціативу; креативити (створювати нову реальність у будь-якій формі); розв'язувати проблеми, оцінювати ризики та приймати рішення; реалізовувати заплановане; спілкуватися й вести перемовини; конструктивно керувати емоціями; застосовувати емоційний інтелект; співпрацювати

⁹ Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

¹⁰ ANNEX to the Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. URL: <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annexrecommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>

¹¹ Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти... Р. 130–131.

в команді; здійснювати саморегулювання, емпатію, самовдосконалюватися, поважати різноманітність тощо¹².

У статті «Розвиток життєвих компетентностей старшокласників засобами підручника української мови»¹³ наочно доведено можливість повноцінної реалізації усіх без винятку універсальних ключових компетентностей в окремо взятому підручнику, який є змістовим складником і пазлом концептуально вибудованої системи. Докладно схарактеризовано кожну ключову компетентність з погляду її важливості для оволодіння мовою та успішного життєздійснення. Автори створили й реалізували в підручнику компетентнісну матрицю. Обґрунтували визначальну роль і системоутворювальну функцію текстів різноманітної тематики як носіїв змісту всіх без винятку компетентностей.

Зазначені компетентності доцільно імплементувати в зміст підручників української мови через спеціально дібрані тексти відповідної тематики і систему роботи з ними на основі теорії текстоцентризму¹⁴.

Методична інфраструктура роботи з текстами, яку розробили автори, задає сценарії формування компетентностей у контексті пізнавальної, розумової, мовленнєвої, пошукової, дослідницької, проєктивної, креативної навчальної діяльності. Інноваційність цього дослідження полягає в розробленні багатовимірної дидактичної системи навчання української мови на основі розвитку як предметної українськомовної, так і ключових компетентностей^{15; 16}.

Свої теоретичні напрацювання щодо розвитку в учнів соціальної, громадянськості, культурної та інформаційно-комунікаційної ключових компетентностей науковці здійснювали й паралельно апробували на базі експериментальних закладів Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, зокрема у Вишнівському академічному ліцеї «Основа» Києво-Святошинської районної ради Київської області, де творча група вчителів під їхнім керівництвом цілеспрямовано розробляє і впроваджує методику розвитку в учнів культурної компетентності як ключової на уроках української мови.

Фундаментом і запорукою результативного формування усієї лінійки актуалізованих у Законі України «Про освіту» життєвих компетентностей є розвинене **критичне мислення – системотвірна навичка XXI ст.** Його актуальність в

¹² Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>; ANNEX to the Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. URL: <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annexrecommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>

¹³ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Розвиток життєвих компетентностей старшокласників засобами підручника української мови. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 21. С. 44–56.

¹⁴ Бондаренко Н. Текстоцентрична система вивчення державної мови: теоретичні і практичні аспекти. *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-метод. семінару. Ужгород: Ліра, 2009. С. 143–153.

¹⁵ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Розвиток життєвих компетентностей старшокласників засобами підручника української мови. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 21. С. 44–56.

¹⁶ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Соціальний аспект формування українськомовної компетентності старшокласників. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*: зб. наук. праць. Полтава, 2018. Вип. 3. С. 99–111.

умовах інформаційного перенасичення суспільства суцільних викликів зумовлена потребою активувати, стимулювати, впорядковувати мислення, скеровувати думки в конструктивне річище.

Різним аспектам мистецтва думати системно і критично присвячено праці Ірини Бондарук, Лідії Ващенко, Тетяни Воропай, Наталії Громової, Дмитра Десятова, Василя Кременя, Ісаака Лернера (Исаака Лернера), Мірзи Махмутова (Мирзы Махмутова), Людмили Пилипчатіної, Олени Пометун, Лесі Терлецької, Сергія Терна, Олександра Тягла та ін. З позицій розвитку критичного мислення з'ясовано його суть; визначено якості; акцентовано переваги; встановлено роль запитань і відповідей, їхню взаємозалежність; розкрито мистецтво ефективно ставити запитання й відповідати на них; описано інструментарій критичного читання; сформульовано основні правила роботи з текстом крізь призму критичного мислення; розроблено алгоритм конструювання аргументованих висловлень, обстоювання позицій і спростувань під час диспутів, дискусій, семінарів, круглих столів тощо.

Критичне мислення ґрунтується на здатності аналізувати, зіставляти, порівнювати, інтерпретувати інформацію, верифікувати її, відфільтровувати непотрібну й виокремлювати необхідну, виявляти причиново-наслідкові зв'язки, відокремлювати факти від думок і припущень, робити висновки й узагальнення, знаходити і правильно застосовувати інформацію.

Критичне мислення розширює горизонти бачення світу, яке стає ширшим, глибшим, багатограннішим. Воно дає людині можливість орієнтуватися у щораз більшому інформаційному потоці, дійти істини, глибше пізнати себе, усвідомити свої цінності й потреби; виробляти свій унікальний погляд на проблему й вибудовувати логічний ланцюжок аргументації для доведення правильності власної позиції; розвиває толерантність до іншої думки, стійкість до інформаційного тиску, здатність протистояти маніпулюванню; спонукає аналізувати й перевіряти інформацію.

На протигагу уніфікованому стереотипному однобічному мисленню критичне формує аналітичні здібності, цілеспрямованість, багатовекторність, багатофункціональність мислення, здатність робити висновки, прогнозувати.

Критичне мислення розвиває *адаптивність* – здатність адаптуватися до калейдоскопічних змін мінливого світу, якою варто було б доповнити перелік ключових навичок ХХІ ст. Важливість її формування зумовлена тим, що людство ніколи не досягне абсолютного знання, яке дало б змогу точно спрогнозувати ідеальний алгоритм поведінки, її результати чи наслідки у певній життєвій ситуації.

Кожна ситуація, в яку потрапляє людина, має свої непередбачувані моменти. Їх неможливо прорахувати навіть за допомогою сучасних технологій. У цьому разі вибір, як вчинити, переходить у площину моральності мети і засобів її досягнення. Їхнім критерієм є розвиток людини, гармонійність її буття і щастя. Для формування адаптивних навичок, а також стимулювання ідей та інновацій потрібно розвивати в учнів критичне й прогностичне мислення (наприклад, пропонувати учням програвати подумки різні гіпотетичні сценарії: «Що буде, якщо...?»).

Попри здобутки науковців, розвиток критичного мислення поки не набув бажаного поширення в шкільній практиці. Утім, на базі вже згаданого Вишнівського академічного ліцею «Основа» було проведено два майстер-класи в межах спочатку районного науково-методичного семінару (2018), а потім обласного (2019). Учителі

Людмила Зеленова і Тамара Кравченко поділилися досвідом формування в учнів критичного мислення за методом «Шести кольорових капелюшків мислення» на основі тексту «П'ять особливостей американських шкіл, які здивують українців».

Якість думання покращується також завдяки діалогізуванню навчання, **вмінню** будувати діалоги і **правильно ставити запитання**, що гарантує якісну відповідь. «Якщо ви хочете отримати розумну відповідь – розумно запитуйте», – радив Йоган Вольфганг Гете (Johann Wolfgang Goethe).

Уміння ставити доцільні запитання важливе з огляду на те, що саме воно буде визначати, як людина інтерпретуватиме світ. Тому ознакою фаховості педагога є здатність спонукати учнів до запитань і скерувати до пошуку правильної відповіді. Вміння правильно ставити запитання розвиває всі види мовленнєвої діяльності, вчить слухати й чути співрозмовника, сприяє одержанню необхідної інформації, збагачує досвід комунікативної взаємодії, зміцнює стосунки, заохочує до позитивних змін у поведінці, дає змогу оптимально використовувати наявні й доступні ресурси, досягати мети спілкування. Навчання мистецтва запитань потребує окремого розгляду й дослідження з позицій педагогіки і суміжних наук.

Компетентнісна освітня парадигма передбачає розвиток **креативності та інноваційності як ключових навичок XXI ст.** Проблема розвитку креативності не випадково перебуває у фокусі уваги педагогічних систем найуспішніших країн світу. Ця якість особливо актуальна з огляду на інтелектуалізацію праці, коли «неординарність мислення і нестандартний творчий підхід до проблем стають визначальними чинниками у прийнятті рішень будь-якої складності, а в кожній професії понад усе цінуються компетентність і креативні здібності», хоча в різних професіях креативність виявляється неоднаково. «Підприємцям вона дає змогу бачити перспективу навіть попри невдачі й розпочати нову справу. Письменникам – знаходити цікаві оригінальні сюжети. Психологам – розробляти нові методи комунікації з людьми. Креативність учених і науковців є рушієм прогресу в усіх сферах життя суспільства. Визначальним є креативний підхід у роботі дизайнерів, менеджерів з реклами та інших працівників»¹⁷.

Успішність креативної особистості визначається її творчими якостями. Виокремлено дев'ять параметрів, за допомогою яких записують аналітичну формулу її досягнень. Це: знання; самоосвітні здібності; пам'ять; допитливість; спостережливість; увага; скептицизм; ентузіазм; наполегливість; фізичне здоров'я¹⁸. Креативність та інноваційність розвиваються у процесі виконання творчих завдань, роботи над внутрішньо мотивованими індивідуальними проектами і презентаціями, зокрема із використанням онлайн-сервісів.

Комунікаційність як загальноосвітня проблема і системотвірна **ключова навичка XXI ст.** органічно пов'язана з рештою навичок і компетентностей. Вона передбачає вміння ефективно комунікувати; писати електронні листи; здобувати інформацію з різних джерел, аналізувати, обробляти й доцільно застосовувати її, ділитися нею з іншими; доносити свою думку чітко, зрозуміло, переконливо;

¹⁷ Бондаренко Н. В. Мейнстрім освітнього прогресу в Україні – компетентність ↔ креативність. «Science progress in European countries: new concepts and modern solutions»: Papers of the 9th International Scientific Conference. (Stuttgart; Germany. 2019. 6 September). Stuttgart: ORT Publishing, 2019. P. 91–102.

¹⁸ Сисоева С. О. Основи педагогічної творчості. Київ: Міленіум, 2006. С. 127.

формулювати й доказово аргументувати власну позицію; вести перемовини; не просто читати і писати, а майстерно володіти всіма видами мовленнєвої діяльності, зокрема вмінням слухати й чути співрозмовника; читати різноманітну літературу, а не тільки міні-тексти з екрана монітора й заголовки повідомлень у фейсбуці, стаючи жертвою «кліпової свідомості», яка руйнує логічне мислення.

Методику розвитку комунікаційних умінь і навичок учнів різних вікових груп усеаспектно досліджено, описано і впроваджено у шкільну практику.

З-поміж найновіших методів назвемо Storytelling, актуалізований метод бесіди (запитань і відповідей), проєктної діяльності, ситуаційний, скрайбінг, а також сенкан, есе, рольові, ділові, рефлексійні, організаційно-комунікаційні ігри; виступ, круглий стіл, дискусію, диспут, громадські слухання тощо. На думку науковців, розвиток риторичної діяльності здобувачів освіти в контексті реалізації зазначених методів сприятиме адекватній самооцінці особистості, а відтак – інтелектуальному збагаченню ціннісно-сміслової сфери¹⁹.

За компетентнісного навчання актуалізується роль емоційного інтелекту. **Емоційний інтелект** – це обізнаність із тим, що саме спричиняє певні емоції, здатність розуміти, правильно оцінювати свої та чужі емоції, виражати й конструктивно використовувати їх у щоденному житті. Надважливим є вміння керувати емоційним станом, зокрема під час прийняття рішення.

Від емоційного інтелекту залежить, чи спроможна людина уявляти себе на місці іншої та розуміти її відчуття, а також наскільки вона здатна до **командної співпраці** – **ключової навички XXI ст.**

Емоційний інтелект тісно пов'язаний з усіма сферами життя людини, її звичками. Науковці встановили пряму залежність між емоційним інтелектом і лідерством, задоволеністю роботою, життям, відчуттям щастя. Доведено взаємозумовленість розуму та емоцій і хибність їхнього протиставлення.

Тому разом із користуванням *емодзі* як результатом пристосування людини до створеного нею ж віртуального середовища і найбільш поширюваним інструментом комунікації за всю історію людства (700–800 % приросту щорічно), треба розвивати в учнів емоційний інтелект. Про його належний рівень свідчать щирість, позитивна налаштованість людини, оптимістичний світогляд, здатність справляти враження, вибудовувати стосунки, ставити вдумливі запитання, неупередженість, послідовність тощо.

Розуміння специфіки компетентнісної освіти передбачає наявність чіткого уявлення про **успіх як її результат** та шляхи його досягнення. На основі аналізу праць авторів масштабу Біла Гейтса (Bill Gates), де розкрито формули життєвого успіху, Сергій Клепко уклав своєрідний **«алгоритм успіху»**. Він складається з 36 пунктів, що сприймають як мотиватори, імпульси, кроки особистої історії успіху, її ключові й поворотні моменти, врешті як деталі конструктора, «з яких учень конструює свою концепцію життя й досягнення у ньому успіху»²⁰. На прикладах життєвого успіху

¹⁹ Васківська Г. О., Косянчук С. В. Риторичні уміння учнів старшої школи у контексті ціннісно-сміслової сфери. *Українська мова і література в школі* (Київ). 2011. № 8. С. 14–19; Косянчук С. В. Самооцінка як регуляторна функція у сфері риторичної діяльності. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 4. С. 34–39.

²⁰ Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. С. 140–142.

визначних особистостей ґрунтується інноваційний метод Storytelling, який науковці теоретично розробляють для впровадження у шкільну практику²¹.

Тому важливо створювати *ситуації успіху*, які дають можливість кожному учневі повірити в себе, відчувати задоволеність результатом, радість від його досягнення, усвідомити необхідність і життєвість освіти, а також свою значущість, потенціал власних здібностей і можливостей. Роль командної співпраці в досягненні успіху чи не найкраще визначив американський конструктор, промисловець і винахідник Генрі Форд (Henry Ford): «Зібратися разом – це початок, триматися разом – це прогрес, працювати разом – це успіх». Про ефективність освітнього процесу не може йтися у разі, якщо навчання, навіть добре поставлене з погляду дидактичних вимог, не вчить людину «самостійно мислити, послаблює її інтерес до науки й власного духовного світу, зводить нанівець її допитливість, позбавляє почуття радості пізнання – важливої інтелектуальної емоції»²², – стверджував геніальний Василь Сухомлинський.

Системна імплементація одинадцяти груп універсальних життєвих компетентностей і ключових навичок ХХІ ст. у зміст освіти, їхня сформованість сприятимуть досягненню *вагомих результатів*. Науковцям належить розробити адекватну методику оцінювання досягнень здобувачів освіти за компетентнісного навчання.

Тривають пошуки відповідей на запитання щодо оптимізації набору ключових компетентностей і навичок ХХІ ст. та їхньої ієрархії; чіткого виокремлення й мінімізації базових знань з усіх шкільних предметів; увідповіднення їх сучасним досягненням наук; винайдення нових ефективних освітніх технологій та впровадження їх у практику.

Свою роль у суспільному прогресі та в успішному життєздійсненні особистості освіта зможе реалізувати за умови її компетентнізації, формування у здобувачів ключових навичок ХХІ ст. та коригування пріоритетів з огляду на сьогоденні запити й довгострокові перспективи. А це потребує глибокої модернізації й набуття нової якості на основі увідповіднення змісту та задіяння сучасних практико-орієнтованих технологій, запрограмованих на високий життєвідповідний результат.

Надмірна самокритичність українців, а отже, їхня подвійна вимогливість до себе порівняно з громадянами Європейського Союзу, дасть можливість:

- 1) запрограмувати себе на позитив;
- 2) вивчити, використовувати й употужнювати свої сильні сторони;
- 3) мислити категоріями прийдешнього крізь призму європерспективи;
- 4) прагнути, щоб Україну поважали у світі та сприймали як багату європейську державу й регіонального лідера;

5) втілити в реальність історичний факт і лозунг Революції Гідності – «Україна – це Європа», який має стати стійкою асоціацією усіх жителів ЄС.

Найвідоміший у світі українець Богдан Гаврилишин закликав «мати велику мрію і щодня ставати на крок ближчими до неї». Тож виконуймо заповіт великого співвітчизника.

²¹ Бондаренко Н. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок* (Дрогобич). 2019. № 7 (174). С. 130–135.

²² Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ: Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 231.

ВІЙСЬКОВА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ДОСВІД ЗАПОЗИЧЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НІМЕЧЧИНИ ТА США

У сучасних умовах перед країнами світу постають все нові вимоги до підготовки військових фахівців з урахуванням тих війн та військових конфліктів, які відбуваються у світі. Упродовж кількох років політики озвучують тему про нові світові війни: з тероризмом, локальні та гібридні. Роль сучасного військового заляжить насамперед від його професіоналізму, тому сучасний підхід до підготовки військових фахівців диктує передумови для створення чітко вираженої поетапної підготовки, яка дасть змогу протягом усієї служби підвищувати свій професійний фах.

Загальним проблемам якості вищої освіти присвячені наукові праці українських вчених: В.П. Андрущенко, І.І. Бабина, О.Ф. Євсюкова, В.І. Лугового, О.В. Овчарука, В.Т. Циби, та ін., в наукових працях А.О. Вітченка, В.І. Осьодла, С.М. Салкуцана, В.І. Свистун, В.М. Телелима, В.В. Ягупова розглянуто теоретичні та методологічні засади якості освіти на основі застосування компетентнісного підходу, впровадження в освітній процес інноваційних педагогічних технологій та сучасних методів моніторингу результатів навчання у вищій військовій школі. Аналіз досліджень і публікацій згаданих авторів значною мірою сприятиме виробленню наукових підходів до забезпечення і гарантування якості підготовки слухачів (курсантів) закладів вищої військової освіти.

Важливим кроком України у контексті світових викликів та загроз є прийняття таких нормативно-правових документів з безпекової та оборонної політики: нової редакції Стратегії національної безпеки України (далі Стратегія)¹, Воєнної доктрини України². Відповідно до Стратегії «Стратегічними цілями політики національної безпеки України у середньостроковій перспективі є створення прийнятних зовнішніх і внутрішніх умов для реалізації національних інтересів України, ефективної системи забезпечення національної безпеки. ... Досягнення цих цілей потребує кардинального реформування сектора безпеки і оборони, вдосконалення механізмів правового, організаційного, кадрового, зокрема, системи підготовки офіцерських кадрів для Збройних Сил України, фінансового, матеріально-технічного

¹ Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р.». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 13.02.2019).

² Про нову редакцію Воєнної доктрини України: Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р.». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 13.02.2019).

забезпечення національної безпеки...». Основні принципи та напрями підготовки держави до захисту національних інтересів визначені у Воєнній доктрині України.

Події на Сході України розкрили цілу низку проблем у системі підготовки офіцерських кадрів. Держава зіткнулася, з одного боку, із високим патріотичним та морально-психологічним піднесенням та готовністю громадян стати на захист Батьківщини, а з іншого – з низьким військовим вишколом, особливо молоді, яка не проходила військової служби. Тимчасова окупація Російською Федерацією частини території України – Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, розпалювання Росією збройного конфлікту у східних регіонах України, руйнування системи світової та регіональної безпеки, принципів міжнародного права зумовлюють удосконалення концептуальних положень щодо формування й розвитку системи військової освіти та підготовки військових фахівців.

Державі потрібні інтелектуально та професійно підготовлені військові фахівці, які відповідають сучасним вимогам теорії та практики збройної боротьби, здатні на всіх етапах своєї службової кар'єри оволодівати новими знаннями, керувати військами в бою та навчанням, вихованням, психологічною підготовкою особового складу в мирний та воєнний час, а також вивчати, експлуатувати й застосовувати найскладніші системи озброєння та військової техніки³.

«Системна модель військового фахівця за визначеною спеціальністю (спеціалізацією), кваліфікацією, терміном навчання повинна передбачати інтегровану єдність освітньо-кваліфікаційних вимог на основі компетентнісного підходу (“знання і розуміння”, “знання як діяти”, “знання як застосовувати”), структури, змісту та

³ Моца А. А. Інноваційні технології навчання у вищій військовій освіті України: практичне застосування. *Інтернаука* (Київ). 2017. № 5(27). С. 2–8.

процесуальної складової навчання (технології), засобів контролю та діагностики»⁴, процедур коригування.

Нині важливо скористатися усіма можливостями нормативно-правової бази в межах реалізації Стратегії національної безпеки України та Военної доктрини України для розвитку військової освіти, яка має низку викликів, пов'язаних із забезпеченням якості, інноваційності та привабливості в ході підготовки високопрофесійних мобільних та боездатних збройних сил, спроможних протидіяти застосуванню воєнної сили проти України й адекватно реагувати на можливі загрози незалежності нашої держави.

Зміст військової освіти має враховувати такі чинники та складові: національні інтереси, національну безпеку держави, соціокультурний характер, психологічні уявлення щодо характеру та структури військово-професійної діяльності, а військово-педагогічний процес має ґрунтуватись на парадигмі особистісно-орієнтованого навчання та передбачати цілеспрямовану й змістовну взаємодію того, хто вчить, і того, хто навчається.

Військова освіта має враховувати основні світові тенденції інноваційного розвитку освіти й освітніх систем. Серед них виділимо такі: синергетизація освіти, її випереджувальна спрямованість, інтеграція військової освіти та науки, фундаменталізація, інформатизація, глобалізація, гуманізація, демократизація, стандартизація, технологізація освіти, забезпечення якості освіти, особистісна спрямованість освіти.

Ефективність державного управління військовою освітою залежить насамперед від того, наскільки структура системи управління військовою освітою, організація і методи управлінської діяльності органів управління відповідають законам (закономірностям), що об'єктивно діють у сфері управління освітою і визначають розвиток освіти та її ефективність. На основі законів (закономірностей) здійснюють методологічні дослідження процесів управління, формують принципи управління, які за допомогою правил та рекомендацій відображають окремі риси і вимоги цих законів (закономірностей).

Специфіка дії законів державного управління військовою освітою впливає із залежності організаційних форм і методів управління від єдиної системи державної освіти, єдності організаційно-методологічних основ на всіх рівнях державного керівництва, збереження пропорційності та оптимальної співвідносності всіх елементів систем управління, сумісності технічних засобів і систем управління підлеглих органів, єдності й підпорядкування критеріїв ефективності, використовуваних у процесі управління.

Система державного управління вищою військовою освітою – це комплекс елементів, між якими має бути пропорційність та оптимальна співвідносність. Якщо до системи управління вводять нові елементи, потрібно ліквідувати старі або змінити їхні можливості, адже коли виникають нові завдання чи усувають старі, пропорційність між елементами може порушуватись. У цьому разі потрібен науковий, системний підхід до управління.

⁴ Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / уклад.: Я. Болюбаш, К. Левківський, В. Гуло та ін. Київ, 2007. С. 76.

Міністр оборони України у вересні 2018 р. заявив, що на 2019 р. заплановано перехід до активної фази реформ військової освіти⁵.

За переконанням міністра оборони С. Полторака, військова освіта – це складова державної освіти, аналогічно визначений процес становлення особистості. На відміну від державної, військова освіта формує певну особистість – військового фахівця, який здатний займатись військовою діяльністю.

Характерною відмінною ознакою функціонування системи військової освіти (СВО) на сучасному етапі є те, що вона є водночас інструментом і об'єктом реформування Збройних сил України (ЗСУ). Власне, розвиток СВО є складовою і одним з пріоритетних напрямів розбудови Збройних сил України, оскільки від професійної підготовки офіцерських кадрів, їхнього патріотизму і спроможності виконувати військовий обов'язок залежить боєготовність та боєздатність військ.

Згідно з інформацією, розміщеною Міністерством оборони України, подальший розвиток СВО стримує низка чинників, а саме⁶:

- недостатньо ефективне управління СВО, аналітичне та інформаційне супроводження реалізації проєктів і прийнятих рішень;
- неповна відповідність змісту навчання військових фахівців досвіду бойової та оперативної підготовки військ, їхньому застосуванню у миротворчих операціях, локальних конфліктах і війнах;
- незавершеність оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ), військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, навчальних центрів та навчальних військових частин, їхніх організаційно-штатних структур і чисельності особового складу;
- недостатній досвід військової служби на відповідних посадах у військах значної частини науково-педагогічних (педагогічних) працівників ВВНЗ;
- недостатня ефективність інтеграційних процесів щодо військової освіти і науки;
- застаріла навчально-матеріальна база, відсутність достатньої кількості сучасних навчально-тренувальних систем та комплексів;
- недостатнє фінансове забезпечення СВО;
- незавершеність опрацювання змін до законодавчої бази системи освіти у державі та відповідних нормативно-правових актів з питань військової освіти у Міністерстві оборони України;
- падіння престижності та мотивації проходження військової служби, а також низький рівень соціального захисту військовослужбовців тощо.

Реформована ж система військової освіти має забезпечити підготовку військових фахівців із високим рівнем професіоналізму, компетентності, інтелектуального розвитку, загальної та військово-професіональної культури, здатних з високою ефективністю виконувати поставлені завдання щодо оборони України, розвитку власної творчої індивідуальності, наполегливого самостійного засвоєння нових знань протягом військової служби, прийняття оптимальних рішень в нестандартних

⁵ Рудомський Р. Реформа освіти: Що Полторак обіцяє змінити у військових школах. *Депо.ua*. 2018. 11 вересня. URL: <https://www.depo.ua/ukr/war/reforma-viyskovoyi-osviti-yakimi-budut-ukrayinski-viyskovi-vishi-20180911835360>

⁶ Рудомський Р. Реформа освіти...

умовах за всіма спеціальностями й спеціалізаціями, що визначають рівень боєздатності та боєготовності збройних сил.

Для цього, за словами С. Полторака, українські науковці залучили передовий світовий досвід, а саме:

- підготовку висококваліфікованих військових фахівців, здатних керувати військами під час виконання відповідних бойових операцій і проведення навчань у мирний час;
- створення, експлуатацію та застосування найскладніших систем озброєння та військової техніки (ОВТ);
- здійснення та супроводження фундаментальних та прикладних досліджень;
- організацію, проведення та контроль дослідно-конструкторських робіт зі створення нових поколінь ОВТ;
- ефективну дію у виконанні завдань, що виникають під час здійснення міжнародних антитерористичних та миротворчих операцій⁷.

В українських реаліях з урахуванням практики сучасної підготовки військових фахівців удосконалити систему вищої військової освіти можна у таких напрямках:

- подальша інтеграція військової освіти і науки;
- формування нового покоління моделей підготовки висококваліфікованих військових фахівців, здатних ефективно управляти військами в бою;
- приведення структури та чисельності ВВНЗ у відповідність до потреб Збройних сил України;
- формування і становлення військових педагогів нової формації;
- збереження та зміцнення основних науково-педагогічних шкіл за ключовими напрямками підготовки військових фахівців;
- удосконалення матеріально-технічної бази вищих військових навчальних закладів.

Водночас у міністерстві оборони не збираються відмовлятися від переваг української військової освіти. Зокрема, лейтенант Збройних сил України по прибуттю у війська одразу здатний приступити до виконання своїх посадових обов'язків, в арміях же провідних країн світу (серед них і США) випускники ВВНЗ здебільшого потребують додаткової підготовки.

Важливо вдосконалити якість підготовки військових фахівців у сучасних умовах, адже:

- по-перше, від якості підготовки залежить рівень обороноздатності держави та бойової готовності й боєздатності Збройних сил України;
- по-друге, якість освіти визначає розвиток військової науки, техніки й озброєння та їхнього застосування;
- по-третє, якість підготовки офіцерських кадрів сприяє формуванню важливості й престижності військової служби;
- по-четверте, підвищення якості військової освіти сприяє формуванню військової еліти й загальної культури військового середовища та визначає

⁷ Демянов С. Полторак: військову освіту реформують з урахуванням досвіду бойових дій. *Українські національні новини*. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1751136-poltorak-viyskova-osvita-bude-reformovana-z-urakhuvannyam-dosvidu-boyovikh-diy>

їхній позитивний вплив на суспільство і статус військовослужбовців у суспільстві;

- по-п'яте, якість підготовки фахівців у ВВНЗ набуває дедалі більшого значення в забезпеченні конкурентоспроможності військової освіти нашої держави серед інших країн, в яких готують військових професіоналів;
- по-шосте, якість здобутих у ВВНЗ знань, умінь і навичок зумовлює спроможність військових фахівців ефективно виконувати завдання в миротворчих операціях і сприяє утвердженню авторитету нашої держави та її збройних сил на міжнародній арені⁸.

Концептуальні засади розвитку військової освіти і науки мають оптимально враховувати досвід розвитку системи підготовки військових фахівців у державі та провідних країнах світу, функції, завдання, модель та організаційну структуру Збройних сил України, ґрунтуватися на сучасній законодавчій базі, зберігати наступність щодо найкращих традицій підготовки офіцерських кадрів в українських ВВНЗ, передбачати значні перетворення у системі військової освіти, науки та організації підготовки військових фахівців і відповідати системі офіційно прийнятих поглядів на її цілі, завдання, структуру, зміст та розвиток у руслі єдиної державної політики⁹.

Метою військової освіти і науки має стати нарощування її інноваційного потенціалу, інтеграція у європейський та світовий військово-освітній і правовий простір, підготовка військових фахівців з високим рівнем професіоналізму, інтелектуального розвитку, загальної та військово-професійної культури, здатних з високою ефективністю виконувати поставлені завдання щодо національної безпеки та оборони батьківщини, створення умов для неперервного підвищення рівня знань, практичних навичок військових фахівців, їхнього творчого розвитку та самореалізації¹⁰.

Мета військової освіти і науки потребує визначення основних напрямів їхнього розвитку, серед них: інтеграція із загальнодержавною освітою, неперервність, військово-професійна спрямованість підготовки фахівців усіх рівнів і ланок управління; випереджальний характер підготовки висококваліфікованих військових фахівців щодо потреб розвитку Збройних сил України; збереження та розвиток досягнень та традицій української вищої військової школи і науки; диверсифікація військової освіти, забезпечення різноманітності форм і видів підготовки військових фахівців; органічне поєднання військової освіти і науки, всебічне науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу; формування єдиних підходів до підготовки фахівців вищих ланок управління різних відомств (формувань); оптимізація мережі навчальних закладів, підрозділів, центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, офіцерів кадру та запасу; інформатизація військової освіти, застосування освітніх інновацій,

⁸ Андрущенко В. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть (за матеріалами доповіді, виголошеної на засіданні загальних зборів АПН України 23 листопада 2000 р.). *Вища освіта України*. (Київ). 2001. № 2. С. 5–13.

⁹ Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р., №347/2002. *Професійно-технічна освіта*. (Київ). 2002. С. 2–8.

¹⁰ Ніколаєнко С. Управління якістю вищої освіти: теорія, аналіз і тенденції розвитку. Київ, 2007. С. 315–356.

інформаційно-комунікаційних технологій; удосконалення та модернізація наявної матеріально-технічної бази військових навчальних закладів, навчальних центрів та полігонів; забезпечення підготовки військових фахівців сучасними зразками озброєння та військової техніки; підвищення статусу військової служби, соціального захисту науково-педагогічних працівників та офіцерського складу військових навчальних закладів; врахування світових тенденцій розвитку військової освіти.

Реалізація основних напрямів розвитку військової освіти і науки, підготовки військових фахівців має ґрунтуватись на закономірностях – «об'єктивних, стійких і суттєвих зв'язках у навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність¹¹».

Закономірності військово-педагогічного процесу ВВНЗ зумовлені: освітніми потребами особистості; загальнонаціональними інтересами, інтересами національної безпеки та оборони, державною політикою в освітній і науковій сфері; політичними, ідеологічними та соціально-економічними умовами; науково-технічними можливостями держави; національними традиціями, національним та світовим досвідом; потребами військ; ефективністю управлінської діяльності, злагодженістю функціонування всіх структурних складових; станом військово-теоретичних та психолого-педагогічних досліджень; рівнем науково-педагогічного потенціалу та станом інфраструктури військових навчальних закладів; розвитком дидактичних засад підготовки військових фахівців; станом морально-психологічного, фінансово-економічного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення¹².

Із закономірностями військової освіти і науки тісно пов'язані її принципи як певна система основних правил діяльності, виконання яких має забезпечити необхідну ефективність розв'язання завдань усебічного та гармонійного розвитку особистості майбутнього захисника батьківщини, підвищення рівня наукових досліджень.

До основних принципів військово-освітньої і наукової діяльності належать такі:

- гуманізація та гуманітаризація навчального процесу, яка має спрямовуватись на формування критичності мислення, традицій відповідної предметної галузі знань, її соціальної та економічної основи, етичних та моральних аспектів, на підготовку випускників до практичної професійної діяльності у військах та інших структурах Збройних сил України;
- спрямованість навчально-виховного процесу на гармонійний розвиток особистості кожного, хто навчається, органічне поєднання засвоєння військовими фахівцями світоглядних знань з формуванням здібностей самостійно аналізувати складні явища військової служби, суспільного життя, творчо застосовувати діалектичний підхід у військово-професійній та суспільній діяльності;
- єдність навчання та виховання, теоретичної та практичної підготовки, подолання відриву навчально-виховного процесу від реальних проблем суспільного розвитку та військової служби;

¹¹ Професійна освіта: словник. навч. посіб. / уклад.: С.У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Ничкало та ін. Київ: Вища школа, 2000. 380 с.

¹² Науменко М., Приходько Ю. Методологічні аспекти військової освіти. *Вісник Національної академії оборони України*: зб. наук. праць. Київ, 2008. С. 45–51.

- інтеграція навчального процесу, наукової та науково-технічної діяльності, розвиток наукових шкіл ВВНЗ; спрямованість наукових досліджень на підвищення наукового рівня змісту навчальних дисциплін, удосконалення методик їхнього викладання;
- підготовка фахівців на основі запровадження у навчально-виховний процес інформаційно-комунікаційних, комп'ютерних технологій навчання та виховання;
- рейтингова оцінка результатів діяльності тих, хто навчається, науково-педагогічних працівників, кафедр і факультетів військових навчальних закладів;
- військово-професійна спрямованість нормативних навчальних дисциплін освітньо-професійних програм;
- системний підхід до вивчення озброєння та військової техніки, застосування методів їхньої експлуатації та бойового застосування;
- коригування змісту, організаційно-методичних засад освітнього процесу на основі всебічного вивчення національного досвіду та досвіду провідних країн світу;
- управління якістю підготовки військових фахівців;
- усебічність фінансового, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення.

Функціонування системи військової освіти і науки має забезпечувати:

- інтеграцію системи військової освіти до державної системи вищої освіти і науки;
- створення нормативно-правової бази військової освіти;
- підготовку у ВВНЗ, військових підрозділах вищих навчальних закладів (ВНП ВНЗ) військових фахівців з певних напрямів, спеціальностей і спеціалізацій з урахуванням специфіки їхньої військово-професійної діяльності;
- створення всебічних умов для неперервного підвищення рівня знань, практичних навичок військових фахівців, їхнього творчого розвитку, саморозвитку та самореалізації;
- нарощування наукового, інноваційного потенціалу ВВНЗ, спрямованого на підвищення якості підготовки військових фахівців, створення нових зразків озброєння, військової техніки та їхню модернізацію;
- координацію діяльності системи військової освіти відповідними органами управління в межах установлених повноважень;
- порядок комплектування ВВНЗ, ВНП ВНЗ постійним та змінним складом;
- фінансування і матеріально-технічне забезпечення підготовки військових фахівців за відповідним механізмом.

Провідні країни світу приділяють надзвичайно велике значення підготовці військових фахівців для збройних сил¹³. Для цього створено розгалужені, потужні та всебічно забезпечені національні системи військової освіти, їхні особливості зумовлені: чинним законодавством та військовою доктриною; призначенням, чисельністю та організаційно-штатними структурами збройних сил; принципами

¹³ Рудомський Р., Коваленко А., Жиров М. Війна і реформи. Як і чим армія захищає Україну. URL: <https://www.depo.ua/static/longread/viy-na-i-reformy/index.html>

комплектування та термінами військової служби; потребами у військових фахівцях різних ланок та рівнів управління; фінансово-економічними можливостями; національно-історичними особливостями. Водночас типовою для більшості систем військової освіти є наявність таких структурних складових, як початкова військова підготовка, підготовка молодшого командного складу, кадрових офіцерів та офіцерів резерву, система неперервного підвищення кваліфікації офіцерського складу шляхом відповідної курсової підготовки. Окрім того, існують чітко виражені тенденції відрізнити загальні цілі підготовки офіцерських кадрів від дидактичних, що реалізуються у ВВНЗ у процесі навчання за обраними спеціальностями. Для національної системи військової освіти важливо, що загальні цілі стосовно дидактичних кадрів мають вищий пріоритет і ними керуються всі військові освітні заклади.

Зміст вищої військової освіти за результатами реформування має забезпечувати підготовку військових фахівців з високим рівнем професіоналізму, компетентності, інтелектуального розвитку, загальної та військово-професійної культури, здатних ефективно виконувати поставлені завдання щодо оборони батьківщини, розвитку власної творчої індивідуальності, наполегливого самостійного засвоєння нових знань протягом подальшої служби, прийняття оптимальних рішень в нестандартних умовах. Для цього потрібно: відпрацювати нові стандарти вищої військової освіти; – переглянути методика та матеріали для викладання з метою переходу до активних методів викладання та врахування у навчальних матеріалах досвіду АТО й локальних війн; посилити військово-практичну спрямованість навчання, особливо з гуманітарних та природничо-наукових дисциплін; вдосконалити систему психологічної підготовки фахівців з урахуванням особливостей кожної спеціальності та професійно-психологічного відбору курсантів на різні спеціальності. Потрібно привести структуру та чисельність ВВНЗ у відповідність до реальних потреб Збройних сил України у фахівцях різних освітньо-кваліфікаційних рівнів та кваліфікацій за спеціальностями та спеціалізаціями для всіх ланок управління. Доцільно збільшити на 20 % прийом курсантів до ВВНЗ, ніж визначено державним замовленням. Важливим напрямом професійного становлення викладачів потрібно вважати всебічну військово-професійну, психолого-педагогічну освіту та самоосвіту. З метою забезпечення високої якості підготовки військових фахівців доцільно активно використовувати механізм призначення на посади науково-педагогічних працівників тактичних кафедр у ВВНЗ кращих офіцерів з військ, що мають бойовий досвід.

Подальший розвиток військової освіти неможливий без удосконалення матеріально-технічної бази ВВНЗ, а саме: забезпечення сучасними зразками озброєння і військової техніки, навчально-лабораторним обладнанням; забезпечення сучасними тренажно-імітаційними комплексами та системами; широкого застосування навчального демонстраційного устаткування, об'єднаного з комп'ютерними системами; створення сучасної науково-експериментальної бази; створення електронних каталогів з можливістю доступу до інформаційної бази наукових бібліотек провідних вищих військових навчальних закладів та електронного фонду навчальної літератури.

Забезпечити ефективність інтеграційних процесів військової освіти і науки можливо насамперед за рахунок системного впровадження результатів наукових

досліджень в освітній процес та залучення провідних вчених і науковців до навчального процесу.

Основним джерелом змін у державному управлінні системи вищої військової освіти є держава, яка розробляє, приймає та реалізовує управлінські рішення у сфері вищої військової освіти. Держава виконує всі види регулювання функціонування системи вищої військової освіти – нормативно-правове, організаційне, економічне, фінансове. Вищою формою регулятивної діяльності є: розробка і проведення освітньої політики в системі вищої військової освіти; управління освітньою діяльністю. Суттю державного регулювання є створення умов для функціонування системи вищої військової освіти, які сприяли б досягненню тих чи тих результатів, а не завдання для виконання яких-небудь рішень.

Упродовж створення та розбудови СВВО і дотепер основними напрямками вдосконалення державного регулювання СВВО були і залишаються:

- удосконалення організаційно-штатної структури СВВО та ВВНЗ;
- перерозподіл функцій управління між елементами СВВО;
- підвищення якості підготовки військових фахівців на всіх рівнях освіти;
- удосконалення структури підготовки військових фахівців за рівнями та ступенями вищої військової освіти, спеціальностями та спеціалізаціями відповідно до потреб Збройних Сил України;
- раціоналізація ресурсного забезпечення СВВО;
- розвиток самостійності та ініціативи ВВНЗ за одночасного посилення централізованого управління.

Найбільш універсальною є система військової освіти (СВО) США, яка забезпечує офіцерськими кадрами другі за чисельністю і найбільш потужні збройні сили у світі, а також готує значну кількість офіцерських кадрів для інших країн НАТО та дружніх країн за програмою навчання іноземного військового персоналу ІМЕТ (International Military Education & Training).

Сьогодні більшість міжнародних конфліктів не обходиться без залучення військових сил США, які намагаються зайняти провідну позицію у світі шляхом зміцнення військової могутності своєї держави. Американське військово-політичне керівництво за основу успіху у проведенні операцій ставить комплектування збройних сил високопрофесійними фахівцями, а саме офіцерськими кадрами. Безпосередньо цим питанням займається командування видів збройних сил. Ці структури визначають поточні та перспективні потреби в офіцерському складі, відпрацьовують щорічні й довгострокові плани з набору курсантів і слухачів у навчальні заклади, через підпорядковані органи організують їхній відбір, перевірку та зарахування. Таку діяльність координує управління помічника міністра оборони з особового складу. Загалом систему підготовки офіцерських кадрів за різними спеціальностями для американських збройних сил можна структурно поділити на три основні підсистеми: військові навчальні заклади міністерства оборони; курси позавійськової підготовки офіцерів резерву – ROTC (Reserve Officers Training Corps) при цивільних вищих навчальних закладах і прямий набір цивільних осіб на офіцерські посади. Система військово-професійної освіти в країні ґрунтується на широкій мережі навчальних закладів, вони помітно відрізняються один від одного за відомчою належністю, що дає змогу максимально динамічно та з високою

якістю готувати кваліфікованих фахівців для всіх родів військ Збройних сил США. Навчальні заклади Сухопутних військ США включають: школу роду військ, армійський командний коледж, підготовку офіцерів резерву, відділення перепідготовки командирів, офіцерів штабів, армійський військовий коледж, національний інститут стратегічних досліджень, університет національної оборони¹⁴.

Навчальні заклади, які займаються підготовкою та підвищенням загальноосвітньої та військово-спеціальної кваліфікації офіцерів, мають певні характеристики, відповідно до яких їх можна розподілити на військові навчальні заклади, що виконують: вищу професійну загальноосвітню й базову військову підготовку; перепідготовку або додаткову поглиблену професійну загальноосвітню і військово-спеціальну підготовку; підвищення військової кваліфікації; підвищення рівня загальноосвітньої, спеціальної та професійної підготовки; вищу військову підготовку.

У цивільних вищих навчальних закладах, що мають курси ROTC, проводять вищу спеціальну загальноосвітню і загальну військову підготовку. Місцем перепідготовки та підвищення військової кваліфікації офіцерів (без присудження більш високого ступеня загальної освіти) є курси перепідготовки та вдосконалення, що функціонують при навчальних центрах і школах родів військ (сил) та служб.

Структура навчання у видових вищих військових навчальних закладах, які є основними в системі підготовки кадрових офіцерів, ґрунтується на повній середній освіті юнаків і дівчат. Вони вступають до видових училищ (сухопутних військ – у Вест-Пойнті; військово-повітряних сил – в Колорадо-Спрінгсі; військово-морських сил – в Аннаполісі). Програма навчання розрахована на чотири роки. Єдиних вимог до вступу до цих навчальних закладів не вироблено.

Важливу роль під час прийому відіграє особиста бесіда зі вступником, під час якої керівництво звертає увагу на мотивацію до подальшої служби. Під час заключного відбору розглядають характеристики і рекомендації, отримані в середній школі.

У кожному військовому училищі видів ЗС США з чотирирічним терміном навчання загальний час сягає 6075 годин. Обсяг дисциплін становить: на 1-му курсі – 50 % годин, на 2-му курсі – 30 % годин, на 3-му курсі – 60 % годин, 4-му курсі – 70 % годин. Загалом викладають 40 навчальних дисциплін, які розподілені на обов'язкові, за вибором тих, хто навчається, та факультативні. Кількість профільних дисциплін становить не менш як 25, і вивчають їх поглиблено. Основну увагу приділяють формуванню в учнів трьох головних якостей, які притаманні американському військовому: компетентності, відповідальності і відданості своїй справі.

Майбутній офіцер, як вважає керівництво США, мусить бути високоінтелектуальним та освіченим. Після завершення навчання у видовому училищі випускники отримують вищу загальну освіту, диплом бакалавра і первинне офіцерське звання другий лейтенант, що присвоюється міністрами видів збройних сил. Перед призначенням на посаду молоді офіцери в обов'язковому порядку проходять спеціалізований курс у школах родів військ (сил) і служб тривалістю від чотирьох до восьми тижнів. Відповідно до сформованої в Збройних силах США практики

¹⁴ Толлок І., Супрунов Ю. Особливості підготовки військових фахівців тактичного рівня у ВВНЗ США та окремих країн НАТО. *Військова освіта*: зб. наук. праць. Київ, 2018. № 1. С. 25.

підготовки випускники цих училищ займають більш привілейоване становище, ніж інші офіцери, і швидше просуваються по службі. Ще одним з основних видів підготовки військових фахівців є підготовка студентів вищого навчального закладу. Після зарахування на курси студент укладає контракт, в якому однією з вимог є обов'язковий термін служби у військах протягом чотирьох років у регулярних частинах або перебування в резерві за умовами можливості бути призваним у будь-який час, виходячи з потреб Збройних сил США. Навчання на цих курсах поділено на два етапи: перший (молодший курс ROTC) – для студентів 1–2-х курсів, під час якого вивчають військову справу без проходження обов'язкової військової служби; другий курс (старший курс ROTC) – для студентів 3–4-х курсів із зобов'язанням проходження військової служби у видах збройних сил.

Після закінчення цих курсів випускників за умови позитивного складання випускних екзаменів скеровують в частини відповідного виду збройних сил, де вони отримують первинне військове звання – другий лейтенант, підписавши контракт і прийнявши клятву офіцера.

Згодом офіцерів, які відслужили у збройних силах 10–15 років, скеровують на курси при командно-штабних коледжах сухопутних військ, військово-повітряних і військово-морських сил для проходження перепідготовки і подальшого їхнього використання на командних посадах у ланці «батальйон – бригада – полк – дивізія». Термін навчання на курсах визначають військовою спеціальністю офіцерів, він становить від п'яти до десяти місяців¹⁵.

Система підготовки офіцерів ТР для ЗС США охоплює три основні складові.

1. Підготовка офіцерів у ВВНЗ ЗС.

Для отримання первинного офіцерського звання:

- в академіях видів збройних сил з подальшою спеціалізацією у школах родів військ (сил) і служб (що забезпечує 25 % усіх потреб збройних сил в офіцерах ТР);
- в офіцерських кандидатських школах (для військовослужбовців, що не мають офіцерських звань, але мають чи отримують вищу освіту) (13 %);
- для подальшого навчання (перепідготовки);
- у спеціалізованих офіцерських школах та спеціалізованих міжвузівських коледжах; у навчальних центрах видів ЗС;
- в інституті заочного навчання офіцерів Міністерства оборони США.

2. Підготовка офіцерів резерву на курсах позавійськової підготовки офіцерів резерву – ROTC (Reserve Officers Training Corps) (480 годин упродовж 4-х років) при більш ніж 620 цивільних університетах і коледжах (із підпорядкуванням курсів на базі цих ВНЗ видам ЗС: 300 – Армії, 200 – ВПС, 65 – ВМС, 60 – Корпусу морської піхоти) з присвоєнням первинного офіцерського звання другий лейтенант резерву (з наступним проходженням служби у військах – 2 роки та в резерві – 4 роки) чи другий лейтенант (з наступним проходженням служби у військах – 3 роки та в резерві – 3 роки) (48 % потреб ЗС).

3. Прямий прийом на військову службу (на офіцерські посади) цивільних фахівців (лікарів, юристів, наукових співробітників, капеланів тощо з подальшою підготовкою в навчальних центрах (12 % потреб ЗС).

¹⁵ Стрелецкий А. Система подготовки офицерских кадров в США. Москва, 2006. С. 16–21.

Також є відбір офіцерів з національної гвардії та резерву (2% потреб ЗС)¹⁶.

Основну роль у підготовці офіцерів ТР відіграють чотири академії видів ЗС: Армії США (US Military Academy); Військово-повітряних сил (US Air Force Academy); Військово-морських сил (US Naval Academy), яка готує також офіцерів Корпусу морської піхоти; Берегової охорони (US Coast Guard Academy). До цих академій за умовами навчання та повсякденної діяльності можна віднести також Американську торгову морську академію (академію федеральної служби – US Merchant Marine Academy), що випускає офіцерів, які забезпечують морські перевезення військовим транспортом.

Хоча перші чотири ВВНЗ готують лише 25 відсотків офіцерів ТР (з диференціацією за видами ЗС), але саме їхні випускники мають беззаперечний пріоритет у службовій кар'єрі, стають елітою як ЗС США та інших країн, так і видатними державними діячами. Водночас підготовка кадетів (академічна програма без військової спеціалізації) саме в цих ВВНЗ має найбільше спільних рис з підготовкою курсантів у ВВНЗ ЗС України і тому становить найбільший інтерес.

Проведений аналіз підготовки офіцерських кадрів у видових академіях ЗС США дав змогу виділити її основні особливості.

1. У видових академіях проводять лише базову підготовку офіцерів ТР виключно до освітньо-кваліфікаційного рівня (ОКР) бакалавра за чисельними бакалаврськими програмами загальнодержавного (федерального) переліку цивільних спеціальностей з присвоєнням первинного офіцерського звання «другий лейтенант» (в ВМС – енсайн, категорія 0–1) наказами міністрів видів ЗС США. Термін навчання – 4 роки (47 місяців).

2. Професійний відбір вступників з урахуванням високої престижності ВВНЗ є багатоступеневим, розпочинається за рік до вступу, передбачає участь в системі відбору державних діячів різних гілок влади, забезпечує конкурс вступників до 10–14 осіб на місце. Результати тестів і вступних екзаменів у ВВНЗ дають лише додаткову інформацію про кандидата. Найважливішим показником є успішність у школі (на підготовчих курсах – для військовослужбовців). Інформацію про вивчені предмети та отримані оцінки, а також характеристики висилає в академію безпосередньо школа. Така практика знижує суб'єктивність під час зарахування кандидата.

3. Обсяг набору кадетів до конкретного ВВНЗ перевищує плановий випуск офіцерів в середньому на 20 %, що визначає значний відсів кадетів упродовж навчання (переважно на молодших курсах) і відповідну жорстку конкуренцію. Протягом тривалого часу в основних видових академіях підтримується відносно стала чисельність кадетів (4000–4400 осіб), зміни у поточних потребах видів ЗС США в офіцерах ТР регулюються за рахунок можливостей інших форм підготовки офіцерів тактичного рівня, які були розглянуті вище. Так, чисельність кадетів US Military Academy на початок 2017/2018 навчального року становила 4 120 осіб (3 423 юнака / 83%, 697 дівчат / 17%)¹⁷.

4. Навчальний план кадета – це сукупність основних програм, які інтегровано реалізуються упродовж чотирьох років навчання через обов'язкові та вибіркові

¹⁶ Стрелецкий А. Система подготовки офицерских кадров в США. Москва, 2006. С. 24.

¹⁷ United States Military Academy. URL: <https://www.usma.edu/SitePages/Home.aspx/>

курси, позанавчальні та інші заходи: академічні (загальноосвітні, The Academic Program); військові (The Military Program) та деякі інші (залежно від виду збройних сил, наприклад, в академії ВПС – початкової льотної підготовки); фізичного розвитку (The Physical Program); програми розвитку характеру. Обсяг військових дисциплін не перевищує 15 % навчального часу (переважно практичне і самостійне навчання), програма військової підготовки (крім курсу військового лідерства) реалізується поза межами семестрів (академічної програми), переважно влітку в навчальних центрах.

5. В академічному штаті (науково-педагогічний склад кафедр) близько 75% становлять офіцери, до 80% яких після 3–4 років служби у ВВНЗ проходять ротацию у війська. Старший науково-педагогічний склад кафедр є поєднанням військових і цивільних осіб, які досягли академічного звання професора (професора академії) або асоційованого професора (доцента) у своїх відповідних дисциплінах, пропонують академічний досвід і забезпечують безперервність і наступність навчальних програм (традицій науково-педагогічної школи) через їхні довгострокові призначення.

6. Аналіз проходження служби керівного складу усіх без винятку видових академій свідчить про його ретельний відбір з найбільш досвідчених офіцерів певного виду збройних сил з багатим досвідом участі у військових кампаніях по всьому світі.

7. Навчально-матеріальна база видових академій є унікальною навіть порівняно з кращими університетами країни, займає значні площі (академія Армії США Вест-Пойнт – 6 507 га; академія ВПС в Колорадо-Спрингс – більше 7 тис. га і т.д.). Спортивна база академій має об'єкти олімпійського класу. Потужні медичні центри академій забезпечують найвищий рівень медичного обслуговування постійного і змінного складу та надають послуги населенню регіонів. Обсяги фінансування окремого ВВНЗ становлять сотні мільйонів доларів на рік, наприклад, для US Air Force Academy – 250 млн доларів у 2017 р. (не враховуючи фінансування 10 окремої авіаційної бази). Окремі об'єкти є визначними пам'ятками історії і культури США, об'єктами національного і міжнародного туризму¹⁸.

8. Навчальний процес в академіях органічно пов'язаний з участю кадетів у науковій роботі, що забезпечується функціонуванням у видових академіях десятків потужних наукових центрів відомчого та федерального рівнів (наприклад, в US Military Academy 20 навчально-дослідницьких центрів та 10 центрів підвищення кваліфікації і реалізації програм).

9. Організація навчально-виховного процесу у ВВНЗ передбачає напружений режим навчання та повсякденної діяльності. Важливу роль в його підтримці відіграють командири батальйонів та рот кадетів – батальйонні та ротні тактичні офіцери спільно з сержантами (більшість з них мають бойовий досвід), які є прямими і безпосередніми командирами змінного складу, відповідають за створення та підтримку командного клімату, що сприяє індивідуальному та колективному розвитку досконалості у всіх програмних областях, контролюють індивідуальний розвиток кожного кадета в академічних, військових, фізичних та морально-етичних вимірах. Майбутні офіцери в повсякденній діяльності керуються «Кодексами честі», які

¹⁸ United States Air Force Academy. URL: <http://www.usafa.af.mil>

були розроблені при створенні ВВНЗ і жорстко регламентують їхню поведінку з можливістю оцінки і покарання за участі комітету честі навчальної бригади кадетів (навчального крила тощо).

10. Випускники видових академій отримують вищу цивільну освіту за ОКР бакалавра та певну кваліфікацію: інженер у галузі комп'ютерних технологій, інженер-механік тощо. Акредитацію бакалаврських програм в кожному ВВНЗ забезпечують 5–6 організацій: від регіональних (за групами штатів) до федеральної комісії з акредитації інженерних спеціальностей (АВЕТ), Хімічного товариства США (ACS) тощо¹⁹.

11. Контракт випускників академій передбачає 5 років служби у збройних силах та 3 роки в резерві. Перед призначенням на посаду вони обов'язково проходять курс спеціалізації в школах родів військ (сил) і служб відповідного виду збройних сил залежно від обраного військового фаху. Наприклад, для Армії США – це Центр родів військ Армії США (USACAC) у складі 17 воєнних шкіл і центрів, серед яких: центр і школа військ протиповітряної оборони, центр і школа бронетанкових військ, центр і школа армійської авіації, школа хімічної служби, центр і школа польової артилерії, піхотний центр і школа, центр і школа військової розвідки, центр і школа військ зв'язку тощо.

Після засвоєння відповідного курсу спеціалізації (16–19 тижнів, з окремих спеціальностей до 6–8 місяців, льотний склад – до року) вчорашні кадети – другі лейтенанти – отримують базову підготовку офіцера TP (Basic Officer Leadership Course, BOLC) за визначеним для них профілем у відповідній ланці «взвод – рота – батальйон»: «офіцер піхоти» (Infantry Officer); «офіцер бронетанкових військ» (Armor Officer); «офіцер зенітної артилерії» (Air Defense Artillery Officer)²⁰.

12. Подальша професійна підготовка офіцерів безпосередньо пов'язана з порядком проходження військової служби, наявністю певного військового звання, посади, з якістю атестації та з урахуванням перспективності офіцера. Протягом перших 10 років служби молодші офіцери у званні до капітана включно мають можливість пройти курси підвищення кваліфікації (12–38 тижнів) в школах родів військ та спеціалізованих офіцерських школах.

13. Командування ЗС США також заохочує офіцерів удосконалювати рівень цивільної освіти. Так, офіцери, які мають вислугу більше двох років, можуть заочно навчатися в цивільних вузах з метою отримання (підвищення) наукового ступеня, а офіцери з вислугою більше 10 років – на стаціонарі. Аналіз біографій офіцерів видових академій свідчить про те, що більшість з них отримала 1–2 наукові ступені магістра саме в цивільних університетах впродовж служби.

14. Система підготовки офіцерів TP для ЗС США має і свої недоліки, серед яких командування й науковці вирізняють:

- недостатню мотивацію до продовження служби понад перший контракт, особливо з активізацією військових операцій ЗС США в Афганістані, Іраку, країнах Африки. Так, з 2004 р. виник і став збільшуватися дефіцит бойових

¹⁹ The U.S. Military Academy at West Point. URL: <https://www.usma.edu/SitePages/Home.aspx/>; United States Air Force Academy. URL: <http://www.usafa.af.mil>

²⁰ Ломжев Л. Проблемы комплектования ВС США и усилия руководства Пентагона по их преодолению. Москва, 2005. С. 10–11.

льотчиків. Генерал Девід Гольдфейн, керівник кадрової служби ВПС США, визнав, що «швидкість звільнення пілотів бойової авіації його просто бенкетить і, безумовно, загрожує національній безпеці Сполучених Штатів. Станом на початок 2018 р. з 3495 штатних посад льотчиків вакантними залишалися 723 посади. Офіцери, відслуживши 5–10 років, відмовляються продовжувати контракт і йдуть в цивільні авіакомпанії». В Армії США вакантними були 30 % офіцерських посад TR, укомплектованість офіцерів резерву (категорії лейтенант – капітан) становила 5,5 тис. осіб при потребі у 18,5 тис. осіб;

- надмірна елітарність виховання випускників видових академій, особливо US Military Academy, мотивація на досягнення переваги в кожному завданні упродовж навчання, що зумовлює певні проблеми організації роботи в команді у віддаленій перспективі;
- неповна вирішеність проблеми забезпечення військової дисципліни у ВВНЗ. Так, в US Military Academy (за умови «відсіву» 15–20 % кадетів за час навчання) правопорушення є навіть у сфері статевих відносин, причому їхня кількість в 2016/2017 навчальному році становила 50 порівняно з 2015/2016 – 26. Про це 7 лютого 2018 р. повідомила агенція Associated Press з покликанням на ще не опубліковану щорічну доповідь про стан військової дисципліни у трьох видових академіях США²¹.

Структура СВО Німеччини значною мірою визначається історичними традиціями кожного з видів ЗС. Система професійної підготовки військовослужбовців в її сучасному розумінні зародилася в Пруссії, після епохи наполеонівських воєн. Основну увагу в ній приділяли загальноосвітнім дисциплінам, формуванню та розвитку аналітичних здібностей офіцерів. Виникнення системи підготовки офіцерів у Німеччині пов'язане з 1808 р., коли генерал Карл Хорст запропонував проєкт реформи армії. Одне з важливих положень цієї реформи полягало в тому, що для отримання офіцерського звання вже не треба було обов'язково бути дворянином. Визначалися цілі навчання і виховання – прищеплення аналітичних навичок і навичок мислення. Поступово на подібну систему підготовки офіцерів перейшли західні країни і США, а тенденція до формування і розвитку аналітичних здібностей офіцерів набула міжнародного характеру.

«Освіта (Bildung) припускає процес засвоєння знань і внутрішнього формування особистості, результат, тобто здатність розпоряджатися набутими знаннями та вміннями, а також духовну базу для розуміння свого місця в житті і світі, впорядкування власних переживань, досвіду і дій». Вважається, що «освіта є інтелектуальна, професійна і моральна зрілість офіцера на підставі оволодіння широкими і глибокими знаннями», що «освіта ширше, ніж навчання, так як воно виходить за рамки професії».

Становлення систем навчання і виховання пов'язане з найбільшим реформатором Пруссії початку XIX ст., який служив і Росії, генерал-майором Карлом фон Клаузевіцем (1780–1831). Його праця «Про війну» досі є одним з основних

²¹ William J. Astore. How America's Broken Service Academies Create a Broken Military. 2015. 18 August. URL: <https://www.thenation.com/article/how-americas-broken-service-academies-create-a-brokenmilitary/>

навчальних посібників з військової теорії. «Саме Клаузевіца прусська армія вважала автором своєї “Біблії” військової теорії». Клаузевіц домагався, щоб підготовка офіцерів охоплювала їхнє навчання військовим спеціальностям і виховання, а також розвивала у них здатності до творчого мислення²².

Сучасний етап розвитку системи підготовки військовослужбовців Німеччини пов'язаний зі створенням у 1957 р. Академії керівного складу Бундесверу, що є багаторівневим міжнародним навчально-науковим комплексом, основна територія якого розташована в «Казармах Клаузевіца». Тут навчаються офіцери ЗС для призначення на командно-штабні посади, зокрема генеральські й адміральські. Основні навчально-виховні завдання військово-навчального закладу: підготовка старших офіцерів; їхня перепідготовка на курсах удосконалення; взаємодія з іншими країнами, цивільними та військовими організаціями; участь у формуванні військової політики на національному та міжнародному рівнях.

Організаційно академія складається зі штабу, факультетів і курсів змінного складу. Центральним елементом підсистем навчання і виховання є дворічні Курси підготовки штабних офіцерів (КПШО) для найбільш успішних офіцерів (до 12,5 % від їхнього щорічного набору). Основне виховне завдання КПШО – формування висококваліфікованих старших офіцерів на ґрунті ціннісно-орієнтованого підходу, здатних ефективно виконувати службові обов'язки, впевнених у своєму майбутньому.

Особливістю освітніх програм є їхня спрямованість на вивчення концепцій розвитку видів ЗС, організації та проведення спільних операцій. На реалізацію цієї тенденції в системі підготовки військовослужбовців відведено більше 50 % загального бюджету й навчального часу. Ще одна особливість пов'язана зі спільним навчанням і вихованням офіцерів на кафедрах стратегії та політики безпеки, керівництва та управління, суспільних наук і в центрі координації спільних операцій. Зміст навчальної програми спільного навчання офіцерів орієнтований на практичне застосування концепції «управління кризами» за сценаріями розвитку міжнародної обстановки.

Розвиток систем навчання і виховання спрямований на оволодіння офіцерами методикою самостійного прийняття рішень на різних командних рівнях в інтересах оперативного планування натовських операцій з підтримання миру в межах мандата ООН, а також на розробку детального оперативного плану розгортання та застосування загальновійськових об'єднаних оперативно-тактичних груп (ОООТГ). Виховне значення спільного навчання полягає в демонстрації слухачам взаємозв'язку і взаємозалежності національних політичних рішень від загальнонаціональних інтересів, участі в реалізації прийнятих рішень різних цивільних організацій, у формуванні в офіцерів умінь і навичок планування операцій в об'єднаних штабах.

Основним елементом підсистеми навчання офіцерів є кафедри. Кафедра соціальної освіти – центральний елемент підсистеми виховання. Вона займається питаннями впливу соціальних наук на процес «усвідомлення офіцером себе і свого оточення». Приблизно 5 % загального бюджету навчального часу припадає на частку викладачів, яких запрошують з різних державних структур (до 400 осіб). Це

²² Сахновський Є., Чедолума І. Воєнна історія Карла фон Клаузевіца на межі ХХ–ХХІ ст. наук. журнал. (Київ). 2015. № 3. С. 109–127.

забезпечує високий рівень мотивації навчання, відповідність сучасним вимогам, а також відображає тенденцію на збільшення частки цивільних викладачів у системі підготовки військовослужбовців Німеччини.

Сьогодні рівень освіти в Німеччині вважають високим. Підготовка офіцерів для сухопутних військ побудована за відповідними етапами і проходить у військах, школах родів військ, офіцерських школах та університетах Бундесверу²³.

Офіцерський корпус сухопутних військ поділяється на молодший і старший офіцерський склади та, відповідно, комплектується за рахунок випускників офіцерських (військових) шкіл, офіцерів, які служать за контрактами, та унтер-офіцерів, які отримали офіцерське звання після складання іспитів. Одним із моментів побудови системи освіти є підготовка сержантських кадрів для Збройних сил Німеччини. Як вважає військово керівництво, питома вага функціональних обов'язків, які виконували раніше офіцери, перекладена на професійного сержанта, який мусить бути морально сформованою особистістю, вміти приймати виважені рішення. Однією з умов є те, що у унтер-офіцери приймають у віці до 25 років, а в фельдфебелі – до 32. Цей вік дає можливість не тільки укладати контракт на певний термін, але й залишатися в Бундесвері професійним солдатом (Berufssoldat), що можливо тільки після закінчення фельдфебельської підготовки й наявності командирської характеристики. Найвище звання фельдфебелів – обер-штабс-фельдфебель, його в Бундесвері отримують здебільшого у 50 років.

Початковою підготовкою та початком служби для сержанта є 12-місячна підготовка і присвоєння унтер-офіцерського звання. До підготовки входить: загальновійськова підготовка, командна підготовка та інше. Після завершення навчання вояк може підписати контракт на чотири роки із правом вступу до військового училища для фельдфебелів, в якому перші півроку вчитиметься за фахом, а потім пройде підготовку як молодший командир.

Система підготовки офіцерських кадрів будується на розгорнутій мережі навчальних закладів, до яких входять: військова академія Бундесверу, два його університети, офіцерські школи Сухопутних військ, школи роду військ: школа бойових дій військ (дві), артилерійська школа, школа армійської авіації, школа повітрянодесантних військ і військово-транспортної авіації, школа військової протиповітряної оборони, спеціальна школа педагогіки та економіки сухопутних сил, 1-ша школа технічних військ і спеціальна технічна школа сухопутних сил, 2-га школа технічних військ, школа захисту від зброї масового ураження й самозахисту, гірничо-альпійська школа, інженерно-будівельна школа, школа зв'язку, спеціальна електротехнічна школа сухопутних сил, школа військової поліції та школа штабної служби²⁴.

Основою підготовки є комплексний багаторівневий підхід до формування знань у майбутніх офіцерів. Перший етап включає компоненти підготовки: загальна початкова військова підготовка військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців за контрактом, унтер-офіцерів та офіцерів резерву. У подальшому

²³ Гацко М. Профессиональная подготовка унтер-офицеров и сержантов в зарубежных армиях. *Зарубежное военное обозрение* (Москва). 2009. № 5. С. 21–28.

²⁴ Чернов В. Подготовка офицерских кадров Сухопутных войск Германии. *Зарубежное военное обозрение*. 1992. № 1. С. 17–19.

підготовку проходять на курсах у військових школах. Ця підготовка за змістом складається з елементів професійної та цивільної освіти, яка проходить у процесі повсякденної життєдіяльності військових частин, а також під час проведених навчань на полігонах і навчальних центрах. Після завершення навчання в школах роду військ, за умови отримання вищої закінченої освіти, після 39 місяців випускників скеровують в університети Бундесверу для здобуття академічної освіти. Під час навчання офіцери отримують фахові знання, навички в роботі за науковими методами, спроможність критичного мислення та набувають знань і педагогічних навичок під час проходження служби на керівних посадах. Після завершення навчання в університеті офіцерів спрямовують у війська для продовження військової служби.

Наступний етап проходить у військовій академії Бундесверу. Упродовж навчання офіцери опановують свою спеціалізацію і навчаються на відповідних рівнях: перший рівень – курс основної підготовки, триває 13 тижнів. Мета курсу – отримати початкові знання, щоб далі служити старшим офіцером у штабах; другий рівень – після закінчення першого курсу, за умов успішного навчання, через рік офіцерів спрямовують на курси підготовки офіцерів для служби у штабах Бундесверу і НАТО²⁵. Навчання старших офіцерів проводять з урахуванням їхнього цільового використання на посадах: офіцерів генерального штабу, це досить малий відсоток відібраних офіцерів, який становить приблизно 10 %; офіцерів відділів штабів та офіцерів генеральних штабів тих держав, які не є членами НАТО, приблизна кількість від загальної становить 85 %; третій рівень – курси підвищення кваліфікації і спеціальної підготовки. На цих курсах навчаються генерали, старші офіцери і, як виняток, цивільні працівники перед призначенням на відповідну посаду в штаби НАТО.

Динамічні процеси, які відбуваються в системі військової освіти провідних країн світу, пов'язані зі зростанням локальних війн та військових конфліктів, розробки й модернізації військової техніки та практики бойового застосування військ. Вирішення цих питань можливе завдяки продуманій і виваженій системі військової освіти, яка побудована по-різному. Кожна з країн має свою систему військової освіти з етапами підготовки, ієрархічною структурою кар'єрного зросту, розгалужену мережу навчальних закладів, але всіх їх об'єднує те, що вони створені за принципом гнучкої, багатоступеневої, неперервної військової освіти протягом усієї служби від підготовчих курсів до вищої освіти з отримання ступеня магістра. Це є одним із пріоритетів якісної військової освіти. Аналіз системи військової освіти провідних країн світу дає змогу використовувати досвід організації та вдосконалення професійної підготовки, який є ефективним для вирішення проблем реформування української військової освіти.

Процес узгодження українського та європейського законодавства, аналіз основних тенденцій захисту національних інтересів, узагальнення сучасних підходів до провадження безпекової політики, обґрунтування основних напрямів та шляхів підвищення якості підготовки військових фахівців здійснюють відповідно до нових суспільних потреб (державно-правових, політичних, економічних,

²⁵ William J. Astore. How America's Broken Service Academies Create a Broken Military. 2015. 18 August. URL: <https://www.thenation.com/article/how-americas-broken-service-academies-create-a-brokenmilitary/>

культурно-освітніх) в умовах імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС, децентралізації державної влади, виведення України з кризи шляхом впровадження Реанімаційного пакету реформ (зокрема, правової, судової, військової), прозорості у діяльності державних інституцій, впровадження демократичного цивільного контролю над воєнною організацією і правоохоронними органами держави та ін.

Освітній процес у ВВНЗ має відбуватись на основі всебічного впровадження національного досвіду і досвіду провідних країн світу та забезпечувати інтеграцію системи військової освіти до державної цивільної системи вищої освіти і науки²⁶.

Основними механізмами наукового управління є: нормативно-правова діяльність, цільову функцію якої формують законодавчі нормативні акти, державні стандарти вищої освіти, а також адекватні управлінські стосунки між учасниками освітнього процесу; інформаційні технології; економічні чинники – фінансові, кредитні, матеріально-технічні та ін.; результати діяльності (якісне регулювання) на основі державної системи контролю та оцінювання якості підготовки фахівців, відповідності державним стандартам вищої освіти, зокрема через процедури ліцензування та державної акредитації ВВНЗ, атестації науково-педагогічних кадрів, запровадження кращого міжнародного досвіду.

Пріоритетними напрямками розвитку є:

- формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права;
- правове забезпечення розвитку військової освіти;
- правове забезпечення в галузі національної безпеки.

На нашу думку, сучасну модель підготовки військових фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і ланок управління потрібно створювати на таких засадах:

- стандартизація нормативно-правової забезпеченості складових стандартів вищої військової освіти (перелік спеціальностей, освітньо-кваліфікаційні вимоги, освітньо-професійні програми, засоби контролю та діагностики якості освіти) та спрямованість їх на підготовку військових фахівців за визначеною спеціальністю, кваліфікацією та посадовим призначенням у підрозділах і частинах Збройних сил України;
- урахування специфіки підготовки військових фахівців командного та інженерного профілю за освітньо-кваліфікаційними рівнями та ланками управління;
- ступневість, здобуття військової освіти за дво- або трицикловою системою підготовки;
- технологізація процесу підготовки військових фахівців (проектування, комунікація та організація, контроль, коригування);
- застосування компетентнісного підходу до розробки складових стандартів вищої військової освіти;
- орієнтація нормативних та варіативних частин змісту гуманітарних, соціально-економічних, професійно-орієнтованих та спеціальних навчальних

²⁶ Богунов С. Основи організації та функціонування системи військової освіти Великобританії: аналітичний огляд. *Військова освіта*: зб. наук. праць. Київ, 2017. № 2(36). С. 35–48.

дисциплін на спеціальність (спеціалізацію) та кваліфікацію військового фахівця;

- органічна єдність змісту фундаментально-теоретичної та практичної підготовки військового фахівця всебічного матеріально-технічного та фінансового забезпечення.

Компетентність здобувача вищої військової освіти, на нашу думку, є інтегральним показником якості його підготовки як доведеної ним здатності та готовності до виконання функціональних обов'язків на посаді за призначенням у військах (силах) в умовах мирного і воєнного часу на основі творчого застосування здобутих знань, сформованих навичок та умінь, інших професійно важливих якостей і ціннісних орієнтацій відповідно до стандартів освіти. Тут важливо, що не результати академічних знань визначають компетентність, а здатність і готовність їх творчо застосовувати в змінюваних умовах. Під поняттям «здатність» розуміємо властивість індивіда, який може, уміє виконувати, робити що-небудь, поводитись певним способом, а під поняттям «готовність (готовий)» – стан індивіда, який набув досвіду, досягнув високої майстерності, підготувався до чого-небудь.

Слухач (курсант) з першого дня навчання повинен бути вмотивованим на рефлексію, самоаналіз діяльності та самовдосконалення, без чого він не зможе стати активним суб'єктом навчання, а залишиться лише пасивним споживачем наданої інформації. За такого підходу висувають певні вимоги до компетентностей, а саме: компетентності мають формулюватися просто, їх мають однозначно розуміти всі зацікавлені особи (замовники, здобувачі, викладачі, управлінці); компетентності мають бути діагностичними, і для їхнього діагностування можна використовувати кваліметричний інструментарій (або розроблений набір вимірювальних засобів), що дає змогу об'єктивно оцінювати і вимірювати ступінь сформованості компетентностей у вигляді кількісної оцінки; стиль і термінологія формулювань компетентностей повинні бути зорієнтовані на кінцевий результат (наприклад: “здатний”, “готовий”, “володіє” тощо); варто розділяти компетентності на ті, що повинні бути сформовані у процесі навчання, і ті, на формування яких має бути спрямована вся система виховання й навчання людини; набір компетентностей має бути мінімізований за ознаками достатності досягнення цілей освіти й завдань професійної діяльності, де немає надуманих, «імпотентних» компетентностей, які не спонукають здобувача освіти до активного оволодіння ними і які неможливо ні оцінити, ні виміряти наявним інструментарієм. Важливим компонентом функціональної системи гарантування якості освіти у ЗВВО є компетентнісна модель випускника. Така модель у найбільш загальному вигляді, з урахуванням того, що на сьогодні в педагогіці єдиної класифікації компетентностей немає, може бути представлена відповідною ієрархічною структурою. Наприклад, вершина ієрархії – інтегральний показник – власне інтегральна компетентність випускника, яка розгалужується на два основні компоненти – ключові компетентності та професійні компетентності.

Визначення рівня сформованості фаховості військовослужбовця передбачає застосування різних форм контролю освітньої діяльності та оцінювання досягнутих результатів навчання, що ґрунтуються на певних принципах, основними серед яких є: адекватність щодо цілей та завдань навчання; відповідність змісту і форм контролю службовому призначенню військових фахівців; об'єктивність;

індивідуальність; всебічність; системність і систематичність тощо. Що ретельніше розроблено процес оцінювання, то об'єктивніша й точніша оцінка та успішнішим може бути управління якістю освіти. Головну увагу треба приділяти застосуванню принципу валідності, для якого характерні такі чинники: повнота й відповідність застосованого інструментарію суті об'єктів дослідження, тобто наскільки добре цей інструментарій визначає те, для чого призначений (стандартизовані методики, кваліметричні методи вимірювання, еталонні показники та критерії тощо); чіткість критеріїв вимірювання та оцінювання якості, можливість підтвердити результати, отримані різними способами контролю. Такий підхід дає можливість співвіднести результати навчання, рівень сформованості кожної з компетентностей із заздалегідь визначеним еталоном, стандартом; спрогнозувати подальший розвиток освітнього процесу та своєчасно вплинути на його якість. Мінімальний рівень може, наприклад, сягати 60 %. Це – 0,6 від еталонного показника – 1,0, що відповідає оцінці «5» або 100 % у системі ЄКТС (Європейська кредитно-трансферна система). У наведеному прикладі, як бачимо, кількісний показник ступеня сформованості компетентності становить – 60 % (відхилення від еталона – 40 %). Багато це чи цілком прийнятно? Та й взагалі, яким має бути допустимий поріг рівня сформованості кожної з компетентностей слухача (курсанта), перетин якого ставить під сумнів подальше його навчання? (Наприклад: у військовій академії Вест-Пойнт, США, до 30 % курсантів відраховують через неуспішність). У Європі показник «відмінно» – це 90–100 % від еталона (100 %) – за результатами навчання досягають здебільшого до 10 % з усіх здобувачів освіти; показник «добре» (75–89 % від еталона) досягають здебільшого 55 % усіх здобувачів освіти; показник «задовільно» (60–74 % від еталона) досягають здебільшого 35 % усіх здобувачів освіти. Гарантування якості вищої військової освіти допускає певне нормативно закріплене відхилення від еталона якості, виходячи з об'єктивних та суб'єктивних чинників, зокрема щодо реальних можливостей з ефективного забезпечення якості освіти. Проте військова освіта не закінчується випуском здобувача, вона триває протягом усієї служби у військах. Випускник за відповідної мотивації може набути потрібного практичного досвіду, особливо це стосується бойового застосування сучасних зразків озброєння і військової техніки, упродовж кількох місяців після призначення на посаду. Заразом основну відповідальність за якість підготовки слухачів (курсантів) покладають на ЗВВО, який мусить виступати гарантом якості освіти²⁷.

Головна мета реформи військової освіти полягає в тому, щоб одночасно з реорганізацією армії сформувати адекватну систему підготовки офіцерських кадрів, що відповідатиме новій структурі та новим завданням збройних сил, вивести військову освіту на рівень, який забезпечує підвищення професіоналізму і загальної культури військових кадрів. У цих умовах важливого значення набуває проблема підвищення рівня професіоналізації керівного складу Збройних сил України.

Метою удосконалення якості військової освіти є заздалегідь намічений результат навчання, показник якості освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» результат навчання – це «...сукупність знань, умінь, навичок,

²⁷ Marybeth Peterson Ulrich. Ukraine's Military between East and West. The U.S. and Russia: Regional Security Issues and Interests. GlobalSecurity.org, June 2007. URL: http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2007/ssi_ulrich.htm.

інших компетентностей, набутих особою у процесі навчання за певною освітньо-професійною, освітньо-науковою програмою, які можна ідентифікувати, кількісно оцінити та виміряти». Отже, гарантія якості вищої військової освіти – це порука та відповідальність ЗВВО щодо виконання державного замовлення з підготовки слухачів (курсантів) зі ступенем сформованості визначених компетентностей в кожного з них не нижче встановленого рівня.

Удосконалення якості військової освіти України ґрунтуватиметься на впровадженні та дотриманні тенденцій, які повинні гармонійно поєднати вітчизняні напрацювання і передовий світовий досвід, як-от:

- системний підхід до організації та здійснення підготовки офіцерських кадрів;
- розвинена інфраструктура системи підготовки офіцерських кадрів;
- підпорядкованість ВВНЗ командувачам видів військ;
- багатоступеневість військової підготовки;
- використання спеціалізованих навчальних центрів;
- підготовка військових фахівців відповідно до реальних потреб військ як у мирний, так і військовий час;
- підвищення кваліфікації протягом усієї військової служби, створення потужних університетів, навчально-наукових комплексів шляхом об'єднання окремих ВВНЗ;
- забезпечення престижності навчання, поваги до історії, традицій, фундаменталізація, гуманізація, демократизація, інформатизація й технологізація навчального процесу;
- впровадження системи управління якістю освіти.

Усе це має забезпечити військовій освіті інноваційний, динамічний рух, престижність у майбутньому українському інформаційному суспільстві та вагомий внесок у надійне зміцнення обороноздатності України.

«ІДЕЇ ЄВРОПИ» ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКО-КАТОЛИКІВ. «ФОРПОСТ ЗАХІДНОГО СВІТУ» ЧИ «ДВІ ЛЕГЕНІ: ПРАВОСЛАВНА І КАТОЛИЦЬКА»

У сучасному розумінні «Європа» може бути терміном для позначення того, що іноді називають маленьким півостровом на заході Євразії, а може відображати і більш фантастичні теорії, як-от «Європа від Лісабона до Владивостока». Дискусії про це знаходимо і в історії галицьких українців початку ХХ ст., насамперед у суперечках про те, хто такі українці, де їхнє місце на цивілізаційній мапі, і як саме ця мапа виглядає.

Одним із головних маркерів ідентичності українців на початку ХХ ст., поряд із мовою, була саме конфесія. Зважаючи на те, що Греко-католицька церква (ГКЦ) стала найважливішою національною інституцією для українців Галичини, проблема конфесійної належності зберігала актуальність. Хоч сама конфесійна ідентичність не була усталеною, а перебувала в постійному русі, з'являлися і набували популярності модерні політичні течії: соціалізм та націоналізм.

Греко-католицька церква могла зіграти ключову роль у задоволенні головної вимоги націоналізму: одна держава – одна культура¹. Тому діяльність частини греко-католицького духовенства, спрямовану на культурне зближення греко-католиків з православними українцями (так зване відродження східних візантійських традицій) можна вважати одним з етапів формування національної культури. Історія ГКЦ першої половини ХХ ст. – це, серед іншого, історія «винайдення традиції»². Прихильники восточництва апелювали до Візантії не лише як до церковного культурного надбання, але й як до спадщини пращурів, «віри батьків і прадідів», тобто зв'язку з попередніми поколіннями як засобу національної консолідації³. У процесі «візантиністичних» дискусій питання релігії нерідко відходило на задній план, цінність конфесійної належності визначали не лише можливістю спілкування з Богом, а й можливістю зберегти власні, відмінні від інородців традиції. Конфесійну належність стали активно використовувати в політиці.

Восточники апелювали до ідеї про тяглість культурної традиції, спільної для українців Галичини, Закарпаття, Буковини та Наддніпрянської України. Важливою частиною цієї моделі була східна традиція християнства, прийнята з Візантії. Сама належність до ГКЦ не могла бути ключовою національною ознакою, оскільки

¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с.

² The Invention of Tradition / ed. E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 320 p.

³ За східний обряд. Діло (Львів). 1925. Ч. 125. С. 1–2.

українцями були і православні. А разом із східним обрядом, що відрізняв галичан від поляків, але об'єднував із православними українцями, – могла.

Для західників, які опонували восточникам у цьому питанні, важливими стали відмінності між галичанами греко-католиками та православними українцями. Східна модель християнства для них була тим, що зумовило відсталість православного світу порівняно із Заходом, призвело до поширення комуністичних ідей та до перемоги більшовизму. Галичанам греко-католикам пропонували відмовитися від ілюзій про негайну побудову незалежної України та інкорпоруватися в «європейський» культурний простір, ставши прикладом для решти українців. Тоді обрядова належність перестала б бути ключовою національною ознакою. Відмінними від поляків галичани залишалися б завдяки мові. Щобільше, на думку західників, католики-нерусини мали б бути ближчими для українців Галичини, аніж православні українці, оскільки вони вважали духовну спорідненість важливішою, ніж етнічне походження⁴.

Зауважимо, що все ж не можна автоматично ставити знак рівності між обрядом і цивілізаційним вибором чи ототожнювати «відродження східних традицій» із вибором політичним. Заразом «східний обряд» мимоволі нав'язує певний тип самоідентифікації. Але й «візантинізація» не була «рухом на Схід», радше спробою пошуку свого власного, унікального місця в структурі Католицької церкви. Не можна також ототожнювати візантинізацію та орієнталізацію. Як і західницьку ідеологію із консерватизмом, а латинізацію – із колонізацією. «Спадщина Київської Русі» не заперечувала належності до загальноєвропейського культурного простору, а прихильники «латинізації» добре розуміли роль національних традицій і зовсім не прагнули їх позбутися.

«Очищення» церковного обряду від латинських запозичень в перспективі мало полегшити перехід православних українців на унію та об'єднання всієї нації в одній церкві. Західники, для яких визначальною була належність до католицького цивілізаційного простору, готові були пожертвувати єдністю української національної культури заради збереження «католицькості» церкви, якщо б не вдалося зробити всіх українців католиками. Обидві групи були активно задіяні в політичних процесах, що викликало численні закиди у надмірній політизації церкви, угодовстві, фанатичному націоналізмі, занедбанні священниками душпастирських обов'язків на догоду партійній діяльності.

Восточники і західники пропонували різні рецепти пошуку місця українців у світі. Восточники ідеально вписувалися в схему «між Сходом і Заходом», тоді як західницька модель передбачала роль «європейського бастиону на краю варварського світу» (що перегукувалося з польською сарматською теорією). Жодна з теорій не передбачала «переходу» кудись. Так, восточники не планували (як, наприклад, частина русофілів) стати західним задвірком православного світу, а радше центром слов'янського масиву на протигагу Росії.

Зважаючи на поширення націоналізму і тотальне домінування українофільських ідей на початку ХХ ст., позиції західників не вписувалися в тодішні уявлення про патріотизм, адже передбачали відмову від глорифікації знакових для національної історії подій: гайдамаччини, боротьби козацтва проти церковної унії, а

⁴ Ще кілька заміток про націоналізм і Церкву. *Руслан* (Львів). 1913. Ч. 57. С. 1–2.

також критику «козацької демократії»⁵. А критичне ставлення до творчості таких діячів національного руху, як Шевченко, Франко чи Драгоманов тоді вважали національною зрадою⁶. Закономірно, що доходило і до явних пересмикувань. Так, термін «руський» був популярним у церковних колах як відповідник для слова «народний». Тому, коли єпископ Григорій Хомишин у 1907 р. заборонив гуцулам співати «недозволені колядки» (ймовірно, з огляду на суперечливість сюжетів з позиції християнської віри), це потрактували, як замах на «руську віру».⁷

Прикладом того, чим відрізнявся націоналізм західників від націоналізму восточників, є критика західником Осипом Назаруком ідеології Дмитра Донцова. Автора інтегрального націоналізму редактор «Нової Зорі» назвав «москалем з походження», чим значною мірою і пояснив його «нахил до руїни всього, до похвалювання скритовбийства і т.п.»⁸. Західники вважали російський народ, а заодно і частину українського (ту частину, яка населяла південні та східні «етнографічні границі») «напів азійським через 200-літнє монгольське панування», що, відповідно, спричинило відсутність порядку, політичної культури, поваги до європейських норм поведінки і принципів суспільного устрою⁹. Подібну позицію озвучував і сам головний ідеолог західництва єпископ Григорій Хомишин, він трактував східну християнську спадщину як чинник неминучого занепаду церкви і суспільства загалом. Оскільки східно-християнська цивілізаційна модель, на його думку, себе не виправдала (Візантія деградувала і не змогла вистояти в боротьбі із мусульманським світом, а Російська православна церква фактично підкорилася світській владі, спочатку царській, згодом комуністичній), для української церкви єдиним варіантом залишалася ще більша інтеграція в латинську традицію¹⁰.

У статті «Про візантійство»¹¹ єпископ Хомишин писав, що православним церквам притаманна традиція співпраці з державою у становищі підпорядкованої структури, що в підсумку призводило до занепаду церковного життя. Крім того, православним церквам, на думку єпископа, бракувало дисципліни та непорушності авторитету ієрархії. Він вважав, що існують суттєві відмінності між греко-католиками та православними українцями, а уявлення галичан про Наддніпрянщину є радше сентиментальними, ніж раціональними.

⁵ Хомишин Г. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станиславівський єпископ. Станиславів, 1932. 190 с.; Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки). – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. С. 236.

⁶ Лозинський М. Духовенство і національна культура. Львів, 1912. 44 с.

⁷ Голик Р. Лабиринтами назв: етноніми, уявлення та стереотипи галицьких українців у культурній пам'яті й громадському житті Східної Європи. *Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2016. С. 30–74.

⁸ Назарук О. Націоналізм Донцова та інші мишугізми. Львів, 1934. С. 13.

⁹ А.Ч. Два інтернаціонали: червоний та золотий. Погляди Розенберга, головного теоретика гітлеризму. *Нова Зоря* (Львів). 1934. Ч. 3. С. 1–2.

¹⁰ Хомишин Г. Пастырський лист Григорія Хомишина до клира єпархії Станиславівської про візантійство. Станиславів. 1931. 40 с.

¹¹ Там само.

У 1931 р. з'явився ще один його пастирський лист – «Про політичне положення українського народу в Польській державі». В ньому єпископ ставив під сумнів доцільність негайного втілення українського соборного національного проекту і через реальні історичні обставини¹², і через цивілізаційні відмінності між греко-католиками та православними українцями¹³.

На думку єпископа Хомишина, український народ був роз'єднаним, а Греко-католицька церква залишалася його єдиною «здоровою інституцією». Впровадження «візантинізації» могло спричинити і її занепад, тому не потрібно було боротися з впливами латинського обряду, «очищати» літургію, натомість остерегатися, що під впливом «візантійства» Греко-католицька церква дистанціюється від Католицької, а домінування форми (тобто обряду) над змістом призведе до «схизми». Коли йшлося про «місію на Сході», таку важливу для восточників, єпископ Григорій Хомишин не вбачав різниці у завданнях і методах греко-католицького та римо-католицького духовенства¹⁴.

У ставленні до націоналізму як модерної і популярної ідеології позиції восточників і західників теж були різними. Західники повністю відкидали модерний (інтегральний) націоналізм, аргументуючи це тим, що *Нація* посуває на задній план *Віру*. Для прихильників восточництва важливо було використати націоналістів в процесі реформування церкви, тому вони шукали можливості для порозуміння. Крім цього, стосунки західників і восточників із націоналістами визначали їхні концепції побудови церкви. Західники з ідеєю провідної ролі кліру в суспільно-політичному житті і обмеженнями для світських чинників впливати на церкву не бачили можливості для діалогу з політиками, які прагнули зробити церкву не більш ніж інструментом для побудови національної держави. Для представників українського національного руху в Галичині від початку ХХ ст. і до Другої світової війни ідеї восточників були більш прийнятні, оскільки не лише допомагали відмежувати українців від поляків за допомогою обряду, календаря, традиції одруженого духовенства, але й не суперечили ідеї про соборність (також і релігійну) українських земель.

У цьому контексті цікавим є трактування західниками поняття «народна Церква». З огляду на вселенський характер Католицької церкви, яка не робила різниці між народами і прагнула до порозуміння між націями, а отже, повинна була стояти вище від націоналізму, вважати церкву «народною» в сенсі «національною» було нелогічно¹⁵. Натомість для восточників Греко-католицька церква, попри непорушність зв'язку із Римом, була «народною» – в сенсі «національною» – завдяки вживанню української мови для проповідей і церковнослов'янської як богослужбової, а також через «навчання патріотизму»¹⁶.

¹² Хомишин Г. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станиславської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. Львів, 1931. 37 с.

¹³ Хомишин Г. Пастирський лист Григорія Хомишина до клира єпархії Станиславської... 40 с.

¹⁴ Хомишин Г. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира... 37 с.

¹⁵ Ще кілька заміток про націоналізм і Церкву. *Руслан*. 1913. Ч. 57. С. 1–2.

¹⁶ З пастирського листа єп. Шептицького до вірних на Буковині *Правдива віра*, 1900 р. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944*. Львів: Свічадо, 1995. Т. 1: Церква і церковна єдність. С. 9–13; *Осьвідомлюймо нарід під зглядом релігійним і обрядовим. Нива* (Львів). 1913. С. 273–282.

Важливо, що східна традиція передбачала широку участь мирян в житті церкви, а це було на руку політичним лідерам, які могли таким способом використовувати церковну структуру в партійних цілях¹⁷. Зрештою, побутувало переконання, що Православна церква в принципі може бути «національною», тобто незалежною від впливу іноземних чинників, таких як Ватикан. Особливо актуальною проблема участі мирян в житті церкви стала після підписання Конкордату між Польщею і Ватиканом, який мав гарантувати лояльність католицьких ієрархів до держави. «Східна традиція» за умов її повного «відродження» в Греко-католицькій церкві легітимізувала б участь світських осіб у церковному житті. *«Згідно з обичаями східної церкви, її світським членам можна забирати голос у церковних справах... Таким робом те, що член духовного стану мусить промовчати, свідомий у справах церкви, світський може ясно обговорити. Світська людина навіть повинна висловити свої міркування в одній чи другій церковній справі»*¹⁸.

Серед православних українців в міжвоєнній Польщі теж була популярною ідея про ширшу участь мирян і рядового духовенства в управлінні церквою. Так звана соборноправна концепція, на думку української національної еліти, яка розуміла роль церкви в розвитку національної свідомості, мала б сприяти консолідації народу і перетворенню Православної церкви в Польщі на українську національну інституцію¹⁹ (на відміну від наявної, переважно керованої проросійськими ієрархами). Саме з огляду на те, що значну частину православного кліру становили росіяни чи русифіковані місцеві священники, а також те, що українські політики, які використовували церковне питання, переважно були людьми світськими, вони прагнули збільшити світський вплив на церковне життя²⁰.

І клір, і націоналісти були не проти використати один одного у власних політичних цілях²¹. Приязні стосунки восточників із представниками націоналістичного руху були зумовлені спільним баченням майбутнього України, побудованого на ідеї унікальності, поєднанні східних («візантійських») і західних («латинських») елементів. Двоїстість природи Греко-католицької церкви, на якій акцентували восточники, перегукувалась із націоналістичним уявленням про становище українського народу *«на грані двох світів»*. А західники відкидали двоїстість, вважаючи католицизм тим рятувним колом, яке мало допомогти українському народові інтегруватися в європейський цивілізаційний простір. Зауважимо, що єпископ Хомишин не виступав проти привнесення будь-яких національних чинників в церковно-релігійне життя, радше він був проти націоналістичного канону «православної козацької України», який, на його думку, був деструктивним і не державотворчим та явно суперечив католицькому характеру церкви.

Тому митрополит Андрей прагнув зберегти компроміс із націоналістичним табором, засуджуючи терор з боку окремих націоналістів. Відкидав крайні форми

¹⁷ За східний обряд. *Діло*. 1925. Ч. 125. С. 1–2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАЛ України). Ф. 531. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2.

²⁰ Там само. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2577. Арк. 1–2.

²¹ Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. С. 157.

націоналізму, але й визнавав певну користь від цієї ідеології в «помірних дозах»²². Якщо говорити конкретно про ОУН, то вважав її структуру інфільтрованою агентами поліції, яку розриває отаманщина, і яка здійснює провокації в інтересах польської влади²³. А один із чільних ідеологів західництва Осип Назарук висловився з цього приводу так: митрополит не мав відваги назвати зло злом²⁴.

«Форпост західного світу» чи «дві легені: православна і католицька»

Отже, на початку ХХ ст. серед духовенства і політиків існувало дві концепції, пов'язані з національно-конфесійною ідентичністю. Одна (західницька) говорила про «католицький форпост західного цивілізованого світу». Інша (восточницька) – про «дві легені християнської Європи: католицьку і православну». Більш популярною була ідея митрополита Андрея Шептицького, яка передбачала зближення українських греко-католиків із православними Сходу. Але зближення не в сенсі приєднання, а радше як модифікація (чи «очищення») своїх традицій – т. зв. «візантизація». У політичному плані це означало творення загальнонаціональної церковної традиції і вимагало реформування ідеології та обряду ГКЦ. Ідея «навернення Росії» була актуальною для митрополита Андрея і найближчих його послідовників, однак її втілення чи промоція залежали від поточних обставин і політики Риму. Менш популярну течію – західництво, не можна спрощувати до консерватизму, бо ні ультрамонтанство, ані латинізацію не вдалося б «законсервувати», навпаки, вони так само потребували проведення суттєвих реформ. А оскільки питання життя церкви були на той час невіддільні від національної політики, то до дискусій залучили ширші громадсько-політичні кола. Обидві теорії мали дати відповідь на питання, чим є «Європа» для галицьких українців греко-католиків. Через історичні обставини (протистояння з польськими асиміляційними впливами), а також з огляду на вплив модерного націоналізму провідною стала восточницька теорія.

²² Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939... С. 159.

²³ Там само. С. 167.

²⁴ Там само. С. 168.

РОЗДІЛ IV

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО
КУРСУ**

ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МЕЖАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

За Конституцією України, людина, її життя і здоров'я – найвища соціальна цінність. Приєднання України до Ради Європи, необхідність виконання Угоди про асоціацію¹, підписаної між Україною та ЄС, передбачають дослідження позитивного досвіду забезпечення захисту прав людини в межах зазначених міжнародних організацій та його використання в правовій системі України.

У контексті виконання Угоди про асоціацію та врахування закріплених у ній положень, які передбачають побудову сторонами відносин, що ґрунтуються на спільних цінностях (на повазі до демократичних принципів, верховенства права, добро-го врядування, прав людини і основоположних свобод, прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки, що сприяють участі України в Європейських політиках), видається актуальним дослідження актів первинного та вторинного права ЄС, практики Суду ЄС, у яких містяться норми права ЄС, що формують принцип поваги прав людини в межах ЄС.

До 70-річчя Загальної декларації прав людини і громадянина (2018) *голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин* заявив, що, дбаючи про безпеку держави, влада не повинна вдаватись до звуження права і свободи людини: «Беручи до уваги непо-рушні правозахисні принципи та стандарти, сформовані Загальною декларацією прав людини, закликаю міжнародну спільноту, всі інститути влади та громадянське суспільство виявити політичну волю та мобілізувати свої зусилля заради захисту прав людини в Україні та забезпечення миру в нашій державі»².

Принцип захисту прав людини з огляду на створення ЄС як міжнародної організації, спрямованої спочатку на співробітництво у сфері вугілля і сталі, був установлений та закріплений не відразу. Його формування припало на кінець 60-х років минулого століття і пов'язане з діяльністю Суду Європейського Союзу (до набуття чинності Лісабонського договору – Суду Європейських Співтовариств).

Так, 1977 р. Європейський Парламент, Комісія та Рада Міністрів прийняли Спільну декларацію, у якій висловили прагнення захищати основні права людини так, як вони сформульовані Судом Європейських Співтовариств. Після підписання Єдиного Європейського Акту, у преамбулі якого проголошувалося сприяння

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 26.09.2014 р. *Офіційний вісник*. 2014. № 75. Т. 1. С. 83. Стаття 2125.

² Заява Григорія Немирі з нагоди 70-річчя Загальної декларації прав людини і громадянина. URL: <https://ba.org.ua/zayava-grigoriya-nemiri-z-nagodi-70-0%D1%97-richnici-zagalno%D1%97-deklaraci%D1%97-prav-lyudini/>

розвитку демократії через забезпечення основних прав і свобод, було визначено низку пріоритетних заходів у сфері прав людини і розглянуто можливість включення принципу поваги прав людини до Договору про Європейський Союз. Запропоновано дві форми включення принципу поваги прав людини до права Європейського Союзу: закріпити у тексті Договору про Європейський Союз перелік основних прав людини або приєднати Європейський Союз до Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод³.

Обставини зумовили прийняти окремий документ, що забезпечує захист прав людини і громадянина в межах Європейського Союзу лише через п'ятдесят років функціонування ЄС. Хартія Європейського Союзу⁴ пройшла довгий шлях від сприйняття її як документа програмного політичного характеру до прирівняння цього документа (з набранням чинності Лісабонського договору) до норм установчих договорів.

Сьогодні зазначений принцип зафіксовано в актах права Європейського Союзу – нормах первинного та вторинного права ЄС, у рішеннях Суду Європейського Союзу.

Хартія ЄС про основні права містить ті здобутки та норми права, які потрібно врахувати та відобразити в законодавстві України з метою забезпечення ефективнішого захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, серед них право на хороше врядування, право на реалізацію законних очікувань, право на захист персональних даних (щодо цього, окрім положень хартії, дієві гарантії передбачає Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС щодо захисту персональних даних, який набрав чинності 25 травня 2018 р.).

Відповідно до ст. 2 Угоди про асоціацію, укладеної між Україною та ЄС, повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод (як визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. і Паризькій хартії для нової Європи 1990 р., а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них у Загальній декларації прав людини ООН 1948 р. і Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.), а також повага до принципу верховенства права є основними елементами цієї угоди й повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики сторін. Забезпечення поваги до принципів суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності, а також протидія розповсюдженню зброї масового знищення, пов'язаних з нею матеріалів та засобів їхньої доставки також є основними елементами цієї угоди.

Зазначимо, що саме Суд Європейського Союзу формулює принципи, які характеризують взаємовідносини права ЄС та національного права держав-членів, а також права ЄС та міжнародного права. Зазвичай правова доктрина формує принципи права як основоположні універсальні вимоги, які висувають до змісту та сутності правового регулювання, правових відносин, правової поведінки та правової діяльності.

³ Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листопада. № 215.

⁴ Хартія Європейського Союзу про основні права. *Конституційні акти Європейського Союзу* / упоряд. Г. Друзенко. Київ: 2005. Ч. I. С. 349–350.

У системі регулятивних засобів національного, регіонального рівнів принципи права – це основоположні ідеї, що відображають сутність і призначення права. Принципи права є своєрідним каркасом, на якому ґрунтуються інші елементи системи права. Ще Ж. Ж. Руссо зазначав, що від ступеня дотримання загальних принципів права залежить рівень ефективності правової системи.

Саме тому сформовані завдяки правотворчій практиці Суду ЄС принципи права Європейського Союзу були закріплені в установчих договорах ЄС та «надали конституційної законності діям Суду ЄС у сфері захисту основоположних прав в межах Співтовариства, починаючи з 1969 р.».

У нашому дослідженні зупинимось лише на окремих взаємопов'язаних та взаємодоповнювальних принципах, які гарантують права людини в ЄС, визначають і зумовлюють безперешкодне застосування інших принципів для забезпечення функціонування поваги прав людини: принципі правової визначеності, принципі права на хороше врядування та принципі захисту персональних даних.

Свідченням ролі Суду Європейського Союзу у формуванні принципів права стало їхнє закріплення в положеннях установчих договорів, декларацій та безпосереднє покликання на практику Суду ЄС у роз'ясненнях до застосування Хартії Європейського Союзу про основні права. Йдеться про Роз'яснення до статті 52 – «Дія та тлумачення прав і принципів», у якій прямо зазначено, що тлумачення і застосування статті здійснюється на підставі судової практики. Для прикладу в роз'ясненні подано статті 25, 26, 37. Щобільше, деколи стаття Хартії може містити елементи і права, і принципи: наприклад, статті 23, 33, 34⁵.

Як і в національних правових системах, принципи права ЄС покликані виконувати особливі функції, вкрай важливі для правозастосовної діяльності. З розвитком суспільних відносин, посиленням євроінтеграційних процесів роль і значення принципів неупинно зростає.

Отже, принципи права ЄС ґрунтуються на рішеннях Суду ЄС та загальноєвропейських принципах і традиціях, що випливає зі статті 6 Договору про Європейський Союз, згідно з якою союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги прав людини і основних свобод, а також принципи правової держави, які є загальними для усіх країн-членів Європейського Союзу. Під загальними принципами права ЄС розуміють основні права і свободи так, як вони закріплені у Європейській Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаній у Римі 4 листопада 1950 р.

Окрім цього, завдяки рішенням Суду Європейських Співтовариств та Суду Європейського Союзу сформульовано і ті принципи, які мають безпосередньо застосовувати національні судові органи. Це принцип недискримінації, що має подвійне значення – недискримінація за ознакою статі⁶, статусу особи⁷ та недискримінація, що полягає у забороні однакового ставлення до різних ситуацій чи різного ставлення до однакових

⁵ Роз'яснення Хартії про основні права (2007/C303/02). *Європейський Союз: основопологаючі акти в редакції Лісабонського договору з коментарями*. Москва: ИНФРА, 2010. С. 560–602.

⁶ Case 293 / 83, *Francoise Gravier v City of Liege* [1985] ECR 00593.

⁷ Case C-177 / 88, *Dekker v Stichting Vormingscentrum voor Jonge Volwassenen* [1976] E.C.R. 00455.

ситуації, принцип ефективності, принцип рівності сторін, правової визначеності, принцип отримання очікуваних результатів, принцип відшкодування заподіяної шкоди.

Як важлива частина права, вироблена судовою практикою, усі вони покликані охороняти індивіда від свавілля державної влади, сприяти захисту прав громадян від порушень владними державними структурами.

Суд ЄС долучився і до формування та утвердження *принципу правової визначеності* та пов'язаного з ним принципу, який реалізують владні органи, принципу законних очікувань. Зазначений принцип є елементом теорії формальної законності (разом із теорією правління на основі закону і теорією демократії та законності вони утворюють формальну теорію верховенства права)⁸, що передбачає наявність таких характеристик законів, як загальність, чіткість, публічне проголошення, стабільність протягом певного часу, заборона зворотної дії закону тощо⁹, заборона застосування норми до моменту її офіційного оприлюднення у засобах інформації. Так, у справі *Staff Salaries* Суд анулював частину Регламенту Ради № 2647/72, оскільки той передбачав рівень зростання зарплат службовців інституцій співтовариства нижчий, ніж рівень зростання, що був передбачений рішенням, прийнятим кілька місяців тому¹⁰. Прикладом застосування зазначеного принципу є справа *Mulder v Minister van Landbouw*¹¹, наслідком розгляду якої стало скасування регламенту, адже застосування його положень призвело б до порушення прав працівників молочної галузі. Як зазначив Суд у рішенні в справі *Efisol SA v Commission*¹², законні очікування виникають тоді, коли інституції ЄС встановлюють зобов'язання, а потім відступають від них¹³.

Важливим є *принцип ефективного управління*. Термін «хороше врядування» широко використовують іноземні дослідники.¹⁴ Як зазначає Новак-Каляєва Н. М. у монографії «Європейський Союз у ХХІ столітті: функціонування та розвиток», процес формування концепції прав людини в динаміці європейського державотворення суттєво вплинув на формування в населення європейських країн усвідомлення власних прав, обов'язків держави щодо їхньої реалізації та сили громадянського суспільства щодо впливу на владу, що в наші дні ознаменувалося формуванням сучасної версії концепції прав людини, яка стала основою підходів до управління в європейському суспільстві.¹⁵ Як зазначає автор, термін «відповідне управління» («Good Governans») активно використовують в міжнародній науковій літературі

⁸ Кампо В. Українська доктрина верховенства права: проблеми становлення і розвитку. *Проблеми сучасного українського конституціоналізму (На пошану Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова)*: зб. наук. праць; заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій; упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. Київ, 2008. С. 99.

⁹ The European Union. Second Ed. / ed. by J. Gower. London; Chicago, 2002. P. 216.

¹⁰ У рішенні Суд ЄС зазначив, що «мало місце порушення норми стосовно захисту законних очікувань» *Case Staff Salarie, s 81 / 72 Commission v Council* [1973] ECR 575.

¹¹ *Case 120 / 86* [1988] ECR 2321 confirmed in *Case 170 / 86 von Deetzen v Hauptzollant Hamburg-Jonas* [1988] ECR 2355.

¹² *Case T-336 / 94, Efisol SA v Commission* [1996] ECR I-1343, [1997] 3 CMLR 298, para 31

¹³ Яворська І., Микієвич М. Суд Європейського Союзу: правовий статус та особливості реалізації правотворчої функції: монографія. Львів, 2017. С. 184.

¹⁴ What is Good Governance? *UNESCAP*. 2009. 10 July.

¹⁵ Європейський Союз у ХХІ столітті: функціонування та розвиток: монографія / кол. авт.; за заг. ред. чл. кор. НАН України, проф. В. С. Загорського, проф. О. Я. Красівського. Львів, 2016. С. 190.

для позначення управлінських процесів для державних установ на умовах забезпечення реалізації прав людини. Відповідно до концепції прав людини, кожна людина, серед іншого, має право на кваліфіковану, професійну й відповідальну владу. Тому ми погоджуємося з тезою, що саме концепція прав людини стала універсальною основою для сучасного державного управління та всього комплексу процесів функціонування влади, формування та реалізації державної політики та державно-владних відносин¹⁶.

Згідно з даними ООН, визначальними принципами належного управління є орієнтованість на: верховенство закону, ефективність, консенсус в управлінні, активність, передбачуваність, прозорість та відповідальність, зрозумілість, справедливість і чуйність.

Принцип захисту персональних даних безпосередньо застосовують у сфері приватного і публічного права, за належного дотримання він гарантує захист прав та інтересів особи. 25 травня 2018 р. набрав чинності Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС щодо захисту персональних даних. Прийняття регламенту ґрунтується, як зазначено в ньому, на положеннях Хартії ЄС про основні права та положеннях Договору про функціонування Європейського Союзу, якими закріплено право особи на захист своїх персональних даних. Регламент спрямовано на формування простору свободи, безпеки та справедливості, економічного союзу, підтримання добробуту громадян. Метою прийняття регламенту є: гармонізація захисту фундаментальних прав і свобод під час опрацювання даних; забезпечення вільного руху персональних даних між державами-членами.

Щодо захисту персональних даних Суд Європейського Союзу надає висновки на вимогу преюдиційних звернень національних судів у разі запиту осіб з приводу законності опрацювання персональних даних, строків доступу осіб до інформації, що належить до персональних даних, забезпечення належної безпеки зберігання персональних даних, заборони зібрання надмірної кількості інформації про особу, а також правильності запровадження у національне законодавство забезпечення вимог щодо «повної незалежності» наглядових органів, відповідальних за забезпечення запиту персональних даних. Усі вони спрямовані на недопущення «порушення захисту персональних даних» – порушення безпеки, що призводить до випадкового чи незаконного знищення, втрати, зміни, несанкціонованого розкриття або доступу до персональних даних, які передано, збережено або іншим чином опрацьовано. Також зазначимо, що «персональні дані» стосуються не лише приватного життя особи, а можуть застосовуватись і до професійної чи громадської діяльності особи.

Отже, до категорії прав, що заслуговують більш ефективної охорони та захисту в межах правової системи України, належить закріплений у Хартії ЄС¹⁷ принцип захисту персональних даних (в такому обсязі та з формами захисту, які передбачені Регламентом Європейського Парламенту та Радою щодо захисту персональних даних), принцип належного управління, принцип реалізації законних очікувань.

¹⁶ Європейський Союз у XXI столітті: функціонування та розвиток... С. 191.

¹⁷ Хартія ЄС про основні права. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524

КОЛЕКТИВНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПЕРСПЕКТИВА

Суперечливі взаємозв'язки громадянського суспільства з державою, вдосконалення правових засад розвитку курсу України до Євроінтеграції зумовили актуальність цього дослідження.

Кількість наукових розвідок із питань формування громадянського суспільства невинно зростає. Так, історичні аспекти розвитку громадянського суспільства досліджували В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, Т. Панфілова, В. Смолій, О. Чувардинський; соціальні аспекти – О. Горпинич, релігійні – С. Кияк, В. Липинський. Джеффри Александер (Jeffrey Alexander) концептуально обґрунтував підхід щодо періодизації громадянського суспільства. Як форму виразу колективної правосвідомості громадянське суспільство розглядає В. Муж, а як чинник націотворення – О. Бочковський та Т. Метельова. Формування сучасної української громади є предметом досліджень С. Борматової та Ф. Шульженко. Але розкриття важливої його форми – колективної правосвідомості – вимагає постійного моніторингу, зокрема, з метою з'ясувати проблеми, які ускладнюють процес розбудови громадянського суспільства в Україні. Мета нашого дослідження – історико-правовий аналіз, який дасть змогу виявити вплив колективної правосвідомості на формування інститутів громадянського суспільства та його розвиток у нових політичних реаліях за умов незалежності. Новизна нашої роботи полягає в тому, що авторка однією з перших відстежила розвиток колективної правосвідомості як форми існування громадянського суспільства від часів Русі до незалежності. Встановлено взаємозв'язок між інститутами громадянського суспільства (діяльністю самоврядних структур, правової ініціативи, свободи виразу поглядів і дій з метою захисту набутих соціальних цінностей, виховною роллю еліти, захищеністю приватної власності) та його головною функцією – досягненням якісного стану суспільної правосвідомості.

Відповідно до відомих наукових підходів, громадянське суспільство – це система, що взаємодіє в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їхніх добровільно сформованих об'єднань, які перебувають у взаємовідносинах солідарності та конкуренції, поза безпосереднім втручанням держави, що покликана створювати умови для їхнього вільного розвитку¹. Роздержавлення суспільних інститутів веде до розбудови громадянського суспільства. Україна є перехідним суспільством, що переконує в необхідності наукових розробок на шляху перетворення перехідного суспільства на громадянське.

Витоки громадянського суспільства сягають своїми коренями часів Київської держави. Так, слов'янська громада становила організацію місцевого самоврядування

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави та права: підручник. Харків: Консум, 2000. С. 63.

співвласників землі, яка спиралася на моральний закон та мирним шляхом вирішувала проблеми суспільного життя².

Джерелом влади в Київській державі був князь. При ньому існувала рада (дума), до складу якої входили васали князя – земельна і дружинна знать, вище духовенство, а також представники міських магістратів³. У XI–XIII ст. важливою політичною формою вирішення державних питань стають міжкнязівські снєми. Князь був морально зобов'язаний радитися зі старшими членами дружини з питань внутрішнього миру, правопорядку, оборони Русі. Так, Володимир Святославович, обираючи релігію для держави, мав нараду з боярами. Запровадження християнства у 988 р. в подальшому мало важливе значення для формування національної спільноти, її соціальної активності на всіх щаблях розвитку українського суспільства. Митрополит Іларіон сформулював важливий християнський принцип про обов'язкове активне дотримання вірянами у громадському і приватному житті суспільства євангельських правд милосердя й солідарності⁴.

Важливим органом самоврядування Русі було віче, рішення якого князі розглядали як своєрідний імператив: Ізяслав Давидович пояснював Юрієві Долгорукому, що «не сам їхав у Київ, а княгиня посадила його»⁵. Обраний населенням, князь мусив «домовлятися» з ним. Так, у 1154 р. князь Ростислав утратив престол, бо пішов у похід і не уклав договору «з людьми», про що йому нагадували бояри⁶. На вічах брали участь голови родин, а перемогали ті, чиїх голосів було більше.

У Галицькому князівстві в XIII ст. спостерігається практично самостійна діяльність боярської ради, яка справедливо закріпила за князівством славу «олігархічної республіки». У другій половині XIII–XIV ст. за умов міжусобиць та іноземного втручання у внутрішні справи Галицько-Волинської держави була навіть реалізована спроба посадити на столі боярина Дмитра Дедька. Оглядаючи діяльність віча та боярської ради, можна зробити висновки, що від X до XIV ст. вони за своїм правим характером були органами прямого народоправства та впливали на політику держави.

У період з XIV до XVI ст. українські землі перебували під владою шістьох держав і фактично втратили державність, а національна еліта виявилася занадто слабкою, нечисельною, щоб продовжувати громадські самоврядні традиції.

У світових масштабах розвиток громадянського суспільства, за Дж. Александером, пройшов три стадії, які він умовно називає «громадянське суспільство I, II, III»⁷.

«Громадянське суспільство I» охоплює період XVII–XIX ст. і становить певний тип автономії, що складається з політичної і громадської сфер. Індивідуальна

² Горпинич О. В. Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2005. С. 24.

³ Чувардинський О. Громадянське суспільство в Україні: історичні корені. *Політичний менеджмент* (Київ). № 1. 2008. С. 158–164.

⁴ Кияк С. Український католицизм і громадянське суспільство: досвід релігійної соціалізації особистості. *Релігія та соціум* (Чернівці). 2010. № 1(3). С. 5.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 178. (Памятки історичної думки України).

⁶ Там само. С. 210.

⁷ Alexander J. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. *Real Civil societies. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by Jeffrey C. Alexander. London: Sage, 1998. P. 2.

свобода громадян, автономія громад, їхнє право об'єднуватися та захищати права – важлива основа громадської сфери, яка може протидіяти державній сваволі.

З уваги на специфічні обставини історичного розвитку українського народу в XVI–XVII ст. відбувалася його консолідація, формувалися інститути громадянського суспільства. Так, на демократичних засадах виборності й підзвітності органів управління, їхньої відповідальності за національну свободу існувала військова політична структура Запорізька Січ, культурно-освітні організації-братства, зростав авторитет православної церкви, коли «Київський митрополит став на рівень батька нації і гетьмана»⁸. Режим демократії сприяє формуванню колективної правосвідомості суспільства, наближенню її до моделі ідеального стану⁹.

Під час національної революції 1648–1676 рр. роль самоврядних структур та громадських об'єднань зростала. Здобуття соціальної та національної свободи консолідувало український народ, який перетворився з об'єкта політики на її суб'єкт. У зв'язку з цим формування українського громадянського суспільства віддзеркалювало тісне переплетіння діяльності органів козацької держави з громадськими самоврядними структурами. Історики В. Смолій та В. Степанков стверджують, що в середині XVII ст. на українських теренах відбулися докорінні зміни в національній правосвідомості, політичному, соціальному та господарському розвитку у зв'язку із творенням козацької держави¹⁰.

Оскільки інститути громадянського суспільства є колективним утворенням, то індивідуальні якості членів таких громадських утворень, що втілюють стрімко виражені їхні правові переконання і мають спільні ознаки з іншими членами, формують правовий осередок¹¹. Так, з лютого 1649 р. програма незалежності Війська Запорозького від Польщі стає провідною в політиці Б. Хмельницького, про що повідомили польські комісари короля: «...Гетьману вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»¹².

Важливою ознакою громадянського суспільства є патріотично налаштована еліта, роль якої за часів повстання виконували прибічники Хмельницького – православна шляхта, духовенство, козацька старшина. Вони ототожнювали себе з представниками «старожитнього руського народу», який спирається на православну віру і споконвіків проживає на своїй території: «Хай Королівство Польське зречеться всіх своїх прав, бо воно заявляє на ціле Князівство руське, і хай віддадуть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав, Перемишль. Хай поляки всіх Русинів

⁸ Панфілова Т. Формування структур громадянського суспільства за Козацької доби: громадянське суспільство в період Української національної революції 1648–1676 рр. *Народознавчі зошити* (Львів). 2015. №1 (121). С. 177.

⁹ Муж В. В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки: зб. наук. праць*. Львів, 2015. № 827. С. 171.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.

¹¹ Муж В. В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки: зб. наук. праць*. Львів, 2015. № 827. С. 172.

¹² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... С. 240.

проголосять вільними, хай з ними як приятелями і сусідами чинять, хай зречуться всіх своїх претензій до Русі, бо поляк і спокій на Русі перебувати не можуть»¹³.

Б. Хмельницький у 1650 р. на основі куренів створив паланки, чим вдосконалив полково-сотенний устрій, що становив самоврядні структури поза інституційним ядром політичної системи Речі Посполитої. Запорозька громада весь час намагалася подолати свою нерівноправність із шляхтою, зокрема, у формуванні органів влади добивалася права на обрання короля.

Гетьман виявився здатним керувати «колективною волею» Війська Запорозького задля досягнення соціального ефекту, про що В. Липинський робить концептуальний висновок: «У державно-політичній життю Великий Гетьман зумів опанувати українську анархію. Він єдиний зумів зорганізувати необхідну для існування державного ладу власну українську матеріальну силу і цією українською матеріальною силою замінити на Українські державні сили чужі»¹⁴.

Головним стимулом соціальної активності селянства було звільнення від феодално-магнатського панування. У 1652 р. уряд Хмельницького легітимізував завоювання селянства шляхом ліквідації фільварків, що сприяло розвитку самостійних фермерських господарств як основи громадянського суспільства¹⁵.

Важливо, щоб інститути громадянського суспільства сприяли реалізації невід'ємних прав і свобод розвитку особистості, бо тільки тоді вони будуть виконувати суспільну функцію. Національна революція внесла зміни у свідомість усіх верств українського суспільства: селяни здобули особисту волю і право власності на землю; козацтво стало провідною суспільною верствою; духовенство, міщани, православна шляхта – значною опорою суспільства. В. Липинський зазначає: «Не буваний в нашій історії, ані перед тим, ані після того часу величезний підйом духовний: національний ідеалізм тодішніх духовних провідників нації, що, не претендуючи на посильну для них матеріальну владу, всю свою силу, весь свій вплив на народні маси і все своє захоплення вжили на створення духовної єдності національної між тими, хто править і тими, ким правлять – ліг в основу морального авторитету української державної влади в очах народніх українських мас»¹⁶.

Важливим чинником збереження громадських здобутків у процесі національно-визвольної революції була проблема легітимізації державної влади, її визнання іноземними країнами. Цей процес пов'язаний з колективною правосвідомістю, позаяк передбачає погодження з її справедливим характером в активний спосіб. У XVII ст. це було зробити вкрай важко, адже Україна з часів існування Київської та Галицько-Волинської держав на кількасот років втратила князівські династичні зв'язки і державотворчу спадщину. В Європі спадкоємцями цих держав вважали Річ Посполиту і Московію. Тому козацька старшина в пошуках гаранта державної незалежності домовлялася з володарями Московського царства, Шведського Королівства, Османської імперії тощо. Під час таких переговорів гетьманський уряд намагався чітко окреслити правові засади союзу Української держави задля збереження громадянських здобутків. Проте, як засвідчив досвід таких угод, сторони

¹³ Там само. С. 87.

¹⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Булава, 1956. С. 70.

¹⁵ Панфілова Т. Формування структур громадянського суспільства... С. 179.

¹⁶ Липинський В. Релігія і церква... С. 71.

по-різному розуміли їхню суть, що призводило до звуження суверенітету, і, як наслідок, його втрати, а відповідно, і руйнації основ громадянського суспільства¹⁷.

За Дж. Александером, період «громадянське суспільство II» триває від середини XIX до другої половини XX ст., коли громадське життя зазнає найвищого піднесення, а у країнах Європи набувають найвищого піднесення громадянські практики¹⁸. На українських теренах цей період позначився процесом формування української нації, що перебував під впливом діяльності греко-католицьких священників І. Могильницького, М. Шашкевича, В. Вагилевича, Я. Головацького, Головної руської ради, Кирило-Мефодіївського товариства, громад, кооперативних організацій. У XIX ст. відбувається свідомо самоідентифікація, віднесення себе до певного культурного світу. Як зазначав О. Бочковський, національна належність – це культурний ціннісний вибір людини, на відміну від етнічної, яку не обирають, а надають¹⁹.

Процеси націогенези пов'язані з комунікативними змінами, що творять громадянське суспільство. Основою, на якій формується такий універсальний для всієї спільноти ціннісно-символічний код, із мовою включно, стає культура титульного етносу чи однієї з локальних груп цього етносу, поширення якої відбувається як методами тогочасної культурної політики, так і зусиллями інтелектуальної еліти нації²⁰.

XX ст. позначилося складністю суспільно-політичних процесів, геополітичними змінами у зв'язку з Першою світовою війною, революціями та зародженням тоталітарних режимів у Росії та Німеччині. Ці події стали поштовхом до відродження ідеї державності України і формування громадянського суспільства. В основі теоретичних пошуків М. Грушевського лежали ідеї М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича. Він заявляв: «Національна смерть, здавалося, вже віяла над ними. Але народні маси знайшли в себе невичерпну силу відродження, й те ж саме XVIII сторіччя, яке бачило найбільший занепад українського народу після попереднього піднесення, принесло з кінцем своїм основи відродження»²¹. Досягти визначеної мети, на думку українського історика, можна було шляхом децентралізації держави та створення широкої національно-культурної автономії. Для нього важливими залишалися психологічні зміни, що були рушійною силою прогресу суспільства, бо тільки схильність людей до солідарності веде до утворення держави. Такий політичний союз людей сприяє розбудові громадянського суспільства. Право – результат соціальної солідарності, його гарантує вся сума соціально-психологічних сил у громадянському суспільстві.

Досвідченість, освіта та національна свідомість пробуджують в українському народі почуття національної гідності, яке є історичною ціллю, а державність – лише засіб її досягнення. Центральна Рада недооцінила необхідності послідовних соціально-економічних перетворень. З цього приводу Винниченко пізніше зазначав,

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція ... С. 295.

¹⁸ Alexander J. Civil Society I, II, III. P. 9.

¹⁹ Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991–1992. С. 178.

²⁰ Метельова Т.О. Громадянське суспільство як чинник націотворення: ретроспектива і перспектива. *Історико-політичні студії*: зб. наук. праць. Київ, 2013. № 1. С. 128.

²¹ Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / гол. ред. П. Сохань. Львів: Вид-во «Світ», 2007. Т. 4, кн. 1. С. 139.

що треба піти назустріч одвічним соціально-економічним прагненням народу, для того щоб він став рушійною силою революції²².

Ідеолог консервативного напрямку В. Липинський обґрунтував роль національної еліти в становленні українців, прикладом якої була діяльність гетьмана П. Скоропадського: «Кожночасно національна аристократія мусить мати, крім матеріальної сили, ще й моральний авторитет в очах своєї нації. Без цих двох основних прикмет: матеріальної сили і морального авторитету – немає і не може бути національної аристократії. А без національної аристократії – без сильних і авторитетних праведників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації»²³. Моральний авторитет національної аристократії здатен зорганізувати навіть пасивну частину народу. Широка децентралізація і розвинене місцеве самоврядування сприяють максимальній реалізації прав особистості та громади. Важливим аспектом громадянського суспільства, на його думку, є верховенство закону і відповідальність перед народом.

Відродження української державності і формування громадянського суспільства за часів національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. зазнало поразки через низку причин. Ідеолог українського націоналізму Д. Донцов зазначив: «До цього типового провансальства я зараховую ... дивну мішанину з кирило-мефодіївського й драгомановщини – легалістичного українофільства й народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму, з одного боку, «есерівства» і радикалізму – з іншого, нарешті – з правових ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом»²⁴. Він стверджував, що Україна – це європейська країна, яка має плекати засади західної культури. Отже, ще на початку ХХ ст. було закладено європейський вектор розвитку нашої країни.

Надалі можливості української громадськості осмислити до кінця причини поразок та відновити боротьбу за незалежність обмежилися через встановлення тоталітарних режимів у Європі та Росії.

Друга світова війна стала загрозою існування людству, а Нюрнберзький процес довів небезпеку тоталітарних режимів. Новий етап у розвитку «громадянського суспільства III», за Дж. Александером, настав у післявоєнний час на тлі процесу демократизації у країнах світу. В УРСР носіями цих ідей були шістдесятники та дисиденти І. Драч, В. Стус, І. Світличний, Л. Лук'яненко. Через створені ними організації «Клуб творчої молоді», «Українська робітничо-селянська спілка» (УРСС) вони виступали за гарантування прав особистості, впровадження принципу плюралізму в суспільно-політичне життя, розширення сфери вжитку української мови. Авторитарна влада не залишилася осторонь цих процесів: у 1961 р. під заборону потрапила діяльність УРСС, а в 1965 р. – відбулися масові арешти шістдесятників і дисидентів. Реакція суспільства, що вже почало «пробуджуватися» на тлі певної лібералізації, була негайною: у кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу «Тіней забутих предків» В. Стус, В. Чорновіл, І. Дзюба своїми виступами висловили незгоду з діями влади щодо придушення інакомислення. Цю акцію присутні

²² Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. Репринт. вид. Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 2: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). С. 241.

²³ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Булава, 1956. С. 137.

²⁴ Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк, 1957. С. 98.

підтримали стоячим протестом. Таких небайдужих виявилось достатньо, влада змушена була сиренами глушити виступ опозиції. У 1965 р. І. Дзюба видає працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка піднімає проблему рівноправності націй в умовах російського шовінізму.

Український правозахисний рух зміг мобілізуватися тільки у 1970-х роках, коли з'явилася Українська Гельсінська група (УГГ). Ця організація стала результатом підписання СРСР Заключного Гельсінського акту 1975 р. Наради з безпеки та співробітництва в Європі, що передбачав гарантування і захист прав і свобод людини і громадянина на території всіх країн-підписантів.

Конкретні засади функціонування громадянського суспільства та незалежної держави відпрацювала відроджена у 1988 р. Українська Гельсінська спілка (УГС) – правонаступниця УГГ. Вона вимагала ліквідації цензури, звільнення політв'язнів, свободи слова та асоціацій. Політичні організації часів перебудови – УГС, Народний рух України за перебудову – підготували ґрунт для проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Наразі Україна як незалежна держава – це перехідне суспільство у фазі становлення його громадянських інститутів. Розвиток соціальної системи за таких умов має перебувати на високому рівні її самоорганізації, демократії, реалізації громадянами своїх політичних і громадянських обов'язків, усвідомленого, відповідального ставлення до наслідків своїх дій, майбутнього своєї країни і світової спільноти загалом. Соціальна активність громадян є головною передумовою формування громадянського суспільства в Україні. На жаль, у нас вона залишається ситуативною, зумовленою конкретною проблемою. Важливими кроками реформатування українського суспільства в громадянське стали соціальні протести громадян у 2004 р. у зв'язку з масовими фальсифікаціями під час виборчого процесу та у 2013–2014 рр. під час Євромайдану – через зміну політичного вектора розвитку економіки. Результатом такого колективного вияву національної свідомості став перехід до парламентсько-президентської республіки, люстрація влади²⁵.

Позитивним є той факт, що протягом усіх років незалежності довіра громадян один до одного, довіра «до людей, а не до установ» завжди залишалася стабільною²⁶.

Зазначимо, що в Україні повільно здійснюється процес формування громадянського суспільства, прискорити який, на нашу думку, здатні такі стратегії:

- **консолідація нації** навколо загальноукраїнських цінностей на засадах толерантності і відповідальності всіх його членів;
- **свобода особистості**, яка вимагає звільнення від усіх форм її приниження, зокрема і з боку силових органів;
- **свобода розуму** як мудрість мислення і прийняття рішень, звільнення від міжетнічних конфліктів, релігійного фанатизму;
- **непорушність закону** як його імперативність, об'єктивність та вільність від впливу з боку олігархічних кланів;

²⁵ Шульженко Ф. П. Конституційні та адміністративно-правові питання становлення громадянського суспільства в Україні. *Історико-політичні студії*: зб. наук. праць. Київ, 2015. № 1. С. 97.

²⁶ Барматова С. П. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози. *Ринок праці та зайнятість населення* (Київ). 2012. № 1. С. 29.

- **свобода слова**, що забезпечується вільним виявленням думок та поглядів, розвитком медіа у бік об'єктивності, економічної незалежності та соціальної критичності;
- створення **безпеки приватної власності** як економічної основи формування громадянського суспільства.

Отже, наше дослідження довело, що громадянське суспільство є колективним механізмом захисту прав і свобод громадян від посягань з боку держави з метою досягнення суспільного блага. Діяльність віча, боярської ради, братств, самоврядних структур Запорозької Січі, громад, кооперативних організацій, національної еліти стали важливими витокami формування громадянського суспільства в Україні. Правосвідомість цих колективних суб'єктів на різних історичних етапах розвитку українського суспільства виявлялася через розуміння політики державної влади з позиції її правомірності та справедливості. Визнання справедливого характеру публічної влади завжди пов'язане з процесом її демократичної легітимації. Дієвість інститутів громадянського суспільства залежить від підтримки ініціатив, що йдуть «знизу». Важливим елементом правосвідомості нації є правова ініціатива як здатність усіма законними способами впливати на процеси державотворення. Автономія громадянського суспільства – важлива його складова, що втілюється у свободі виразу особистих поглядів громадян щодо чинних правових норм. Громадянське суспільство як носій вищезазначених цінностей може вимагати відповідно до них функціонування владної системи.

Ефективність реалізації запропонованих заходів залежить від колективних зусиль усіх громадян нашої держави і наблизатиме нас до Європи.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ В ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У ХХІ ст. людство зіштовхнулося з низкою проблем, які становлять реальну загрозу майбутньому нашої планети. Зокрема, йдеться про глобальне потепління, забруднення повітря, водних ресурсів та ґрунтів, втрату біорізноманіття. Часто людська діяльність має таку саму деструктивну силу, як природні катаклізми. Сьогодні будь-яка подія може спричинити початок Третьої світової війни, оскільки чимало головних акторів міжнародних відносин продовжують виробляти та продавати зброю масового знищення. Тому врегулювання усіх конфліктів, навіть, здавалося б, незначних, повинно мати першочергове значення для урядів держав, де виникли протиріччя на етнічному, економічному, релігійному чи іншому підґрунті.

Діяльність сепаратистів на Донбасі та подальше самопроголошення незалежності Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР), анексія Автономної Республіки Крим та загалом гібридна війна Російської Федерації проти України не лише призвели до великих матеріальних і людських втрат нашої держави, а й поставили під загрозу подальше мирне співіснування світової спільноти.

Проблематиці сепаратизму присвячено чимало праць сучасних українських дослідників, зокрема Михайла Басараба, Вікторії Дівак, В'ячеслава Наконечного, Василя Рахмайлова, Світлани Савойської, Ольги Теленко, Лариси Сталенної та ін. Ефективність застосування окремих методів та способів протидії сепаратизму у різних державах світу проаналізували Костянтин Войтовський, Сергій Дрьомов, Анатолій Місюра та Ольга Резнікова.

Серед зарубіжних науковців, які у своїх дослідженнях зверталися до різноманітних аспектів сепаратизму, виокремимо Дональда Горовіца (Donald Horowitz), Джейсона Соренса (Jason Sorens), Матиаса Б'єрі (Matthias Bieri) та Джеймса Кроуфорда (James Crawford). Зокрема, М. Б'єрі аналізував сепаратизм у Шотландії, причини його виникнення та робив прогнози щодо подальшого розвитку подій у регіоні. Незважаючи на значну кількість праць, у яких висвітлено проблематику сепаратизму в політологічному дискурсі в Україні та за її межами, досі не було чітко визначено та охарактеризовано національні механізми протидії сепаратизму в державах Північної Європи. Тому дослідження цієї теми потребують глибшого аналізу.

Досить динамічно сепаратистські рухи розвиваються або свого часу розвивалися у державах Північної Європи, зокрема у Великій Британії, Фінляндії та Данії. Цей регіон має вигідне економіко-географічне положення: вихід до Балтійського, Північного та Норвезького морів, що належать до басейну Атлантичного океану, та Гренландського і Баренцового морів, які є частиною Північно-Льодовитого океану,

а також розташування на перехресті важливих морських та авіаційних шляхів між Європою і Північною Америкою. Існує чимало схожих рис у культурі та мові народів північноєвропейських держав. Членство в Організації Об'єднаних Націй (усі держави регіону), Європейському Союзі (Ірландія, Данія, Швеція, Фінляндія, Латвія, Литва та Естонія) та Організації Північноатлантичного договору (Данія, Ісландія, Норвегія, Латвія, Литва та Естонія) сприяє посиленню інтеграції та всебічної кооперації.

Зазначимо, що активізація сепаратистської діяльності у певних регіонах Великої Британії, Фінляндії та Данії змусила керівництво вищезгаданих держав вжити заходів щодо протидії сепаратизму. На нашу думку, було застосовано *національні механізми протидії сепаратизму*, зокрема *правові, адміністративно-управлінські, фінансові та інформаційні*, під якими розуміємо комплекс цілеспрямованих заходів держави з метою запобігання поширенню сепаратистських настроїв, боротьби із виявами сепаратизму в окремих регіонах країни¹.

Велика Британія складається з чотирьох історичних областей: Англії, Уельсу, Шотландії, Північної Ірландії. У всіх частинах Об'єднаного Королівства, за винятком Англії, існують сепаратистські рухи. Насамперед це пов'язано з історією формування сучасної Британської держави.

Від початку об'єднання з Англією Актом Унії 1707 р. *Шотландія* зберігала певні ознаки власної державності, а її повноваження були додатково посилені в ході політики децентралізації у 1999 р., коли регіон отримав власний законодавчий орган². Сьогодні парламент Шотландії має соціально-орієнтовану політику, зокрема безплатну вищу освіту, і певні відмінності у правовій системі. Отже, ще наприкінці 90-х років ХХ ст. британська влада почала застосовувати *правові механізми протидії сепаратизму* в Шотландії, поступово розширюючи її автономію. Проте значна частина шотландців прагне більшого: відокремлення від Великої Британії та набуття державного суверенітету. Адже проголошення незалежності та визнання нової держави суб'єктами міжнародних відносин – це її можливість реалізувати власні геополітичні, економічні та національні інтереси, самобутньо розвиватися у світовій спільноті, співпрацюючи з іншими державами, вступаючи у міжнародні організації тощо.

Початком реального політичного процесу, кінцевою метою якого мало бути відокремлення Шотландії від Об'єднаного Королівства, вважають події, пов'язані з регіональними виборами у травні 2007 р., коли перемогу здобула націоналістична Шотландська Національна Партія (ШНП). У січні 2012 р. лідер ШНП, голова шотландського уряду А. Салмонд оприлюднив намір провести у 2014 р. референдум про незалежність Шотландії³. Якби Лондон застосував *адміністративно-управлінські механізми протидії сепаратизму* після перемоги націоналістів у Шотландії, зокрема розпуск місцевого уряду чи парламенту, звільнення певних високопосадовців, то це б розцінювали як порушення прав громадян. Проведення плебісциту можливе

¹ Шаран О. Національні та міжнародно-політичні механізми протидії сепаратизму в Іспанії (на прикладі Каталонії). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 134(7). С. 386–392.

² Bieri M. Separatism in the EU. CSS Analyses in Security Policy, 2014. URL: <https://www.research-collection.ethz.ch/bitstream/handle/20.500.11850/88511/eth-14457-01.pdf?sequence=1>.

³ Райхель Ю. Вірус сепаратизму. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/virus-separatizmu>

відповідно до британського законодавства, тож не було жодних причин перешкоджати волевиявленню народу.

У 2014 р. британська влада дозволила проведення референдуму у Шотландії, але запропонувала умови майбутнього голосування, зокрема було визначено категорії осіб, наділених правом голосу, та план дій після оголошення результатів. Крім того, уряд і парламент Шотландії ретельно готувалися до майбутнього волевиявлення. З метою поширення інформації серед населення про переваги і недоліки здобуття незалежності одночасно стартувало дві кампанії: на підтримку незалежності («Так, Шотландія») та проти неї («Краще разом»). Власне під час проведення кампанії «Краще разом» було успішно застосовано *інформаційні механізми протидії сепаратизму*, оскільки поширення інформації про негативні наслідки відокремлення від Сполученого Королівства серед населення мало певний вплив на результати плебісциту, які загалом розчарували прихильників ідеї суверенної Шотландії.

18 вересня 2014 р., у день проведення референдуму, «проти» здобути Шотландією незалежності проголосувало приблизно 55 % виборців, а «за» – 45 %⁴. Явка становила майже 85 % та перевищила звичайні показники на виборах у Шотландії. Відповідно до результатів волевиявлення місцевого населення, автономія залишилася у складі Великої Британії. Після плебісциту 2014 р. виникла потреба провести інший референдум, цього разу про вихід Сполученого Королівства та Гібралтару з Європейського Союзу (ЄС). Поняття «Брекзит» («Brexit») використовують для позначення сценарію, за якого Велика Британія виїде з Євросоюзу. 23 червня 2016 р. 51,9 % виборців підтримали таку ініціативу і 48,1 % – виявили своє бажання залишитися у складі ЄС. Валлійці та англійці були серед євроскептиків, а мешканці Шотландії та Північної Ірландії – серед прихильників Брекзиту⁵.

У квітні 2019 р. знову заговорили про ймовірність нового референдуму щодо незалежності Шотландії, який планують провести до закінчення каденції чинного шотландського уряду в 2021 р. Перший міністр Шотландії Н. Стерджен переконана, що після остаточного оформлення формату угоди між Великою Британією та Європейським Союзом шотландці матимуть змогу зробити свій вибір на користь нових відносин з Лондоном чи проголошення незалежної держави.

Зауважимо, що більшість шотландців не лише бажають відокремитися від Об'єднаного Королівства, а й залишитися у складі Євросоюзу, оскільки громадяни ЄС володіють свободою пересування та проживання у будь-якій країні-учасниці Союзу і користуються перевагами спільного внутрішнього ринку, де панує вільна і чесна конкуренція. У разі збереження нинішніх кордонів Великої Британії шотландці втратять вищезгадані привілеї. Якщо ж у майбутньому Шотландії таки вдасться здобути незалежність, вона не зможе швидко та легко увійти до складу Європейського Союзу. Адже відповідно до доктрини Баррозу, будь-яка держава, яка виникла внаслідок відокремлення від держави-члена Євросоюзу, не може автоматично увійти до його складу. Процес прийняття нових держав є довготривалим. Крім того, щоб певна держава приєдналася до ЄС, у неї не повинно бути жодних

⁴ На референдумі в Шотландії перемогли противники незалежності. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/541bddf1a8bd9/>

⁵ Шаран О. Референдуми про незалежність Каталонії та Шотландії як виклик міжнародній безпеці у Європі. *Трансформація міжнародної безпеки: сучасні виклики та загрози: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 22–23 березня 2018 р.)*. Львів, 2018. С. 81–84.

територіальних суперечок із сусідами. Цілком очевидно, що Сполучене Королівство не погодиться визнавати незалежність Шотландії й ситуація залишатиметься невизначеною впродовж певного часу.

Вихід Великої Британії з Європейського Союзу, або Брекзит, вніс корективи у хід боротьби шотландців за свою суверенність. Відповідно до статті 50 Договору про Європейський Союз (інша назва – Лісабонський договір), будь-яка держава-учасниця ЄС може його покинути, варто лише формально повідомити про це рішення Європейську раду та розпочати процес переговорів. Членство в Євросоюзі автоматично припиняється після завершення процедури погодження, хоча існує можливість відтермінування цієї дати. Зауважимо, що чіткого механізму для реалізації цього задуму у вищезгаданому документі немає⁶. Згідно зі статтею 50, угоду про вихід має підтримати Європейський парламент та схвалити кваліфікована більшість, тобто 72 % держав-членів, де проживає 65 % населення ЄС. Цікавим фактом є те, що саме цю статтю написав британський дипломат, родом із Шотландії, лорд Керр Кінлохардський.

Упродовж періоду підготовки Сполученого Королівства до відокремлення від Євросоюзу держава користується перевагами спільного ринку та підпорядковується законам і правилам ЄС, але вона не має права брати участь у процесі прийняття рішень в Європейській раді, які пов'язані з Брекзитом. У другій половині 2017 р. Велика Британія повинна була головувати в Європейській раді, та довелося змінити список ротацій, аби британці могли зосередити свій час і зусилля на Брекзиті.

Чимало лідерів країн-учасниць Євросоюзу та його головних інституцій за непокоєні проблемами, які спричинив Брекзит. Зокрема, экс-голова Європейської комісії Ж.-К. Юнкер заявив, що «третього шансу вже не буде, якщо британський парламент проголосує і проти нового варіанта угоди»⁷. Зазначимо, що в грудні 2018 р. суд Європейського Союзу прийняв рішення про можливе скасування Брекзиту Великою Британією без дозволу інших держав-членів ЄС. Тобто країні дали шанс зберегти чинні умови членства. Однак існує загроза появи прецедента, коли держави оголошуватимуть про свій вихід з Євросоюзу з корисливою ціллю – отримати кращі умови для членства в ЄС, а потім заявлятимуть, що вони передумали. Однак адвокати британського уряду запевнили Суд, що Велика Британія не планує скасовувати своє рішення про Брекзит⁸.

29 березня 2019 р. Велика Британія мала вийти зі складу Європейського Союзу, але 12 березня британський парламент вдруге не підтримав угоди про вихід з ЄС, запропонованої прем'єр-міністром Т. Мей⁹. Так, перед владою постало надскладне завдання: знайти компроміс, ухвалити усі необхідні закони, щоб уникнути виходу з Євросоюзу без угоди 12 квітня 2019 р. Зважаючи на складні обставини, які склалися після невдалого голосування щодо Брекзиту, голова Європейської

⁶ Брекзит: як діятиме стаття 50 для Британії? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39433125>

⁷ Голосування британських депутатів суттєво підвищило ймовірність Brexit без угоди – Туск. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-eu-brexit/29818556.html>

⁸ Суд ЄС дав Британії шанс відмовитись від брекзиту: на що це вплине? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46506544>

⁹ Брекзит: парламент провалив повторне голосування за угоду про вихід з ЄС. Що далі? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47544581>

ради Д. Туск скликав екстрений саміт, щоб Сполучене Королівство визначилося з планами на майбутнє. Спершу Т. Мей просила про відтермінування до 30 червня 2019 р., згодом 11 квітня їй вдалося домовитися про продовження відстрочки до 31 жовтня¹⁰. За цей час Палата громад повинна була ратифікувати угоду про вихід з Європейського Союзу. У травні 2019 р. британці обирали своїх депутатів до Європейського парламенту. Якщо б вибори не відбулися, 1 червня Велика Британія могла автоматично втратити членство в ЄС¹¹.

Під тиском представників Консервативної партії прем'єр-міністр оголосила про свою відставку 24 травня 2019 р. Новим прем'єром 24 липня став колишній мер Лондона Б. Джонсон, який прагне втілити в життя задум своєї попередниці, а саме – здійснити Брекзит. Проте Джонсону не вдалося скоординувати свої дії з парламентом та дійти компромісу. Після прийняття 4 вересня законопроекту, що блокує вихід Сполученого Королівства з Євросоюзу без угоди, тобто «жорсткий» Брекзит, прем'єр ініціював проведення дострокових виборів, однак депутати двічі відхилили цю пропозицію. Тому за порадою Б. Джонсона та схваленням королеви Єлизавети II роботу парламенту було призупинено з 10 вересня по 14 жовтня 2019 р. Верховний суд Великої Британії визнав незаконним рішення прем'єр-міністра про незаплановані «канікули» для депутатів тривалістю в 5 тижнів, і роботу парламенту було відновлено. Зауважимо, що на саміті 17–18 жовтня Б. Джонсон планує підписати угоду з Європейським Союзом та розраховує на підтримку з боку британських депутатів. Якщо двосторонніх домовленостей не вдасться досягти, прем'єр-міністрові знову доведеться просити про відтермінування Брекзиту¹².

Досі статтю 50 Лісабонського договору не застосовували, тому невідомо, як відбуватимуться події, якщо Об'єднане Королівство таки залишиться в Європейському Союзі чи покине його. Ймовірно, інші держави-члени ЄС та британці не будуть радіти через витрачений час на невдалі переговори й змарновані кошти на нереалізований задум. Проте деякі експерти переконані, що Брекзит не відбудеться, оскільки остаточне рішення щодо майбутнього Сполученого Королівства повинна прийняти королева Єлизавета II, яка ще не зробила жодних офіційних заяв з цього приводу.

Сепаратистський рух у *Північній Ірландії (або Ольстері)* має одну відмінну рису від інших, що існують у Великій Британії, а саме – силову складову, терористичну організацію місцевих сепаратистів Ірландську республіканську армію (ІРА). Упродовж 1968–1997 рр. ІРА та її прихильники здійснили більше десяти тисяч терористичних атак та їхніх спроб на території Сполученого Королівства. Формально Ірландська республіканська армія припинила своє існування 1997 р., однак саме тоді деякі члени організації, які не підтримували мирного процесу, сформували угруповання «Справжня ІРА», що діє і донині. У 2011 р. ІРА відновила збройну боротьбу, в ході якої гинуть випадкові жертви. Наприклад, у квітні 2019 р.

¹⁰ ЄС і Британія домовились відкласти брекзит до 31 жовтня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47890758>

¹¹ Цюпин Б. ЄС погодився знову відкласти «Брекзит», давши Британії гнучкий термін до півроку. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/brexit-second-delay/4871158.html>

¹² Джонсон попросить депутатів підтримати будь-яку угоду щодо Brexit – ЗМІ. URL: <https://www.unian.ua/world/10717830-dzhonson-poprosit-deputativ-pidtrimati-bud-yaku-ugodu-shchodo-brexit-zmi.html>

ІРА взяла на себе відповідальність за вбивство журналістки Л. МакКі. Ця трагічна подія сталася в ході стрілянини під час заворушень у місті Лондондеррі в Ольстері¹³.

Загалом північноірландський конфлікт склався в ході боротьби Ірландії за незалежність від Лондона, колонією якого вона була близько 500 років (йдеться про сучасну Республіку Ірландія). Її незалежність була оформлена у 1921 р. Шість північних графств (Північна Ірландія) залишилися у складі Сполученого Королівства, тому що 2/3 населення там становили нащадки шотландських переселенців, які були протестантами, і на референдумі вони проголосували проти відокремлення. Однак ірландська меншина з цим не змиралася. Конфлікт, який припинився в Ірландії, коли вона стала незалежною, розпочався в Ольстері. Зауважимо, що для Північної Ірландії характерний різновид сепаратизму – іредентизм, тобто прагнення вийти зі складу держави-суверена та стати частиною іншої держави (тут – приєднатись до Ірландії).

До 1972 р. в Північній Ірландії діяв парламент (стормонт), але він займався тільки питаннями місцевого значення. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років у провінції вибухнула гостра політична криза, викликана важким економічним станом та соціально-політичною дискримінацією католиків. У відповідь на терор, розв'язаний ультраправими протестантськими організаціями, ірландці-католики розвернули партизанську війну. У цьому їм допомагала ІРА, утворена ще в роки боротьби Ірландії за незалежність (20-ті роки ХХ ст.). А політичне крило ІРА – партія Шинн Фейн («Ми самі») – вимагало возз'єднання з Ірландією.

10 квітня 1998 р. була підписана Белфастська угода, яка передбачала надання Північній Ірландії автономії, створення Національної асамблеї, вилучення з конституції Ірландської Республіки статті, що проголошує кінцевою ціллю Дубліна об'єднання двох Ірландій і, нарешті, роззброєння ІРА¹⁴. Отримання Ольстером автономії було результатом застосування британським урядом *правових механізмів протидії сепаратизму*, а боротьбу з діяльністю Ірландської республіканської армії потрібно трактувати як імплементацію *силових механізмів*.

2 грудня 1998 р. офіційно почала працювати Північно-ірландська асамблея у Белфасті, а незабаром – і національний уряд. Партія Шинн Фейн включилася в політичний процес. Залишалось одне – ІРА мусила здати зброю. Але лідери ІРА відмовчувалися, в лютому 2000 р. Лондон почав погрожувати відміною автономії. Подальша заява ІРА не задовольнила владу, і загроза була виконана. Так, врегулювання ситуації в Північній Ірландії знову зірвалося.

Історія боротьби за незалежність, протистояння ірландців, які є католиками, й англійців, що належать до протестантської громади, робить величезний вплив на характер етнополітичного конфлікту. Війна між терористами і урядовими військами йде постійно. Сьогодні малоімовірно видається те, що у найближчому майбутньому Північній Ірландії вдасться відновити втрачену автономію.

Лондон ще у 1997 р. намагався врегулювати відносини з Единбургом, Белфастом та Кардіффом, здійснивши деволюцію уряду. Деволюція – це делегування

¹³ ІРА взяла відповідальність за вбивство журналістки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2687266-ira-vzala-vidpovidalnist-za-vbivstvo-zurnalistki.html>

¹⁴ Сепаратистські рухи в Західних країнах. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-272647.html?page=9>

повноважень з центрального уряду суверенної держави до уряду на субнаціональному рівні. Британці вдалися до асиметричної деволуції, коли кожен регіон сам визначає, скільки повноважень йому потрібно вимагати. На думку англійців, деволуція вже завершилася, а шотландці переконані, що це процес поступового переходу до незалежності¹⁵.

На відміну від Шотландії та Північної Ірландії, де впродовж кількох останніх десятиріч панують сепаратистські настрої, в *Уельсі* близько 10 % його населення постійно підтримує ідею незалежності.

Зазначимо, що Уельс був остаточно підкорений королем Англії Едвардом I у 1282 р. після приєднання Гвінеда. До цього на його території існувало декілька королівств, які чимало правителів намагалися об'єднати, однак після їхньої смерті новоутворені держави переставали існувати. Втрачену державність валлійці прагнули відновити, піднімаючи повстання. Зокрема, у 1400 р. Овайн Гліндур у своєму маєтку неподалік Бали проголосив себе суверенним князем Уельсу та розпочав бунт проти англійської влади, який тривав 15 років. Застосування жорстких репресій щодо валлійців з боку Лондона підштовхувало місцеве населення до численних повстань, які тривали до битви при Босворті 22 серпня 1485 р. Цей бій між арміями короля Англії Річарда III та претендента на престол Генріха Тюдора став завершенням війни Білої та Червоної троянд між династіями Ланкастерів та Йорків і початком епохи правління Тюдорів. Попри численні зусилля, які докладали англійці впродовж століть, валлійцям вдалося зберегти свою мову і самобутність та уникнути асиміляції.

Для Лондона національна ідентичність валлійців є культурним, а не політичним явищем. Однак після гучних заяв шотландських чиновників про незалежність уряд Уельсу також почав вимагати більших повноважень у питаннях реорганізації сектора оподаткування та проведення кредитування інфраструктурних проєктів. Якщо парламент Великої Британії прийме ці пропозиції, Уельс та Шотландія будуть мати однаковий набір повноважень.

Зі створенням Національної асамблеї Уельсу було застосовано *правові механізми протидії сепаратизму* з метою покращення двосторонніх відносин. Уряд Уельсу має широкі повноваження щодо фінансування охорони здоров'я та соціальної сфери, хоча регіон досі залишається фінансово залежним від центру. Отримання податково-бюджетної автономії дещо лякає місцевих політиків. Лейбористська партія, яка є однією з найвпливовіших в Асамблеї Уельсу, не готова до таких змін. Партії буде складно надалі переконувати громадськість, що вона дотримується помірної фіскальної політики¹⁶.

Крім того, валлійці активно підтримують ідею реорганізації відносин Великої Британії з Європейським Союзом. Офіційному Лондону залишається лише зробити вибір на користь внутрішньої дезінтеграції або реструктурованого формату інтегративних взаємин у межах ЄС.

Скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія та Ісландія) сьогодні вважають високо розвиненими, багатими та найбільш інноваційними у світі.

¹⁵ Гуменюк Н. Шотландія Vs Англія – об'єднання в роз'єднанні? URL: <http://www.bbc.co.uk/blogs/legacy/ukrainian/humenyuk/2010/06/-vs.html>

¹⁶ Цирфа Ю. Європейські регіональні проєкти. Самовизначення націй і майбутнє ЄС. URL: <http://www.viche.info/journal/3799/>

Але як не дивно, прагнення до відокремлення може бути і в населення заможних держав. Зокрема, на Аландських островах у Фінляндії існувала реальна загроза сепаратизму.

Аландські острови – архіпелаг у Балтійському морі. Це автономія у складі Фінляндії, на території якої проживають фінські шведи. Аландські острови мають особливий демілітаризований статус, який їм було присвоєно ще у 1856 р. відповідно до Паризького мирного договору. Єдина офіційна мова острів'ян – шведська. Так, для 91,2 % населення вона є рідною мовою, 5 % населення розмовляють фінською, а 3,8 % аландців у побуті користуються іншими мовами.

У 1921 р. Ліга Націй визнала належність Аландських островів Фінляндії і надала їм право широкої автономії. Аландам також вдалося набути право брати участь у роботі деяких міжнародних організацій. Так, з 1970 р. автономія має представництво у Північній Раді, а її уряд бере участь у роботі Північної Ради Міністрів. Аландські острови мають постійне представництво і в складі місії Фінляндії в ЄС у Брюсселі. Якщо Фінляндія укладає міжнародні договори, які стосуються інтересів Аландів, законодавча асамблея автономії має дати згоду на підписання таких договорів.

Яскравим прикладом важливості цієї норми були переговори 1994 р. щодо вступу Фінляндії до складу Європейського Союзу. Аландці наполягали на збереженні повного обсягу своєї автономії, хоча кожна країна-член ЄС мусить поступатися частиною свого суверенітету при вступі до нього. Тоді існувала велика ймовірність того, що Аландські острови залишаться поза межами Євросоюзу. Проте внаслідок проведених переговорів було досягнуто консенсусу і Аландським островам надали «спеціальний статус», яким вони користуються, не порушуючи міжнародного права.

Острови мають не лише демілітаризований статус, а й статус нейтральної території, тобто їх не можуть втягнути у військові дії в разі збройних конфліктів. Гарантії демілітаризованого статусу забезпечуються чинним законодавством, Конституцією Фінляндії, та міжнародним правом. Тривалий досвід демілітаризації Аландів має важливе значення для забезпечення стабільності Балтійського регіону. Зауважимо, що надання островам широкої автономії було вдалим застосуванням *правових механізмів протидії сепаратизму*, які досі ефективно працюють, забезпечуючи гарантії територіальної цілісності Фінляндії.

Для Аландських островів характерний високий рівень автономії в економічній сфері. Однак податки, зібрані на Аландах, спочатку надходять до центрального уряду, який потім віддає в розпорядження місцевого парламенту 0,45 % загальнонаціонального бюджету. Автономія має право на додаткове фінансування лише за умови, що сума зібраних в автономії податків перевищує 0,5 % від загальної суми всіх податків, які надійшли до фінського бюджету¹⁷. У такий спосіб Гельсінкі застосовують *фінансові механізми протидії сепаратизму*, щоб мати змогу здійснювати контроль за Аландами і надалі підтримувати зв'язок між периферією та центром.

Сприятливою передумовою економічного розвитку Аландських островів є їхнє транспортно-географічне положення: вони розташовані у вузлі морських

¹⁷ Беліцер Н. Фінляндія: досвід територіальної автономії Аландських островів і національно-культурної автономії корінного народу саамі. *Сучасність*. 2002. № 7–8. URL: <http://r2u.org.ua/node/165>

комунікацій Балтійського моря. Оскільки сьогодні Аланди є однією з найрозвиненіших частин Фінляндії, аландці переконані, що зможуть створити успішну незалежну державу без фінських дотацій.

Іредентизм на Аландських островах існує майже століття, і за цей час його суть значно змінилася, фактично він трансформувався в сепаратизм. Етнічні шведи, які становлять більшість населення автономії, завжди прагнули возз'єднання з історичною батьківщиною – Швецією. Після проголошення незалежності Фінляндії 6 грудня 1917 р. аландці розпочали боротьбу за власну незалежність. Однак Швеція не підтримала їхніх намірів, визнавши статус автономії Аландів у складі Фінляндії.

Наприкінці Другої світової війни в Парижі розпочалися мирні переговори щодо перегляду старих і нових державних кордонів. Тоді аландський парламент відновив спроби відокремитися від Фінляндії та приєднатися до Швеції. Проте Швеція знову відреагувала дуже стримано, внаслідок чого ідея возз'єднання з етнічною батьківщиною залишилася в минулому.

З середини ХХ ст. формується нова самоідентифікація аландців, які почали прагнути зміцнення своєї автономії та права на самоврядування. До певної міри географічна ізоляція Аландських островів сприяла усвідомленню себе «аландським народом», який має власні традиції демократії, самоврядування та високий рівень життя.

Сьогодні на Аландах все ще існує політичний рух за незалежність, прихильники якого переконані, що вдале географічне розташування, розвинутий туристичний бізнес та особливий статус автономії забезпечать розквіт аландської держави в разі здобуття незалежності. Але якби такий проєкт справді було здійснено, значна частина переваг особливого статусу Аландських островів була би втрачена, зокрема, сприятливий монолінгвістичний режим. Саме тому, цілком ймовірно, що 25 тис. осіб не вдасться створити нову європейську державу.

У системі адміністративно-територіального устрою Данії є автономні регіони з підвищеним політичним статусом – це Гренландія та Фарерські острови. Вони відокремлені географічно та відрізняються етно-культурними особливостями. Тут існують потужні рухи за незалежність. Незважаючи на те, що цим територіям надано широку автономію, вони прагнуть вийти зі складу Королівства Данія.

Фарерські острови знаходяться на півночі Атлантичного океану між Шотландією, Норвегією та Ісландією. Місцева влада контролює усі сфери суспільного життя, виняток становить сфера оборони та міжнародні справи. Для підтримання громадського порядку на Фарерах були створені нечисленні загони поліції та берегова охорона.

Метою Фарерського руху за незалежність є вихід зі складу Данії та створення власної суверенної держави. Причин появи такого політичного руху на Фарерах є безліч. По-перше, існує чимало відмінностей мовного та культурного характеру між Данією та Фарерськими островами. По-друге, Фарери на відстані 990 км від Данії, що, безумовно, не сприяє зближенню материка з острівними територіями.

Фарерські острови мають статус автономії у складі Королівства Данії, який їм було надано 23 березня 1948 р.¹⁸. Фарерський уряд отримав широкі повноваження, а вплив данського федерального уряду поширювався лише на поліцію, сфери військової оборони, юстиції, валюти та закордонних справ. Зазначимо, що Фарерські

¹⁸ The unity of the Realm. URL: http://www.stm.dk/_a_2752.html

острови не входять до складу Європейського Союзу, на відміну від Данії, бо населення Фарерів на референдумі проголосувало «проти» приєднання до ЄС.

Питання про вихід Фарерських островів зі складу Королівства Данії раніше вже виносили на референдум. Так, 14 вересня 1946 р. був проведений референдум про незалежність, у якому взяло участь 11 146 осіб. 50,74 % фарерців проголосувало за незалежність, а 49,26 % зажадали залишитися у складі Данії¹⁹. Фарерські острови проголосили незалежність 18 вересня 1946 р., але Данія скасувала це рішення 20 вересня. Данський король Крістіан X розпустив парламент Фарерських островів. Після парламентських виборів 8 листопада 1946 р. був сформований новий парламент, який виступав за збереження статус-кво на Фарерах.

Упродовж багатьох років між Данією та Фарерськими островами триває конституційна суперечка. Криза значно посилилась у 2011 р., коли тодішній прем'єр-міністр Данії заявив, що новий проект фарерської конституції може суперечити певним положенням основного датського закону.

Данський прем'єр запропонував два шляхи вирішення конституційної кризи: вихід Фарерських островів зі складу Данії або відмова від прийняття нової конституції. Тоді прем'єр-міністр Фарерських островів запевнив, що автономія залишиться у складі Королівства, але розпочне роботу над новим проектом конституції²⁰.

На перший погляд може здатись, що Фарерські острови не зможуть самостійно існувати без данських державних субсидій. Фінансова допомога з боку уряду Данії становить близько 4,6 % від ВВП островів. Проте сьогодні експерти вважають, що Фарери можуть стати новим Кувейтом, адже у прибережній зоні вже налагоджено видобуток нафти, яка може зробити фарерців казково багатими²¹. У 1990 р. Данія та Велика Британія уклали угоду, яка зробила прибережний видобуток нафти у зоні шельфу надзвичайно перспективним. Власне видобуток нафти було розпочато у 2006 р. Отже, прихильники Фарерського руху за незалежність мають підстави стверджувати, що Фарерські острови у майбутньому зможуть позиціонувати себе як успішна та економічно розвинена європейська держава. Чітких прогнозів щодо подальшого розвитку подій у регіоні експерти не поспішають робити, однак очевидним є те, що Данії вдалося не допустити відокремлення Фарерів від своєї державної території, застосувавши низку *правових, адміністративно-управлінських та фінансових механізмів протидії сепаратизму*.

Гренландія з населенням близько 56 333 особи²² за площею є найбільшим островом нашої планети, понад три чверті якого вкриває другий за потужністю льодовиковий щит у світі, розташований на схід від Канадського Арктичного архіпелагу між Північно-Льодовитим та Атлантичним океаном. У структурі адміністративно-територіального устрою Данії Гренландія має статус автономного регіону.

У XVIII ст. Данія отримала контроль над Гренландією, яка 1814 р. стала датською колонією, а після прийняття Конституції у 1953 р. – частиною Співдружності Королівства. У 1973 р. Гренландія у складі Данії приєдналася до Європейської

¹⁹ Faeroe Islands. URL: http://www.worldstatesmen.org/Faeroe_Islands.html

²⁰ Denmark and Faroe Islands in constitutional clash. URL: <http://www.icenews.is/2011/07/06/denmark-and-faroe-islands-in-constitutional-clash/>

²¹ Topdahl R. C. Oil can turn the Faroe Islands into the new Kuwait. URL: <http://www.aftenbladet.no/energi/aenergy/Oil-can-turn-the-Faroe-Islands-into-the-new-Kuwait-3016019.html#.U0hA4v3BaPk>

²² Greenland population. URL: <https://countrymeters.info/en/Greenland>

економічної спільноти (ЄЕС). Проте на референдумі 1983 р. більшість гренландців проголосувала за вихід з ЄЕС. У 1985 р. Гренландія вийшла зі складу ЄЕС, щоб зберегти контроль за рибальством у своїх територіальних водах.

Ще у 1979 р. Гренландії було надано право на самоврядування. У 2008 р. гренландці проголосували на референдумі за Акт про самоврядування, який став чинним 21 червня 2009 р. Відповідно до цього акту, місцева влада несе законодавчу та адміністративну відповідальність у таких сферах життя своїх громадян, як: здійснення правосуддя (зокрема, поліція та суди переходили під юрисдикцію місцевого уряду), використання природних ресурсів, прикордонний контроль та фінансове регулювання. У 2009 р. гренландській мові було надано статус офіційної, а гренландців відтоді кваліфікують за міжнародним правом як окремий народ.

Проведенню референдуму 2008 р. передувало створення Комісії з самоврядування у 2003 р. У звіті Комісії за 2003 р. було представлено шість можливих варіантів для майбутнього Гренландії²³, а саме: незалежність, союз з іншою країною, вільна асоціація, федерація, збільшення повноважень органів місцевого самоврядування Гренландії, повна інтеграція. Хоча референдум був консультативним, тобто його рішення мало дорадчий характер, датський парламент підтримав його. Після набрання чинності результатів референдуму 2 червня 2009 р. гренландський уряд заявив, що це «важливий крок на шляху до повної незалежності».

Сьогодні можливість отримання незалежності Гренландією ставлять під сумнів. Мінеральні ресурси та шельфова нафта можуть забезпечити стабільний розвиток острова, але не створять необхідних умов для досягнення економічної незалежності від Данії²⁴. Більшість жителів острова хотіли б здобути повну автономію. На їхню думку, правильне та раціональне використання природного багатства Гренландії може бути способом зменшення залежності від датських субсидій, які зараз становлять приблизно дві третини гренландської економіки. Ймовірно, Гренландія не зможе позиціонувати себе як незалежна держава ще впродовж 30–40 років, адже економічні показники поки не дають їй змоги відмовитись від датських субсидій. Отже, застосування *правових* (надання автономії регіону), *адміністративно-управлінських* (уповноваження місцевої влади нести законодавчу та адміністративну відповідальність) та *фінансових* (отримання коштів із державного бюджету) *механізмів протидії сепаратизму* у Гренландії було своєчасним.

Досвід держав Північної Європи у протидії сепаратизму може бути корисним для України, хоча існує одна вкрай важлива відмінність між нашою державою і Великою Британією, Данією та Фінляндією – наявність російського чинника. Звісно, Фінляндія також межує з Росією, однак остання не зазіхає на території сусідньої держави, принаймні поки що. Зауважимо, що без втручання Російської Федерації не активізувалися б псевдосепаратистські рухи на Донбасі, в Автономній Республіці Крим та на Закарпатті (йдеться про русинів).

У контексті виконання нашою державою положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС важливим є проведення реформи децентралізації, яку було

²³ The Greenland-Danish Self-Government Commission's Report on Self-Government in Greenland. Executive Summary. URL: <http://www.arcticgovernance.org/the-greenland-danish-self-government-commissions-report-on-self-government-in-greeland.4633171-137746.html>

²⁴ Greenland independence from Denmark 'unlikely'. URL: <http://www.news.com.au/world/greenland-independence-from-denmark-unlikely/story-fndir2ev-1226810145015>

розпочато у квітні 2014 р. Головна ціль реформи – передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень та ресурсів, а також реорганізація районів та зменшення їхнього впливу²⁵. Попри значні успіхи, яких вдалося досягнути в ході децентралізації, зокрема створення об'єднаних територіальних громад та збільшення доходів місцевих бюджетів, все ще існує чимало прогалин в українському законодавстві, яке мусить чітко окреслити межі вищезгаданої реформи.

Україні потрібно взяти до уваги досвід Великої Британії із проведення деволюції. Зазначимо, що деволюція як форма децентралізації передбачає передачу регіону частини повноважень у законодавчій та виконавчій сферах, однак центральна влада залишає за собою право на скасування дії рішень місцевих органів влади за визначених обставин²⁶. Надавати органам місцевого самоврядування ширші повноваження потрібно обережно та надзвичайно виважено, щоб не виникло бажання відокремитися і проголосити незалежність. Шотландський сценарій з референдумом сьогодні видається малоймовірним в Україні, хоча, зважаючи на напруженість у відносинах з росинами та чутливе «угорське питання», не будемо поспішати з прогнозами.

На нашу думку, політику скандинавських країн щодо налагодження відносин між різними народами та етносами в межах держави треба брати за приклад та наслідувати. Адже лояльна та виважена політика урядів Фінляндії і Данії не дала жодних причин для сепаратистів переходити до збройного протистояння. Загалом у цьому регіоні наявність автономії з широким обсягом прав є найкращим варіантом успішної протидії сепаратизму. Україні потрібно застосовувати дієві механізми протидії сепаратизму та обрати свій шлях реалізації реформи децентралізації, зважаючи на всі наявні загрози національній безпеці та територіальній цілісності нашої держави, джерелом яких є Російська Федерація.

²⁵ Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. Київ, 2017. С. 7.

²⁶ Резнікова О. О., Місюра А. О., Дрьомов С. В., Войтовський К. Є. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України: аналіт. доп. Київ, 2016. Вип. 12. 52 с. (Серія «Національна безпека»). URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Separatism_druk-8a53a.pdf

Наукове видання

Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 312 с.

Літературний редактор

Віталія Станкевич

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 24.12.2019. Ум. друк. арк. 25,43

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18